

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

ШЫМКЕНТ УНИВЕРСИТЕТІ



**«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ: ЖАҢА ТӘСІЛДЕР
ЖӘНЕ ӨЗЕКТІ ЗЕРТТЕУЛЕР»**

**Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ**

СБОРНИК ТРУДОВ

**Международная научно-практическая конференция
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ
И АКТУАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ»**

**V том (2 бөлім)
Том V (2 часть)**

Шымкент, 2022

ӘОЖ 001
ББК 72
Ғ 96

Редакциялық кеңес: Пралиев Ғ.С., (бас редактор), Сейтқұлов Н.А.,
Әжіметов Н.Н., Тастанбекова Ғ.Р., Құланова С.Ш., Жаңабаев Д.Ж.

Редакционный совет: Пралиев Ғ.С., (главный редактор), Сейтқұлов
Н.А., Ажіметов Н.Н., Тастанбекова Ғ.Р., Құланова С.Ш., Джанабаев Д.Ж.

Ғ 96 **«Ғылым және білім: жаңа тәсілдер және өзекті зерттеулер»**
халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының еңбектер
жинағы. V том (2 бөлім). -Шымкент: «Нұрлы Бейне», 2022. -319 бет

Материалы международной научно-практической конференции
**«Наука и образование: новые подходы и актуальные
исследования»**. Том V (2 часть). -Шымкент: «Нұрлы Бейне», 2022. -
319с.

ISBN 978-601-08-2247-4

Жинаққа «Ғылым және білім: жаңа тәсілдер және өзекті зерттеулер» халық-
аралық ғылыми-практикалық конференциясының ғылыми еңбектері енді. Еңбектер
жинағын халықаралық және республикалық ЖОО ғылыми-педагогикалық
қызметкерлері, студенттері, магистранттары және жас ғалымдардың баяндамалары
құрайды.

Мақалалардың мазмұны ғылымның педагогика және психология, жаратылыс-
тану, филология, математика және информатика, әлеуметтік ғылымдар, дене
шынықтыру және спорт салалары бойынша жан-жақты мәселелерді қамтиды.

В сборник вошли научные труды международной научно-практической
конференции «Наука и образование: новые подходы и актуальные исследования».
Сборник трудов состоит из докладов научно-педагогических кадров, студентов,
магистрантов и молодых ученых зарубежных и отечественных университетов.

Содержание статей охватывает широкий круг вопросов в области педагогики и
психологии, естествознания, филологии, математики и информатики, социальных
наук, физической культуры и спорта.

ӘОЖ 001
ББК 72

ISBN 978-601-08-2247-4

© Шымкент университеті, 2022

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақстан индустриялық-инновациялық даму кезеңіне қадам басты. Бұл заманауи экономикалық талаптарға сай жүзеге асады. Отандық ғалымдар бұл кезең ғылыми жүйенің қайта бағдарламалануымен сипатталады, сондықтан тиісті нормативтік көрсеткіштермен реттелетін ғылым ұйымдық, кадрлық, инфрақұрылымдық, қаржылық салаларда өзгерістерге ұшырап, сол арқылы дамып, өрлеу үстінде деп есептеймін.

Бүгінгі таңда мемлекеттің ғылыми әлеуеті жоғары болып қалуда. Қазақстан көптеген ғылыми салаларда: химия және химиялық технология, физика, биотехнология, материалтану, энергетика, геология, ветеринария және ғылым мен техниканың басқа да көптеген салаларында жетекші орын алады. Зерттеулері әлемде үлкен қызығушылық тудырып отырған елде күні бүгінге дейін айтулы ғалымдар еңбек етуде.

Бүгінде қазақ ғалымдары даңқты дәстүрлерді жалғастыруда – олар ғылымның ең перспективалы бағыттарын дамытып, жаңа технологияларды дамытып, шәкірт тәрбиелеуде. Ел үкіметінің ғылымды қолдауға, ғылыми-зерттеу секторын, оның ішінде жас зерттеушілерді дамытуға ерекше көңіл бөлуі ғажап емес.

Конференцияның негізгі мақсаты ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін талқылау; жастарды ғылыми-зерттеу қызметіне белсенді тарту; оқу орындары арасында тәжірибе алмасу және ынтымақтастық орнату деп есептеймін. Нәтижелер барлық қатысушыларға пайдалы және ұсынылған ұсынымдар іс жүзінде қолдау табады деп үміттенемін.

Біздің өткізіп отырған конференция ғылым дамуының қазіргі кезеңіндегі көптеген өзекті мәселелерді қозғайды, атап айтқанда:

- Жаратылыстану ғылымдары (биология, экология, география, физика, химия);
- Педагогика және психология;
- Филология (шет тілдері, қазақ және орыс тілдері, әдебиет);
- Математика. Информатика. Бағдарламалау;
- Әлеуметтік ғылымдар (тарих, құқықтану, экономика, саясаттану);
- Дене шынықтыру және спорт.

Конференцияның барлық қатысушылары мен ұйымдастырушыларына жемісті жұмыс, сындарлы диалог және тиімді өзара іс-қимыл тілеймін!



Сейтқұлов Н.А.
Шымкент университетінің ректоры,
п.ғ.д., профессор

**POSSIBILITIES OF THE LANGUAGE OF THE BRANCH NEWSPAPERS
(On the example of Karakalpakstan branch newspapers)**

Kallibekova G.P.

*Assistant of Karakalpak State University
Uzbekistan, Karakalpakstan, Nukus*

In the development of the literary language, it is possible to use the opportunities of the language of specialized newspapers correctly. Because in the language of these newspapers, the life of each branch is widely discussed. In linguistics, the possibilities of the language of the newspaper are especially noteworthy, with phonetic-spelling, lexical-semantic, morphological-syntactic differences. By using the resources of functional style, absorbs their characteristics into the written language. That is why the newspapers, which have a significant place among the media, retain their status in the information center. Socio-political processes taking place in the world and in our country are regularly published in the newspapers. One of the main requirements is to convey these processes in a complete, clear, understandable, effective and in the language of the people. Therefore, each newspaper is a source of information and always highlights the possibilities, beauty and vocabulary of the native language.

Today, in the world, progress is being made in every aspect of our society. In the process of globalization, the literary language of each nation, as well as the national mentality and values of the people, will be affected. In society, the proper interaction of people is achieved through language, through the culture of speech. To a certain extent, the media also contributes to the development of the culture of speech of the people. That's why the media must be constantly monitored.

In order to study and identify the features of the emergence and development of the modern Karakalpak literary language, we need to pay attention to the question of what is a great literary language, how it appears and develops. This is due to the fact that the emergence and development of the Karakalpak literary language has significantly changed the similarities and differences in the emergence and development of the literary language of other people.

Opportunities of the language of specialized branch newspapers in world linguistics - in the leading scientific institutions of the world, such as the United Kingdom, Japan, India, Russia, Ukraine, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, in universities, effective research has been conducted on the language of the newspaper, its content, stylistic differences in genres, the study of the use of topics and facts. In this regard, special classifications have been implemented, stamps and clichés specific to the language of the newspaper have been identified, and dictionaries related to lexical units used by journalists and publicists in the language of the newspaper have been compiled. At the same time, scientific research shows that the language of the newspaper is in constant contact with the living language. The effectiveness of the newspaper is reflected in the language of narration of events and hadiths, the correct use of punctuation, lexical, grammatical and spelling rules.

The language of the newspaper and its stylistic differences have been extensively studied in linguistics. Today, the comprehensive study of media text, especially newspaper language and style, is one of the most important issues in linguistics and journalism. In the field of Russian linguistics and journalism, we observe that the language and style of the newspaper are studied in detail. Researchers who have made a great contribution to this chapter are V.G. Kostomarov, V.V. Vinogradov, V.G. Solganik, D.E. Rosenthal, M.N. Kozhina, I.P. Lysakova, A.N. Vasilyeva, G. O. Vinokur, M.N. Volodina, M.Yu. Kazak, N.A. Rusakova, N.V. Lyubeznova, K.I. Sharafadina, N.S. Zelikina, L.A. Evdokimova, I.A. Suzotina, E.I. Kolesnikova and other scholars discussed this issue. Problems of newspaper language and style are learned in Turkish linguistics such as I. Usmanov, T. Berdieva, R. Turakhojaeva, B. Kamoliddinov, M. Kosimova,

R.Syzydyk, M.Sirivlya, S.Nazarzoda, A.Aznabaeva, M.Muzofirshoev, Kh. Saparov, KS Ergaliev, K. Kashikov, D. Akhmedova, L. Sabirova, G. Fakhretdinova, G. Sadyralieva and others. In Uzbek linguistics A. Boboeva, Sh. Abduraimova, I. Toshaliyev, R. Abdusattarov, S. Mahmudov, N. Kadyrov, D. Sadullaev, A. Abdusaidov, I. Azimova, Z. Tahirov, D. Teshaboeva, G. Rakhimkulov analyzed the inherent features, functional and communicative stylistic differences of newspaper language. In addition, a number of scientific articles have been studied in the language and style of Uzbek-language newspapers. Functional styles of the Karakalpak language, including the tasks of the formation and development of the journalistic style are discussed in E. Berdimuratov's [3] and A. Bekbergenov's [4] works. In the doctoral dissertations of M.Aimbetov [5] and Z.Orazymbetova [6] on the language of the direct press, the language and stylistic differences of the Karakalpak daily press were studied.

Today, Karakalpak linguistics also focuses on learning the language and style of the newspaper. This is because for the first time new terms, international words that have entered our literary language are used in the language of the newspaper. Its original content, scope of use is explained in the newspaper and media. That's why the language of the newspaper is changing with the widespread use of new lexical units. Today, the general public has the opportunity to stay abreast of the news through several types of Media. Media, including newspapers, radio and television, have a special place in society. Therefore, President Mirziyoyev said: "Along with radio and television, the Internet, publications have their place in our lives. It is important to note that special publications related to the chapter" [1] are of special importance. In the early years of impartiality, in addition to the republican newspapers, branch, district, advertising newspapers began to be published. Chapter newspapers, which cover the life of each chapter, differ in their subject matter, language, style and, most importantly, their audience. «The newspaper covers all aspects of life and human activity. Therefore, although it includes all forms of language, different genres, different styles, including scientific, artistic, literary, formal, socio-journalistic and other stylistic tools, it is important that they are used in the process of everyday conversation. The newspaper, in such a practical way, contributes to the development of the literary language by incorporating the negative features of the vernacular into the written language» [2]. Therefore, the language of the newspaper is a subject that requires research. Each newspaper covers a wide range of aspects of society. Therefore, newspapers are one of the media outlets that deliver today's news, events and exercises through our literary language. Throughout its existence, the language of the newspaper enriches, develops, expands and develops our native language. Therefore, one of the most important issues in Karakalpak linguistics is to identify lexical and stylistic differences in the language and style of the newspaper, to show its implications for providing emotional and expressiveness, to study the specifics of the use of terminology [7].

A number of regulations have been adopted to improve the literary language. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan PD-4947 of February 7, 2017 "On the Strategy of Actions for the Development of the Republic of Uzbekistan", PD-5850 of October 21, 2019 "On the status and prestige of the Uzbek language as the state language", PD-6084 of October 20, 2020 "On measures to develop and improve the Uzbek language and language policy in the country", PD-3223 of August 17, 2017 "On improving the efficiency of the news agency", PD-4366 of June 27, 2019 "On additional measures to ensure the freedom of the media and the development of the activities of information services of government agencies and organizations", PD-4479 of October 4, 2019 Resolutions "About the State Language" On the broad celebration of the thirtieth anniversary of the adoption of the Regulation" and PD-135 of November 3, 2020 "On the prestige and place of the Karakalpak language as a state language and its implementation" and 2021, June 16 [9], "On measures to develop the Karakalpak language and language policy" and to some extent serves in the implementation of the tasks set out in other regulations. In particular, in accordance with the Resolution of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Karakalpakstan of November 3, 2020 "On ways to enhance the prestige and place of the Karakalpak language as a state language", the Department of State

Language Development [8]. A number of positive steps are being taken to identify and classify the exercises related to the implementation of the program. Also, the development of rules and regulations of the Karakalpak language, the creation and use of modern terms in the Karakalpak dialects, geographical and other toponymic objects are carried out. The Resolution of the Presidium of the Supreme Soviet of the Republic of Karakalpakstan "On measures for the development of the Karakalpak language and the improvement of language policy" the resolution is of great importance for the development of the state language and the development of the work carried out in this area. In accordance with the resolution, the concept of development of the Karakalpak language and improvement of language policy for 2021-2030 was approved. The concept is to achieve full and proper use of the state language in all spheres of socio-political life of the country, to improve the system of teaching the state language in educational institutions, to increase its prestige as a scientific language, to preserve its richness as a scientific language. The main directions of the development of the state language were identified, such as ensuring the rapid integration of the Karakalpak language into modern information technologies and communications, broad and equal opportunities to increase the international status and prestige of the Karakalpak language, to develop cooperation with foreign countries in this area, to develop the languages of all nations and people in our country as well as creating favorable conditions for them to learn the state language. Therefore, the branch newspapers have a significant role in the development of the Karakalpak language and the enrichment of it with international terms, in the implementation of special measures and solutions. Therefore, in the implementation of any publication in the country, it is possible to effectively use the narrative language of these newspapers, the skills of topic selection [9].

Literature

1. Ўзбекистон Республикасы Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг «Муғаллимлар ҳам устازلар кўни»га бағишланган салтанатли маросимда шығып сўйлеген сўзи. 2020-жыл, 30-сентябрь. <https://kknews.uz/kk/64843/html>
2. Бабаева А. Газета тили. – Т.: Фан, 1983. – Б. 9.
3. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикалогия. – Нөкис: «Билим», 1994.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилининг стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
5. Айымбетов М.Қ. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста. Автореф. канд. диссертации. – Нукус: Билим, 1991. – Б. 29;
6. Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақ вақтли матбуоти тилининг шаклланиши. (1924-1940-йй матбуоти материаллари асосида). Фил..фан. номз. ...дисс. Автореф. – Нукус. 2006.
7. Оразымбетова З. Қарақалпақ кўнделикли баспасөзи тилининг стильлик өзгешеликтери. Фил.. илим. докт. Дисс. (DSc). – Нөкис. 2019. – Б. 236;
8. Оразымбетова З. Қарақалпақ кўнделикли баспасөзи тилининг стильлик өзгешеликтери. – Тошкент: «Hilol Media», 2019.
9. www.kknews.uz.

УДК 84(2)

СПЕЦИФИКА КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ И ПРОБЛЕМА ВОССОЗДАНИЯ ИХ НА КАЗАХСКИЕ И РУССКИЕ ЯЗЫКИ

Акиндиқов Е.Б.

к.фил.н., ст.преподаватель

Еділ М.П.

ст.преподаватель

Шымкентский университет, г. Шымкент

Стремительные процессы глобализации общества, являющиеся результатом многостороннего сотрудничества разных народов оказывают сегодня влияние практически на сферы деятельности человека. Межкультурная коммуникация в современном мире требует от человека знания и понимания сходств и

различий собственной культуры и культуры изучаемого мира. Диалог культур возможен при условии знания и умения анализировать собственную культуру, но и культуру других народов.

Язык-феномен культуры. Именно в языке находят свое отражение культура, через него она передается от поколения к поколению. В процессе межкультурного общения познание направлено на восприятие менталитета другой нации. Сопоставительное изучение культур двух народов (казахов и русских) становится возможным через рассмотрение национальных ценностей в определенном контексте. Осмысление культуры общности, сопоставление казахской и русской культуры должно привести к установлению взаимодействия между картинами мира различных культур.

Пословицы и поговорки в художественном произведении являются важнейшим средством передачи национального колорита казахов и русских народов. Это тот жанр фольклора, которым каждый из нас пользуется ежедневно, часто даже не замечая.

Каждый язык богат пословицами и поговорками тесно связанными с историей, обычаями, социальной жизнью народа.

Пословицы и поговорки в языке народов возникли еще в далекой древности. В них выразительно точно и кратко передаются мысли философские, назидательного характера и житейские правила. Они как правило зарифмованы, звучат ритмично. Большинство пословиц и поговорок оформляются с помощью тропов (метафора, эпитет, сравнение, гипербола), повторов и параллелизма. Недаром народы называют пословиц и поговорок «Бесценной жемчужной словотворчества».

Казахский народ, как и другие народы обладают огромной сокровищницей пословиц и поговорок, которая сохраняет важнейший элемент его духовной культуры. Они своими корнями уходят в глубь истории языка народа, придавая ему своеобразный колорит. Каждый народ имеет свои особенные пословицы и поговорки, и у этих народов можно найти близкие по смыслу пословицы и поговорки, а часто иногда просто совпадающие по содержанию и по форме например:

Кеңесті жерде кемдік жоқ

Кенесіз жерде теңдік жоқ

В совете худа нет

Без совета справедливости нет.

В художественных произведениях пословицы и поговорки употребляются довольно часто и именно поэтому их перевод составляет особую трудность. Несмотря на то что пословицы и поговорки разных народов так казалось бы близки друг другу, но перевод их – задача не из легких.

У переводчика с близкородственного языка больше потенциальных возможностей, глубже и достоверно передать текст оригинала. Как было отмечено выше в художественном произведении пословицы и поговорки являются важнейшим средством передачи национального колорита. По определению народа: пословица-ягодка, а поговорка – цветок. Пословицы это краткие изречения с открытым и ясным содержащееся выражающие законченную мысль, а поговорки не имеют прямого значения, в ней все иносказательно, образно, красочно.

В пословицах и поговорках запечатлен весь познавательный опыт народов, его морально-этические, социально - эстетические движения народа по пути цивилизации отражают характер народа его симпатии и антипатии в связи с соседними народами. Пословицы и поговорки впитали в себя все тонкости оценочного отношения к действительности и восприятия и отражения. Вспомним известное высказывание К.Д.Ушинского о том, «что природа страны, ее история, отражаясь в душе человека, выражаются в слове».

Люди исчезали, но слова, создаваемые ими, вошедшие в сокровищницу - родной язык остались бессмертными. Народная позиция в пословицах и поговорках всегда четкая, иногда даже категоричная часто с иронией. Например: «думай двойко, а делай одиноко»,

«думал, думал – жить нельзя, пораздумал – можно», «Мешай дело с бездельем, проживешь век с весельем».

Пословицы поговорки можно условно разделить на три группы: нейтральные, аналогичные по содержанию, но различные по форме, и национально окрашенные:

а) Нейтральные – это пословицы и поговорки, имеющие полный эквивалент на другом языке. Их перевод не составляет больших трудности, так как многие казахские пословицы и поговорки имеют эквивалент, в других языках данный момент в русском языке: Русская пословица: «Руби дерево» по себе эквивалентна с казахской пословицей. Казахская пословица «Дубину, которую не поднимаешь за пояс, не затыкай» по себе эквивалентна с русской пословицей «Руби дерево по себе».

б) Аналогичные по содержанию, но различные по форме. Такие пословицы и поговорки несут в себе одинаковую семантическую нагрузку, но предметы, указанные в них различны: Казахская пословица «Попасть либо в дятла, либо в ветку».

в) Национально окрашенные – это такие пословицы и поговорки, которые не имеют соответствующих параллелей в других языках ни по содержанию, ни по форме. Казахский язык богат национально окрашенными пословицами и поговорками. Например «Казахский язык богат национально окрашенными пословицами и поговорками. Например «Бір басты екеу етіп», что попросту «Жениться».

Здесь получается, что третий способ – это передача общего смысла пословицы.

Анализируя переводы пословиц и поговорок, как на казахском, так и на русском языках следует отметить, что переводчики пользовались следующими способами перевода:

1. Перевод по средствам применения эквивалентов и аналогов, не сущих ярков, выраженный национальный характер;

2. Дословный перевод такой способ необходим для сохранения национального колорита, переводится образная структура, для сохранения вещественного смысла компонента;

3. Передача смыслового значения пословиц и поговорок, т.е при передаче сохраняется смысл, краткость, лаконичность и образность;

Пословицы и поговорки называют «Народной мудростью». Не даром у казахов о них говорят: «Пословицы – закваска для слов, а поговорка – украшение мысли». Есть пословицы и поговорки, имеющие общие для многих народов содержание. Казахская пословица «На одном троне два царя не сидят».

Все это свидетельствует об общности экономической социальной жизни, быта традиций ряда народов при сохранении национальной самобытности.

Однако, основная масса пословиц и поговорок обычно прочно привязана к национальному основе.

Характер базовых ценностей, присущих той или иной нации, складывается в течение длительного времени и зависит от многих факторов. Во-первых, это природные характеристики той территории, на которой нация сформировалась, для казахов – это фактор огромного пространства степи. Во вторых сама история образования казахского ханства (государства) и многонациональный состав тюркского населения и постоянная необходимость оборонный от внешних врагов.

В третьих, преимущественный характер хозяйственной деятельности казахов (казахи занимались скотоводством) повсюду имели стадо табунов лошадей, скотов.

В четвертых историческая роль ханства, обусловленная необходимостью обеспечить выживать целого родов казахов в природных условиях.

В пятых – это этические эстетические постулаты (ислама) мусульманина – религиозного мировоззрение казахского народа.

Это являются важным компонентом передающегося по наследству традиционного знание каждого представителя того или иного народа. Это усваивается осознанно, так и бессознательно с раннего возрасте вместе с языком.

Пословицы и поговорки продолжают активно бытовать и в нашей дни. Меткость, образность и выразительность использовать в сферах жизни, а особенно в учебной - воспитательной работе.

Библиографический список

1. М.А.Аккозин «Қазақ мақал мәтелдері – Казахские пословицы и поговорки». Алма-ата «Қазақстан» 1990г.
2. В.И.Даль Пословицы и поговорки русского народа. М.1995 г.
3. Казахские пословицы и поговорки М.Аккозин. Алма-ата, 1975 г.
4. У.Турманжанов «Қазақ мақалдары мен мәтелдері». Алма-ата 1980 г.
5. Н.С.Смирнова в книге «Казахская народная поэзия» пословицы. Алма-ата,1967 г.

ӘОЖ 84

ТӨЛЕН ӘБДІҚҰЛЫНЫҢ «ТОЗАҚ ОТТАРЫ ЖЫМЫНДАЙДЫ» ПОВЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

Алмахан С.К.

1 курс студенті

Белгибаева Г.

Магистр, аға оқытушы

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Бүгінгі қазақ әдебиетіндегі проза жанрында қалам тербеген жазушының бірі –Төлен Әбдіұлы.Қаламгер 1942 жылдың 4 қыркүйегінде Қостанай облысының Жангелдин ауданындағы Еңбек ауылында дүниеге келген. «Әкем мен шешем кәдімгі қарапайым адам болатын. Елге белгілі адам емес, бірақ әркімнің ата-анасы өзіне өте қымбат ғой. Ол сені дүниеге әкелді, жақсы көрді,сен үшін жанын қиюға барӘке шешем мені шексіз жақсы көрді. Өйткені мен жалғыз бала болдым», -дейді Төлен Әбдіқұлы ата-анасы жайында. «Әлекең өзіндік юморы бар керемет, сұлу адам болатын, орта бойлы еді. Жарықтық кулық айтар кезінде көзі бір күлімдемейтін еді, сол кезде таза сүйкімді болып кететін еді. Әкесінің тәрбиесінде өскеннен болар Төленнің әр шығармасында юмор бар», - дейді Төлен Әбдіқұлының досы, жазушы Қойшығара Салғара. Біз зерттеу нысанына алып отырған «Тозақ оттары жымындайды» повесінде жазушының зорлық-зомбылық зардабын көріп, жері үшін шайқасып жүріп, жер бетінен біржолата жойылып кеткен араку тайпасының қасіретті тағдыры мен аянышты жағдайлары жөнінде жазылған повесть еді.

Повесть (орыс. баяндау) – оқиғаны баяндап айтуға негізделетін қара сөзбен жазылған, көлемді шығарма, эпикалық жанрдың орташа түрі. Көлемі жағынан повесті кейде ұзақтау келіп, кішігірім романға жақындаса да, ол композициялық құрылысының жинақылығы, оқиға желісінің біркелкі өрістеп, байсалды түрде баяндалатынымен ерекшеленеді. Романдағыдай қат-қабат шиеленіскен оқиғалар тізбегі кездесе қоймайды. Повесть пен романды бір-бірінен айыру кейде оңайға түспейді. Алайда оны шағын роман деп, немесе ұзақ әңгіме деп санау қиынсыз. Өйткені, ол – өзіндік өзгешелігі бар жанрлық түр. Орыс әдебиетінде повесть деп әр дәуірде, әр кезеңде әр түрлі шығармалар аталып келгені – өз алдына бөлек мәселе.

Жазушы Төлен Әбдіқұлынан осы шығарманы не себеп түрткі болды деп сұралғанда ол кісі: «Совет үкіметі тарихымызды бұрмалады.Мемлекеті жоқ, шекарасы жоқ, тарихы тек 1917 жылдан басталатын бір ел болып шыға келдік.Енді осы тығырықтан шығу үшін менің ойыма келгені, әлемде қиянат көріп жатқан халық тек қазақ емес, басқа да ұлттар бар. Қазақтың тағдырын солар арқылы беру, жеткізу. Мен өзім сол кездердегі

Бразилиядағы үндістердің тағдырын көп оқыдым. Сол үндістердің тағдыры арқылы қазақтардың ауыр тағдырын жеткізуге болатын шығар деген идея туындады басыма. Сосын бардым да осы «Тозақ оттары жымындайды» деген повесті жаздым» деген болатын.

Қазақ халқы сияқты осынау үлкен тарихи әділетсіздікті басынан кешіріп жатқан Кеңестік заманда – қазақ тілін, дәстүрін ашып жазу мүмкін емес еді. Қазақтың басынан түскен мұң-зарын, ауыртпалығын араку тайпасының басынан өткен жағдайды егжей-тегжеймен қазақ халқына жеткізді.

«Тозақ оттары жымындайды» повесі ғаламдағы адамзаттың үлкен қасіреті баяндалған шығарма. Жат елдің тұрмыс тіршілігін, қазақ халқына тіптен жат елдің кейіпкерлердің болмысын шынайы жеткізген.

Повесть әйгілі доктордың жұмыс орнына сұхбат алуға іздеп келген ЮНЕСКО-ның тілшісі Ливино Плателлинмен кездескен кезден басталады. Басты кейіпкер - медицина саласында өз ісінің шебері, әлемге танылған Эдуард Бейкер мырзаның асқан абыройы мен даңқты беделі мен танылған.

Халықаралық тілші Бразилия Амазонкасында болған кезекті іс-сапардан көріп түйген оқиғасын әңгімелеу барысында өзге ұлт өкілдерінің жазықсыздан жазықсыз жапа шегіп, қырылып, жойылуына шақ қалғандығын ашына баяндайды. Тілшінің бұл әңгімесінен кейін доктордың жағдайы күрт өзгеріп, сұхбатты жылдам аяқтауға мәжбүр болады. Осы тұста шығарманың желісі оқиғаға-доктор Бейкердің мұңлы да қасіретті балалық шағына ойысады. Бразилия ормандарын мекендеген араку тайпасының бейбіт өмірінің бір сәтте тас-талқан болуы.

Кез-келген оқырман ойына «бұл кітап не үшін Тозақ оттары жымындайды» - деген ой келуі әбден мүмкін. Тайпаның қариясы Янаука ақ нәсілділердің түнде алыстан жымындап, жұлдыздар секілді жарқырап көрінген электр жарығын «Тозақ оттары жымындайды» деп қайталап, алжып жатып қорқыныштан көз жұмды. Осы абыз қарияның сөзі шығарма тақырыбына тиек болған. Араку тайпасын жойып жіберу ақ нәсілділердің басты мақсаты болды. Араку тайпасы жойылып, бас кейіпкер - Бейкердің аман қалуы. Ата-анадан, жерінен бір сәтте айырылған кішкентай Киаку (Бейкер) балақайдың Амазонканың ну орманындағы өлім мен өмір арпалысы, жаратқанның құдыретімен жақсы адамға кезіктіріп, аман қалған баланың кейінгі өмірі –Эдуард Бейкердіңтар жолда тайғақ кешкен тағдыры шебер суреттеледі. Шығарма сюжеті адамдардың қарым-қатынасын түрліше жағдайларымен шиеленісе көркем суреттелген.

Бас кейіпкер - Бейкердің әйгілі дәрігер болуының да түпкі астары, жаратушының құдыретімен арғы аталарынан дарыған емшілік қасиетінің арқасында екендігі туралы шығармадағы бір ауыз сөз айтылмаса да, шығарманың сюжеті арқылы оқырманның түйсігіне сондай ой еріксіз ұялады.

Бодандықта тағдырлары құрдымға кеткен Бразилиядағы жергілікті үндістердің жойылып кеткен тайпаларының оқиғасын суреттеу арқылы, жазушы Төлен Әбдікұлы отаршылдықта күн кешкен өз халқының тағдырын жүрегі жыртыла меңзегені белгілі. Ашып айтпаса да қаламгер нені меңзегені көзқырағы оқырманға аян еді. Елінің тыныштығын бұзып, халқын тоқырауға шалдықтырып, қуғын-сүргінге ұшыратудың салдарынан талай тарланбоз бастарын тауға да, тасқа да соғып есеңгіреп жанын қоярға жер таппай жүрген халқы үшін тозақ деген осындай жағдайда тап болған еді.

Ал енді Төлен Әбдікұлы туралы пікірлерге тоқтала кетейік. Ғалым Г.Пәріліева «Тағы бір тоқталар жай - Т.Әбдіковтің тілі. Оның қай туындысын алмаңыз, артық-ауыз әңгімеге, жалған сезім, жылтырауық теңеуге кездеспейсіз. Немесе ділмарсыған кейіпкер не автор жоқ. Мүмкіндігінше аз сөзге көп мағына сыйдыруға және әр сөзінің әйтеуір бір рол атқаруына аса жауапкершілікпен қарайтындығы - қаламгердің өзіндік қолтаңбасы, өзіндік әдіс- тәсілі» десе, қазақ романдарының стилі мен типологиясын зерттеген ғалым М.Хамзин: «Асылы, Т.Әбдіковтың барлық ірілі-ұсақты шығармаларында байқалатын жайт - автордың стильдік бедеріндегі салмақтылық, орнықтылық. Көп ретте өзге

шығармаларындағы сияқты авторлық баяндау мен кейіпкер монологы жарасымды үйлесім тауып жатады», - деген пікір ұсынады.

Библиографиялық тізім

1. Әбдікұлы Т. Оң қол. Алматы; Атамұра, 1984 ж. 345-бет
2. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Алматы. «Ана тілі» баспасы. 1998 жыл. 384б.

УДК-81.9

ЧАРЛЬЗ ДИККЕНС «ПРИКЛЮЧЕНИЕ ОЛИВЕРА ТВИСТА», (В ОБРАЗЕ ОЛИВЕРА ТВИСТА ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ, ВОСПИТАНИЯ И ТРУДА ДЕТЕЙ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ).

Байтенова А.А.

ст.преподаватель

Абдукаримова Ш.

студ. группы Шт-118

г.Шымкент, Шымкентский университет

Аңдатпа

Бұл мақалада Ч.Диккенстің «О.Твистің бастан кешкен оқиғалары» романындағы балалар бейнелері көрсетілген. Олардың әлеуметтік-көркемдік мазмұнын байытып, тереңдете отырып, роман композициясының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған.

Abstract

This article discusses the images of children are included as an integral part in the composition of the novel, enriching and deepening their social and artistic content.

Чарльз Диккенс – самый крупный из английских романтиков XIX столетия, который оказал на всю европейскую и американскую литературу.

Он родился в семье мелкого служащего, всю жизнь безуспешно пытавшегося выбиться в люди, семья постоянно находилась на грани разорения. Детство Чарльза прошло в беднейших кварталах Лондона, он рано познакомился с долговой тюрьмой. Из-за денежных затруднений он вынужден был бросить школу и в десять лет он поступил на фабрику ваксы. Воспоминания об этом времени не покинули Диккенса до конца жизни. Самостоятельную жизнь Диккенс начал в качестве писца в конторе адвоката. У Чарли была сравнительно нетрудная работа он наклеивал этикетки на баки с ваксой.

Однако зрелище жесткого обращения мастера с детьми производило тяжелое впечатление на восприимчивого и чуткого мальчика: нередко он тяжело заболел, резкие боли в животе и рвота мучили его часами.

И это не случайно: В.Блейк и Д.Крабб обратили внимание на ту бессовестную эксплуатацию детского труда, которая имела место в английских фабриках. Благодаря использованию сверх дешевого детского труда английские капиталисты одержали победу над своими конкурентами на мировом рынке.

Крабб писал о существовании целых тайных невольничьих рынков детей в Лондоне, а В.Блейк в своем стихотворении «Маленький трубочист» описал ужасную участь маленьких рабов, погибающих от непосильного труда и болезни.

Только Ч.Диккенс сумел создать целую галерею детских образов, изображая потрясающую трагедию загубленного и поруганного детства, разоблачив этим одно преступление кровавого британского капитализма.

В 1837 году Ч.Диккенс сел писать свой новый роман: «Приключение Оливера Твиста», которую закончил в 1839 году. Этим романом Чарльз Диккенс в своем творчестве цикл серию романов, историю молодых людей по мнению М.Горького. Ребенок брошенный на произвол судьбы нерадивыми или попавшими в тяжелые обстоятельства родителями, преследуемый родственниками, которые незаконно хотят воспользоваться его наследством, которые выкарабкиваются из бездны нищеты и тьмы, к спокойствию и свету.

Автор новаторский расширил сферу романа нового времени, обратившись к тематике, никем до него серьезную не разрабатывавшийся: он был первым великим художником Европы, кто стал изображать жизнь детей. Образы детей входят в качестве составной части в композицию романа, обогащая и углубляя их социальное и художественное содержание.

Особый интерес Диккенса к детскому и юному возрасту был вызван его собственными переживаниями его пониманием обездоленного детства и сочувствием ему. Он писал о детях, руководствуясь потребностью изменить и улучшить условия их жизни, условия труда образования, воспитания. Герои Диккенса из детского мира – дети, подростки – здоровы духом, нравственно чисты, стойки и отважны. Они остро переживают конфликтные ситуации, способны выдержать горести и невзгоды, ответить добром на добро в чувствах, помыслах и поступках противостоять несправедливости, такова структура романа: «Приключение Оливера Твиста».

Важным композиционным элементом этой структуры является мотив тайны, разрешение, разгадка которой вносит в повествование, автор держит в неослабеваемом напряжении читателя.

Это структура является не просто формальным, стрелковым моментом, но и глубоко содержательным. В «Оливере Твисте» обрести благополучие и жизненную стабильность герою помогает добрый буржуа, мастер Браклоу, который, как выясняется по мере распутывания тайны, случайно оказывается родственником мальчика. Оливер Твист несмотря на пагубное влияние воровской шайки Фейджина, остается столь же чистым и возвышенным как сама идея добра.

Главный герой романа Оливер Твист с первых страниц книги читатели вовлекаются в историю жизни мальчика которому приходится пройти через ряд сложных испытаний. Несмотря на враждебную среду в которой оказывается ребенок, Оливер сохраняет чистоту, доброту и искренность.

В романе преобладает жанр реализма – подробно описан быт рабочих домов, детских приютов, ужасающих условий в которых приходилось выживать детям бедняков Англии в начале XIXв.

Оливер Твист не помнил своей матери – молодая женщина умерла при родах в рабочем доме. Сначала мальчик попадает в сиротский приют, где постоянно испытывает унижение и голодает. А после за строптивый характер Оливера отдают в контору гробовщика – здесь условия немногим лучше чем в приюте.

Оливер пытается стерпеть невзгоды, но вскоре понимает, что не может больше находиться в этом месте и отправляется в Лондон. Путь мальчика занимает 7 дней. Но по дороге судьба сталкивает беглеца с Джеком Даукинсом по прозвищу Ловкий плут. Тот обещает мальчику найти приют и приводит в дом еврея Фейджина, обучающего воровству лондонских мальчишек. Еврей начинает обучать воровскому делу и Оливера тонкостям похищения мелких вещей, но Оливер по душевной простоте и не испорченности не понимает что происходит.

Только когда мальчик с несколькими учениками Фейджина выходит на дело перед ним раскрывается страшная тайна его уроков: он видит, как друзья грабят одного джентльмена. Когда появляется полицейский, опытные воришки убегают, оставив героя представителю правосудия, Оливера ведут к судье, но ограбленный господин мистер Браклоу, проникается сочувствием к мальчику и забирает его с собой. Долгое время джентльмен вместе с экономкой выхаживают Оливера Твиста, находя сходства внешности Оливера с портретом молодой дамы в гостинной. Кажется, что теперь в жизни Оливера появилась светлая полоса. Однако

Феджин выслеживает его местонахождение и возвращает в свой дом, и готовит к новому преступлению – тот, должен пролезть в форточку особняка и открыть дверь грабителю Сайксу.

Не в силах противостоять Феджину он отправляется с вором, решив при первой возможности предупредить хозяев дома, тем самым избежать участия в ограблении. Но дом оказывается под охраной, Оливера ранят, а Сайкс, думая, что ребенка убили, кидает героя в канаву, а сам скрывается. Твист из последних сил добирается к дому, где проживает мисс Майли с племянницей Роз. Женщины спасают мальчика, и он остается жить с ними.

Тем временем Фейджин вновь начинает поиски Оливера оказывается, что еврей состоит в сговоре с неким Монксом, сводным братом Твиста. Отец Монкса был несчастлив в браке – в скором времени мужчина оставил жену и сына с детства проявлявшего порочные наклонности. Его настоящей любовью стала юная Агнес Флеминг, мать Оливера, однако по воле злого рока до рождения Оливера господин заболел и умер.

В завещании, которое отец Твиста успел оставить, сообщалось, что первой жене и сыну полагается по 800 фунтов, остальное получит Агнес и ребенок, которого родит девушка. Если на свет девочка, то деньги наследница получит безоговорочно, а если мальчик то только в том случае, если сохранит имя и честь в чистоте.

Зная это, Монкс всеми силами стремится испортить сводного брата, с помощью Феджина сделать его преступником, тогда наследство вернулось бы к самому Монксу.

Однако коварному плану помешала Нэнси, подруга грабителя Сайкса. Случайно подслушав разговор Феджина и брата Оливера, девушка постаралась найти дом миссис Мейли и рассказав Роз услышанную историю, предупредила что мальчика могут похитить. Роз нашла поддержку в лице господина Браклоу, который оказался другом отца Твиста. Все узнали, что женский портрет, висевший в его гостиной – это портрет Агнес.

Мистер Браклоу усыновил мальчика, Сайкс погиб, Феджина арестовали и казнили, Монкс покинул страну, уехал в Америку и закончил жизнь в тюрьме.

Собственно как своими положительными, так и отрицательными сторонами роман обязан полярному противопоставлению идеи добра и зла, света и тьмы, что придает единство роману Диккенса, в котором слишком много в судьбах его героев зависит от случая и совпадения.

Диккенс утверждал свое право художника по личному усмотрению выбирать тему, писать не только о сливках общества, но и о его подонках, не приукрашивая жизнь, не делал зло и порок соблазнительными, а показывая суровую правду!

Библиографический список

1. Ч.Диккенс «Посмертные записи Пиквинского клуба» М, худ.лит.2002г.
2. Ч.Диккенс «Приключение Оливера Твиста» М, худ.лит.2012г.
3. «Зарубежная литература» XIXв, под редакцией Я.Н.Засурского, М.Просвещение 2009г.
4. «Зарубежная литература» XIXв. Под редакцией А.С.Дмитриева, М. Из-во Московского университета 2013г.

UDK 811.111

MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Тавасарова А.

магистр, аға оқытушы

Жақсылық Д.

студент

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article today, English is the language of international communication, so in Russian universities, English is in demand more than ever. To improve the quality of education and increase the motivation of students to learn English, teachers use interactive equipment and

innovative educational technologies such as the Internet, podcasts, electronic whiteboards, network magazines (blogs), social networks, video conferences, special mobile applications, etc.

The use of modern educational technologies allows teachers at a qualitatively new level to teach students all four types of speech activity (reading, listening, writing and speaking). According to E.N. Voronova, "the system of the teacher's work to ensure the learning outcomes of a foreign language must necessarily include the implementation of the following technologies: the technology of communicative learning, the technology of understanding the communicative meaning of the text, gaming technology, learning technologies in cooperation, project technologies, etc." [1, p. 189].

One of the modern tools for teaching English to students can be the use of podcasting in the learning process. Podcasts began to be used in 2004 for the transmission of audio or video broadcasts on the Internet. The word "podcast" comes from English iPod and broadcast and means an audio or video file that "is distributed free of charge via the Internet for mass listening or viewing" [3, p. 109]. Educational podcasts devoted to the study of foreign languages, allow to solve a number of methodological tasks, including the formation of auditory skills and understanding of speaking foreign languages, the formation and improvement of listening skills, the expansion and enrichment of lexical vocabulary, the formation and improvement of grammatical skills, development skills of speaking and writing.

Effective innovative educational technologies are also TED video conferences and video blogs. The topics of intelligent TED conferences and speeches are extensive, including a wide variety of topics: from science, culture, art, politics and global problems, business to technology, design and entertainment. TED comes from the English language and translates as technology, entertainment, design (Technology Entertainment Design).

Today, TED is a world community, inviting to cooperate in the search for a deeper understanding of the world and the desire to change it for the better people of all kinds (from professionals to enthusiasts) representing different cultures. The main objective of this non-profit organization is to spread unique ideas that its founders believe should be informed by "ideas worth spreading", and inspire and inspire people around the world to learn something new, share knowledge and experience, thereby making the world a better place. So, these ideas are presented to listeners in the format of a short speech (no more than 18 minutes). On the official website of TED.com, reference information on research and development is freely available and everyone can learn the information they are interested in, communicate in real time, and participate in TED conferences and events that take place all year round in different countries. TED is an innovationcultural and information project. On the one hand, for someone TED is an inexhaustible source of inspiration and a search for unique ideas, for others it is a good opportunity to share their ideas, developments, projects. TED is a kind of source that can be useful for a wide range of users: both for professionals and professionals, and for students of various specialties studying foreign languages. TED is a quality modern educational resource, which can be used in practical classes in English. In addition, it is suitable for independent work and learning foreign languages. Video creates images and causes certain associations that contribute to better perception, assimilation and memorization of information. In addition, when watching video lectures, the subtitle function is available, which helps users to understand the information more fully. The lecture topics are diverse and relevant. This resource is useful for students not only in teaching foreign languages, but also in mastering the skills of speaking to the audience. Using video materials TED Talks is perfect for analyzing public speeches, reflecting on proposed topics, improving the skills of oratory. Lectures allow students to demonstrate the various options for speaking before the public, to consider many ways of presenting information, the ability to build communication with listeners, to establish contact, enter into a dialogue and get feedback. In addition, there is an opportunity to get acquainted with the speeches of speakers, which inspires students to develop a unique strategy of speaking to the audience and an individual way of communicating with their listeners. In addition, on the site as an example, photos and video presentations and materials are demonstrated and constantly uploaded.

Students use this resource both in everyday life and in preparation for classes. Students have the opportunity to choose lectures and speeches on lessons learned, get additional information and learn about the latest discoveries and trends on the topic of interest to them. Consequently, students not only practice foreign languages, but also expand their professional knowledge and skills in this or that sphere. In the opinion of P.V. Sisoyeva, "blog technology has didactic properties, such as publicity; linearity; authorship and moderation; multimedia "[3, p. 115].

"Therefore, the didactic properties of blog technology allow it to develop such types of speech activity as writing and reading" [3, p. 116]. Thus, the Internet teaching resources can contribute to the formation and development of the following competencies for students studying a foreign language: "foreign communicative competence, including all its components (linguistic, sociocultural, educational and cognitive, etc.); communicative-cognitive abilities to search and select, generalize, classify, analyze and synthesize the information received; communicative skills to present and discuss the results of work with Internet resources; the ability to use Internet resources for acquaintance with the cultural and historical heritage of various countries and peoples; the ability to use resources to meet their information and educational interests and needs "[2, p. 78].

Smart software can facilitate the delivery of multi-module content, provide feedback and track the progress made to students in the process of learning foreign languages. Thus, the use of modern educational technologies, including information technologies, not only ensures the high quality of the organization of the educational process, but also creates all the conditions for the development of a universal human being.

References

1. Voronova E.N. Modern technologies and methods of teaching a foreign language in a university // Perspectives of science and education. 2014. № 1. P. 189- 194.
2. Gerasimenko T.L., Grubin I.V., Gulaya T.M., Zhidkova O.N., Zenina L.V., Lobanova E.I., Romanova S.A. Linguodidactic aspect of teaching foreign languages with the use of modern Internet technologies. M., 2013. - 119 p.
3. Sysoev P.V. Blog-technology in teaching a foreign language // Language and Culture. 2012. No.
4. (20). Pp. 115-127. 4. Dissemination of TED ideas [Electronic resource] / URL: <https://www.ted.com/> (reference date: 20.02.2016) 125 ISSN 2072-8395 Bulletin of MGOU. Series: Pedagogy 2016 / № 2
5. Mark Warschauer, Carla Meskill. Technology and Second Language Teaching // [Electronic resource] / URL: http://www.education.uci.edu/person/warschauer_m/tslt.html (reference date: 02.12.2015)

UDK81.9

THE LEXEME IN THE ENGLISH SHORT STORIES

Жақсылық АЖ

№129 жалпы орта мектебі

Шымкент қаласы

Юсупбаева АЖ

Қарағанды облысы

Резюме

Э.А.Поддың идеялық-стильдік ерекшелігі-оның детективтік мәтіндеріндегі кейіпкерлердің портреті ("Ашпер үйінің құлауы", "Морг көшесіндегі кісі өлтіру" және т.б.) оқырмандардың назарын сыртқы мәліметтер мен кейіпкерлердің мінез-құлық психологиясының өзара байланысына бағыттайтын олардың кейіпкерлерінің ерекшеліктері туралы авторлық түсініктемелермен бірге жүреді.

Резюме

Идейно-стилевой особенностью Э.А. По является тот факт, что непосредственно портрет персонажей в ряде его детективных текстов ("Падение дома Ашеров", "Убийство на улице Морг" и др.) сопровождается авторскими комментариями об особенностях их персонажей, акцентирующими внимание читателей на взаимосвязях внешних данных и психологии поведения героев.

As detective texts of E.A. Poe are a little dynamic and the attention of the author is concentrated not on action, and on the character, the vast majority of nominative lexemes is connected with the concept "person". It is expedient to allocate a number of the lexical-theme groups in a noun having a certain percentage distribution in the dictionary of the author's narration:

- the person as a physical phenomenon — 23.2%;
- the dwelling and an environment of the person - 22.5%;
- person as unique identity (proper names and their equivalents) of-21.7%;
- the person as the social and professional personality - 15.2%;
- psychology of behavior of the person — 11.9%.

Let's consider each of the above-named groups into which the lexemes distributed on all zones of rate enter. In our work frequency thresholds which we borrowed from S.R. Moss are used [39].

in / h — a high-frequency zone — from 15 and above;

with / h — a mid-frequency zone — from 5 to 14;

N/h — a low-frequency zone — from 1 to 5;

Fa is the absolute frequency of a lexeme.

The first group — the person as a physical phenomenon — includes names of parts of a body, bodies and other anatomic concepts:

eye (глаз) - Fa = 65; body (тело) — Fa = 39; hand (рука) — Fa — 32; foot (ступня) - Fa = 30; heart (сердце) — Fa = 28; face (лицо) — Fa = 27; head(голова) — Fa = 27; hair (волосы) — Fa — 13.

Lexemes of this group are concentrated mainly in high-frequency and mid-frequency zones that reflects the author's tendency to the detailed description of a portrait of the characters as portraits are entered into the narration not in a statics, and in dynamics and change of external lines - result of changes in behavior, a physical condition of the character:

Yet the character of his face had been at all times remarkable. A cadaverousness of complexion; an eye large, liquid, and luminous beyond comparison... (Poe E.A. The Fall of the House of Ushers, p.89).

—А ведь черты его всегда были примечательны. Восковая бледность; огромные, ясные, какие-то необыкновенно сияющие глаза; пожалуй, слишком тонкий и очень бледный... (По Э.А. Падение дома Ашеров, с. 192).

The pallor of his countenance had assumed, if possible, a more ghastly hue — but the luminousness of his eye had utterly gone out (Poe E.A. The Fall of the House of Ushers, p. 101).

— Бледность его сделалась, кажется, еще более мертвенной и пугающей, но глаза угасали (По Э.А. Падение дома Ашеров, с. 198).

Two portrait characteristics of R. Asher reflected the changes which happened to it for the insignificant interval of time preceding his death.

To increase in specific weight of group "the person as the physical phenomenon" promotes the high degree of a synonymic peculiar to E.A. Poe's idea style. So, the use of couple of eyes-orbs is based on use of the lexemes belonging to layers various stylistically. The noun eyes is in the beginning of the paragraph devoted to the description of Legeia eyes. With each sentence the narration becomes more emotional, the number stylistically of the painted units reflecting desire of the person to understand and transfer beauty nature increases. Having come to grief in the attempt to describe expression of Legeia eyes, the author uses replacement of orbs, trying to designate by this poetism all fine and unknown:

And then I pierced into the large eyes of Ligeia. What was it?... Those eyes those large, those shining, those divine orbs They became to me twin — stars of Leda, and I to them devoutest of Astrologers... (Poe E.A. Ligeia, p. 137).

— И тогда я заглядывал в огромные глаза Лигеи. Что это было? Эти огромные, сверкающие, божественные очи! Они стали для меня двойными звездами Леды, а я увлеченнейшим из астрологов... (По Э.А. Легейя, с. 164).

Eyes act as general concept of true essence of the person - as all fine, poetic, and a symbol of the evil, force hostile to the person:

I think it was his eyes yes, it was this. One of his eyes resembled that of a vulture — a pale blue eye with a film over it. Whenever it fell upon me, my blood ran cold; and so by degrees — very gradually — I made up my mind to take the life of the old man, and thus rid myself of the eye for ever (Poe E.A. The Tell-Tall Heart, p.60).

— Пожалуй, виной всему был его глаз! Один глазу него был, как у хищной птицы, - голубоватый, подернутый пленкой. Стоило ему глянуть на меня, и кровь стыла в моих жилах; мало-помалу, исподволь, я задумал прикончить старика и навсегда избавиться от его глаза (По Э.А. Сердце-обличитель, с.428).

Perception of a human eye as the embodiments of force hostile to the person, causes sensation of fear in the character, drives it to a crime. So generally - the symbolical value of the evil is received in detective texts of E.A. Poe body nouns (Fa = 39); voice (Fa = 36); teeth (Fa-4).

The snow-white, equal teeth of *Berenice* which are sharply allocated on her emaciated, turned yellow person constantly attract the story-teller's look, become for it obsession:

... in a smile of peculiar meaning, the teeth of the changed Berenice disclosed themselves slowly to my view. Would to God that I had never beheld them, or that, having done so, I had died (Poe E.A. The Tell-Tall Heart, p. 119).

Table 1

Category of a Noun	% of dictionary	% of text	medium frequency
Abstract	10	19	4,3
Concrete	88	79	2,1

So considerable prevalence in a dictionary and the text of concrete nouns is result of the general orientation of a speech formation by E.A. Poe to a specification of the described phenomenon it is also systemically connected with constant introduction to the narration of portrait and landscape descriptions, with specification of an overall picture of the events.

In a detective genre of a lexeme of this group the following functional use of the studied words takes place. In details, with purely scientific sequence and care of medical examination the author fixes the changes which happened to a body of the person, caused by the natural reasons (usually a disease of the character), and rough intervention from the outside:

The face was suffused with dark blood, some of which issued from the mouth... About the throat were bruises and impressions of fingers... The arms were lent over on the chest... The right hand was clenched... On the left wrist were two circular excoriations... A part of the right wrist, also, was much chafed, as well as the back throughout its extent, but more especially at the shoulder-blades. The flesh of the neck was much swollen... A piece of lace was found tied so tightly around the neck as to be hidden from sight; it ... was fastened by knot which lay just under the left ear... (Poe E.A. The Mystery of Marie-Roget, p.68-69).

— Лицо мертвой было налито темной кровью, которая сочилась изо рта... На горле виднелись синяки и следы пальцев... Согнутые в локтях и скрещенные на груди руки окостенели... Пальцы правой руки были сжаты в кулак, пальцы левой полусогнуты... На левой кисти имелись два кольцевых рубца... На правой кисти имелись ссадины, так же

как и на всей спине — особенно в области лопаток... Шея была перехвачена обрывком кружев, затянутым так туго, что складки кожи совершенно скрывали его от взгляда. Он был завязан узлом, находившимся под левым ухом... (По Э.А. Тайна Мари Рожсе, с.380).

The concentrated use of lexicon of group of people as a physical phenomenon in a small piece of the text (12 words in 7 sentences) creates an objective, real picture of what was seen, tells about cruelty of the murderer, specifies a cause of death of the girl (Poe E.A. The Mystery of Marie-Roget).

Among the nouns united in group of people as a physical phenomenon, it is necessary to allocate especially voice lexeme rate and use constant for characteristic of characters in which short stories of various genres allows to carry it to group of favourite lexemes of E.A. Poe.

The noun of voice is entered into the narration with constant determinants *sad, musical, sweet*:

And once... there came through my lattice the soft sighs which had forsaken me; and they modelled themselves into familiar and sweet voice (Poe. E.A. Eleonora, p.132-133).

— *И раз... сквозь решетку окна послышались давно замолкшие тихие вздохи, и милый, такой знакомый голос сказал... (По Э.А. Элеонора, с. 346).*

The author surely emphasizes that various tonality of voice sounding is caused by importance of the given information (all most important is usually said quietly). The psychophysical condition of the character often affects sounding loudness also:

It was succeeded by a sad voice, which I had difficulty in recognizing as that of the noble Fortunato (Poe E.A. The Cask of Amontillado, p.59).

- *Затем заговорил жалкий голос, в котором я едва узнал голос благородного Фортунатто. (По Э.А. Бочонок Амонтильядо, с.646).*

Her voice grew more gentle - grew more low —yet I would not wish to dwell upon the wild meaning of the quietly uttered words (Poe E.A. Legeia, p. 142).

- *Ее голос стал еще мягче - но я не хотел бы останавливаться на буйном смысле тихо произносимых ею слов (По Э.А. Лигейя, с. 166).*

Bibliography

1. Poe E.A. The Black Cat/Represented Selection - N.Y., 2007. - 310 p.
2. Poe E.A. The Tell-Tall Heart/Represented Selection - N.Y., 2007. -310 p.
3. Poe E.A. The Fall of the House of Ushers/Represented Selection -N.Y., 2003.-310 p.
4. Poe E.A. William Wilson/Represented Selection - N.Y., 2002. – 310 p.

UDK 81.9

DISCURSIVE SPACE FEATURES IN THE ENGLISH SHORT STORIES

Жақсылық А.Ж.

№129 жалпы орта мектебі

Шымкент қаласы

Юсупбаева А.Ж.

№1 жалпы білім беретін мектебі

Қарағанды облысы, Приозерск қаласы

Резюме

Көркем мәтін "сөйлеу жұмысы ретінде ең алдымен сөйлеу тақырыбымен сипатталады".

Ауызекі мәтінде ол сөйлеуші, ал көркем мәтінде ол мәтінді жасаушы автор немесе Е.В.

Падучева айтқандай, сөйлеу тақырыбы болып табылатын баяндаушы.

Резюме

Художественный текст "как речевое произведение характеризуется прежде всего предметом речи". В разговорном тексте это говорящий, а в художественном тексте это автор-создатель текста или, как говорит Е.В. Падучева, рассказчик, который является субъектом речи.

The art text "as the speech work is characterized first of all by the subject of the speech" [37]. In the colloquial text it is speaking, and in the art text it is the author-founder of the text or as E.V. Paducheva, the storyteller who is a subject of the speech speaks. Is embodied in a figure of the storyteller "the uniform consciousness providing integrity of structure and composition of the text" [37].

Let's stop on those aspects of the description of space of the storyteller which are essential to linguistic structure and typology of the detective text. For the analysis we chose 17 short stories by E.A. Poe. The author's narration in these short stories is characterized by existence of constant units which meet at various levels of a research of language and structure of the art text of a detective genre that allows to speak about integrity of a system of vision, about stability of the language, composite and ideological and substantial signs which are most distinctly finding the expression in the author's narration. Constant units of lexical level — a lexeme - are spokesmen of the following semantic components of discursive space of the marked detective texts:

- mental state;
- state of mind;
- hero;
- portrait;
- landscape;
- interior.

These semantic components unite in a macro subject - a crime solution. A macrostructure of 17 detective texts discursive space by E.A. Poe, considered by us, represents set of both semantic, and pragmatic components. The pragmatic making macrostructures of the marked detective space set pragmatic orientation of the speech and unite a discourse in the form of the sequence of speech acts in a whole. It is possible to tell that 17 macro acts are 17 macro reasoning of the author of the detective text (in our case, E.A. Poe). Within author's reasoning also dialogues of his heroes take place. In this section of the thesis the research only of the author's narration having the following distribution in the dictionary and the text of short stories are presented:

Table 1

Statement type	Quantity of lexemes	the Number of word usage	% ratio in the text
Author's narration	4 888	41 006	82,8

On the basis of fifty-percentage random sampling of verbal structures (every second page) of 17 short stories by E.A. Poe, the marked texts submitted by 6,677 word forms in 49,839 word usage the frequency word book of 5,173 lexemes, the most fully characterizing their text importance was made.

We established including as in percentage parts of speech are presented in the author's narration of the analysed short stories.

Table 2

Parts of Speech	In Dictionary (%)	In Text (%)
-----------------	-------------------	-------------

Noun	45,0	19,4
Adjective	21,2	7,3
Verb	20,2	17,5
Adverb	7,6	8,5
Numeral	0,3	0,5
Sinsematic lexicon	1,1	42,2

Autosemantic lexicon:

Noun: 2,249 lexemes - 8,390 word usage, average frequency 3.7. The ratio in a dictionary of personalized and verbal lexemes in Anglo-American art prose makes 40.4 to 39.0 [38]. In the author's narration by E.A. Poe this ratio it is presented as 67.3 to 20.2 what reflects significant shift towards a nominative due to decrease in an usage of verbs. The rejection of the narration towards a nominative is based on high variability of the use of a noun - the part of speech which is the most widely presented in the author's narration:

Bibliography

1. Poe E.A. Berenice/Represented Selection - N.Y., 2000. - 310 p.
2. Poe. E.A. Eleonora/Represented Selection - N.Y., 2002. - 310 p.
3. Poe E.A. Legeia/Represented Selection - N.Y., 2007. - 310 p.
4. Poe E.A. Morella/Represented Selection - N.Y., 2011. - 310 p.

ӘОЖ 81'373.2

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНДАҒЫ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАР

Керімбаев Е.Ә.

ф.ғ.д., доцент

Керімбаева С.Е.

ф.ғ.к., ас.профессор

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазақ ономастикасының қалыптасуы мен дамуының алғашқы кезеңдерінде қазақ кісі аттарының (антропонимдердің) және жер-су аттарының (топонимдерінің) жеке этимологиясы, құрылымдық (морфологиялық) сипаты, халықтық географиялық терминдердің құрамы мен географиялық семантика анықталды. 1970-1995 жылдар аралығында ғана қазақ тіліндегі жалқы есімдердің ұлт мәдениетімен, дүниетанымымен, этнографиясымен байланысы қарала бастады, яғни қазақ ономастикасында этнолингвистикалық зерттеу ғылыми парадигмасы пайда болды.

Қазақстандық ономаст-ғалым Г.Б.Мәдиева қазақ ономастикасының даму кезеңдерін шартты түрде үш кезеңге бөледі:

- бірінші кезең – 1949-1970-шы жылдары. Бұл кезеңде Қазақстандық ономастикалық мектеп қалыптасты; қазақ топонимдері мен антропонимдері зерттелді, олардың

этимологиясы, құрылымдық және лексика-семантикалық топтары анықталды; географиялық терминдердің топонимдер жасаудағы орны мен рөлі анықталып, зерттелді;

- екінші кезең – 1970-1995 жылдар арасы. Бұл кезеңде аймақтық топонимиялық зерттеулер дами түсті; ономастикалық теорияларға назар аударылды; топонимдер мен антропонимдер этнолингвистикалық бағытта зерттеле бастады; ономастикалық зерттеулер ауқымы кеңейді – космонимдер, зоонимдер, Қазақстан территориясындағы орыс топонимдер зерттелді; топонимиялық және атропонимиялық атауыштық уәждер анықталды; түркі-монғол сәйкестіктер зерттелді; ономастикалық қолданбалы аспектілер қарастырыла басталды, транскрипция мен транслитерация негіздері жетіле түсті, жалқы есімдерді стандарттау мәселелері қарастырылды, ономастикалық сөздіктер жасалды;

- үшінші кезең – 1995 жылы күні бүгінге дейін. Бұл кезеңде аймақтық топонимиялық зерттеулер өз жалғасын тапты; ономастикалық (топонимиялық, антропонимиялық) сөздіктер жасалды; топонимдер мен антропонимдердің салғастырмалы зерттеулері дами бастады; ономастикалық зерттеулердің нысаны ретінде эргоним, идеоним, мифонимдер алына бастады; жалқы есімдерді зертеуде жаңа әдістер мен бағыттар қолдану үрдістері байқалды [1, 6-7 бб.].

Г.Б.Мәдиева көрсеткен ономастикалық зерттеулердің үш кезеңінің соңғысы 2000 жылдардың басымен аяқталды. Міне, сол кезеңнен бері он бес шақты жылдар өтті. Шартты түрде алынып отырған ономастикалық зерттеулердің төртінші кезеңнің басты ерекшеліктері атайтын болсақ – олар мынадай: ономастикалық зерттеулердің лингвокогнитивтік бағыты пайда болды; қазақ ономастикасының (топонимикасының) этномәдени, яғни этнолингвистикалық зерттеу парадигмасы жүйелі түрде жалғасын тапты.

Қазақ ономастикасының даму кезеңдерінің қысқаша шолудан байқағанымыз – жалқы есімдерді зерттеу бағыттарының бірі және бірегейі – этнолингвистикалық (лингвомәдени, этномәдени) бағыт. Қазақ жалқы есімдерінің аталмыш осы ғылыми-зерттеу парадигмасында зерделенуінің, біздің пікірімізше, екі негізгі себебі бар. Біріншісі – жалқы есім ұлт мәдениетімен тығыз байланыста, тіпті ұлт мәдениетінің тілдегі айқын бір көрінісі деп те айтуымызға болады, сол себептен қазақ ономастикасының этномәдени негіздерін анықтау, этнолингвистикалық (лингвомәдени) сипатын ашу – жалқы есімдердің өзіндік табиғатынан туындаған заңды зерттеу бағыты мен әдісі.

Екінші себеп – тіл білімінің кез келген саласы тілтанымның басқа салаларымен өзара байланыста, немесе белгілі бір сала – бағыттардың ықпалында дами бастайды, дамиды.

Қазақ ономастикасының Г.Б.Мәдиева көрсеткен екінші мен үшінші кезеңдері және де біз атап кеткен төртінші кезеңдерінде қазақ тіл білімінде этнолингвистика мен лингвомәдениеттану салалары қарқынды даму үстінде болғаны белгілі. Сол себепті қазақ тіл білімінің ғылыми-зерттеу парадигмалар шеңберінде қалыптасқан отандық этнолингвистика мен лингвомәдениеттану ғылымдарының ономастикалық зерттеулеріне ықпалы айтарлықтай зор болады. Басқа сөзбен айтсақ, 1970-шы жылдарынан бастап күні бүгінге дейін даму үстіндегі этнолингвистика мен лингвомәдениеттану ғылым салаларының қазақ тіл біліміндегі ономастикалық зерттеулерге ықпалы - заңды құбылыс.

Кез келген тілдегі жалқы есімдердің табиғаты күрделі, көп қырлы құрылымды болғандықтан аталмыш тілдік бірліктерін түрлі аспектіде зерттеуге мүмкіндік туады. Мәселен, орыс ономаст-ғалымдары «Теория и методика ономастических исследований» атты ұжымдық монографияда жалқы есімдерді зерттеудегі төмендегідей аспектілерін (қырларын) көрсеткен: *географиялық аспект, тарихи аспект, лингводеректану аспектi, лексикографиялық аспект, лексикологиялық аспект, логикалық аспект, типологиялық аспект, ономастиологиялық аспект, психологиялық аспект, семасиологиялық аспект, семиотикалық аспект, этнолингвистикалық аспект* [3, 221 б.].

Жоғарыдағы аспектілер көрсетілген монография 1986 жылы жарияланғанын ескерсек, әрине, аталмыш аспектілердің саны бүгінгі күні арта түскені айтпаса да түсінікті. Ономастикалық зерттеу аспектілердің қатарында *лингвомәдениеттанымдық аспектiнiң*

болмауы да (аталмыш монографияда) түсінікті, себебі лингвомәдениеттану (лингвокультурология) дербес ғылым саласы ретінде өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары ғана қалыптасқан еді [3, 9 б.].

Сонымен, қазақ мифонимдері мен ертегілік жалқы есімдердің ұлт мәдениетімен, дүниетанымымен, этнографиясымен байланыстылығы ескере отырып және отандық тіл біліміндегі этнолингвистика мен лингвомәдениеттану ғылыми салаларының өркендеуін есепке ала – қазақ мифологиялық және ертегілік жалқы есімдерін этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық аспектіде зерттеуді тиімді және өзекті деп санауға болады.

Зерттеу тақырыбымызға қатысты ономастикалық этнолингвистикалық және лингвомәдениеттану зерттеу аспектілеріне Г.Б.Мәдиева мен С.Қ.Иманбердиева төмендегідей анықтама береді: «*Этнолингвистикалық аспект* – ұлттық көзқарас, ұлттық ерекшелік, этномәдени, этнопсихологиялық факторларды ескере отырып жалқы есімдерді зерттеу, яғни этностың материалды және рухани дүниесін, оның ұлттық болмысын ескеру. Этнолингвистикалық зерттеулерде жалқы есімнің рулармен, диалектілермен, тілдік ұя, мәдени топтармен генетикалық байланысын анықтауға көбірек көңіл бөлінеді. Бұл тұста ономастикалық деректер мәдени ерекшеліктерінен, олардың шығу тегі мәселелерінен, көші-қонысынан мәлімет береді» [4, 45 б.].

«*Лингвомәдениет аспекти* – жалқы мәдени нормада, оқиғалық нормада және коммуникативтік өзін-өзі ұстаудағы жекелеу нормада жалқы есімдердің қолдану шарттылығын анықтау; жалқы есімдер көрініс тапқан мәдениетті халықтың жады ретінде анықтау; белгілі халықтың көзқарасы, жеке ақпаратқа ие жалқы есімдердің ұлттық-мәдени семантикасы, яғни нақты тарихи тілдік қоғамдастықтың мәдени құндылықтарына негізделген тұрмыстың ұлттық формаларын көрсететін жалқы есімдер жүйесін зерттеу [4, 42-43 бб.].

Этнолингвистикалық және лингвомәдениеттану бағыттардағы ономастикалық зерттеулердің негізгі ұстанымы – антропоцентристік (антропоөзектік) парадигма. Антропоөзектік ғылыми парадигманың бетке ұстар басты идеясы – тіл мен оның қызметі (көрінісі), болмысы мен табиғаты *адамға* байланысты. Г.В.Колшанский айтуынша: «Тіл адам санасынан тыс әлемді бейнелей алмайды, өйткені ол объективті дүниенің бейнесі ретінде субъективті әлемді бейнелейді. Тіл әрі объективті, әрі субъективті. Ол әлемге және адамзатқа қатысты екі жақты субстанция» [5, 26 б.].

Тілді антропоөзектік парадигманың басты ұстанымдарының бірі – адам тілі мен адам (этнос) мәдениетінің байланыстылығы немесе тұтастығы. Тілші-ғалым Ж.А.Манкеева көрсеткендей: «Антропоөзектік бағытта жүргізіліп жатқан зерттеулердің барысы тіл мен мәдениеттің байланысы тіл білімінің қазіргі лингвомәдениеттану саласында ерекше мәнге ие екенін көрсетіп отыр. Бұл екі фактордың тоғысуының нәтижесінде пайда болған тілдік декрекетер ұлт мәдениетін немесе ұлт тарихын, халықтың қоғамдық өмірін бейнелеп қана қоймай, ана тілінің сөздік қоры байлығының көрсеткіші» [5, 19 б.].

Тіл мен ұлт мәдениетінің өзара сабақтастығы жөніндегі пікірлер В.фон Гумбольдттың, Э.Сепирдың, Б.Уорфтың және т.б. идеяларынан бастау алады. «Тіл – халық рухы, халық рухы тіл арқылы көрісі табады» деген Вильгельм фон Гумбольдттың пікірінше, материалдық және рухани мәдениеттер ізі халық тілінде сақталды; мәдениет – ұлт нышанын танытып, тілге өз жүйесін табады; тіл – адам мен табиғатты жалғастырушы күш; мәдениет пен халықтық рух – тілдің ішкі формасына тән [5, 326.].

Американдық ғалым Э.Сепирдің пайымдауынша: «Тілдің бір тұғыры бар. Ол мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Ол дәстүр болып жалғасқан біздің тыныс-тіршілігіміз мүлде қабысып кеткен салт-дәстүр мен наным-сенімдерден арыла алмайды. Тілдегі лексика өзі қызмет етіп отырған мәдениетті өз қалпында көрсетеді. Ол тұрғыдан алғанда тілдің тарихы мен мәдениет тарихы жапсарлап дамиды деуге болады» [5, 186 б.].

Қазақ тіліндегі мифологиялық есімдер мен ертегілік онимдер ұлт мәдениетімен байланысты болғандықтан, әрине, жалқы есімдердің бұл түрлері этнолингвистика мен лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттелуі тиіс.

Е.Ә.Керімбаевтың пікірінше: «Қазақ жалқы есімдерін этномәдени аспектіде зерттеу қазақ ономастикасының этнографиялық, материалдық және рухани мәдениеттерімен кең әрі алуан түрлі байланыстарын ашып көрсетеді. Жалқы есімдер семантикасында халықтардың жайғасқан орны мен этникалық құрамы туралы ақпарат, материалды және рухани мәдениеті жөніндегі деректердің болуы, діни дүниетаным мен наным-сенімдер, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер және халықтың әлеуметтік өмірінің басқа салаларын хабардар ететін мәліметтер болуы мүмкін» [5,9 б.].

«Ұлттық ономастика этникалық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады, себебі онда этностың тарихы, салт-дәстүрі, наным-сенімі, шаруашылығы мен өмір болмысы жайында құнды мәліметтер берілген. Осы тұрғыдан қарағанда қазақ ономастикасының этномәдени дүниетанымдық табиғатын ашуда аса қажет бағыттардың бірегейлері – этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық зерттеу аспектілеріне негізделген ғылыми бағыттар» [5, 9 б.].

Қазақ мифологиялық және ертегілік жалқы есімдердің этнолингвистикалық (этномәдени) сипатын айқындау үшін этнолингвистиканың ғылыми парадигмасын және ерекшеліктерін қарастыруымыз қажет.

Библиографиялық тізім

1. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004-190 с.
2. Теория и методика ономастических исследований. – М; Наука, 1986-230 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высшей учебной заведений – 3-е изд., испр. – М.: Издательский центр «Академия» 2007-208б.
4. Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері – Алматы., 2005-204 б.
5. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языка. –М., 1990 - 245с.

ӨОЖ 81-133

БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН «АЙТ КҮНДЕРІ» ӘНГІМЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ.

Лауланбекова Р.Т

ф.ғ.к.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Резюме

В данной статье рассматривается история «Айт күндері» Б.Майлина по новой методике

Summaru

This article discusses the story of «Ayt Konderi» B.Mailin by the new medhოდ.

Бейімбет Майлиннің «Айт күндері» әңгімесін [1] құрылымдық жүйелі әдіс бойынша талдауды мақсат етіп отырмыз. [2] Құрылымдық жүйелі әдіс бойынша бірінші рет талданып, зерттеуден өтіп отыр. Әдіс талабында шығарманың мағынасын түсіну үшін оның *пішінін* (форма) [3] - *белгілік деңгейін ашып ,анықтауымыз қажет.* Оны анықтау үшін «Айт күндері» әңгімесінің «Айт күндері» деп аталу себебін ашуымыз керек. Олай болса Айт күндері - дегеніміз отыз күн оразадан соң тойланатын, жылына бір келетін діни мейрам. Ол үш күнге созылады. Сонымен Айт күндері- барша адам сәнді киініп, тірі

адамдар түгілі өмірден өткен адамдардың әруағы құрметтелетін күн. Ал оразаның соңғы күндері жанға саулық тілеп, пітір садақа береді. Оны да кембағал туыстары мен көршілерге таратады. Яғни ислам дінінде байлық уағыздалмайды, керісінше барынды барша жұртпен бөліп же деген ұғымға келіп тіреледі. Жанға саулық тілеп пітір-садақа берудің өзі жан сыйлаған Алланы еске алу, тәубаға келу сияқты. Сонымен шығарма атының *белгілік мағынасы* – тоқтық, кері мағынасы – *аштық*. Бұл түсінік шығарма атының *мазмұны* мен *пішінінің* немесе көркемдік түрінің бірлестігін ашады. Ашылған қарама-қайшылық *фабуланы* (мазмұндық деңгейді) анықтай түседі: ол аштық пен тоқтық арасындағы күрес. Әңгіменің аты – «Айт күндері» неге жай күндер емес деген ойға қаласың. Жай күндер біріне – бірі ұқсас керуен көшіндей жылжып өтіп жатады. Демек, шығарма тақырыбына қайта оралсақ, әңгіменің айт күндері мен жай күндер арасындағы тартысқа құрылғаны байқалады. Бұл *пішіндік* деңгейге жататын *реалистіктен тыс* бейнелеу әдісінің (изображение) көрінісі. Бейнелеу әдісінің түрін айқындау үшін белсенді ой орталығына (*активный центр*) талдау жүргізу қажет болады. Ол дәстүрлі әдебиеттану ғылымында шешім мағынасымен сәйкес келеді. Шығарма атының мағынасы көркемдік түрінің деңгейі – сюжет, композиция, конфликт, жанр, образдылық типтерін зерттеу арқылы толықтырылады. Сонымен, шығарманың атын зерттеу арқылы біз *пішіндік - белгілік және сюжеттік-композициялық деңгейлері басым екендігін аша отырып, әлеуметтік-психологиялық жанрлық ерекшеліктерін байқадық*. Демек, айт күндері жеке адам емес адамдардың арасындағы қарым-қатынасты айқындады. Талдаудың бірінші кезеңінде белгілік мағынаны, фабуланы аштық, келесі кезеңдерде бейнелеу (изображение) көрінісін, *жанрлық ерекшеліктерін* толықтырамыз және шығарманың идеясын белгілік, сюжеттік-композициялық деңгейлерге назар аудару арқылы анықтаймыз.

Осыдан ары қарай екінші кезекте шығармадағы оқиғаның бізге жақын басталар сәтін, жоғарғы нүктесін табу және ең төменгі оқиғаның аяқталар тұсындағы нүктесін табу. Бұлай талдаудың мақсаты жазушының өз дәуіріне сәйкес проблемаларын тану. Басқаша айтқанда жеке адам мен замана тартысы деген түсінікті ашамыз. Ол *объекттік тақырыпқа* жатады (*мазмұны мен пішінінің бірлестігі*). "Айт күндері" әңгімесі адам мен әлеуметтік сана-сезім қарама-қайшылығын ашады. Мұндай қарама-қайшылық реалистіктен тыс әдістемеге де назар аудартады. Сонымен біз жүйелі талдаудың ең бастапқы көрінісі жүйелілік сәйкестікті (изоморфизм) ашамыз. Бұл әңгімеде шығарма ерекшелігіне байланысты нақ осы мезет оқиғасы фокустық жүйеде («Топ-топ болған атты, арбалы адамдар тұс-тұстан ауылға ағыла бастады.»-456.)

Үшіншіден, активті орталық немесе белсенді ой орталығын, оқиғаның шешілер сәтін талдауға көшейік. Оны жазушының өзі де бөліп-жарып көрсеткендей. Ең соңғы тарауды түгел алдық. («Ет желінді, қымыз ішілді, жұрт жиналып елдің сыртындағы белеске шығып, жалау байлап ойын қылуға айналды. Ақсақал сөзін тыңдаған жан жоқ...

Ат шабыс, күрес, тоқ бәйге... аштан өлген Бәкен мен Зейнепке көптің көрсеткен құрметі, тілеулері дұрыс екен, айт күні қайтты!...болды.-466.») байқағанымыздай, активті орта алдыңғы мағыналық бөліктерден тақырыптық принцип арқылы ажыратылып тұр. Олай болса, бұл принцип кері оқу кезінде мағыналық топтарға бөліп талдауға көмегі тиері анық. Және бұл принциптің мәні – Майлин заманының қарама-қайшылығы басқа дәуірлерге сәйкес келуімен ерекшеленеді екен. Активті ортадан эпостық және драмалық жанрлардың көріністері де байқалады. Эпостық көрініс баяндауға құрылған сөйлемдерден байқалса, драмалық көріністі шығармадағы диалогтар беріп тұр. («-Қатыны мен Бәкен қайтыпты...

-Қашан

-Бүгін

-Алда, бишара-ай

-Қайтқандары да дұрыс болған екен, тірідей қор болып еді.» 456.)

Ал, енді АО талдау барысында біріншіден шағын көлемді эпикалық түрдің белгісін таныдық; Екіншіден , басты кейіпкерлер (Зейнеп, Бәкен) соңғы оқиғадан да табылады; Үшіншіден, бір оқиға ғана әңгімеленіп тұр.

АО бастапқы синтагмасының типі («Ет...» 46б.) социалды-психологиялық болып табылады. Соңғы сөйлемде («Ат шабыс, күрес, тоқ бәйге... аштан...» 46б.) РДБ бар. Олар («тоқ бәйге»-«аштан өлген» 46б.) баршылық пен жоқтық, аштық пен тоқтық арасындағы социалды-психологиялық тартыс. Шығармадағы объекттік тақырыбымыз да осы. АО трагедиялық интонациямен аяқталып тұр. Оның өзі экспрессивтік әдістемеден хабар береді. Бір ғана ауылда сан түрлі оқиға: біреулері тоқтықтан масайрап, көңілдері шат, айттап жүр; біреулері құрбандық шалу үстінде, демек артық малдары бар екен; енді біреулері аштықтан өліп жатыр. Құдай-ау! Айт күні бұл кісілердің аштықтан өлгені несі?! Айттың исламдағы мәні мен мазмұны мұндай емес еді ғой. Жазушының да оқырманның да тілегі- бір жерге түйісіп, дінімізге де іркіт араласты ма? Бұл қалай болар екен ?- деп үрейленеді. Енді АО кері талдау әдісінде жанр мен әдістің түрін изоморфизм бағытымен қарастырамыз.

Бірінші МФ-та (кішігірім проблема немесе тақырып). Бірін-бірі құттықтаған, тілек білдірген, жақсылық тілеген жұртшылық. Осы мағыналық бөлшекте эпостың көрінісі әңгімелеуімен, баяндауымен байқалса, драманың көрінісі ондағы диалогты сөйлемдерімен нақтылана түседі. МБ бастапқы синтагмасы («Айт»)социалды-психологиялық. Соңғы сөйлемінде («Жыл он екі айда бір келген жарықтық «айт» қой бұл күнді көрген де бар шығар, көрмеген де бар шығар...») РДБ бар. («Келген»- «көрмеген»). Олар іскерлік пен немқұрайдылық арасындағы социалды-психологиялық талас-тартысқа құрылған. Мұнда соңғы сөйлемдегі функциональды пауза, көп нүктенің өзі қазақ тіл білімінде ойдың аяқталмағандығын білдіреді. Ендеше мұның өзі жазушының жеткізе алмаған сөзі көмейінде ащы запыран, өксік бар дегенді білдіреді. «болсын»-2 рет, айт -2рет, бар-2 рет, шығар- 2 рет.

Екінші МФ-та ауыл адамдарының бәрі ерсілі-қарсылы кезіп жүр: жүздерінде қуаныш, бәрі де киінген. Ауыл адамдары Жұмағазы мен Зәйкүл де құрбандық шалмақшы. Бұл мағыналық бөлшекте диалогты сөйлемдердің басымдылығына байланысты драмалық жанр белгіліктері көрініс береді. МБ бастапқы синтагмасы («Ауыл адамдары»)социалды-психологиялық. Соңғы сөйлемінде («Соны қалай шалатынын да, намазын қалай оқитынын да білмеймін.») РДБ бар. («шалып жүрмін»- «білмеймін»). Мұнда да шындық пен белгісіздік арасындағы тартыс. МБ талдау барысында ұққанымыз ауыл адамдары құрбандық шалады, бірақ оның мәнін түсінгендері шамалы. Намазды қалай оқитынын да білмеуі күмән туғызады. Олай болса құрбандық шалудың керегі бар ма еді?

МФ, Ф-тарды жүйелі зерттеу барысында мынадай қорытындыға келдік:

I. Тексте алты МФ, бір Ф, бір АО бар. Олай болса алты тақырыпты, бір проблемалы кіші эпикалық жанырдың көрінісін байқадық.

II. Ф, МФ-тағы синтагмалар типінің басымы - социалды-психологиялық тип. Ол объекттік тақырыптың синтагма типінің қалыптасуына негіз бола отырып, мағыналы текст бөлімдерінің тура және кері оқудағы өзара байланысын анықтайды. Сонымен бірге жанрдың түрін айқындауға да көмегі тиді.

III. МФ және Ф-тардағы детальдар мен белгіліктер негізінде жасалаған қайшылықтарды зерттей келе байқағанымыз: бұл аталған шығармада белгіліктер басымдылық танытты. Басымдылық танытқан белгіліктердің шығармадағы қызметі – жалпы адамдық сәттердің жазушы замандастарының түйсігі мен психологиясы арқылы бейнеленуі.

МФ, Ф, ОТ (баршылық пен жоқшылық) тартыстарының өзара байланысынан түйгеніміз: ОТ-тың қарама-қайшылығы мағыналық текст бөлшектеріндегі қайшылықтарының негізгі өзегі болып табылады екен. Мағыналы текст бөлшектеріндегі қайшылықтар романтикалық үйлесімділік (контраст) арқылы айқындалады.

Ф және МФ-дағы потенциалдық мағыналар: күмәндану, болжам, сенімсіздік, аштық, көңілі толмаушылық, белгісіздік арқылы біздің шешіміміз, антропологиялық және ағартушылық принциптер аралығындағы байланыс. Яғни, Б.Майлинге тән зерттелініп жүрген шығармаларда көрінетін эстетикалық идеалдың мағынасы. Бұл инвариантты тақырыптың мәні.

Бірінші оқудағы мағына – ауыл адамдарының ісін жазғыру болса, екінші оқудың мәні – үрей. Демек жазушы бір ауылдың адамдарын ғана кінәлап отырған жоқ, бұған қоғам кінәлі «тозған қазды, топтанған қарға жейді» дегендей, азғындау мысқылдап басталып бүкіл халықтық індетке ұласпаса игі еді деп үрейленеді. Олай болса екі мағына сәйкес емес. Бұл новелла жанрының көрінісі. Сонымен бірге оқиға астыртын психологиялық мағынаға құрылған, мұның өзі новелла жанрына тән.

Талдау барысында объективтік тақырып инварианттық тақырыппен сәйкес келмей отыр. Бұл романтикалық стильдің белгісі. Ал керсінше ОТ (баршылық пен жоқшылық) пен идея-тематикалық деңгейдің (аштық пен тоқтық) сәйкес келуі – реалистік стильдің белгісі. Активті ортада РДБ-дің болмауының өзі шығарманың реалистік стильдегі романтикалық тенденциялы психологиялық новелла екендігін дәлелдеп отыр.

Библиографиялық тізім

1. Майлин Б. Айт күндері // Бейімбет Майлин. Шығармалар. 3Т. – Алматы: Көркем әдебиет, 1969. – 42-46 б.
2. Нигматуллина Ю.Г. Системно-комплексное исследование художественного творчества: история научного направления в Казанском университете. - Казань: Фэн, 2004. – С. 62-69;
3. Кулумбетова А.Е. Система малой и средней эпической формы: Аспекты исследования. – Шымкент: ЮКГУ, 2006. - С. 297-344.
4. Кулумбетова А.Е. Система лирического, эпического и драматического текста: Научно-методическое пособие. – Алматы: Алтын алка, 2006. – 83 с. (Электронная книга). Қабдолов З. Пішін//.
5. Ахметов З. Көркемдік түр//Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. 119 б.

ӘОЖ 81.572

АНТРОПНИМИКА ЖӘНЕ ЭТНОАНТРОПНИМИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ШЕТЕЛ, ОРЫС, ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Боранбаев С.Р.

фил.ғ.д.

Наурызбаева Л.Е.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Ономастиканың зерттелуі біздің елімізде, сондай-ақ шетелде соңғы 40 жыл көлемінде құлашын кең жая бастады. Өзіндік материалдар мен әдістемесі қалыптасқан ономастиканы тіл білімінің жеке, қызықты да келелі саласы ретінде қарастырмау мүмкін емес. Ономастика тек қана лингвистикалық компоненттермен шектеліп қалған жағдайда, оны жеке ғылым ретінде бөлудің қажеттілігі тумас еді. Бұл мәселенің айрықша мән берер тұсы – лингвистикамен қатар әдебиет, тарих, география, этнография, әлеуметтану сияқты зерттеліп отырған объектінің тарихи, мәдени тіпті, экономикалық тұрғыдан да қажет материалдар беретінін ескерсек, оны ерекше ғылым саласы демеске лажымыз жоқ. Осылайша, өз тәуелсіздігін, дербестігін сақтай отырып, таза ғылымдар

қатарына қосылады да, тарихшылар, географтар, архелогтар үшін қосымша қолданбалы ғылым ретінде қала береді.

Тіл қызметінің ерекше бір саласы – ономастика. Жалқы есімдердің жинақтық атауын лингвистикада *ономастика* дейді де, оны зерттейтін ғылым *ономастиология* деп аталады. Ономастика – кез келген жанды және жансыз заттарды не құбылыстардың есімін зерттейді. *Ономастика* грек сөзі «ономия» (грек тілінде «онома» есім, ат) *onomastika* – ат қою өнері, яғни атауларды зерттейтін ғылыми сала. Ономастиканы (кісі аттарын, жер, су, ру, тайпа аттары т.б.) зерттеудің теориялық-әдістанымдық негіздері мен тілмен сабақтастықта қарастырылатын ұлттық этномәдени, әлеуметтік сипатын анықтаудың қажеттілігін В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Н.Катанов, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, С.Аманжолов, Ә.Қайдар, Т.Жанұзақов, Ә.Абдрахманов, Е.Жанпейісов, Қ.Рысбергенова, Г.Мадиева, А.Жартыбаев т.б. ғалымдар өздерінің еңбектерінде жан-жақты зерттеді. Ономастика өз ішінде бірнеше салаға бөлінеді: *топонимика* (жер, су, қала атауларын зерттейтін ғылым), *антропонимика* (адам аттарын зерттейтін ғылым), *этнонимика* (ру, ел, халық аттарын зерттейтін ғылым), *зоонимика* (хайуандар аттары), *гидронимия* (теңіз,өзен, су, көл атауларын зерттейді) т.б.

Түркі тіл білімінде жан-жақты зерттеліп, ғылыми негізі қаланған ономастиканың күрделі бір саласы – *антропонимика*. Антропонимика кісі аттары, әке аты *patronim* (отчество), фамилиялар, лақап аттар (прозвища), бүркеншік аттарды (псевдонимы) зерттейтін ономастиканың бір саласы.

Сонымен бірге ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық мәдени ерекшеліктерді танытуда атқаратын қызметі ерекше. Себебі ономастика өзінің бойына лингвистикалық, тарихи, өркениеттік және мәдени деректерді жинаған ерекше лингвомәдени бірліктер жүйесі болып табылады. Олар халықтың бітім болмысы мен өмірге көзқарасынан хабар береді. Айтылған мәселе Т.Жанұзақов, Қ.Рысбергенова т.б. ономаст-ғалымдардың еңбектерінде арнайы зерттелген.

Қазақтың кең даласы – мәдениет пен тіл бірлігі, әдет-ғұрып, салт-сана тұтастығының негізі. Мысалы, бұл көзқарас қазақтардың балаға ат қоюында өзіндік ерекшеліктерінің бар болмысымен көрінеді. Себебі олар бұл рәсімде ұлт болмысының барлық ұлттық-мәдени сипатын басшылыққа алып отырған. [1, 56 б.].

Мысалы, тіл мен сөздің магиялық күшіне сенген олар әдетте қарғыстан, балаларын мақтаудан қорыққан. Соның нәтижесінде *Итбай, Күшікбай, Жаманбала, Салбыр, Қасым, Сагал, Кенесары* сынды жалқы есімдер дүниеге келген. Олар «көз тимесін», «балам аман болсын» деген ырымнан туған болуы керек. Немесе дүниеге келген балаға *Артықбай, Несібелі, Бекенбай Мырзагелді* сияқты ат қою арқылы оған белгілі бір қасиеттерді дарытуды көздеген мақсат қойылған. Ал, *Тұрсынбек, Ұлболсын, Ұлтуар, Тілеміс, Тұрлыбек, Сағындық, Есенгелді* лингвокультуремалары ұл куту, бала тілеу, балалары тұрақталмаған себебінен туған антропонимдер.

Антропонимика (кісі аттары) – тіл тарихын, ұлт мәдениетін зерттеуде құнды да бағалы мұра. Антропонимдер жүйесі адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Олардың кейбір топтары қазақ ауылының ертедегі тіршілік, іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағлұмат береді. Мәселен, төрт түлік малға, шаруашылық, тұрмыстық сөздерге байланысты есімдер. Немесе қазақ халқының ұлттық әдеті бойынша жас келіндер күйеуінің жақын туыстарының, ата-енесінің аттарын атамайтын. Сөйтіп жас келін күйеуінің ағасын, інісін я қарындасын тура атымен атай алмай, жанама ат қойып алатын. Атап айтқанда, қайынсіңлілерін – *шырайлым, бикеш, бойжеткен, әке қыз, еркем, ержеткен, ерке қыз*, ал ер адамдарды *төрем, шырақ, мырза жігіт, молда жігіт* т.б. деп атайды. Тіпті күйеуінің құрдастарының аттарын атауды да ұят санап *құрдас, замандас* немесе *аттас* деп атау дәстүр ұстаған.

Осымен байланысты эвфемизм мен табу ерекше назар аударады да, антропонимдердің ұлттық-мәдени аспектілерінің еекшелігін көрсетеді. Яғни, эвфемизм – бір затты немесе құбылысты тікелей өз атымен емес басқа сөзбен атау. Айтуға дөрекі, қолайсыз сөзді сыпайы сөзбен ауыстырып айтудың негізінде шыққан. Оның тілдік көріністері қазіргі қазақ тілінде көптеп кездеседі. Мысалы *өтірік айту - қосып айту, ұрланыпты - қолды болыпты, өлді - қайтыс болды, үзілді* т.б.

Ал, *табу* ерте замандардағы адамдардың мифтік танымына сәйкес кейбір заттардың аттарын тікелей айтуға қорқып, тыйым салынуынан қалыптасқан. Бұл құбылыс әдетте *табу* деп аталады. Бұл проблеманың қазақ және түркі тілдегі табиғаты, тілдік көрінісі Ә.Ахметовтің еңбегінде арнайы зерттелген [3, 8 б.]. Солардың нәтижесінде оның дәстүрлі мәдениетпен сабақтастығы анықталады.

Тілші-ғалым Ә.Хасенов эвфемизм мен табу құбылысын лексиканың қалыптасып баю барысындағы тарихи тұрғыдан семантикалық тәсіл қатарында қарастырып, нақты антропонимдерге қатысты былай деп көрсетеді: - кісі аттарына байланысты эвфемизм мына сықылды болып келеді: ауылдағы үлкен кісінің аты *Жаман* болса - *Соқпақ жол*, *Сүттібай* болса - *Желінді уыз*, *Бұқабай* - *Сүзербай*, *Өгізбай*, *Қарабас* - *Боран шеке*, *Сарыбас* - *Шикіл шеке*, *Сары* - *Шикіл*, *Бейсембі* - *Күн жұма аттас*, *Көжсекбай* - *Қоян ата*, *Үзікбай* - *Дөдеге*, *Жамантай* - *Жайсыз тай*, *Ақбай* - *Қылаң ата*, *Тұңлікбай* - *Қайырма*, *Қозыбақ* - *Кене*, *Жусанбай* - *Сыбақ*, *Қойлыбай* - *Жандық ата*, *Қамшыбек* - *Ат жүргіш*, *Бүйенбай* - *Жуан ішек*, *Еламан* - *Халық есен*, *Асубай* - *Тарпаң*, *Асыл* - *Бекзат ата*, *Ақылбай* - *Ой ата*, *Мергенбай* - *Атқышыл*, *Жылқыбай* - *Туар* т.б. [5, 30].

Әлем халықтарының көпшілігінде, оның ішінде қазақ тілінде де жалқы есімдердің көбі табуға айналған. Ш.Саадиевтің мәліметі бойынша, әзірбайжанда күні бүгінге дейін шын аттар жасырын болған. Түркіменстанда «әр баланың чын ады – шын аты және ямен ады – жасырын аты бар». Сібірдің солтүстігінде ер адамдарда екі ат болды, оның бірі – шын ат, ол сирек қолданылса, ал екіншісі күнделікті қолданыстағы ат болып саналған. Қазақ жалқы есімдерін – антропонимдерді зерттеуші Т.Жанұзақ былай дейді: «Запрет некоторых слов (табу) имел свое влияние и в сфере лично-собственных имен. Казахские замужние женщины давали свои имена *Төрем*, *Шырақ*, *Жарқын*, *Тетелес*, *Мырзажігіт*, *Шырайлым*, *Бикеш* и др [8, 56 б.].

Атап айтқанда, антропонимдік зерттеулердің басы ертеден басталып, даму барысында әртүрлі сипатта қарастырылған. Мысалы, Қазанда 1905 жылы жарық көрген В.К.Магницкийдің «Чувашские языческие имена» кітабында, акад. К.Мусаевтың көрсетуінше, 10587 ер адамның аты (фонетикалық варианттармен қоса) берілген.

Қырғыз есімдерін зерттеген А.Идрисовтың (қырғыз тилиндеги ысымдар. Фрунзе, 1971) еңбегінде антропонимдердің қалыптасу кезеңдері қоғамның тарихи-экономикалық даму кезеңдеріне сәйкес анықталды: 1) Алтай дәуіріне дейінгі ежелгі кезең. Оған жануарлармен, құстармен, географиялық атаулармен байланысты антропонимдер жатады. 2) Хун дәуірінде қалыптасқан антропонимдер (б.э.д. II, III-VI б.ғ.) Оған мал жануар, құс, өсімдік, жәндік, аспан денелері т.б. байланысты аттар жатады. 3) Көне түркі кезең (V-Xғ.) Алдындағы кезеңдердегі антропонимдермен қоса, мысал ретінде ескі түркі ескерткіштеріндегі антропонимдер – *Чур*, *Барс*, *Шумкар*, *Арстан* т.б. келтіреді. 4) Ортағасырлық кезеңдегі (X-XVғғ.) аттарға араб есімдері қосылады. 5) Жаңатүркі кезеңде (XV-XXғғ.) бұрынғы есімдерге ескіеврей (библиялық) араб, парсы аттары қосылады. 6) Октябрьден кейінгі кезең аттарының қатарында революционерлер, әдеби кейіпкерлер, мемлекеттік ресми тұлғалар атауларымен сипатталған.

Қазақ тіл біліміндегі ономастика, антропонимика саласын қалыптастырушы ғалым Т.Жанұзақовтың антропонимдердің қалыптасуын, даму кезеңдерін басқаша жіктегенін байқаймыз. Атап айтқанда: 1) Ескі түркі кезеңі (V-Xғғ.) пұтқа табынуға байланысты жалқы есімдер. 2) Ортағасырлық кезең (X-XVIIғғ.) – туыстық атаулар, тайпа, ру атауларымен, жануар мен өсімдіктер, астрономиялық атаулар, қымбат тастар мен материалдық мәдениет пен тұрмыс, әлеуметтік-саяси терминдермен байланысты. 3) XVII-

XIXғғ. кезең – негізінен аппелятивтік лексикамен байланысты қалыптасқан жаңа атаулар: *Жібек, Баршын, Қамқа, Шекер, Алуа* т.б. 4) Совет кезеңі – жаңа дәуірге сәйкес жаңа ұғымдармен байланысты есімдер көріп отырғанымыздай, бұл зерттеудің нәтижесі, тілдік деректердің мазмұны нақтылығымен дәйектелген.

Башқұрт антропонимиясындағы қыпшақ қабатын зерттеуші Г.М.Гариповтың пікірінше, барлық түркі тілдеріне ортақ, байырғы, түсінікті этностың терең қайнарларынан деректер беретін тарихи көздер [7, 52 б.].

Түркі тілдерінің лексикологиясын салыстырмалы түрде зерттеуші К.Мусаевтың еңбегін антропонимияға қатысты топтастырудың 7 принципін береді. Өз дәуірінде ардақталып, ата-бабадан әулетке мұра болып ауысып, рудан-руға, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен дәстүрдің бірі осы ат қоюмен байланысты. Бұл қазіргі тіл біліміндегі, соның ішінде қазақ тіл біліміндегі тілді сол тілде сөйлеушінің мәдениетімен, тарихымен т.б. тығыз байланысты зерттейтін антропоцентристік бағытқа, оның ішіндегі лингвомәдениеттануға, этнолингвистикаға сай келеді.

Халықтың әдет-ғұрып, тарихи, дәстүрлері мен кісі аттарының арасында байланысы бар екені ономастикада дәлелденген. Ал оның этномәдени мәні ерекше екенін жоғарыда атап өтілген. Мұны қазақ тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық, әлеуметтанымдық зерттеулер дәлелдеп отыр. Мысалы, балаға ат қоюда ерте кездің өзінен-ақ ырым мен әдет-ғұрыпты сақтаушылық болған. Ал, ырым мен әдет-ғұрып Ш.Уәлиханов атап көрсеткендей, салт-санаға тән [8, 17 б.].

Библиографиялық тізім

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие. Москва: Искусство, 2001ж.
2. Снасапова Г. Г.Мүсіреповтың «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер. Филол. ғылым. канд. дисс. – Алматы, 2003ж.
3. Снасапова Г. Г.Мүсіреповтың «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер. Филол. ғылым. канд. дисс. – Алматы, 2003ж.
4. Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс, 2006ж.
5. Досжанов Б.Ә. Қазақ тіліндегі көне тұлғалы антропонимдер: филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Астана., 2001ж.
6. Жанұзақов Т.Ж. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы, 1965ж.
7. Мусаев К.М. Лексикология тюрских языков.– Москва: Наука. 1984ж.

ӨОЖ 81.572

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

Сұлтанова Б.М

фил.ғ.к.

Шайхудинова Н.М.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазақ тіл білімінде, түркітануда фразеологизмдердің ортақ мәселелері мен ерекшеліктері жан-жақты зерттелмеген.

Басқаша айтқанда, тәуелсіз ғылыми зерттеуге жатпайтын көптеген фразеологиялық тізбектер тек қазіргі сөздіктерде қолданылады, ал осы тақырыпта жазылған мақалалар тек материалдың сипаттамалық санаты үшін қолданылады. Түркология ғылымында елеулі орын алатын көне сөздіктерде де фразеологизмнің түрлері әлдеқайда аз кездеседі. XX

ғасырдың 90-жылдарынан бастап фразеологизмдерді когнитивтік тұрғыдан зерттеу басталды. Фразеологиялық оралымдар – тілдің ажырамас бір бөлігі. Сөзбен салыстырғанда, фразеологизмдердің құрылысында, тұрақтылығында, формасында, семантикасында өзіндік ерекшеліктер бар. Фразеологиялық оралымдарды талдамас бұрын "фразеология" сөзінің мәнін анықтап алуымыз керек. Фразеологизм, фразеологиялық оралым, сөйлеу айналымы - сөздердің тұрақты тіркесімі.

Фразеологизмді (немесе идиоманы) сөзбе-сөз аудару мүмкін болмағандықтан (мағынасын жоғалтады), түсіну қиындықтары жиі туындайды [1]. Қазақ тілінде сөзімізге әсемдік, көркемдік, эмоционалдылық пен экспрессивтік мән беретін фразеологиялық оралымдардың түрлері көп. Тілдің бай қазынасы болып табылатын фразеологизмдер мақал-мәтелдер секілді жоғары бағаға ие болады. Сондықтан тілдегі түрлі тізбектерді зерттеу, фразеологиялық оралымдардың мағынасын түсіндіру аса маңызды. Фразеологизмдердің көпшілігі адамның эмоциясымен байланысты болып келеді. Олардың біршамасы эмоционалдық көңіл-күйді білдіреді. Контексте фразеологизмдердің эмоционалдық реңкі айқындала түседі. Жалпыхалықтық тілдегі тұрақты тіркестер қазақ әдеби тілінің ауызша формасын қалыптастыруға негіз болған.

Фразеологизмдерге тұрақтылық пен тұтастық тән. Олардың құрамындағы сөздердің орын тәртібін өзгерту мүмкін емес. Фразеологизмдерді дұрыс қолдану үшін оның мағынасын білу аса қажет.

Фразеологиялық бірліктердің арқасында сөйлеу жарқын эмоционалды бояуға ие болады. Фразеологизмдердің бай қорын ұлттық мәдениеттің көрінісі ретінде тануымызға болады. Қазақ шешендері фразеологиялық оралымдарды қолданып, өз ойларын шебер жеткізе білген. Бүгінгі таңда, өкінішке орай, шешен сөйлеу тым тапшы болды, эмоционалдылық, сезімталдық жетіспейді, өйткені онда мақал-мәтелдер, фразеологиялық бірліктер жоқ. Көбінесе ойларды білдіру кезінде тұрақты сөз тіркестерін орынсыз қолдану байқалады. Тіліміздегі фразеологизмдердің де жеке сөздер секілді диалектілік варианттары бар. Кейде адамдар фразеологиялық оралымдарға тән әдеби норманы бұзып қолданады. Бұған себеп – отбасылық құндылықтар мен қарым-қатынас, сөйлеу мәдениетінің жеткіліксіздігі. Тіл өмірдің барлық саласына ұлттық сапаны тарату қасиетіне ие. Бұл қасиет фразеологизмдерде айқын көрінеді. Сөздік қорды зерттейтін тіл ғылымының лексикология саласы болып табылады. Лексикологияның фразеология саласы тілдегі фразеологиялық оралымдарды зерттейді. Бұл саланы ғылыми тұрғыдан зерттеу І.Кеңесбаев еңбегінен бастау алады. Әр тілдің өзіндік ерекшеліктері бар. Фразеология бұрын тек лексикология тұрғысынан зерттелсе, кейін келе оның зерттеу аясы кеңейді [2]. Фразеологиялық бірліктерге тән тұтастық, тұрақтылық және бірлік оны басқа лексикалық бірліктерден ажыратып тұрады. Тілдің ең кішкентай единицасы фонема болса, ең ірі единицасы сөйлем. Сөйлемдер де бір-бірінен құрылымы, көлемі, тұрақтылығы, құрамындағы бөлшектердің бірлігімен ерекшеленеді.

Фразеологизмдер – тілдің ауызша формасында да, жазбаша формасында да белсенді түрде қолданылатын тілдік бірліктер. Алғашқыда фразеологизмдер адамдардың ауызша сөйлеу формасында пайда болып, қолданысқа енген. Халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен байланысты тұрақты тіркестер көптеп пайда болды. Біртіндеп өмірдің барлық саласына еніп, олар бай мазмұнға ие болды. Фразеологизмдерден халықтың өмірі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі айқын көрінеді. Бұл – ұлттық сана мен халықтың дүниетанымының көрінісі. Фразеологизмдер көңіл-күйге байланысты эмоционалды-экспрессивті реңктер мен түрлі тілдік модельдерді білдіреді. Сөйлем құрамында қолданылған фразеологизмдер қолданылу аясына қарай түрлі стильдік ерекшеліктерді көрсетеді және эмоционалды реңк береді. Филология ғылымдарының докторы, профессор І. Кеңесбаев, "Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде" былай дейді: "Әрбір сөздің өзі міндетті түрде бейнелі мағынада қолданыла алмайды" [3,12].

Фразеологизмдерде халықтың өмірі мен әдет-ғұрыптарының сақталған іздері айқын көрінеді. Фразеологиялық айналымдарда қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан бүгінгі күнге дейін жеткен дәстүрлері көрініс тапқан.

Фразеология XX ғасырдың 40-жылдарынан бастап өз алдына пән болып қалыптасты. Француз ғалымы Ш. Балли, Ресей академигі В. В. Виноградов фразеологиялық теорияның негізін қалады. Қазақ фразеология саласының қалыптасуына үлес қосқан ғалымдар қатарына І. Кеңесбаев, К. Аханов, А.Болғанбайұлы, Г. Қалиев, Ә. Қайдар және т.б. жатқызуға болады. А.Болғанбайұлы, Г. Қалиев "Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы" атты еңбегінде: "Фразеология — лингвистиканың тәуелсіз бөлімі деп айтуға болатын үш белгі бар. Оларға мыналар жатады: осы формада қолдану, өзгеріссіз; мағынаның тұтастығы және комбинацияның тұрақтылығы" — деп көрсетеді. Осы себепті фразеологиялық айналымдардың қалыптасуы — лингвистиканың пайда болуын-дағы өзекті мәселелердің бірі.

Қазақ халқы бүкіл тарих бойында көршілес тұрған елдермен экономикалық жағынан, мәдениет жағынан байланыста болып келе жатыр. Ол туралы мәліметтер өте көп. Осындай байланыстың негізінде пайда болған фразеологизмдер де баршылық. Олардың біршамасы түрлі әдебиеттердің арқасында, біршамасы экономикаға, саудаға байланысты қалыптасты. Халықтың дәстүрі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлерін салыстырып қарайтын болсақ, ортақ фразеологизмдерді табуымызға болады. Мысалы, "Атымтай жомарт" — қолы ашық, жомарт жанға қатысты қолданылады. Атымтай — шығыс фольклорының кейіпкері, ол мейірімділігімен, жомарттығымен ерекшеленеді. Тыңдарманға жағымды әсер қалдырады. Ал "Наушаруандай әділ бол" тұрақты тіркесі — адалдықты, әділдікті талап ететін фразеологизм. Әр түрлі субъективті, ситуациялық контекст аясында фразеологиялық бірліктерді пайдалану олардың мазмұны мен мағынасын жақсарттады. Фразеологизмдер жазба әдебиеттің пайда болуымен байланысты көркем әдебиетте де молынан қолданыла бастады. Осының негізінде фольклор мен көркем әдебиет арасында тығыз байланыс пайда болды, зерттеуде жаңа ғылыми бағыттар қолға алынды. Фольклорлық өлеңдер мен әндерде фразеологизмдер өте жиі қолданылған. Фразеологизмдердің көптігі және олардың әр салаға қатысты болып келетіндігі жазушылар үшін үлкен мүмкіндіктерге жол ашты.

С.Сейфуллин, М. Әуезов, Б. Майлин, Ғ. Мүсірепов сынды т.б. көрнекті қазақ жазушылары фольклор негізінде пайда болған фразеологиялық бірліктерді өте ұтымды қолданған.

Тілдегі фразеологизмдердің бірі екінші тілде бар баламасымен аударылып берілетін болса, аударуға келмейтіндері мағыналық жағынан жақын келетін тіркестермен ауыстырылып беріледі. Фразеологизмдер құрамындағы жеке сөздер арқылы тікелей аударуға келмейді.

Фразеология — тіл білімінің негізгі зерттеу нысандарының бірі. Ал стилистика ғылымы үшін фразеологизмдер стильдік ерекшеліктерді білдіретін экспрессивтік құрал болып саналады. Стилистика мен фразеологияға ортақ мәселелер бар. Сондықтан стилистикалық мағына мен фразеологиялық мағынаны ажырата білуіміз керек. Фразеология құрамында сөздің бастапқы тура мағынасы сақталмайды, сөздің жеке тұрғандағы мағынасы фразеологизмнің мағынасына сәйкес келмейді. Сондықтан фразеологизмдерді дұрыс танып, оны тарихи және этимологиялық тұрғыдан дұрыс талдай білу қажет. Фразеологизмдерді зерттеуді қолға алғанда оның құрамындағы сөздердің өзара үйлесімдігін, сондай-ақ мән-мәтіндегі стилистикалық реңкіне де көңіл бөлудің аса маңызды екендігін есте сақтау қажет.

Бастапқыда ғалымдарымыз (К.Аханов) мақал-мәтелдерді де фразеологизмдердің бір түріне жатқызып, оларды «фразеологиялық сөйлемше» деп атады. Алайда бұлар құрылымдық жағынан да, функционалдық жағынан да бір-біріне ұқсамайды. Олардың арасында айырмашылық көп. Фразеологизмдер — тұтас бірлікте қолданылатын тілдік бірліктер, олар қызметі жағынан сөзбен пара-пар. Ал сөйлем — біршама аяқталған ойды

білдіретін, коммуникативтік қызмет атқаратын, синтаксистік жағынан мүшеленетін ірі тілдік бірлік. Бірақ фразеологизмдердің мақал-мәтелдермен ұқсастықтары да бар екендігін атап өтуіміз қажет. Екеуі де дайын единицалар. Фразеологиялық оралымдарды орынды қолдану үшін олардың лексика-грамматикалық мағыналары арасындағы байланыс ескерілуі тиіс.

Қазақта "Тіл –халық жаны" деген мақал бар, бұл аудармада "Тіл — халықтың жаны"дегенді білдіреді. Бүгінгі таңда жастардың қазақ тілін меңгеру сапасының проблемасы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өскелең ұрпақ қазақ мәдениетінде ежелден жоғары бағаланған шешендік дәстүрлерін сақтап, дамытуы керек. Алайда бүгінгі қазақ жастарының сөйлеу мәдениеті мүлде басқа бағытта дамуда. Кітап оқуды мүлдем тоқтатқан қазіргі жастардың сөйлеу қабілетінің жетіспеушілігі, олардың тілінде фразалардың үзінділерімен сөйлеу әдегі, ойларды ұсынуда экспрессивтіліктің болмауы күн сайын көбірек көрінеді. Бұлай дамуымен біздің әкелеріміз, аталарымыз бен бабаларымыз айтқан ұлттық тіл бүгінде өзінің мәнерлілігін, эмоционалдылығы мен сезімталдығын жоғалта-ды. Осылайша, бүгінгі таңда фразеологизмдердің теориялық және практикалық мәселелерін зерттеу филологтар мен тіл мамандарының маңызды зерттеу нысандарының бірі болып табылады. Фразеологизмдер көркем әдебиеттегі қажетті құрал болып табылады, оның көмегімен оқырманның эстетикалық дүниені қабылдау ерекшелігі тәрбиеленеді.

Тілдің көркемдік, поэтика сияқты маңызды қасиеттері фразеологиялық оралымдардың арқасында ашылады. Қазақ фразеологиялық бірліктерін зерделеу кезінде олардың мағынасын жеткізу және түсіндіру үшін аудару қажет болды. Бір тілде бар фразеологизмдердің екінші тілде де баламасы бар. Олардың басым көпшілігінің лексикалық мағынасы бірдей болып келеді. Фразеологизмдер шешендік өнердің бай қоры болып табылады. Фразеологизмдер этностың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесінің негізінде қалыптасқан. Фразеологизмдер - көркем, бейнелі мәнге ие болған сөздердің тұрақты тіркесімі, әдеби тіл мен сөйлеу мәдениеті байлығының көрсеткіші.

Библиографиялық тізім

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Фразеологизм>.
2. Болғанбайұлы Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –А., 1993
3. І.Кеңесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. - Алматы: ҚазАқпарат, 2007. -356б.
4. Потебня А.А. Язык и речь. К современной фразеологии языка. – М., 1998. – С. 81-90.
5. Қазақ ертегілері. 3-том. –Алматы: Жазушы. 2012. –317 б.
6. Әбілқасымов Б.Телқоңыр: Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклор. – Алматы, 1993. – 176 бет.
7. Қажыбаев Т. Хан Кене. – Алматы: ‘Жібек жолы’Баспа Үйі, 2002. – 184 б.
8. Қобыланды батыр/Батырлар жыры.1-том, -Алматы: Жазушы, 2006. 256 б.

ӘОЖ 84

«АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

Мамлан М.

1 курс студенті

Белгибаева Г.

Магистр, аға оқытушы

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазақ халқының кемеңгер жазушысы, ҚР мемлекеттік сыйлығының лауреаты, қоғам қайраткері Шерхан Мұртаза 2 қыркүйек 1932жылы, Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Мыңбұлақ ауылында дүниеге келген. Әкесі бай дәулетті, ауқатты кісі болған. Ал, анасы Есей деген байдың екінші әйелі Құлыханның қызы, алшын руынан шыққан. Шерхан- бүкіл ғұмырын ұлттың мәдениет пен әдебиеттің дамуына арнап, кейінгі ұрпаққа рухани бай мұрасын қалдырған қаламгер «Шерхан сынға өте бай,

сыр сандығы жеті құлпының астында жабулы»-деп Қ.Сұлтанов айтқандай, қабағы қатулы, бейне бір шынның жүзіндей.

Біз зерттеу нысанына алып отырған «Ай мен Айша» романы жазушының өз өмірі, анасы мен бауырлары, шеккен азабы мен қиын қыстау заманы туралы суреттеп жазылған шығарма. Жазушының ішкі сыры молынан ақтарылып, өмірге деген көз қарасы, идеялары айқын байқалған. Өзінің психологиялық портретін сомдап шыққан. «Ай мен Айша» романы қасиетті мекендердің бірі Жуалы ауданы Мыңбұлақ ауылында туылып өскен Барысхан дейтін баланың өмірін арқау еткен. Бұл шығармадағы басты кейіпкерлер Барысхан және оның анасы Айша. Роман өзегінде басқа түскен қиындыққа мойынсынбай, тағдыр тауқыметіне қарсы жүзіп, кез-келген тығырықтан шығар айқын мақсат, табанды мінез, батыл қайсарлық жатыр. Кейіпкерлері қарапайым адамдар болғанымен, олардың өзіне тән өмірі, тағдыры, мінез-құлқы бар.кейіпкерлердің ішкі толғанысын, жан күйзелісін сөз күдіреті арқылы жеткізеді.

Кейіпкер Айша қиындыққа толы өмір сүреді. Күйеуі Мұртаза тұтқындалғаннан кейін, үш баласымен жесір қалған ана-жауыздық пен жалғыздықтың тауқыметін басынан кешеді. Тас беттен талай тепкі жесе де, арсыздықпен арпалысып, үш баланың болашағы үшін күреседі. Балаларына өшпестей мұра қалдырып, олардың шам-шырағы бола білді. Автор Ай мен Айша арасындағы байланысты тамаша орнатқан, роман тақырыбы ішкі мазмұнына сай. Кейіпкерлердің образы көз алдыңнан кетпейді. Кейбір кейіпкерлермен сырласып тұрғың келіп тұрады, енді кейбіреулеріне қол ұшыңды бергің келеді. Сол замандағы адамдардың тұрмыстық жағдайын көз алдыға елестетіп, жылағың келсе, кей жағымсыз кейіпкерлерге ашуланасың. Ал, Айшаның жөні бөлек, жаны басқа, болмысы мен мінезі ешкімге ұқсамайды.

Шығарма фольклорлық және этнографиялық құндылығымен ерекшеленеді, бір деммен оқылады. Олай дейтін себебі көрегенді батыл әрі қайсар қазақ қызы Айша өз балаларына тегін ұмытпас үшін үнемі дәріштеп арғы тегі, ата-бабаларының кім болғандығын тарихын ұғындырып отырған. Ұры-қары ел билеген заманда өзінің көрген-білгенін, түйгенін балаларына айтып отырған. Жазу стилі арқылы жазушы оқырман назарын бірден өзіне баурап әкетеді.

Барысханның аталары қазақтың жайсаң байларының бірі болған. Ол кездегі қазақтың байлар қазіргі біз көріп жүрген қалталы адамның бейнесіндей емес. Жемтігін құзғынша басып жемей, ақсұңқарша шашып жейтін. Аталары дәулеті мен бір ауылды асыраған. Билікке большевиктер келгенде құзғындардың құдайы беріп, дүниенің асты-үстіне айналады.Мұртазаның дүниесі талан-таражға түсіп,өзінде жендеттер ұстап әкетеді. Мұртаза сол кеткеннен қайтып оралмайды. Сібірдің орманында қара жұмыс істеп жүріп өлген екен, Барысханның балалық шағы бес жасында аяқталған.Барысхан өлім аузынан үш рет аман қалады:

Бірінші туғанда шешектен аман қалады. Барысханнан алдын екі бауыры шешек дейтін жаман аурудан қаза табады. Дүниеге келген соң олда осы аурумен ауырады. Бұл аурумен біраз арпалысып ауруынан айығады. Екінші рет өлім аузынан аман қалуы соқа мен жер жыртқанда. Колхоздастыру кезінде балаларды да жұмысқа шығаратын,ол өгіз үстінде отырып соқамен жер жыртатын.Бірде балалығы ұстады ма,әлде ұйқысы келдіме,соқаның астында қала жаздаған.

Үшіншісі анасы екеуі әпкесінің үйінен қайтып келе жатқанда-пойыз есігі ашылмай,сыртта тұтқасынан,қолы тайып кетіп құлап кете жаздайды,дереу есін жиып аман қалады. Ай мен Айша туындысы адамдарды бірде күлдіріп, бірде толқытып отырып сол заманның қасіретін сезіндіреді. Оның әлемінде озбырлар мен бірге төңірегі мейірім-шапағатқа толы кейіпкерлер қатар жүреді. Бұл роман тәуелсіздік жылдардағы ең мықты роман. Романның ішіндегі орын алған әрбір әңгімесі бір-бір сурет болса, тұтас шығармасы қоғамды бейнелейтін туынды. Шығармадағы уақыт тек қана соғыс жылдарымен шектелмейді.Сол кездегі әлсізге күш көрсету, күштілерге жағымпаздану секілді мінез кешеді болған, бүгінде бар.

Романға нәр берген бір жетістік-қазақ халқының менталитеті. Қазақ халқына ғана тән ұлттық ерекшеліктер. Айшаның ата-бабадан қалған керегені отқа жақпай сақтауы, елден кетерде бүкіл аруақтан кешірім сұрап, шаңырақ пен қимай қоштасуы. «Мына иессіз қалып бара жатқан шаңыраққа бас-көз болып жүрерсің» -деп, иесіз үйді көршісі Баянға тапсыруы. Кіе тұтқан шаңырақты қандай жұт келседе сақтап қалуы ұлтымызға тән қасиет.

Көркем шығармаға аңыз-әңгімелерді, ертегілерді енгізу қазақ прозасының табысы. Ал «Қоңыраулы еліктер», «Жалаңаш қасқыр» аңыздарына жан бітіріп тірілту арқылы ізгілікке тәрбиелеуге көңіл бөлу-жазушы жетістігі. Ұзақ түнді қысқартып аш құрсақ балаларды алдандыру үшін Айшаның аңыздар, ертегілері-атадан балаға жалғасып келе жатқан рухани мұрамыз. Шығарманы оқып отырып, сағыныш пен күйініштің, қуаныш пен өкініштің, бірге ілесіп жүретіндігін сезінесің. Романның соңына жеткенде, жалғасы болады деген сенім ұялайды. Барысханның өмірі жалғасады деп сендіреді. Иә, бұл роман жалғасу керек дейді оқырман ойы. Өйткені романды оқыған кез-келген оқырман айға да, Айшаға да, Барысханға да оның өміріне де жіпсіз байланады.

Ана қай кезде де баласының бақыты үшін небір қиындықты жеңе алатын құдірет. Отбасының ұйытқысы, қамқоршысы, қоғамның тірегі. Кез-келген баланың жетістігі-ананың тәрбиесіне байланысты. Қос кітапты құрайтын кесек туынды арқылы автор өзінің анасына деген перзенттік сүйіспеншілік парызын орындап, әлем әдебиетіндегі ғажайып аналар галереясына Айша тәрізді қарапайым ананың көркем бейнесін қосты. Кітап көкшілік оқырманға арналған. Аудиториясында шектеу жоқ.

Библиографиялық тізім

1. Шерхан Мұртаза «Ай мен Айша» кітабы, «Қазығұрт» баспасы 2005ж
2. Мұртаза Ш. 7 томдық шығармалар жинағы. 4 том «Қазығұрт» баспасы 2005ж
3. Интернет желісі.

УДК 81-133

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ И ИСПРАВЛЕНИЕ ОШИБОК СТУДЕНТОВ В РАЗГОВОРЕ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Тавасарова А.А.

магистр аға оқытушы.

Байтенова А.А.

аға оқытушы.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақала шет тіл оқыту үрдісінде кездесетін грамматикалық, лексикалық, фонетикалық қателерді түзетудің тиімді жолдарын қарастыру мәселелеріне арналады. Студенттердің шет тілінде сөйлеу барысында жіберген қателерін оқытушы психологиялық біліктілікпен, сыпайылықпен түзетуі әдістемелік тұрғыдан қалаулы шешім табуы керек. Бұл тәсіл студенттердің шет тілін оқуға деген қызығушылығын кемітпей арттыру жолына үлесін қосады. Оқытушының алдына қойған мақсаты заманауи тәсілдерді қолданып студенттердің өздері қателердің алдын алып және жіберілген қателерін өздері түзете білуге үйрету. Ең бастысы оқытушының міндеті: студенттердің шет тілі біліктілігін көтеруге деген ынталарын арттыру, шет тілін оқыту үрдісінде жаңа технологияларды және тиімді әдістемені қолданып сабақтың деңгейін жақсарту.

Түйін сөздер: психологиялық қасиеттер, өзін-өзі бағалау, эмпатия, мотивация, әлеуметтік-мәдени стереотиптер.

Abstract

The paper considers the ways of error correction in foreign language learning process. The fact that learners make errors is an inalienable part of human learning. It is crucial to make a distinction between mistakes and errors. The most rational ways of error correction are determining the source of error and finding optimum between positive and negative feedback.

The essence of modern approach to learning is based on the idea that a student should study independently, and the teacher's task is to manage his activities, namely, to motivate, organize, coordinate, advise and supervise. When preventing and correcting mistakes in students' speech, it is advisable to apply a flexible, individual approach.

Key words: psychological features, self-esteem, empathy, motivation, socio-cultural stereotypes.

Очередная ступень модернизации всех ступеней образования в Казахстане, предусматривающая внедрение трехязычной модели обучения, нацелена на подготовку выпускников, владеющих компетенциями, необходимыми, чтобы быть конкурентными, востребованными на рынке труда и способными успешно существовать в современной среде. Очевиден тот факт, что приобретение качественного образования и дальнейшее успешное продвижение по карьерной лестнице невозможно без знания иностранных языков. Знание языков предоставляет специалисту большие возможности, так как благодаря этому он может свободно получать необходимую информацию и знакомиться с последними достижениями мировой науки и современными технологиями.

В этой связи значительно возрастает роль и ответственность преподавателей, перед которыми ставится задача подготовки специалистов, владеющих иностранным языком на уровне международных стандартов, компетентных в области иноязычного профессионального общения, готовых к академической и социальной мобильности. Любые современные методики овладения языком будут безуспешными без участия преподавателей, функции которых претерпевают существенные изменения.

Если прежде преподаватель был носителем знаний и информации для передачи студентам, а они, в свою очередь, получали эти знания, то сейчас перед преподавателем встает вопрос рациональной организации учебного процесса с учетом психологических особенностей и интеллектуальных способностей студентов, их интересов и мотивации к познавательной деятельности. Ведь освоение языка – это, прежде всего, совместный труд преподавателя и студента и ответственность за результат несут оба участника этой деятельности. Здесь нелишне еще раз вспомнить давно известную истину о том, что “языку нельзя научить, языку можно научиться”.

Сущность современного подхода к обучению основана на идее, согласно которой студент должен учиться самостоятельно, а преподаватель обязан осуществлять управление его деятельностью, а именно мотивировать, организовывать, координировать, консультировать и контролировать.

Овладение иностранным языком – это, прежде всего, скрупулезный труд, требующий физической, интеллектуальной и эмоциональной отдачи, и только благодаря этому индивид способен освоить иностранный язык.

Американские лингвисты, методисты и психологи долго и тщательно занимались поиском эффективных путей и способов обучения английскому языку, поскольку для них эта сфера деятельности имела огромную государственную, политическую и социальную значимость.

Многие исследования американских методистов проводились в области влияния закономерностей когнитивных процессов познания с точки зрения их преломления сквозь призму психологических, лингвистических, интеллектуальных возможностей индивида на успешность освоения иностранного языка.

Главная сложность в обучении иностранному языку заключается в том, что преподаватель имеет дело с человеческим материалом, и поэтому одним из ведущих направлений исследования, которое особенно привлекало внимание американских

ученых, было изучение влияния таких индивидуальных особенностей как самооценка (self-esteem), психологический барьер (inhibition), тревога (anxiety) и эмпатия (empathy) [1]. Все эти свойства оказывают существенное влияние на процесс обучения иностранному языку, и преподаватель, безусловно, должен выбрать оптимальные методические приемы для достижения целей обучения. Именно в умении найти и использовать наиболее эффективный способ обучения, который приводит к успешным результатам и позволяет дойти до каждого студента, заключается подлинное мастерство преподавателя.

Причинами возникновения ошибок может быть межъязыковая интерференция, которая присутствует от начала изучения до овладения языком. Селингер и Вайнрайх называют этот период промежуточным (interlanguage), когда изучающий язык творит свою индивидуальную лингвистическую систему, не похожую ни на свой родной язык, ни на изучаемый [2]. Интерференция родного языка является причиной появления грамматических ошибок, а именно в употреблении предлогов, артиклей, временных форм глаголов, вызванных различиями в грамматических системах родного и английского языков. Распространенной ошибкой является неправильный порядок слов в предложениях и несоблюдение правила согласования времен. Влияние родного языка также сказывается в неправильном словоупотреблении, если в родном языке слово, звучащее почти или точно также как и английское, имеет другой смысл.

Одним из наиболее типичных ошибок, которыми грешат студенты, изучающие английский язык, являются артикли, поскольку ни в казахском, ни в русском языках их нет. Нижеследующая таблица составлена Ричардсом, в которой он дает наиболее типичные ошибки при употреблении артиклей в английском языке, называя их

OMISSION OF <i>THE</i>	
Before unique nouns	Sun is very hot
before nouns of nationality	Himalayas are.....
Before nouns made particular in context	Spaniards and Arabs...
Before a noun modified by a participle	Solution given in the article
Before superlatives	Richest person
Before a noun modified by an of-phrase	Institute of Nuclear Physics
<i>THE</i> USED INSTEAD OF 0	
Before proper names	The Shakespeare
Before abstract nouns	The friendship, the nature
Before nouns behaving like abstract nouns	After the school, after the breakfast
Before plural names	The complex structures are still developing
Before <i>some</i>	The some knowledge
<i>A</i> USED INSTEAD OF <i>THE</i>	
Before superlatives	A worst, a beast boy in class
Before unique nouns	A son become red
<i>A</i> INSTEAD OF 0	
Before a plural noun qualified by an adjectives	A holy place, a human beings
OMISSION OF <i>A</i>	
Before class nouns defined by adjectives	He was good , he was brave man

Какова должна быть реакция преподавателя на ошибки студентов? С самого начала студент должен понять, что ошибка – это неотъемлемая часть процесса обучения, и, независимо от своего желания, он будет допускать ошибки. Иначе у студентов может появиться «комплекс ошибкобоязни», мешающий успешному овладению языком. Частое многократное исправление ошибок может привести к тому, что они будут думать не столько о том, что сказать, сколько о том, как сказать, что, со временем, приводит к

негативному отношению к изучению предмета.

Американские ученые Н. Виджил и Дж. Оллер считают, что при исправлении ошибок преподавателю следует выбрать оптимальную стратегию, поскольку постоянное вмешательство в процесс речи говорящего, исправления, сосредоточение на ошибках учащихся может привести к тому, что они замкнутся в себе и будут молчать [6].

С другой стороны, игнорирование допускаемых ошибок, лояльность к ним приводит к тому, что эти ошибки могут закрепиться в речи учащегося, и их исправление в дальнейшем будет малоэффективным. Н. Виджил и Дж. Оллер утверждают, что задача преподавателя - найти оптимальный психологический подход для сохранения равновесия между развитием беглости и грамотности речи. В данной ситуации наиболее эффективным приемом будет применение индивидуального дифференцированного подхода к каждому учащемуся.

Библиографический список

1. Brown, H. Douglas. Principles of Language Learning and Teaching. –Longman, 4th ., 2000. – 350 pp.
2. Selinker, L. Interlanguage. //International Review of Applied Linguistics. – 2002. – № 4. – с. 86.
3. Richards J. Error Analysis: Perspectives on Second Language Acquisition. – London: Longman Group, Ltd. 2008. – 204 pp.
4. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., Слово, 2000. – 146 с.
5. Кондрашова Н. Предупреждение и коррекция ошибок студентов при изучении иностранных языков. // Научный диалог . – № 7 (43), 2015. – с. 27.
6. Hendrickson, J. Error correction in foreign language teaching: Recent theory, research, and practice.// Modern language Journal. – v. 62, № 8, 1978. – p. 387-398.
7. Andersen, O. E. Grammatical error prediction. – Cambridge University computer laboratory, 2011. – 163 pp.

UDK 81.9

THE STRONG AND THE WEAK POSITION OF WORDS IN THE ENGLISH LANGUAGE SYSTEM

Хадиметова З.К.
№192 ЖОББМ
Шымкент қаласы

Резюме

Значение лингвистического термина "позиция" связано с положением языкового объекта в системе, например, фонемы - в звуковой среде, морфемы - рядом с другими морфемами, слова - с другими словами. Итак, позиция - это условие реализации языковой единицы. Условия могут быть благоприятными и неблагоприятными для функционирования этого устройства.

Резюме

"Позиция" лингвистикалық терминінің мағынасы тілдік объектінің жүйеде орналасуымен байланысты, мысалы, фонемалар - дыбыстық ортада, морфемалар - басқа морфемалардың жанында, сөздер - басқа сөздермен. Сонымен, позиция-тілдік бірлікті жүзеге асырудың шарты. Бұл құрылғының жұмыс істеуі үшін жағдайлар қолайлы және қолайсыз болуы мүмкін.

The meaning of the linguistic term "position" is related to the position of the linguistic object in the system, for example, phonemes - in the sound environment, morphemes - next to other morphemes, words - with other words. So, position is a condition for the realization of a linguistic unit. Conditions can be favorable and unfavorable for the functioning of this unit. Accordingly, positions in the language can be strong and weak. In strong positions, different linguistic units differ from each other. A position is a condition for identifying one of the sides of a multi-faceted language object. A strong position automatically draws attention to a linguistic unit, while the weak position of a linguistic object makes it less noticeable among other signs.

The term "strong" position appeared for the first time in stylistics. As Arnold notes, "the meaning of the text is not the sum of the meanings of its constituent units, the relationship between them is much more complicated and the place of certain units in the sentence affects their meaning". As a rule, the most important parts of the content are in the text places where they particularly attract the attention of the reader. Such important places of the text are traditionally considered headlines, epigraph, the beginning and the end of the text. They are called strong stylistic positions. Arnold in her article outlined the typology of strong positions and showed their role in revealing the main theme and hierarchy of images and ideas expressed in the artistic work.

The concept of "strong position" is applicable to lexicology. In this section of linguistics, however, it was not formulated as clearly as in stylistics. The reasoning about the strength of a linguistic unit is reduced "usually to the development by a number of authors of the relationship between polysemy and the stability of words in the language, the presence of single-root words and synonyms that can replace obsolete words. Lexical units that have same root words also take a stronger position in the lexical system than words that do not have related words.

For example, Arkhipov notes that "the significant and changing influence on the word-forming activity and the valence of the bases of non-derivative adjectives of German origin was due to the correlation of the adjectives with the single-root grammatically homonymous nouns, so if we consider that the adjectives of the Indo-European languages genetically go back to the nouns, , That the foundations of the DA adjectives that had single-root homonyms among nouns retained more Strong positions in the production of words than the foundations of "single adjectives." Thus, the preservative role of the nest of one-root adjectives and nouns is manifested in the fact that in modern English there are more lexemes of non-derivative adjectives of Germanic origin with substantive homonyms than "single" Presumably, the number of meanings of a word affects its frequency. It is natural to consider that the more polysemantic is a word, the more synonyms It joins. This, in turn, contributes to a stronger nominative position of the word and its stability in the language. Indeed, the more often a word is used, the more it appears in a greater variety of contexts and the more temporary situational meanings it has. Interconnection with other lexical units probably "holds" the word in the language.

In Lexicology, a strong position is, first of all, a position of a lexical unit that contributes to the greater stability of a given word in a lexical system. Conversely, a weak nominative position determines the lesser significance of the word and, as a consequence, the tendency to disappear. The lexical unit, which is somewhat ambiguous, does not have one-root words, does not participate in the formation of proverbs (stable expressions), is to some extent isolated. This, of course, contributes to its less compatibility with other words, and the consequence of its low frequency of use is the more frequent substitution of its synonyms and, ultimately, the fall of the linguistic system of language. Consequently, those words that occupy a weak nominative position are more often archaic than others, and these two phenomena are interrelated.

The question of the causes of archaization was developed in the works of Knyazeva, Kolesnik, Shevchuk, Yalysheva. One of the interesting works devoted to this problem is the study by Kovaleva. Although it was conducted on Russian material, the conclusions made by the author may, in our opinion, be applicable to other languages, since they generalize the linguistic laws existing in each language. Kovalyov subdivides the reasons leading to archaization into two

groups: intralinguistic and extralinguistic. Among the intralinguistic reasons Kovalev names the following:

1. Absolute synonymy. The language seeks to get rid of doublets, so one of them either changes the value (hue value), or leaves active use. This opinion is shared by a number of scientists, in particular Ullmann believes that absolute synonymy is extremely rare, a luxury that language can not afford. In the Webster's Dictionary of

2. Close-related homonyms, leading to difficulties in communication.

Malakhovsky rightly writes that homonymy causes ambiguity of the situation, for the removal of which it is necessary to address the context. This already means that homonymy delays the process of communication, since the very reference to the context must obviously require the listener to have certain efforts and, therefore, some time costs. As shown by experimental studies in the field of text perception, such costs do exist: when submitting sentences containing ambiguous words, the response time of the recipient of the message increases substantially.

Malakhovsky also suggests that there is a certain threshold of the saturation of the language (more precisely, the text) by homonyms, above which communication becomes difficult. In Indo-European languages, particularly in Russian and even English, where it is generally believed that the number of homonyms is particularly large, this threshold is never reached, and therefore it is possible to detect interference in communication due to homonymy only with the help of special psycholinguistic studies.

Bibliography

1. Mauer F.I. Grammatical homonymy in modern English. - Rostov, 2003.
2. Malakhovsky L.V. The theory of lexical and grammatical homonymy. - L. : Nauka, 2000. – 239p.
3. Arnold I.V. Lexicology of the modern English language. - Moscow: Higher School, 2006. - 269p.
4. Ivanova I.P. On the historical consideration of homonymy // Problems of Comparative Philology: Sat. Articles for the 70th anniversary ... of Zhirmunsky V.M. - M.-L. 2004. - P. 250-259.

UDK 81.9

DISAPPEARANCE OF HOMONYMS AND FORMATION OF BORROWINGS IN THEIR PLACE

Хадиметова З.К.
№192 ЖОББМ
Шымкент қаласы

Резюме

Глагол-омоним с пометкой "продвигаться" имел значения: продвигаться (к месту), продвигаться (к чему-н.). В этом случае два глагола совершенно не вступают в конфликт, эквивалентные по объему их семантической структуры. Глагольный маркер у меня имел 13 значений, в то время как маркировка на самом деле имеет только одно значение.

Резюме

"Жылжыту" деп белгіленген омоним етістігінің мағынасы : алға жылжу (орынға), алға жылжу (не-н.). Бұл жағдайда екі етістік олардың семантикалық құрылымының көлеміне тең келетін қатығысқа мүлдем енбейді. Етістік маркер 13 мағына болды, ал таңбалау іс жүзінде бір ғана мағынаға ие.

As a result of resolution of homonymy in the lexical system can remain one verb, and the place of the departed homonym (s) is occupied by borrowings. This mechanism is characteristic

for omopair and omogroup. This process took place in 30 omopairs 6 omogroups, had three verbs; one group, consisting of four verbs, three omogroups including five verbs. Accordingly, in one lexical system departed two. three homonyms promote assimilation - borrowings.

As an example, several omopairs and omogroups for which this mechanism of homonymy resolution is the typical, namely in the omogroup moueniga: glouenig; tagkep ^ g; shakep ^ g: meneni; fleteni. It is interesting to consider the conflict of homonyms in the example of three verbs that exist in SA. period;

1. to be strong, have power, prevail, be worthy
2. to be able to do smth., be capable of doing smth.
3. might be able, may, might
4. past tense forms with present or future meaning

System position verb mouenj "mow the grass" was apparently due to the strong specificity of its value and the absence of any synonyms. Thus, the value in spite of the identity of the forms was in their own unique semantic system. Probably, this fact has helped to consolidate the verb in the language despite the conflict of homonyms. It is essential that the value of this verb has not changed from the Old to the modern period (to mow) [43;p. 56]. The development of this form of the verb, ie the development of vowels by YES. language to the modern period, the laws passed by the regular, well-known in the history of the English language, namely: DA [A 3 passed to the parser. [A:], and then during the great shift in gdasntsh [ouJ, which is referred to as the letter on ow. Verb moueni "mow the grass" has survived to the present day and as a result we have mentioned phonetic changes, as well as the reduction of the end got the form to mow. The verb "make faces" left out of the language, as in the SA period had to compete with the French borrowing grimace. Last verb is more commonly used. Verb toiepz also leaves the language, since all preterite-prezentnyh verbs that have fallen into modal, infinitives are not preserved. So, of three verbs, homonyms only one "mow the grass" comes to modern English. Its importance throughout the history of its existence was the same. It was narrow, specific. Although its importance for the language is not very large, but lack of the verb of any synonyms defined its strong position in the language. The combination of these factors enabled him to gain a foothold until today. Relationship conflict arose in another homonymous pair:

gloueni_2- verb glouerii (OE glowan):

- 1) of fire: to radiate heat or light
- 2) of metal: to be heated to a red glow
- 3) to be inflamed with emotion

Verb gloueng mattered "to stare, gaze" (formed by glouenei). The first verb is over-valued, and all the values associated with the ignition process. Verb gloueng "to stare, gaze" has synonyms in Middle English period: staren and gazen: staren (OE starian):

1. to look fixedly; stare
 2. to be wide - eyed with madness
 3. to shine, gleam, glitten
- Gerund staringe.
- gazen (Norw. Swed.; dial, to gape, stare)
- a) to stare, gaze, look steadily or intently
 - b) watch intently
 - c) fig. to fix one's attention, think longing

Unlike glouen2 these verbs are obviously in a strong position, because they were many-valued. In addition, they come in a number synonymous with the verbs to see, to look. The knowledge of the world comes through the senses of vision and the process is the main among other ways of knowing the world. In English, there are many verbs that represent different aspects of human vision of reality. In the Russian language the difference of such shades are often denoted in the consoles, "look", "stare", "spying". In English, these shades are expressed or different postpositions: to look into, look at, or other excellent shape verbs: stare, gaze, peep, glance, and others. Thus, glouen2 verb obviously could not compete with synonyms, whose

position in the language was stronger because of their ambiguity, and most importantly - the differentiation of form. This example clearly shows a narrow specialization of values in which each specific feature of "looking" passed a separate form. Verb-homonym gloueng away from the language. The first term omopary glouen ^ "sparkle" remains in the lexical system.

The second omopair in which there is a similar mechanism of homonymy - grindeni_2:

Grindeni "finely chopped" (OE grindan) had the following meanings:

1. to break into small particles
2. to chew, eat, graw
3. to sharpen

The homonym grindeng (OE gryndan) had values: to set, go down

(of the sun, moon, stars). The verb grindeni "finely chopped" took a stronger position. In the language in comparison with his homonym grinderig, since he showed more ambiguous. Its values were specific and specific. In addition, a strong position was probably all the types of the verb of the common component "turn into / delete in the form of small particles". Grindeni had no synonyms, which also strengthened its position. Verb grindeng "sit" had actually not many meanings and its meaning overlap existed in SA.period verb settan (OE settan "to make sit") This verb has 36 meanings, some of which were special and belonged to the legal vocabulary.

Bibliography

1. Aristotle. Works in 4 - t. - M., 2000. - Volume 2. - 687p.
2. Reformatsky A. Introduction to Linguistics. - M.; Education, 2007. - 542p.
3. Potebnya A.A. Thought and language. - Kiev: SYNTHO, 2003. - 192p.
4. Kharitonchik 3. A. Problems of word formation in modern English. - Minsk: MGPI foreign languages, 2003. - 118p.
5. Ufimtseva A.A. Lexical nomination (primary neutral) // Language nomination: Types of names. - M.; Science, 2007. - P.5-85.

UDK 811. 11

THE CONCEPTUAL IMPORTANCE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE LITERARY TEXT

Джаимбаева А.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

In this fragment of the text the phraseological unit of "to kill the fatted calf" meaning a solemn greeting of the person who was absent long time is used. This allusive PhU sends consciousness of the reader to the bible parable of the prodigal son. According to a parable, one aged man had two sons. Younger of sons asked the father to divide inheritance. Through some time, he sold the share of inheritance and left the house. Having spent all property, he came back home. The joyful father pinned up a lamb in his honor and arranged a feast in honor of his return. Being used in the text, this phraseological unit sets a certain model of a situation and makes active the following signs: a) the person who left the house and returned after long absence; b) the person who spent all property; c) the person who didn't achieve the objectives; d) the person regretting for deeds; e) joy it to return. By means of use of this phraseological unit and the related connotations, the author in a condensed form gives feelings of characters, such as regret about departure and joy in case of his return.

The task of this section is the research of the conceptual importance of phraseological units in the literary text. As has been shown in the analysis of language material, many PhU are used in the literary text as allusive texts and are one of the main signals of the intertextuality. Having

this property in a condensed form to transfer certain cultural information, the allusive text reflects features of thinking, national mentality, outlook and attitude of this or that culture of language and promotes creation of a certain system of knowledge and an image of the world.

As has been shown in the analysis of language material, PhU in full degree staticize the allusive situation which is understood as "a certain "reference", "ideal" situation with certain connotations" which is well-known to all members of a certain lingual-cultural community [79]. The allusive situation is staticized by means of a name, the quote, phraseological units and belongs to verbalized phenomena. It is also included into cognitive base in the form of the perception invariant. The situation of treachery by Judas of Christ which is understood as "standard" of similar action in general can be a striking example of a allusive situation. Respectively, any treachery begins to be perceived as "model", option of an initial and "ideal" situation of treachery. A differential sign of the specified allusive situation (for example, meanness of the person to whom trust a denunciation, an award for treachery) become universal and attributes of an allusive situation begin to be attributed to any treachery, and (for example, 30 silver coins, Judas's kiss) appear as symbols of an allusive situation. In turn, the allusion name becomes a name symbol.

As has been shown in the analysis of language material, one of the main verbalizer of an allusive situation is PhU. Let's illustrate the aforesaid with examples.

"The prodigal has returned" – he said. We won't fail to kill the fatted calf" (Maugham, The Making of a Saint].

In D. G. Lawrence's story "Things" the precedential PhU staticizing a precedential situation is also used:

They were grimly hanging on. They didn't like to give in. They didn't like to own up that they were through. For twelve years, now, they had been "free" people living in a "fill and beautiful life". And America for twelve years had been their anathema, Sodom and Gomorrah of industrial materialism (Lawrence, Things, p.226].

In this fragment the precedential situation of Sodom and Gomorrah is staticized. According to Bible legend, the population of these cities were sinful people, not persons interested to get rid of the defects. As a result, God punished them and these years were destroyed (Life, 18, 20]. This toponymic phrase was included into language as the phraseological unit meaning the place of defect. Attributes of a precedential situation Sodom and Gomorrah are: 1) the place inhabited by sinful people; 2) place of defects of mankind. In the story is narrated about couple of idealists who want to lead spiritual life and look for such life in Paris, Venice, Rome. After 12 years of absence, heroes of the story are forced to return to America which is identified at them with Sodom and Gomorrah since they shall work for livelihood, losing the free life devoted to spiritual researches. The author ironically describes their experiences about it, his heroes don't realize that the aspiration to beautiful and carefree life without effort and is one of the biggest defects of mankind.

In the following fragment from the novel A. Murdoch of "The Unicorn", phraseological unit from the Bible origin is used:

It was nearly six months since he had been there before. But he would find them unchanged. Doubtless they would find him unchanged. He continued to look at himself in the mirror. His youthful appearance always start

This PhU is a hint on the Bible legend of the oldest forefather of mankind – Mathusela who lived 969 years. The author uses this phraseological unit for characterization of the emotional condition of the character, who despite the youth, feels old, exhausted, hackneyed and tired of life.

In S. King novel "The Dead Zone", the main character, John Smith, talks to the friend, the Vietnamese emigrant Ngo, about the U.S. presidential candidate Greg Stilson. Ngo compares Stilson to the huge tiger devastating their village who always attacked weak - old men and children. The survived inhabitants trapped him and killed. However John doesn't accept the idea of murder:

I know he is dangerous... But to suggest that he should be killed... ". Politically killed," Ngo said, smiling. *"I am only suggesting he should be politically killed."* *"And if he can't be politically killed?"* Ngo smiled at Johnny. *He unfolded his index finger, cocked his thumb, and then snapped it down. "BAM", he said softly. "Bam, bam, bam."* *"No", Johnny said, surprised at the hoarseness in his own voice "That's never an answer. Never."... No. Killing only sow more dragon's teeth. I believe that. I believe it with all my heart .*

The phraseological unit of *"to sow dragon's teeth"* - *"to sow contentions"*, *"to launch war"* is an element of an information field of the myth about Yason, Argonauts and the Golden Fleece: the tsar of Colchis of Eet agreed to give the Golden Fleece if Yason harnesses in a plow of bulls, will plow the field and will sow his teeth a dragon. Soldiers began to grow up from teeth of a dragon and, the more Yason killed them, the more they appeared. However by means of the magician Medea, Eet's daughters, Yason managed to interrupt all soldiers. John Smith considers that murder can't salvage, it will entail even more death.

In the work J. Eliot *"Silas Marner"* uses phraseological unit with a antroponymical component of Bible origin. It should be noted that characteristic of religious antroponym is their pair use: Adam and Eve, Cain and Abel, David and Jonathan, David and Goliath, Samson and Delilah. So, separately taken antroponym of David and Jonathan are deprived of symbolical character and of the precedence since they are widespread names. However being used together, they get allusive and precedential nature, being associated directly with specific prototypical images and sending consciousness of the reader to a Bible legend of David and Jonathan who concluded an eternal precept of friendship among themselves and the descendants (1 Kings; 20]. Therefore in Christian tradition, these names became symbols of eternal friendship that is shown also at the level of the literary text:

Among the members of his church there was one young man, little older than himself, with whom he had long lived in such close friendship that it was the custom of their Lantern Yard brethren to call them David and Jonatan (G. Eliot, *Silas Marner*).

Thus, as all precedent texts are stored in memory of representatives of the English lingual-cultural community, PhU can serve as way of its updating in the text, putting at the same time in the forefront a certain precedent situation. In this case the quoting text "is enriched" with meanings of the precedent text. Phraseological units of the Bible, mythological and literary origin are the most used in this row of functioning on the scale of the big cultural region - for example, texts of the Bible and antique mythology in cultures of the European orientation.

Despite the existing variety of concepts of intertextuality in definitions of scientists, they generally are as follows: the intertextuality is defined as presence at the text of other texts or their elements expressed by various language means: hint, quote, plagiarism. As has been shown in the analysis of linguistic literature, one of key markers of the intertextuality is the hint, which is considered as the cognitive and significant stylistic reception promoting activation of structures of knowledge of mythological, religious, literary and historical character.

The theory of precedent texts is closely connected with the theory of intertextuality. The precedent text is understood as the text which is a source of intertextual inclusions, or the prototext having the valuable importance for a certain cultural group and being a part of encyclopedic knowledge. Among the concepts of intertextuality and the precedent text the special importance has the term intertext, being multiple-meaningful. In our work under intertext, the piece of the text in which this or that reference to the previous text is used is understood.

One of the most widespread types of a hint is allusive phraseological unit. Allusive PhU, functioning in the literary text bear information on the previous text, assume double decoding: their decoding as quantum of information and as type of the hidden sense. It means that when decoding allusive PhU at the level of the text the recipient needs to recollect mentally information introduced in the analyzed text from the precedent event. Being a kind of a hint, allusive PhU is: 1) a symbolical sign since in the compact form it codes the large volume of explicit and implicit information in the contents; 2) an iconic sign, models a certain real or

fictional situation; 3) the characterizing sign since allocates an object from a row to its similar and generates a large number of associations, promoting creation of an image, the character; 4) a cognitive and significant language sign since it reflects different types of structures of knowledge; 5) a language marker of the intertextuality on the basis of which mechanism of intertext enters interaction with the precedent text; 6) the cultural sign reflecting the stereotypes, standards, symbols accepted in a certain culture of language.

Bibliography

1. Johnson-Laird Ph.N. Mental Models. - Cambridge (Mass.]. Harvard Univ.Press, 1983.- XIII, 513 p.
2. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. *Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам)*. – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
3. Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение. Учебное пособие. — М.: Флинта: Наука, 2011. — 176 с.
4. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советская Россия, 1979. - 320с.

UDK 811.11

THE CONCEPTS OF INTERTEXTUALITY AND PRECEDENCE IN ENGLISH LANGUAGE

Джаимбаева А.
магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

M. M. Bakhtin who firstly introduced the concept of the dialogical character of the word is considered the founder of the theory of the intertextuality, i.e. each text is figuratively treated as a dialogue. The term "intertextuality" was entered by Yu. Kristeva according to whom the intertextuality is interpreted as "a textual interaction which occurs in the separate text" [50]. However Yu. Kristeva unlike M. M. Bakhtin considers the dialogical character of not only words, and all texts. Yu. Kristeva comprehends the text as "a historical and cultural paradigm" as a "society".

As the analysis of linguistic literature has been showed, in V. E. Chernyavskaya and M. L. Malakhovskaya's works there are three main models of interpretation of the phenomenon of intertextuality are allocated:

- wide model of intertextuality (intertextuality as a universal property of any text);
- narrow model of intertextuality (intertextuality as the fact of co-existence in one text of one or more other texts which is implemented in conscious author's acceptances);
- negative model of intertextuality (intertextuality – the fashionable word behind which any language reality exists).

Development of the idea of the intertextuality brought to emergence of the concept of "intertext" which has multiple meanings. Having analysed the works of post-structuralists, T. V. Tsyrendorzhiyeva revealed three basic concepts of intertext: 1. Directly analyzed text which absorbs a set of texts, making own sense; 2. texts out of analyzed with which the analyzed text is included into semantic productive relations, 3. The general text which can be the intertext is any text [51, p. 35]:

In our work under intertext we understand the piece of the text in which this or that reference to the prior text included in it in the form of a hint, the quote, the statement, an epigraph, etc.

The concept of an intertextuality arose in the second half of the 20th century and quickly became one of key terms both in literary criticism, and linguistics. The Intertextuality is considered as the interaction of intertext, i.e. presence at one text of a part of other text in the form of hints, quotes, references, etc.

Intertext is a dialogue (Latin - between) - the term of the French researcher Yu.Kristeva who designated it as the special dialogical relations of texts. For the first time this term was published in 1967 in Kristeva's article "Bakhtin, the word, dialogue and the novel" in which she addressed M. Bakhtin's work 1924. In the work "A problem of content, material and a form in verbal creativity" where the author puts a question of inevitable dialogue of any writer with modern and prior literature. According to Kristeva, "any text is under construction as a citation mosaic, any text is a product of absorption and transformation of some other text", is reaction and is saturated with permanent links on prior texts. The newly created text, in turn, constitutes a basis of future texts. Any text constantly corresponds to other texts, conducts a dialogue with them, is guided by a context. Similar property of the text was called by Kristeva I. Developing Kristeva's views, M. Yampolsky calls three main sources of understanding. The theoretical views of Yu.Tynyanov for whom the intertext is implemented in the parody as the two-planned text incorporating the transformed text predecessor with the displaced semantic aspect; the concept of M. Bakhtin for whom dialogue of texts is first of all the dialogue of cultures, and theories of anagrams of F.de Saussure. In the second half of the 20th century this theory was widely adopted thanks to a theoretical self-reflection of post-structuralism and art practice of a postmodernism of which the citation is characteristic. The concepts of post-structuralists T. Bart, M. Riffater, M. Gresse, Sh. Grivel and others identify the consciousness of the person with the written text: the history and culture, philosophy and literature, society and the person — everything is read as one single, global text, i.e. intertext. The borders between the letter and everything that lies beyond its limits are destroyed (the world, life, the speech, history, consciousness etc.). The world becomes the space library, the infinite, boundless text. The idea of relativity of any borders is the cornerstone of such views. The post-structuralist understanding most fully stated at Ge. Derrida in the context of his theory of a sign. He calls into a question such concepts as structure, the beginning and the end of the work, its name etc. It is about the exit out of limits actually of the text limited to a framework of the work, and representing labyrinths of traces, analogies, associations. Thus, the concept I began to be used more widely — not only for the characteristic of a special method of the organization of literary texts (dialogue texts), but also for designation of a certain method of the literary thinking characterizing a modern cultural situation as the open, pluralist, multilingual world of dialogue of cultures. The fixed reflection of modern literary consciousness, its tendency to operating by universal subjects and systems of cross semantic communications where "earlier" and "later", "further" and are "closer" correlative, at the same time is the cornerstone of this method.

Fruitfulness of any method is measured not only by its logical justification, but also richness of the research prospects planned by it (extreme post-structuralists would tell — fascination of the prompted literary plots). Intertextual approach, far without coming down to searches of direct borrowings and illusions, opens a new circle of interesting opportunities. Among them: comparison of typologically similar phenomena (works, genres, the directions) as variations on general subjects and structures; identification of deep (mythological, psychological, social and pragmatic) backgrounds of the analyzed texts; studying of the shifts of the whole literary system, in particular, the description of creative evolution of the author as his dialogue with the cultural context and so on.

"The unity of the text (as a rule, ambivalent, internally contradictory) which was earlier looked for its immanent core is supposed covering now and the fact that outside. Projected on a set of contexts, the work appears as a complex of the shares directed to these or those phenomena of life and art (and sometimes and on the specific authors representing these phenomena). The attraction of new data allowing to shed unexpected light on the studied object remains the main acceptance of the analysis still, but the circle of sources of such data sharply

extends. Characteristic research gesture – "And that if to read the text and with the text of B in hands?!" - aims now at identification of that action which is in the text and is made over the text of B; and this gesture is reproduced several times to establish what acts are made at the same time and in relation to texts.

Without meaning to dogmatize this scientific program, it is possible to plan nevertheless some typical contexts which accounting is desirable. At zero (intra text) level it is components of the most considered text – its parts, characters, aspects of structure.

Further it is:

- that specific implication with which the work plays;
- that genre in which it is written and which it, likely, tries to update;
- all system of motives, invariant for the author, too, most likely subjected to modification;
- that influential modern context, often sociocultural, in friendship – hostility with which is created this text;
- that deep (mythological or psychological) an archetype which is realized in the work it is possible with innovative variations;
- and, at last, all (car) the biographic text of life and creativity of the author which special edition it is possible to believe the considered literary text.

1. The main emphasis in the analysis of the text is placed first of all on semantic structuring the text and its interpretation (Lesbarkeit); semantic level appears that subject of the intertextual analysis. R. Lakhman recognizes that semantics of intertextual structured text of an ambivalent character, a dialogic or a syncretism character (unlike monovalent, monological and in some sense of classical). Intertextually organized texts are coded twice or even bigger number of times, duality is a key intertextual figure. (Texts "with doubles" which are considered further — "Nose", "Double" and Nabokov's "Despair" — realize this figure of duality in the most evident way: doubles are present at them at various levels — both at the level of the plot, and at the level of the relation "the text — the text"; later texts are an example of the texts acting as doubles of a certain pre-text, in our case of "Nose".) Being based on this basis created by an intertextuality and double coding, semantic structuring the text can take various forms, turning into destruction of sense or its condensation, becoming dispersion of sense or its accumulation. Here R. Lakhman follows Bakhtin emphasizing the role of decentralization and concentration, splitting and accumulation of sense in the polyphonic novel. There are literary texts, for example, Andrey Bely's St. Petersburg in which semantic structuring happens in both directions that finally generates effect of decentralization of sense. Let's repeat the same in the form of the summary: the intertextual sphere (as result of synthesis of concepts of dialogicity at Bakhtin/Voloshinov, Jakobson and Kristeva) is the level of the implicit text, or, otherwise — the place where this text and the stranger are crossed. And therefore the implicit text is "place 1 is the dynamic multiple structuring sense" [51].

Through all chapters in which various aspects of an intertextuality are discussed idea of the letter as about memory activity stands out. In the introduction of the chapter to work "The mnemonics and similarity" are stated various antique ideas of memory and after this communication between a mnemonics and the letter is analyzed. The matter is that a mnemonics, establishing compliance between "image" (Latin *imagines*) and "place" (Latin of *loci*), promotes the act of figurative storing, and this act, in turn, is the cornerstone of any "letter as memory activity" (p. 34). It means that the mnemonics and the letter are interconnected. Further R. Lakhman puts forward the thesis according to which the memory space actually is not space in the text, and space between texts: "Memory of the text is its intertextuality" (page 35). Proceeding from it, the intertextuality can be integrated into various models of memory; different cultural communities, different schools prefer different forms of functioning of memory — for example, such as involvement, a tropic (in Blum's sense, i.e. pushing away from the previous text) or transformation (development through a distancing). For example, acmeists realize such understanding of culture and memory for which the involvement into the previous culture is

program. On the contrary, it was more correct to tell about Dostoyevsky that he seeks to surpass and overcome the predecessor Gogol (R. Lakhman shows it on the example of "Weak heart").

Bibliography

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советская Россия, 1979. – 320с.
2. Цырендоржиева Т.В. Дискурсивная модель аллюзивных средств: (на материале современного английского языка): Дис.... Канд. Фил. Наук. М., 1999.
3. Пименова М. В. Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово: 2004. – 385 с.

UDK: 81'139

TEACHING GRAMMAR AS A SET OF CHOICES

Мухажыр Ұ.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

Grammar is an essential component of language learning. To enable learners to use a variety of language items accurately and appropriately in different contexts, it is important to help them connect grammar items and structures with the communicative functions they perform. In doing so, learners will gain a better understanding of how, why and when to use particular language items and structures and develop an awareness of how the items make meaning in the texts.

To enhance the effectiveness of grammar learning and teaching at the senior secondary level, teachers should consider learners' previous knowledge in grammar and design meaningful tasks for the application of their grammar knowledge in context. The following are some suggestions for planning grammar learning and teaching at the senior secondary level.

Building on learners' learning experiences in the previous key stages

As learners at the senior secondary level should have encountered most of the essential structures and grammar items in KS1-3, the focus of grammar learning at this level should be on consolidating grammar knowledge and extending it to a greater degree of complexity by exploring how different grammar items and structures perform the same or a similar communicative function or how multiple communicative functions can be achieved by the same grammar item or structure. When planning for grammar learning and teaching, teachers can review the coverage of grammar items in the previous key stages and identify items that need consolidation or extension, and provide tasks for the application of such items in context. To extend grammar knowledge to a more advanced level, in addition to everyday use of English for general communication, learners should be exposed to more complex, formal and academic texts on a variety of topics to enhance their understanding of how grammar functions in different contexts. This not only helps them cope with the language demands at the senior secondary level, but also addresses their needs in learning content subjects through English.

Teaching grammar at the text level enables learners to develop more sophisticated grammar knowledge through exploring the relationship between language and context, and heighten their awareness of how grammar affects the coherence and structure of a text. To prepare learners to be proficient language learners and users, grammar learning and teaching should move from controlled practices, such as substitution drills at the sentence level, to communicative tasks which require learners to apply their grammar knowledge to make or convey meaning at the text level. For example, learners can be asked to read a narrative text and identify the typical grammar features such as the past tense and sequencers that link events in

time (e.g. when, after, before, as soon as). Guiding questions can be used to help them focus on the grammatical choices made by the writer. Other activities that help heighten learners' grammatical awareness include sequencing of events and filling gaps in the middle section of the text with the beginning and final sections provided. Learners can also draw on their grammatical knowledge and apply it in writing similar narrative texts. They can be engaged in activities such as dictogloss, paraphrasing, writing based on a model text, and editing and elaborating a text by providing additional information which is typically associated with certain grammatical features.

When selecting appropriate texts for teaching grammar at the text level, texts related to different topics and students' learning experiences in other subjects, such as biographies of scientists and historical figures and research reports, can be chosen to help learners understand the salient language features of the texts they may come across in other subjects. This not only enhances learners' understanding of how grammar makes meanings in different texts but also kindles their interest in, and equips them with the text processing skills essential for, reading across the curriculum.

Raising learners' awareness of how grammar varies according to the context and function of language is a crucial step towards helping them become proficient language users who are able to understand the relationship between forms and functions, apply the grammar knowledge in understanding different kinds of texts and use appropriate items and structures to communicate the intended meanings. With most language items and communicative functions covered at the junior secondary level, more opportunities should be provided to allow learners to work out the rules and apply their grammar knowledge when some grammar items or communicative functions are revisited.

Learning activities which engage learners in identifying the grammatical features of a text or the meaning of the target grammar item can be motivating. Teachers can select a text as a starting point for learners to identify the language items and grammatical features typical of that particular text type, or they can provide opportunities for learners to compare two texts on the effectiveness of grammar use or how the grammar of the texts differs. Learners can then be guided to 'notice' the forms and functions of the target items. For example, when teaching how to write a film synopsis, teachers can ask learners to bring samples of film synopses to class, and work together to formulate their own hypotheses about why and how the present tense is used in this particular text type. Questions or short tasks that encourage learners to reflect on the functions of the highlighted items in a text are also provided. Developing learners as active explorers of language and guiding them to consciously reflect upon the grammar use in various contexts will facilitate consolidation and internalisation of grammar knowledge.

It is not uncommon to find that learners make grammatical mistakes or use grammar inappropriately when applying their grammar knowledge in context. It is therefore crucial for teachers not to teach grammar merely as a body of knowledge to be learnt for its own sake. While it is necessary to engage learners in activities conducive to understanding how language items and grammatical features are used to communicate the intended meanings, it is equally important to develop their ability to choose and use the appropriate forms to express different communicative meanings in creating or producing texts in specific contexts. Grammar tasks should be designed to help learners see that grammatical choices enable them to make different kinds of meanings and shape the tone, and the decisions about which form to use are determined by the meaning one wishes to make and the communicative function to perform. For example, learners can be asked to compare two texts of the same topic (e.g. spoken and written texts, narrative and academic texts) and discuss how the writers can get their message across through the use of different grammar items and structures and how the tones, styles and registers of the texts differ. The writing lessons can also be used to link grammar as a choice or resource used in the creation of texts. Learners can be asked to write an email to invite their friends to the school drama performance and an invitation letter to the principal of the neighbouring school to this event so that they can see how the degree of formality differs when different grammar items or structures are used to convey similar meaning.

In short, both receptive and productive tasks are needed to provide opportunities for learners to explore the communicative functions of grammar items and structures and how they add to coherence as well as shape the tone, style and register of a text. Different activities can also be employed to extend grammar learning and teaching from sentence level to text level and highlight the importance of grammar as a set of choices for effective communication.

Bibliography

1. Harmer, J. (2012). *Essential Teacher Knowledge*. Harlow: Pearson Education Limited.
2. Harmer, J. (2007a). *How to Teach English: new edition*. Harlow: Pearson Education Limited.
3. Larsen-Freeman, D. (1986). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
4. Lewis, G. (2007). *Teenagers*. Oxford: Oxford University Press.
5. Rinvolucri, M. (1984). *Grammar games*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Scrivener, J. (2011). *Learning Teaching: the essential guide to English language teaching*. Oxford: Macmillan.

UDK: 81'139

PECULIARITIES THE GRAMMAR-TRANSLATION METHOD (GTM)

Мұхажыр Ұ.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

The aims of one of the oldest and amply used method are to be able to read texts written in the target language and to translate from one language into another with the emphasis on vocabulary and grammar, where the former is presented out of context with their equivalents in the native language, and the latter is taught deductively where students apply an explicit grammar rule to given examples

The drawback of Grammar-translation is the lack of speaking and listening. While students concentrate on grammar, accuracy and L1 equivalents, they fail to benefit from natural language input and thus do not communicate to the full potential (Harmer 2007a: 49). Also Watkins (2014: 15) considers bilingual vocabulary lists inefficient due to the fact that learners fail to learn the collocations or see the word in a context, i.e. the sentence in which the vocabulary occurs. This particular method has been abandoned in language teaching for its drawbacks because it does not prepare students for communication. The antithesis to GTM was the DM, which omits translation and opposes to the use of L1 in the classroom. The rationale behind this is to immerse students into the target language environment through topics and situations to enable them to use the L2 to the maximum in real contexts and ultimately achieve that students think in the target language. Students are also encouraged to induce the grammar rule from the given examples and thus acquire grammar similarly to the way native speakers acquire the grammar.

Since the DM heavily promoted the L2 only environment, there have been many discussions about the use of the L1, whether to use it at all and if so, on which occasions. Harmer argues that there are some benefits to using the L1 in the classroom, especially in such instances as discussing the learning process with students and drawing a comparison between the L1 and the L2.

As the title implies, communication lies at the heart of the method. However, there are two forms of CLT which vary in the degree of the amount of communication tasks and also in the importance of grammar in teaching. Thornbury (1999: 22) identifies the deep-end CLT version which places the emphasis on the real communication with a purpose, such as role-play, games

or problem solving tasks where language functions and fluency are of primary importance and grammar is taught covertly. On the other hand, the shallow-end CLT version, similarly to the GTM, teaches grammar deductively. The grammar rules are presented to students who subsequently practise the grammar structure through variety of exercises. Students work on all four skills.

Harmer (2007b: 70) contrasts the polarity of the GTM and the CLT in the communication continuum (see Fig.1 below). He points out that the forms of CLT may be at opposite ends of the continuum, depending on the activities involved. Despite having a communicative purpose, some tasks are less communicative (e.g. Find someone who...) than others (e.g. an interview). For an activity to be truly communicative there needs to be an information gap.

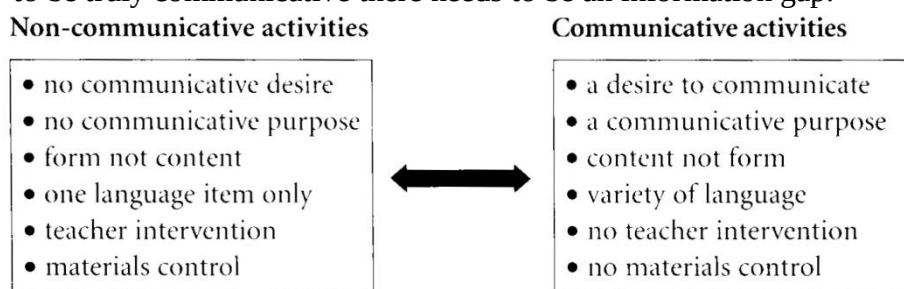


Fig.1 The communication continuum (Harmer 2007b: 70).

Out of all the methods the CLT is the method whose principles are the closest to the way language teaching is perceived nowadays.

Nowadays teachers are unlikely to follow a single method. It is a natural part of a professional development to evolve and strive to acquire those features of methods and techniques which are effective and appropriate for the given classroom situation, students' level of learning and their needs. To find the most effective method is rather difficult because from the teacher's point of view there are always pros and cons. Thus teachers use a combination of methods and over the years they acquire their own personalised way of teaching known as an eclectic approach.

The trend in current teaching in Kazakh schools is to place emphasis on fluent communication and accurate grammar production as students are expected to pass various exams such as GNT or IELTS. Teachers also follow general Educational Programme and school Educational Programme and last but not least there is the coursebook which has changed considerably over the years. It shows that not only the teachers but also the coursebook writers have strived to incorporate the most preferred and effective techniques and methods reflecting the time period.

As I was a student back in the 1990's, I recall the way English lessons as well as the textbooks were designed. The techniques were associated with the GTM. One of the examples which supports this claim is the coursebook called *English for language schools*. Whereas nowadays, as states, most coursebooks reflect a shallow end version of CLT, where all four skills are being practised and emphasis is placed on communication as well as grammar. The methods illustrate how the teaching has evolved and also what was considered important at a certain time. With the GTM grammar was paramount, then with the Direct Method the importance was transferred to communication but grammar was in the background and nowadays CLT is favoured because it combines both, grammar as well as communication.

The aim of language teachers, especially those at secondary schools, is to have proficient language users at the end of their studies. To achieve that, students need to be communicatively competent and that involves being able to use grammar appropriately in life-like communication. Such demands push the teacher to prepare activities in such a way that help automatise new and challenging grammar structures and lead to development of self-confident command of the second language. Teaching grammar using supplementary materials and activities is the highlight of this work as using coursebooks in lessons solely is not enough for students to use

grammar correctly as well as spontaneously and hence be able to develop their further language skills.

The previous chapters outlined some methods of teaching languages and the role of grammar. This chapter outlines some of the most common activities that are relevant to the author's research.

It is important that students not only know the forms and structures of grammar but that they are above all able to use them appropriately in various communicative situations. On the other hand, there are some students who are not shy to speak but are not able to make themselves understood because of the errors they make.

One of our jobs as teachers is to help our students make the "leap" from form-focussed accuracy work to fluent, but acceptable, production, by providing a "bridge": a variety of practice activities that familiarize them with the structures in context, giving practice both in form and communicative meaning.

It is important to state that we need to keep appropriate balance between presentation and practice. The reason for this is that the more time teachers spend presenting grammar, the less time there is left for practising. The next point is that there might be a danger of student's acquiring only theory of grammar lacking its practical use in life-like situations. We need to give them as much practice as possible. It is beneficial to practise grammar through all four skills, i.e. speaking, writing, listening and reading. From the teacher's point of view the students' knowledge of grammar gives evidence whether the applied practice was successful and sufficient. Grammar practice should not only consist of analysing the patterns but we should use enjoyable and meaningful activities and techniques, e.g. crosswords, games and drills, songs, situation cards, etc.

Drilling is a useful way of practising grammar. Drills focus on form and accuracy and help teachers to control the pattern and notice the students' errors. The most used drills are substitution ones where the students repeat individually or chorally a sentence and subsequently substitute one word with another that fits into the sentence. Drills are also beneficial in the sense that by repeating the structure again and again students gain the much needed confidence. Nevertheless, points out that for the drills to be seminal, they should not be used for prolonged periods of time. Accuracy is just one step in practising grammar. It must be followed by fluency activities.

Bibliography

1. Harmer, J. (2012). *Essential Teacher Knowledge*. Harlow: Pearson Education Limited.
2. Harmer, J. (2007a). *How to Teach English: new edition*. Harlow: Pearson Education Limited.
3. Larsen-Freeman, D. (1986). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
4. Lewis, G. (2007). *Teenagers*. Oxford: Oxford University Press.
5. Rinvolucri, M. (1984). *Grammar games*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Scrivener, J. (2011). *Learning Teaching: the essential guide to English language teaching*. Oxford: Macmillan.

ӘОЖ: 811.11

INDIRECT WAYS IN REALIZATION OF THE PRAGMATIC ORIENTATION IN THE OFFICIAL LETTER TEXTS

Мырзахметова А.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The indirect speech act call the speech act which speaking enters for the solution of a certain communicative problem of communication, without using, however, for this purpose explicit linguistic indicators. According to J. Searl, the offers having illocative indicators of one act in the speech can carry out along with him or with its help function of other act of the speech.

G. G. Pocheptsov also notes that "the offer which on the formal signs is unit of one pragmatic type or a look in speech realization can get the illocative force in offers of other type or look".

The analysis of the language material shows that constative speech acts in texts of business documents often perform function of directive speech acts. The constative speech perform at the same time constative and directive function it is caused by a number of peculiarity which possesses constative. We can distinguish the following from such features:

The semantic structure of a constative in the conditions of a business discourse often is represented as consisting of two pragmatic components. By means of the constative speech act in texts of business documents two illocative tasks are implemented: the statement of the current situation and indirect motivation of the addressee of the document to action commission. So, in the fragments of business letters of a constative given below possess two illocative functions: statements and motives to action, that is, being constative "in a form", the speech act performs function of the directive speech act:

We enclose a sample clock for your inspection together with the full sales literature.

Detailed offer for travelling alarm clocks

The Clock Company Ltd

Addison Avenue

St. Albans Herts SA3 1 AD

25 September 20..

Patel Trading Co Ltd Units 4-8 Industrial Estate BLACKBURN NL3 4 WW

Dear Mr Patel

"Pocket Travelite" Alarm Clock

Our representative in the north of England informs us that you are in the market for electronic travelling alarm clocks. We are pleased to tell you that our latest model, the "Pocket Travelite", has just been launched and will most certainly suit your customers' requirements as regards price, quality, size and performance.

Our company has now been operating in this field for more than five years and in this time we have conducted in-depth market research into customer expectations. Our new "Pocket Travelite" has been tailor-made to correspond to the findings of our customer surveys and we have every confidence in its success.

The new model's specifications are as follows:

Casing: durable and shock-resistant matt plastic case in black, white or burgundy

Battery: 1.5 V, lasts one year on average Size: 5 cm x 5cm x 3cm Weight: 150 g

Features: illuminable digital display; snooze/repeat function; alarm tone increases in volume

Guarantee: 12 months

Servicing: Free, except in cases of misuse, throughout guarantee period

Price: £12.00 per unit

Should you opt to place an initial order for over 10C units we will be pleased to grant you a discount of 10% on the price quoted.

We enclose a sample clock for your inspection together with the full sales literature. Our conditions of sale and delivery are as is customary in the trade and are set out in detail in our brochure.

We look forward to your comments on our offer.

Yours sincerely

THE CLOCK COMPANY Ltd

A.P.T. Smith Sales Manager

Indirect motive to making of action with the help the constative speech acts occurs in texts of business letters extremely seldom. Our research material shows that the realization of motivation to action with the help the constative speech acts is enabled in letters claims in which it is about violation of contractual commitments, terms of deliveries, compensation of losses, presentations of penalties.

The important line determining functioning of the constative speech act as directive is compliance of semantic content of the first to intentional content of the second.

Constative includes, as a rule, the semantic elements nominating action and the addressee — the agent of this action. Presence of the sender — the subject of the made illocative act — is specified by such details as the sender's address with obligatory specifying of a name of the sender and the signature of the sender. Similar elements of semantic structure form also a directive complex.

Dear Mrs Lloyd

I would like to apply for the position of trainee catering assistant advertised in yesterday's 'Mid Wales Observer'.

I would like to work for the hospital catering service because it offers training leading to NVQs and because I think that providing good food to hospital patients is a worthwhile job.

I am 16 years old and in my final year at Lantrisant Comprehensive School. I have just completed a GNVQ Intermediate Part One in Hospitality and Catering and in June I will be taking GCSE exams in English, mathematics, Welsh, religious studies and science. Earlier this year I spent two weeks work experience in the Nice 'n Tasty vegetarian café in town which I thoroughly enjoyed. While I was there I helped the owner to prepare salads and quiches, serve customers and clean the kitchen and café area.

Further details of my education and work history are given in the enclosed CV.

I believe that my skills and my professional experience will meet your needs.

I would enjoy an opportunity to meet you and learn more about your offer. I can be reached at 667-8753 from 9am to 9pm.

I am looking forward to hearing from you.

Your sincerely,

CERI JONES

In the absence of formal expressiveness of the sender in superficial structure of the constative speech act the illocative purpose of motivation of the addressee to action gains the nature of insistent, categorical motivation. High degree of a categoriality of realization of indirect motivation to action significantly reduces rate of use the constative of speech acts for expression of the directive illocative purpose in civil business documents as insistent expression of the illocative purpose in such documents contradicts norms of communication. The use the constative speech acts as directive is possible first of all in communication situations when partners in communication are in the relations of strict subordination. It is about the relations of communicants in the military sphere where motivation to action with the help the constative speech acts is traditional and is regarded only as the order.

Let's consider actually mandative part of the order:

The Secretary of State, the Secretary of the Treasury, and other appropriate agencies shall make all relevant efforts to cooperate and coordinate with other countries, including through technical assistance, as well as bilateral and multilateral agreements and arrangements, to achieve the objectives of this order, including the prevention and suppression of acts of terrorism, the denial of financing and financial services to terrorists and terrorist organizations, and the sharing of intelligence about funding activities in support of terrorism.

Categoricalness and persistence of the motivation to action realized by means of the constative speech act is explained by a capability of the constative speech act to provide motivation to action as the fact which takes place now.

The following feature which has "directive constative" is that directive function is assigned to the separate constative speech acts "thanks to traditional character of their use, a peculiar arrangement between participants of communicative speech activities" [25]. Such fixing directive functions is watched, for example, the constative speech acts considered above by means of a fragment from the order. It should be noted that owing to the conventional use of similar constative for motivation to action in the military sphere the expected reaction to this offer statement is accomplishment by the addressee of action. Recognition of directive function

in the specified constative is supported with the name of the document Executive Order 13224 of September 23, 2001 Blocking Property and Prohibiting Transactions With Persons Who Commit, Threaten to Commit, or Support Terrorism (directive function is pledged in semantics of a verbal noun of "Order"), the detail "signature" with indication of a name and a position of the senior on a rank, and also communicative competence of the addressee (George W. Bush, The White House) based on which the addressee can recognize the order in the constative speech act, having drawn a conclusion on what on a rank belongs to duties of the senior to give orders, and an obligation younger on a rank is their immediate execution.

Capability of the constative perform pragmatic function the directive is connected with conditions of implementation of these speech acts. N. F. Gladush considers that accomplishment constative functions the directive perhaps only in case of the use of the constative in conditions which are successful for implementation of the directive act. Therefore, specific function of the offer statement depends on conditions of the speech act which are involved in pragmatic interpretation of the offer.

Bibliography

1. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты / пер. с англ.// Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1986. Вып. XVII. С. 195-222.
2. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981. 285 с.
3. Гладуш Н.Ф. Директивная функция повествовательных предложений // Языковое общение и его единицы: сб. науч. Тр. Калинин: КГУ, 1986. С. 54-60.

UDK 811. 11

PERMISSION IN IMPLEMENTATION IN MOTIVATION TO ACTION IN THE BUSINESS DOCUMENT

Мырзахметова А.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

Content of a modality is treated in this work as "representation of reality from the point of view of the subject of the speech — "I speaking". The subject of the speech qualifies what he speaks about how valid, desirable, possible, necessary, due and so on. In line with this research in relation to the business sphere interesting us we will speak about a modality of obligation and permission which expression serves as an implementer of indirect motive to making of action in texts of documents. The following belongs to number of the means realizing a modality of obligation and permission in the business document: modal verbs, may, shall, and also adjectives, participles with value of need, the obligations acting in the offer as a predicative. The called means of expression of a modality participate in implementation of indirect motive to action in texts of business documents. Let's consider each of the called means separately.

Modal verbs express not only reality of any fact, but also an intrinsic motivation speaking its personal relation. Modal verbs were exposed to the analysis in the researches devoted to semantics of permission, prohibition, management that is in the researches connected with study sales opportunities of declaration of will of the subject more than once. Thanks to a peculiar capability of expression of a will of the influencing subject to some intensity, modal verbs are used in texts of business documents for implementation of impact on the addressee, motivation of the addressee to action making will become result of such impact. The verbs may and shall, functioning in the business sphere, are united by value of reduction of the influencing subject to dependence. The difference consists in a method of subordination of the addressee to a will of

the sender, namely subordination by means of coercion to making of action through specifying on obligation to its implementation (shall) or by means of permission to make action (may). Both in that and in other case it is possible to say that the choice of a modal verb is caused by the high status of the sender in relation to the addressee as to force to something and something somebody possessing can permit the big power, appropriate authority, the high social status. Therefore we consider expedient for the let research speak about status and modal value of the called verbs.

Presupposition as the role model is first of all the tool for a statement research. Meaning of a verb, as we know, represents "the offer model", the curtailed statement, and on this basis we, as well as V. I. Karasik, we find possible carrying out the presupposition analysis of a word meaning by analogy with the analysis of sense in the statement .

Presupposition expansion status - the modal verb "may" allows the following option of an explanation: someone can do something because someone allows to do it. Presupposition points expansion to feature of motivation to action by means of this verb which is that the addressee can make action, but won't make it without the permission corresponding on that. This verb expresses a permission modality, establishing, thus, accurate hierarchy in the relations between communicants in which the leading role of the sender is felt. Owing to this fact the verb may with status and modal value of permission inherent in him to action commission organically fits only into those situations of communication where the called hierarchy takes place. In relation to the business sphere such hierarchy is possible, in particular, at communication of communicants by means of military documents. As an example we will consider the following fragment from the military order:

The Secretary of Defense may perform any of his functions or duties, and may exercise any of the powers provided to him under this order. – Министр обороны может выполнять любую из своих функций и обязанностей, и может осуществлять любые полномочия, предоставленные ему в соответствии с настоящим приказом.

These examples show that motivation to action can be implemented through permission to make this action. Such motivation has a peculiar causal relationship between the fact that there is a certain power which allows to make action, and that someone another can make it. Status - modal meaning of the verb may assumes not only the power over people, but also recognition of this power by people which acts it has to control.

Motivation to action in business documents often is implemented through specifying on what the addressee shall make. The main index of obligation in English is the modal verb shall.

Presupposition deployment of the verb shall which in English expresses "unconditional" obligation looks as follows: someone has the right or powers to behave definitely — to specify what others shall do. Some linguists believe that "meaning of categorical obligation implicit a dictation, motivation to action". This judgement is fair for some types of texts of business documents, in particular for military orders, acts, business letters where the verb shall is used for implementation of motivation to action making. Interpretation in which the following variables participate can serve as an index of obligation: P is what shall be Q — what forces River. Obligation arises from filling of these variables. Shall X P = "there are X circumstances of Q which aren't depending on will which force X to make P because if doesn't make X P, then some force of F which is a part of circumstances of Q will do the X harm". Intensity of motivation to action by means of obligation depends on specific character of circumstances of Q and at most F which will exercise control of obligation execution. So, in the business military sphere the motivation to action realized through obligation differs in intensity as as Q authorized rules, orders, instructions connected to functions of the military appear as F force — the senior on a rank, different military instances controlling fulfillment of duties in case of obligation violation the harm can be done to the addressee of obligation from the senior on a rank, a military court and so on. Let's give examples from texts of military orders:

Accordingly, the Secretary of State shall cooperate in and lead multilateral efforts to stop the proliferation of weapons of mass destruction and their means of delivery. The Secretary of

State shall pursue early negotiations with foreign governments to adopt effective measures comparable to those imposed under this section. The Secretary of Commerce shall require validated licenses to implement this order and shall coordinate any license applications with the Secretary of State and the Secretary of Defense.

Executive Order Proliferation Of Weapons Of Mass Destruction

The White House Office of the Press Secretary

For Immediate Release

November 14, 1994

Executive Order#12938

Proliferation Of Weapons Of Mass Destruction

By the authority vested in me as President by the Constitution and the laws of the United States of America, including the International

Emergency Economic Powers Act (50 U.S.C. 1701 et seq.), the National Emergencies Act (50 U.S.C. 1601 et seq.), the Arms Export Control Act, as amended (22 U.S.C. 2751 et seq.), Executive Orders Nos. 12851 and 12924, and section 301 of title 3, United States Code, I, William J. Clinton, President of the United States of America, find that the proliferation of nuclear, biological, and chemical weapons ("weapons of mass destruction") and of the means of delivering such weapons, constitutes an unusual and extraordinary threat to the national security, foreign policy, and economy of the United States, and hereby declare a national emergency to deal with that threat. Accordingly, I hereby order:

International Negotiations. It is the policy of the United States to lead and seek multilaterally coordinated efforts with other countries to control the proliferation of weapons of mass destruction and the means of delivering such weapons. Accordingly, the Secretary of State shall cooperate in and lead multilateral efforts to stop the proliferation of weapons of mass destruction and their means of delivery.

Imposition of Controls. As provided herein, the Secretary of State and the Secretary of Commerce shall use their respective authorities, including the Arms Export Control Act and the International Emergency Economic Powers Act, to control any exports, to the extent they are not already controlled by the Department of Energy and the Nuclear Regulatory Commission, that either Secretary determines would assist a country in acquiring the capability to develop, produce, stockpile, deliver, or use weapons of mass destruction or their means of delivery. The Secretary of State shall pursue early negotiations with foreign governments to adopt effective measures comparable to those imposed under this order.

Department of Commerce Controls.

(a) The Secretary of Commerce shall prohibit the export of any goods, technology, or services subject to the Secretary's export jurisdiction that the Secretary of Commerce determines, in consultation with the Secretary of State, the Secretary of Defense, and other appropriate officials, would assist a foreign country in acquiring the capability to develop, produce, stockpile, deliver, or use weapons of mass destruction or their means of delivery. The Secretary of State shall pursue early negotiations with foreign governments to adopt effective measures comparable to those imposed under this section.

(b) Subsection (a) of this section will not apply to exports relating to a particular category of weapons of mass destruction (i.e., nuclear, chemical, or biological weapons) if their destination is a country with whose government the United States has entered into a bilateral or multilateral arrangement for the control of that category of weapons of mass destruction-related goods (including delivery systems) and technology, or maintains domestic export controls comparable to controls that are imposed by the United States with respect to that category of goods and technology, or that are otherwise deemed adequate by the Secretary of State.

(c) The Secretary of Commerce shall require validated licenses to implement this order and shall coordinate any license applications with the Secretary of State and the Secretary of Defense.

(d) The Secretary of Commerce, in consultation with the Secretary of State, shall take such actions, including the promulgation of rules, regulations, and amendments there to, as may be necessary to continue to regulate the activities of United States persons in order to prevent their participation in activities that could contribute to the proliferation of weapons of mass destruction or their means of delivery, as provided in the Export Administration Regulations, set forth in Title 15, Chapter VII, Subchapter C, of the Code of Federal Regulations, Parts 768 to 799 inclusive.

Sanctions Against Foreign Persons.

(a) In addition to the sanctions imposed on foreign persons as provided in the National Defense Authorization Act for Fiscal Year 1991 and the Chemical and Biological Weapons Control and Warfare Elimination Act of 1991, sanctions also shall be imposed on a foreign person with respect to chemical and biological weapons proliferation if the Secretary of State determines that the foreign person on or after the effective date of this order or its predecessor, Executive Order No. 12735 of November 16, 1990, knowingly and materially contributed to the efforts of any foreign country, project, or entity to use, develop, produce, stockpile, or otherwise acquire chemical or biological weapons.

Bibliography

1. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения (Семиологическая грамматика). М.: Наука, 1981. 360 с.
2. Михайлова Н.А. Семантико-прагматические особенности функционирования имплицитных высказываний в диалогической речи: автореф. дис. ...канд. филол. наук. Тамбов, 2002. 23 с.
3. Грачева Л.И. Средства выражения разрешения и запрещения в современном французском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1982. 16 с.
4. Самохина Т.С. Синхронно-сопоставительное исследование некоторых глаголов со значением пермиссивности в английском, немецком и французском языках : автореф. дис. ... канд. фил. наук. М., 1981. 16 с.
5. Пантелеева Л.В. Семантика глаголов неуспеха действия в современном английском языке // семантика слова и предложения: сб. науч. тр. Л.: Изд-во ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1985. С. 127-132.
6. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. 2-е изд., испр. М.: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
7. Карасик В.И. Язык социального статуса. М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. 333 с.

UDK 811.111

LOGICAL-SEMANTIC STRUCTURE OF OF IMPLICATIVE SUPERFRACTIVE UNITY IN ENGLISH LANGUAGE

Нұрбекова Д.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The formal structure in the work is understood as the structure of logical-semantic relations, their location and interaction. An implicative SFU from more than two sentences can have a sequential step-like structure, where each sentence is an antecedent of a subsequent one and a sequential preceding sentence. For example:

Skelton was too tired to argue further. All he wanted just then was to sleep. He accepted the compromise.

ISEPE illustrates the right-sided implication, the logical-semantic structure of which can be represented in a formal form as follows: $S1 \rightarrow S2 \rightarrow S3$.

illustrates the structure of a sequential left-side implication:

We ought to get to bed soon. I want to start early in the morning. I'd like to get back to the city before dark. SI with $S2 \rightarrow S3$ ISFE may contain two antecedents, separated by a sequential, to which they relate as parallel structural units, or, on the contrary, two consistent ones, separated by a common antecedent:

It was murder, I think. And that's just why I should leave it alone. Murder isn't really it isn't something to temper with light-heartedly.

falter. He sees there Moma, the headman, and every one of his creditors. He feels again very ill; he has a pain in his stomach. SI from $S2$ to $S3$ In modern art prose, the ISFE is implemented by the most intense nodes of the plot development. Therefore, the studied textual structures are characterized by the prevalence of the elements of implication, antecedent and / or sequential, other logical-semantic relations - conjunction, equivalence and anti-implication. The volume of ISFE varies from two sentences to large blocks of text. In the latter, conjunctive, equivalence, and antiimplicative relations are a necessary element of their semantic structure with the dominant implication function. So, the antecedent of implication in SFU consists of two conjuncts:

"Montreux," the first official said. "You'll find a climate of peace and beauty. You'll find a way to win-ter sport". SI with $[S2 \rightarrow S3]$ The ISEPE antecedent gives two reasons (favorable climate and conditions for winter sports), which are the basis for choosing Montro.

The antecedent part of the following ISFE is complicated by the anti-implication attitude:

You never could tell what Mr. Emmott was thinking. He was so quiet. But very nice (Christie SI with $[S2 \rightarrow S3]$)

The consequent of the is represented by the SFU of concretizing equivalence: the first sentence contains information, which is specified in the second sentence:

You see, I'm not interested in the law. Lawyers, I mean. I wouldn't like to go to the police (Christie with $S3$ Often, the parts of the ISFE can be complicated by the relation of implication.

Thus, the ISFE consequent (8) is complicated by the right-side sequential implication relation:

"We've understood the economic principles. We're runaway inflation. "It's getting worse."

Thus, implicative superphrasive unity in the artistic text is represented by structures of parallel and sequential implication, complicated by conjunctive, equivalence, anti-multiplicative and implicative relations.

Semantic characteristics of implicative superphrasive unities Implicative superphrase unity in a literary text is, as a rule, a means of expressing appreciation and its motivation, which is the basis of appraisal. For example, the ISFE consequent contains a positive face assessment:

I liked her very much. She was capable, practical and intelligent. SI cS2

The evaluative verb-predicate liked is accompanied by a detailed rationale for the evaluation, which is typical of general-valued predicates with a strong valence for meaningful deployment: an able, intelligent and practical person cannot help but like.

A positive assessment in the ISFE can be represented by a general axiological adjective. For example:

Not looked splendid! So lean and so brown - and that wonderful jaw, hard and square The consequent part of ISFE contains a positive aesthetic evaluation, the object of which is the appearance of a man. The assessment is presented by a general-valued adjective splendid with an intensifying adverb simply expressing an underlined sense of admiration. Assessment, the object of which is the beauty of a person, requires interpretation, since beauty is not standard; the absence of descriptive information would adversely affect the perception of the text.

A positive assessment is often formed by the interaction of an even number of lexical and grammatical means of expressing negation. Consider the following example:

I'm not squeamish. Mrs. Leidner's body had been found. SI cS2

The consequent implication I'm not squeamish contains a positive assessment as a result of the interaction of not grammatical negation and squeamish lexical negation. Negativeness of the latter is presented in the dictionary definition by adjectives of negative semantics and negative prefix (un): squeamish adj. - easily shocked. Explication of the negativity of the words shocked and sick requires another stage of the definitional analysis: shocked adj. - caused by a sudden unpleasant surprise; sick adj. - not well; ill; having a disease.

A negative score can be expressed by grammatical negation with a positive grade predicate. For example:

"I don't like it," said Al. "It's sloppy. You talk too much".

Evaluation statement is formed, as shown in the above examples, estimated predicates.

Of particular interest is the evaluative modifier for classifying rematical predicates - predicative elements of a nominal composite predicate. For example:

Not added, "It's an odd woman.").

In ISEPE (5), the odd modifier, semantically mandatory in the sentence (* She is a woman), as the most powerful and the only element of the informative sentence structure, builds an implicative relation in the textual structure, determining the high text-forming potential of the evaluative utterance.

In the following example, the role of an evaluative modifier is performed by the adverb of qualifying-evaluative semantics:

(6) Elihu was entertainingly voluble. It is a scandalous intercession. to a commission as a subaltern.

The elimination of the entertaining modifier results in the elimination of causality and the replacement of the causal relationship with the co-ordinate:

Elihu was voluble. And he intermingled stories of Thankful White ...

Thus, an implicative superframe unity in an artistic text is, as a rule, an evaluative textual structure, the consequent of which contains a positive or negative evaluation, the antecedent - its rationale.

Among the unmarked implicative textual structures there are ISFE, in which the implication is reflexive (symmetric), in them the interconversion of parts of the implication is possible, the consequent can be interpreted as an antecedent, and vice versa, the antecedent as a consequent.

An example of symmetrical ISFE is a syntactic construction in which the first sentence contains a description of a person's mental state, while the subsequent sentence illustrates appropriate behavior, which, depending on the wider context, can be perceived either as a sign or as a consequence of a given mental state: (1) The Chief was very nervous .

He did not; he could hardly listen to hers. If we consider this ISFE outside a broad context, then the first sentence can be interpreted both as an antecedent and as a consequent implication: the human inability not only to speak, but also to listen can be both a cause and a consequence of a nervous condition. Therefore, this implicative text structure allows the substitution of both right-side and left-side implication markers:

The Chief was very nervous. That's why he didn't talk to you of his own; he could hardly listen to hers. - "The Chief was very nervous. Because he didn't his own; he could hardly listen to hers. However, the reflexivity of such an IFEE exists, as a rule, only outside a broad context. The latter determines the uniqueness of the components of the implication. Thus, the context preceding the ISFE (1) contains a description of the reasons for the nervous state of a young man: upon meeting a girl he fell in love with at first sight, he experiences a state of nervousness. The consequence of the nervous condition is the excitement of the young man: he not only could not say anything, but also could hardly listen to what the girl was talking about. The textual structure under study is thus a right-side Often, the ambiguity of parts in symmetrical ISFE can not be eliminated when referring to a wider context. An illustration of this statement is Judges are human. They need friends .

The situations described in these sentences (judges are people too, and they need friends) are closely interrelated and interdependent: in the picture of the world of any person, the need for friendship is an essential characteristic of a person, which can be regarded as both a cause and as a result of a characteristic called an adjective human. Therefore, in this case, the broad context does not allow one to unambiguously identify the direction of implication: when substituting a marker for both right and left implication, the textual structure (2) makes sense:

Judges are human. That's why they need friends. -> Judges are human. Because they need friends.

Thus, in reflexive ilikative SFU, the uniqueness of the components of implication, as a rule, is determined by the context. In the case of close interdependence of situations, marked by implication elements, the reflexivity of implicative SFU does not depend on the context.

Bibliography

1. Clarke A. 2010: *Odyssey Two*. - New York, 1984.
2. Donleavy J.P. *The Ginger Man*. - Middlesex: Penguin Books, 1968.
3. Aldridge J. *Of Many Men*. In: *Stories by Modern English Authors*. - Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1961.
4. Barstow S. *The Search for Tommy Flynn*. In: *Making It All Right. Modern English Short Stories*. - Moscow: Progress Publishers, 1978.
5. Bates H.E. *How Vainly Men Themselves Amaze*. In: *Making It All Right. Modern English Short Stories*. - Moscow: Progress Publishers, 1978.
6. Bond E. *Narrow Road to the Deep North*. In: *Modern English Drama*. - Moscow: Raduga Publishers, 1984.
7. Cary J. *Mister Johnson*. - Middlesex: Penguin Books, 1962.
8. Chase J.H. *You Never Know with Women*. - New York: Pocket Book Edition, 1972.

UDK 811.111

THE PROBLEM OF TEXT UNITS IN MODERN LINGUISTICS

Нўрбекова Д.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

To prove the objectivity of dividing the text into paragraphs L.G. Friedman cites the results of an experiment in which samples of a literary text having a paragraph division were given to the subjects without specifying the division of the text into paragraphs. In 70% of cases, the division of the text into paragraphs by the subjects coincided with the original. It would seem that this is convincing evidence of the objective existence of a paragraph as a unit of text. However, 30% of texts that are not properly identifiable leave a significant part of the doubt regarding the objectivity / subjectivity of dividing the text into paragraphs.

When searching for a text unit, the authors use different terms to designate a unit greater than a sentence: complex syntactic whole, superphrasing unity, prose stanza, syntactic unity, microtext, text block, dictema.

Despite the progress achieved in the study of the text, many significant problems of the theory of the text remain unresolved. Among them is the problem of identifying a unit of text, describing its formal and meaningful characteristics.

In the 60s, 70s of the 20th century, when text linguistics was only gaining its position, and linguistics as a whole preferred the formal characteristics of phenomena, among linguists who addressed the problems of textual construction was dominated by the idea that formally marked

signs: a red line at the beginning, an incomplete line at the end, an extended pause (two and a half pes.) marking the paragraph boundaries in oral speech.

The idea to consider a paragraph as a unit of text caused numerous objections, because, first, a paragraph could be large blocks of text consisting of sequences of sentences combined thematically; secondly, paragraphs could be closely related to the preceding and subsequent text and form meaningful textual structures; thirdly, there are texts in modern fiction that do not have a paragraph structure, for example, the texts of modernist literature "absurd", where the authors either refuse to divide the text into paragraphs at all, or separate each sentence into a separate paragraph; in similar literature it is also possible to use paragraph indent in the middle of a sentence. Formal signs of paragraph separability are not sufficient to identify a unit of the text, meaningful criteria that have not received sufficient attention should be equally significant.

I.R. Halperin, V.G. Hack and V.A. Kukhareno uses the term superphrase unity, by which is meant the unity of two or more independent sentences, characterized by semantic, communicative and structural completeness and developing one "microtheme".

As can be seen from the above definition of SFU, the criterion for identifying a text unit is the unity of the topic in the SFU, however, the commonality of the topic cannot be a uniquely identifying feature due to the uncertainty of the concept of the topic.

The unity of the microtheme as a sign of SFU is specified in the present work. The implicative meaning is the microtheme that uniquely identifies the implicative SFU, its constituents (the antecedent and the consequent of the implication) and its boundaries as the boundaries of the action of the implication.

The study of the structure of the text with the help of logical connectives reveals the qualitative variety of types of superframe unities and the multidimensionality of the structure of the text .

In the linguistic studies of the late XX century, attempts were made to describe the textual structure using the apparatus of logical sentence bundles. In the works of M.F. Chikurov allocated conjunctive, implicative, anti-implicative and equivalence SFU. In the master's study on the rich language material equivalence SFU are described in detail. The special role of the maximal ligaments in the text is marked by L.A. Chernyakhovskaya. Semantic relationships between sentences based on logical conjunctions are described in the works of I.K. Pudalova and E.P. Rakevich.

This master's thesis complements the list of works that use logical tools to describe a linguistic object, the study of the textual structure, selected on the basis of logical implication.

The advantage of the logical-semantic approach is that simple logical tools are used as a means of obtaining new linguistic data about the types of text structures. The term 'logical-semantic' reflects the essence of the campaign: semantics is the goal of research, logic and its apparatus - a means.

Formal logic describes relationships between logical objects using five sentence bundles: conjunctions (A and B type link - $A \wedge B$), disjunctions (A or B type link - $A \vee B$), implications (A type link , B "- $A \supset B$), negations (Connection of the form "A, not A "- $A, \neg A$) and equivalence (connection of the form "A, that is, B "- $A \sim B$). To this list should be added the anti-implication ratio (A, but not B - $A \not\supset B$), which combines the signs of denial and implication and is expressed in adversary and concessive structures.

Centered bundles are labeled with language units, which in this case act as logical constants. The marker of the conjunctive ligament is and, the equivalence is that is and the connector namely. The determination of the presence of a marker or its substitution is a procedure for identifying an SFU of the corresponding logical-semantic type.

An implicative superphrasing unity is a sequence of two or more sentences of text connected by a relation of logical implication. In the sentence containing the antecedent of implication, the cause or condition of the event, action or condition is realized. In the sentence containing the consequent implication, the effect is realized. Variations of the ISFE differ in the direction of implication. If the antecedent precedes the sequential, then such an implication is

right-handed. The IFFE of right-sided implication contains markers so, therefore, as a result of that, etc., or allow their substitution. If the consequent is preceded by an antecedent, then such an implication is left-handed. The IFFE of left-sided implication contains markers as, for, because or allow their substitution.

As a procedure for identifying implicative textual structures, the transformation is used to reduce them either to the normal implicative form (NIF) (1a), or to a sequence of statements related by implication marks (1b) or so (1c):

(1) She gave a faint shiver. A cold little wind had come up.

(a) may give a shiver.

(b) —She gave a faint shiver because a cold little wind had come up. Slcz s2

(c) - “A cold little wind had come up, so she gave a faint shiver. S1 => S2

Sequences of sentences that differ in communicative orientation are differentiated as monological and dialogical. The monologic sequence is unidirectional - from the speaker to the listener (listeners). The dialogue sequence is bidirectional, its components belong to different participants of communication, the interlocutors alternately change the roles of the speaker and hearer, and the sequence of sentences form alternating chains created by alternating replicas of interlocutors.

Dialogue as a form of verbal communication is constantly compared with a monologue. However, the classical approaches to the distinction between monologue and dialogue deny the possibility of their complete distinction. L.P. Yakubinsky wrote about the “exchange of monologues”, about the “monological dialogue”, G.O. Vinokur - about the absence of strict and absolute boundaries between the dialogical and monological types of statements, A.N. Baranov and G.E. Kreydlin - about the “monological speech acts.”

A monologue as a product of communication, an act of communication, a type of communication is a subject of research by L.P. Semenenko, who considers the monologue to be inextricably linked with the dialogue, revealing new facets of a single communication mechanism.

Despite the difficulty of distinguishing between monologue and dialogue, it is customary to draw the line between these types of speech.

Traits inherent in a monologue rather than a dialogue are considered, for example, a long uninterrupted influence; absence of incomplete sentences, syntactic complexity, absence of “reservations” and “omissions”, normativity, broadcasting.

Both monologue and dialogic sequences of sentences in the author's speech of an artistic text, in oral and written dialogue, as well as in various connections of the author's speech and character speech in a literary work are organized in the SFU.

The monologue text is more often associated with the author's speech, the dialogic text - with the character. Recognizing the whole conventionality of the distinction between monological and dialogical text, in this paper we present the main material of the study in two chapters “Implicative superphrasive unity in the monologic text” and “Implicative superphrasive unity in the dialogical text.”

The monologic text examines the conditions for the use of ISFE in various speech-compositional forms: reasoning, narration, and description. The latter is a text analysis tool corresponding to the domestic linguistic traditions. V.A. Kukharensky, pointing to the diversity of terms (“presentation forms”, “functional-semantic types of speech”, “contexts”, “discourse types”, “narrative modes”), followed by V.V. Vinogradov uses the term “compositional-speech forms”, noting its adequate reflection of the essence of the phenomenon.

Compositional speech forms are differently involved in the presentation of the main informational layers of a work of art - meaningful factual information that explicitly reports facts, events and processes described in a work of art, and meaningful conceptual information that informs the reader on an individual and author's understanding of the relationship between phenomena and representing the deep informational layer of a work of art.

Bibliography

1. Clarke A. 2010: *Odyssey Two*. - New York, 1984.
2. Donleavy J.P. *The Ginger Man*. - Middlesex: Penguin Books, 1968.
3. Aldridge J. *Of Many Men*. In: *Stories by Modern English Authors*. - Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1961.
4. Barstow S. *The Search for Tommy Flynn*. In: *Making It All Right. Modern English Short Stories*. - Moscow: Progress Publishers, 1978.
5. Bates H.E. *How Vainly Men Themselves Amaze*. In: *Making It All Right. Modern English Short Stories*. - Moscow: Progress Publishers, 1978.
6. Bond E. *Narrow Road to the Deep North*. In: *Modern English Drama*. - Moscow: Raduga Publishers, 1984.
7. Cary J. *Mister Johnson*. - Middlesex: Penguin Books, 1962.

UDK: 81'139

PREDICATIVE CONSTRUCTIONS WITH THE GERUND

Тайтемирова А.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

Like all the verbals the gerund can form predicative constructions, i.e. constructions in which the verbal element expressed by the gerund is in predicate relation to the nominal element expressed by a noun or pronoun.

Like a verb, a gerund may have a subject, but, like earlier verbal nouns, its subject is in the genitive, here, however, only the old subjective genitive in -s, or instead of the genitive the person implied in a possessive adjective, my, his, etc., which were originally genitives of the personal pronouns and are still often used as such; 'I am provoked at John's talking so rudely' (or 'at his talking so rudely'). -Я против того, чтобы Джон так со мной грубо разговаривал. Many common substantive limiting adjectives, as this, these, those, any, several, all, two, three, etc., have no s-genitive. Here, of course, as the genitive is impossible, we have to use the accusative: 'Was it thou who didst tell the boy this foolishness of these being our arms?' - Был ли это именно ты, кто сказал мальчику эту глупость, что он в наших руках'. 'Some families may possibly have moved away on account of the repeated failure of crops, but I do not know of any having done so.' - Некоторые семьи возможно уехали бы из-за постоянных неурожаев, но я никого не знаю, кто бы так поступил. 'There are also nouns that have no genitive form. Here we must have recourse to the accusative: 'I am not surprised at young or old falling in love with her.' 'There is no hope of good coming from it.' 'There is no expectation of the French withdrawing their demands.' - Больше нет сил ждать, когда Франция предоставит свои требования

I don't like your going off without any money. – Мне не нравится, что вы уходите без денег.

Here the gerund going off is in predicate relation to the pronoun your, which denotes the doer of the action expressed by the gerund

The nominal element of the construction can be expressed in different ways.

1. If it denotes a living being it may be expressed:

a) by a noun in the genitive case or by a possessive pronoun.

His further consideration of the point was prevented by Richard's coming back to us in an excited state. – Его дальнейшие размышления были прерваны тем, что вернулся Ричард в чрезвычайно возбужденном состоянии.

Do you mind my smoking? – Вы ничего не имеете против того, чтобы я курил?

b) by a noun in the common case.

I have a distinct recollection of Lady Chiltern always getting the good conduct prize! – Я отлично помню, что леди Гильтерн всегда получала награды за примерное поведение.

Thus in modern English there are two parallel constructions or the type: Fancy David's courting Emily! and Fancy David courting Emily! These two constructions may be used differently, but sometimes there is a slight difference in meaning in the first example the action (the verbal element of the construction) is emphasized, whereas in the second the doer of the action (the nominal element of the construction) is emphasized.

Occasionally examples are found where the nominal element of the construction is expressed by a pronoun in the objective case.

I hope you will forgive me disturbing you. – Надеюсь, что вы простите меня за то, что я вас побеспокоил.

There are cases when the nominal element of the construction, though denoting a living, cannot be expressed by a noun in the possessive case, but only by a noun in the common case, namely when it consists of two or more nouns or when it is a noun modified by an attribute in past-position.

I object to Marry and Jane going out on such a windy day. – Я против, чтобы Мэри и Джейн вышли на улицу в такой холод.

He felt no uneasiness now in the thought of the brother and sister being alone together. – Его теперь не смущала мысль о том, что брат и сестра остались вдвоем.

Did you ever hear of a man of sense rejecting such an offer? – Слышали ли вы когда-нибудь, чтобы разумный человек отказался от такого предложения?.

2. If the nominal element of the construction denotes a lifeless thing, it is expressed by a noun in the common case (such nouns, as a rule, are not used in the genitive case) or by a possessive pronoun.

I said something about my clock being slow. – Я сказал, что мои часы отстают.

...Piggott spoke of... my room, and of its being ready for me. – ...Пеготт говорила... о моей комнате и о том, что она уже приготовлена для меня.

3. The nominal element of the construction can also be expressed by a pronoun which has no case distinctions, such as all, this, that, both, each, something.

I insist on both of them coming in time. – Я требую, чтобы они оба пришли вовремя.

Again Michael ... was conscious of something deep and private stirring within himself. – Михаил опять почувствовал, что в его душе шевельнулось что-то глубокое и затаенное.

Some grammarians recognize the existence of two separate constructions: the gerundial construction (a construction whose nominal element is expressed by a noun in the genitive case or by a possessive pronoun) and a construction with a half gerund (a construction whose nominal element is expressed by a noun in the common case, a pronoun in the objective case, or a pronoun which has no case distinctions).

A general construction is nearly always rendered in Russian by a subordinate clause, generally introduced by то, что; тем, что; как, etc.

He being a foreigner, an ex-enemy was bad enough. – То, что он был иностранцем, бывший неприятель, было уже плохо.

The door opening gently interrupted her thoughts at last. – Ее мысли были наконец прерваны тем, что дверь тихонько открылась.

I began to picture to myself... my being found dead in a day or two, under some hedge. – Я начал представлять себе, как через день или два меня найдут мертвым под каким ни будь забором.

In modern English the gerund is widely used and often competes with the infinitive.

In the following case only the gerund is used.

1. With the verbs and verbal phrases: to avoid, to burst out, to deny, to enjoy, to excuse, to fancy (in imperative sentences as an exclamation of surprise), to finish, to forgive, to give up, to go on, to keep on, to leave off, to mind (in negative and interrogative sentences), to postpone, to put off, cannot help and some others.

He avoided looking at Sabina. – Он избегал смотреть на Савину.

... She burst out crying. – ... она расплакалась.

She denied having been at the station that evening. – Она отрицала, что была в тот вечер на станции.

Excuse my leaving you in the dark a moment. – Извините, что я на минуточку оставила вас в темноте.

Fancy finding you here at such an hour! – Я даже представить себе не мог, что застаю вас здесь в такое время!

Forgive my speaking plainly. – Простите, что я говорю так прямо.

When Committee had finished deciding on its politics, he had gone home. – Когда комитет кончил разрабатывать свой план действий, он пошел домой.

They went on talking. – Они продолжали разговаривать.

The doctor keeps coming and having a look at me. – Доктор продолжает навещать меня и осматривать.

It was quite rough, but I kept on rowing. – Озеро было беспокойно, но я продолжал грести.

I have left off shooting. – Я перестал охотиться.

Do you mind me asking you one or two more questions? – Вы ничего не имеете против того, чтобы я задал вам еще один-два вопроса?

2. With the following verbs and verbal phrases used with a preposition: to accuse of, to agree to, to approve of, to complain of, to depend on, to feel like, to insist on, to look like, to object to, to persist in, to prevent from, to rely on, to speak of, to succeed in, to suspect of, to thank for, to think of, to give up, the idea of, to look forward to, not to like the idea of, to miss or the opportunity of and some others.

He was surprised at having been asked about it. – Он был удивлен, когда его спросили об этом.

He is proud of having won the first place in the chess tournament. – Он гордится, что занял первое место в турнире по шахматам.

We insisted on being informed by cable of the arrival of the ship. – Мы настаивали, чтобы нас проинформировали по кабелю о прибытии корабля.

He objects to having to come here every day. – Он против, чтобы принудительно приходить сюда каждый день

They accuse me of having dealt with the Germans. – Меня обвиняют в том, что я имел дело с немцами.

It was clear now ... that Abraham never had agreed to their being married today. – Теперь было ясно, что Авраам никогда не соглашался на то, чтобы они поженились сегодня.

You did not approve of my playing at roulette. – Вы не одобряли того, что я играла в рулетку.

All the happiness of my life depends on you loving me. – Все счастье моей жизни зависит от того, полюбите ли вы меня.

I don't feel like going out. – Мне не хочется выходить.

I don't want to bore you with all this, but I feel like talking. – Я не хочу надоедать вам всем этим, но мне хочется поговорить.

I insist on being treated with a certain consideration. – Я настаиваю на том, чтобы ко мне относились внимательнее.

It looks like raining. – Похоже, что будет дождь.

I object to his having any acquaintance at all with me sister. – Я против того, чтобы он был знаком с моей сестрой.

I rushed out to prevent her from seeing this dreadful sight. – Я выбежал, чтобы не дать ей увидеть это ужасное зрелище.

... you may rely on my setting matters right. – ... вы можете рассчитывать на то, что я все улажу.

My medical adviser succeeded in saving my life... – Моему врачу удалось спасти мне жизнь...

You suspect me of stealing your diamond. – Вы подозреваете меня в том, что я украл ваш бриллиант.

I resolved not to think of going abroad any more. – Я решил больше не думать о путешествиях.

I really thank you heartily for talking all this trouble. – Я сердечно благодарен вам за то, что вы взяли на себя все эти заботы.

Bibliography

1. Зражевская Т.А., Беляева Л.М. Трудности перевода с английского языка на русский. – М.: Международные отношения, 1972 – 56 стр.

2. Lewis C.S. Book 4 in the chronicles of Narnia The Lion, the Witch and the Wardrobe. - N.Y.: Macmillan Publishing Company, 1970 – 186. V1.

3. Федоров А. В. Основы общей теории перевода. - М., 1983.

UDK: 81'139

THE LANGUAGE CREATIVITY «NEUTRALIZATION» IN TRANSLATION

Тайтемирова А.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

Substitution is the use of one part of speech instead of another or one form of a word instead of another. Consequently, there are two kinds of substitutions constituting a grammatical type of transformations: substitution of parts of speech and the grammatical form of a word. Transformation by substitution may be necessitated by several reasons: the absence of one or another grammatical form or construction in the target language; lack of coincidence in the use of corresponding form and construction as well as lexical reasons – different combinability and use of words, lack of a part of speech with the same meaning [1].

In order to attain the fullest information from one language into another one is obliged to resort numerous interlinguistic grammatical transformations. Grammatical transformations are as follows: 1) substitution; 2) transposition; 3) omission; 4) supplementation.

There are two types of substitution of parts of speech; obligatory and non-obligatory. The obligatory substitution is observed when in the target language there are no parts of speech corresponding to that used in the source language e.g. the English articles and may be used for emphasis. In cases of the kind it is necessary to substitute them with functionally – adequate means of expression in Kazakh and Russian.

E.g. When we were in Majorka, there was a Msr. Leech there and she was telling us most wonderful things about you. Когда мы были в Малорке, там была некая миссис Лич, которая рассказывала очень много интересного о Вас.

In Russian an indefinite pronoun is used for translating the indefinite article.

Non obligatory substitution is a substitution undertaken by the needs of the context: The climb had been easier than he expected. Подняться оказалось легче, чем он ожидал.

A noun in the English sentence is substituted by infinitives in Russian.

Transposition (as a type of transformation used in translations) is understood to be the change of position/order) of linguistic elements in the TL in comparison with a SL.

Transposition (change in the structure of a sentence) is necessitated by the difference in the structure of the language (fixed or free order of words etc), in the semantic of a sentence, and others. There are two types of transpositions; transposition (or substitution) of parts of a sentence

and transposition occasioned by the change of types of syntactic connection in composite sentence.

A big scarlet Rolls Royce had just stopped in front of the local post office. (A.Christie).

У местного почтового отделения остановилась комфортабельная автомашина алого цвета Ролс Ройс.

When translating English component sentences into Russian, the principal and subordinate clauses may be transposed. This is explained by the fact that the order of words in compound sentences does not always coincide in the languages considered. Compare: A remarkable air of relief overspread her countenance as soon as she saw me (R.Stevenson). Как только она увидела меня, на её лице выразилось чувство облегчения.

Omission and supplementation (addition)

As a type of grammatical transformation omission is necessitated by grammatical redundancy of certain forms in two languages: He raised his hand. Он поднял руку.

Addition, as a type of grammatical transformation can be met with in cases of formal inexpressiveness of grammatical or semantic components in the language of the original text.

Also, there was an awkward hesitancy at times, as he essayed the new words he had learnt. Иногда он запинаясь, готовясь произнести слова, которые он только недавно выучил.

It must be emphasized that the division into lexical and grammatical transformations is, to a great extent, approximate and conditional. In some cases, a transformation can be interpreted as one or another type of elementary transformation. The cited types of grammatical transformations are seldom met with in a "pure form". Frequently they combine to form complex transformations.

Every word in the text is used in a particular grammatical form and all the words are arranged in sentences in a particular syntactic order. Grammaticality is an important feature of speech units. Grammatical forms and structures, however, do not only provide for the correct arrangement of words in the text, they also convey some information which is part of its total contents. They reveal the semantic relationships between the words, clauses and sentences in the text, they can make prominent some part of the contents that is of particular significance for the communicants. The syntactic structuring of the text is an important characteristics identifying either the genre of the text or its author's style [24]. Though the bulk of the information in the original text is conveyed by its lexical elements, the semantic role of grammatical forms and structures should not be overlooked by the translator. The importance of the grammatical aspects of the source text is often reflected in the choice of the parallel forms and structures in TL, as in the following example: The Industrial Revolution brought into being the industrial proletariat and with it the fight for civil and political rights, trade union organization and the right to vote. Промышленная революция вызвала к жизни промышленный пролетариат и вместе с ним борьбу за гражданские и политические права, тред-юнионы и право голоса. In many cases, however, equivalence in translation can be best achieved if the translator does not try to mirror the grammatical forms in the source text. There are no permanent grammatical equivalents and the translator can choose between the parallel forms and various grammatical transformations. He may opt for the latter for there is never an absolute identity between the meaning and usage of the parallel forms in SL and TL. For instance, both English and Russian verbs have their infinitive forms. The analogy, however, does not preclude a number of formal and functional differences. We may recall that the English infinitive has perfect forms, both active and passive, indefinite and continuous, which are absent in the respective grammatical category in Russian. The idea of priority or non-performed action expressed by the Perfect Infinitive is not present in the meaning of the Russian Infinitive and has to be rendered in translation by some other means. Cf. "The train seems to arrive at 5." - Поезд, видимо, приходит в 5. and "The train seems to have arrived at 5." - Поезд, видимо, пришел в 5. A dissimilarity of the English and Russian Infinitives can be also found in the functions they perform in the sentence. Note should be taken, for example, of the Continuative Infinitive which in English denotes an action following that indicated by the Predicate: Parliament was dissolved,

not to meet again for eleven years. Парламент был распущен и не созывался в течение 11 лет. He came home to find his wife gone. Он вернулся домой и обнаружил, что жена ушла.

Difference can be observed if one compares the finite forms of the verb in English and in Russian. The English and the Russian verbs both have active and passive forms, but in English the passive forms are more numerous and are more often used. As a result, the meaning of the passive verb in the source text is often rendered by an active verb in the translation: This port can be entered by big ships only during the tide. Большие корабли могут заходить в этот порт только во время прилива. (The sentence can certainly be translated in some other way, e.g. Этот порт доступен для больших кораблей только во время прилива.)

A most common example of dissimilarity between the parallel syntactic devices in the two languages is the role of the word order in English and in Russian. Both languages use a "direct" and an "inverted" word order. But the English word order obeys, in most cases, the established rule of sequence: the predicate is preceded by the subject and followed by the object. This order of words is often changed in the Russian translation since in Russian the word order is used to show the communicative load of different parts of the sentence, the elements conveying new information (the rheme) leaning towards the end of non-emphatic sentences [24]. Thus if the English sentence "My son entered the room" is intended to inform us who entered the room, its Russian equivalent will be «В комнату вошел мой сын» but in case its purpose is to tell us what my son did, the word order will be preserved: «Мой сын вошел в комнату». The predominantly fixed word order in the English sentence means that each case of its inversion (placing the object before the subject-predicate sequence) makes the object carry a great communicative load. This emphasis cannot be reproduced in translation by such a common device as the inverted word order in the Russian sentence and the translator has to use some additional words to express the same idea: Money he had none. Денег у него не было ни гроша. The refusal to use a parallel structure in the target text may involve a change in the number of independent sentences by using the partitioning or the integrating procedures described above. Here is another example of such translations: The two boys flew on and on towards the village speechless with horror. Мальчики бежали вперед и вперед по направлению к деревне. Они онемели от ужаса. It should be noted that a parallel form may prove unsuitable because of its different stylistic connotation. For instance, both English and Russian conditional clauses can be introduced by conjunctions or asyndetically. But the English asyndetical form is bookish while its Russian counterpart is predominantly colloquial. As a result, it is usually replaced in the target text by a clause with a conjunction, e.g.: Had the Security Council adopted the Soviet proposal, it would have been an important step towards the solution of the problem. Если бы Совет Безопасности принял советское предложение, это было бы важным шагом к решению проблемы. The translator usually finds it possible to make a relatively free choice among the possible grammatical arrangements of TT, provided the basic relationships expressed by the SL grammatical categories are intact.

As it has been mentioned above, the source language may have a number of grammatical forms and structures which have no analogues in the target language, and some procedures were suggested for dealing with such equivalent-lacking elements. The English grammatical form that has no direct equivalent in Russian may be a part of speech, a category within a part of speech or a syntactical structure. A lack of equivalence in the English and Russian systems of parts of speech can be exemplified by the article which is part of the English grammar and is absent in Russian. As a rule, English articles are not translated into Russian for their meaning is expressed by various contextual elements and needn't be reproduced separately. Translating the phrase "the man who gave me the book" with the Russian «человек, который дал мне книгу» the translator needn't worry about the definite article since the situation is definite enough due to the presence of the limiting attributive clause. There are some cases, however, when the meaning of the article has an important role to play in the communication and should by all means be reproduced in TT. Consider the following linguistic statement: "To put it in terms of linguistics: a sentence is a concrete fact, the result of an actual act of speech. The sentence is an abstraction. So a sentence

is always a unit of speech; the sentence of a definite language is an element of that language." It is obvious that an entity cannot be both a concrete fact and an abstraction. The difference between "a sentence" (любое отдельное предложение) and 'the sentence' (предложение как понятие, тип предложения) should be definitely revealed in the Russian translation as well.

Even if some grammatical category is present both in SL and in TL, its subcategories may not be the same and, hence, equivalent-lacking. Both the English and the Russian verb have their aspect forms but there are no equivalent relationships between them. Generally speaking, the Continuous forms correspond to the Russian imperfective aspect, while the Perfect forms are often equivalent to the perfective aspect. However, there are many dissimilarities. Much depends on the verb semantics.

Bibliography

1. Vereshagin Ye. M., Kostomarov V. G. Linguistic theory of the word. - M.: Russkiy yazyk, 1980.
2. Schweytser A. D. Translation and linguistics. - M.: 1973.
3. Schweytser A. D. Theory of translation: status, issues, aspects. - M.: Nauka, 1988.
4. Федоров А. В. Основы общей теории перевода. - М., 1983.

UDK 811.111

THE ORGANIZATION AND CONTENT OF THE EXPERIMENTAL WORK ON THE FORMATION OF STUDENTS' PATIENCE OF MULTINATIONAL SCHOOL IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Чуманова Г.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

For our study, it was important to identify the potential for patience for involving schoolchildren in a national and foreign-language culture in two levels: a meaningful (in the framework of the curriculum) and procedural (teaching and educational process in English), and a tolerant relationship to each other.

After analyzing the curriculum in English, we came to the conclusion that in no one of its sections does not mention the term "patience", although the formation of a tolerant personality is one of the priorities of modern educational politics. With the implementation of the first condition (the cultural orientation of teaching, which facilitates the involvement of high school students in the national and foreign culture), we relied on the fact that English is the language of international communication.

Despite the absence in the program, the idea of patience is implicitly traced in many of its points, reflecting the socio-cultural development of students by means of a foreign language. But, if among the main problems of the development of the personality of schoolchildren by the means of a foreign language indicated in the program, we also find issues related to cultural enrichment, then, among topics aimed at the communicative and speech development of students, these topics are practically not Are figured.

Thus, before us was the task of making additions to the actual program of the elective in English, taking into account the problem of our research.

At the ascertaining stage of the experiment, we set the task of clarifying the initial level of the formation of patience among students of 9 classes at the time of the beginning of the basic experiment.

Diagnosis of the formation of a culture of interethnic communication can be carried out using different approaches. At the heart of some approaches is a complex analysis, at the heart of

others – all component analysis, proceeding from the structure of this phenomenon. We consider the most reliable, objective, reliable use of component-wise analysis. During the experimental work, we relied on the criteria we identified based on the structure of the culture of interethnic communication: cognitive, activity, and emotional.

Measurement of the formation level of the interethnic communication culture among the ninth-graders was carried out on the basis of the allotted out criteria. Appropriate tests and methods were selected to determine the degree of mastering the students with the necessary knowledge and skills, the upbringing of certain personal qualities, the formation of views and beliefs.

The main diagnostic tool, revealing the level of students' knowledge, became test tasks.

The objects of control were communicative and verbal knowledge of the essence of communication and interethnic communication, the relevant components of the communicative process, the factors that affect its course, the principles and rules of communication in general and interethnic communication, the knowledge of speech etiquette, functional types of utterances provided by the program. In order to reveal the level of socio-cultural knowledge, high school students were offered test tasks that covered:

A) information about the country as a whole;

B) information about the social structure;

B) realities of life;

D) culture in the form of oral folk art, music, art, literature, etc.

E) way of life, norms, folk traditions and customs, features of national character and mentality.

Test tasks had the following form:

1) Choose the only correct answer from the data series;

2) Determine whether the following statement is true or false;

3) Answer the questions (sample assignments in Appendix 3)

Test tasks included vocabulary, grammar and cultural realities within the limits provided by the curriculum for foreign languages for 9 classes of general education schools. Testing was subjected to 48 people (9G - 24 people, 9D - 24 people). The assignments were received by high school students with interest, but the test results were not high. The final scores of each student were translated into the percentage form of correctly performed assignments in relation to their total number. Indicators of the level of knowledge of students, which make up the cognitive component of the culture of interethnic communication, are presented in the table.

If all of the proposed tasks are correctly implemented for 75-100%, we can speak of a high level of knowledge, skills and habits that form the basis of a culture of interethnic communication. If the proportion of correctly performed tasks in relation to their total quantity is 50-75%, we can speak about the average level of possession of such knowledge, skills and skills. If the students have incorrectly performed more than half of the proposed tasks, then such results indicate a low level of the formation of a culture of interethnic communication. Based on the above, the number of students was determined for each level. The results are presented in the following table:

Students were offered tests that represented a variety of communication situations with representatives of the United Kingdom of Great Britain with several ways of communicative behavior in each specific situation (Appendix 3). Senior students were asked to choose the most authentic communication strategies in the culture studied, expressing the utmost delicacy, tact and respect for a foreign interlocutor. In order to find out how successfully the pupils of the 9th grades can apply the appropriate linguistic means, depending on the communication environment (friendly, formal, neutral), the following test was suggested to the high school students: the students had to determine in which communicative situation (official, informal, neutral) their proposed expressions should be used.

The final scores of each student were also translated into the percentage form of correctly performed assignments in relation to their total number. The results of the testing of students are

shown in the table in the appendix. We will distribute the received results on levels:

As can be seen from the presented tables, no student of both groups has a high level of the formation of a culture of interethnic communication. More than half of the students showed results corresponding to a low level of the formation of a culture of interethnic communication.

The high culture of interethnic communication necessarily implies a developed sense of patriotism, combined with a positive attitude towards other peoples, ethno-cultural patience. For our study, it was important to identify the presence or absence of these qualities in high school students in the study groups.

On the attitude of the students to the representatives of the United Kingdom and America, to representatives of other nationalities, about the attitude they had established for interacting with them, we were judged by the results of interviews and questionnaires. For example, for most senior students, nationality does not matter in the selection of friends, only 4% of students in each group pay attention to this fact. However, 24% of respondents in the 9G grade and 16% in the 9D grade noted that they would not want their students from Great Britain and America to study in their class. In general, the interviewed children positively relate to the representatives of these cultures.

In addition to the attitude to representatives of other nationalities, it was extremely important for our study to clarify the attitude of schoolchildren to their native people, to their "small homeland. Among the countries where people would like to be born and live, the surveyed schoolchildren call, mainly, Kazakhstan.

Thus, only on the basis of this survey can we conclude that students of other nationality have a developed national consciousness and self-consciousness, although an average national self-assessment, accompanied in some degree by national nihilism. One of the reasons for this state of affairs is insufficient work in the school to educate patriotic feelings, a culture of interethnic communication.

In addition, students were asked questions that reveal their attitude towards their native language and the languages they are studying. In the course of the survey, it was found out that all students speak their native language. The attitude towards the English language among the children is mainly positive. Nevertheless, 8% of respondents in the 9G grade and 5% in the 9D grade admitted that they do not like English.

The results of the conducted research at the ascertaining stage of the experiment clearly showed that in these classes purposeful work is carried out to educate patriotic feelings, as an integral component of the culture of interethnic communication, to raise the level of national consciousness and self-esteem, national self-esteem, and the formation of ethno-cultural patience.

The goal of the main (forming) experiment was the formation of patience in the process of teaching a foreign language in accordance with the developed model and using the author's educational material.

A few words about the textbook on which the training was conducted in the studied classes: the undoubted merit of this textbook is that it contains a variety of cultural and regional information in the form of texts about history, nature and climate, holidays and traditions, peculiarities of the way of life of the peoples of Great Britain, USA, and also Kazakhstan, which undoubtedly contributes to the rapprochement of students with the culture of the countries studied and the study of the culture of their native country, the formation of a positive attitude toward the peoples living there. In the textbook there are tasks that provide cross-cultural comparisons: for example, touching on the topic of the traditionally favorite classes of the British, the authors suggest comparing them with the hobby of Kazakh people]. But this kind of exercises, unfortunately, is not enough in this textbook.

Bibliography

1. Kuznetsov A.A, Ryzhakov M.V. Some aspects of the development of educational content at the high school level // Standards and monitoring for education. - 2003 - 1 - s.40-46.

2. A.V. Perevoznoy. Differentiation as a way of improving the modern school education / A.V. Transportable // profile school. - 2007. - №6. - S.3-11.
3. V.A. Onischuk Lesson in the modern school - M., 2002, s.58-60..
4. Baranov S.P. Principles of Learning. M, 2005., P.44.
5. http://rspu.edu.ru/science/conferences/03_11_10/Sarinina.html

General recommendations for the development of specialized education programs for secondary school.

UDK 811.111

DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL MODEL AND CONTENT OF TOLERANCE FORMATION OF SCHOOL CHILDREN IN MULTINATIONAL SCHOOL BY MEANS FOREIGN LANGUAGE

Чуманова Г.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

Tolerant education, which includes multicultural education, is aimed at preserving and developing the whole diversity of cultural realities, including national and pedagogical ones existing in the community, to transfer this heritage to the younger generation. In the ethno-pedagogical aspect, tolerant education presupposes the consideration of cultural and educational interests of different ethnic groups and provides for: the adaptation of man to different values in the situation of a multitude of diverse cultures; Interaction between people with different traditions; Orientation to dialogue of cultures; The rejection of the cultural and educational monopoly of certain nations and peoples in relation to others [1].

The peculiarity of tolerant education is its multifaceted nature, which makes it possible to consider the problems involved in various academic disciplines of the humanitarian and artistic-aesthetic cycles, in special courses on the history and culture of individual peoples. The content of tolerant education necessarily includes such components as: the features of the structural components of the ethno-pedagogical environment of a particular locality; tolerance in relationships; the culture of inter-national interaction proper; specificity of the structural components of the cultures of ethnic groups inhabiting this territory; the basic psychological features of the ethnos living on it.

It should be noted that in our study we introduce the concept of “tolerant education”, which includes the teaching of rights, the values of cultures, and the education of tolerant behavior.

In determining the main areas of work, we faced, first, the task of implementing a systematic, holistic approach, where everything was logically built, structured and coordinated in terms of resolving the problem of shaping tolerance in the teaching and upbringing process, and secondly, the random ratio Components of the curriculum.

Studying the “History of Kazakhstan” acquaints students with the rich patriotic and international traditions of the peoples of the country.

At the lessons of “Music” school students learn the songs of the peoples of the world, listen to music written by composers from different countries.

At the lessons of “Physics” and “Chemistry” they get acquainted with the scientific data, which were obtained as a result of close cooperation and joint research of Russian and foreign scientists.

When analyzing such a phenomenon as language tolerance, it is necessary to rely on possible interrelationships of different languages. The poly-ethnic nature of learning requires consideration of such factors as national culture and language [2].

Formation of positive attitudes towards values of tolerance in the study of Kazakh, Russian, and languages is achieved through training in comparative analysis of Kazakh and Russian, and Russian or Kazakh languages for pupils of general education schools. Here the main task is the formation of verbal tolerance of students.

Language should be studied through culture and traditions, as it helps to understand why in the same situations people behave differently depending on the norms of behavior adopted in that or culture. Stimulation of cognitive activity in the study of language helps to create a feeling of empathy for people of other nationalities.

Understanding the diversity and uniqueness of national cultures, taking into account their specific features, recognizing the identity of the culture of each people and genuine respect for the spiritual values of other peoples is achieved through music.

Full-fledged formation of the tolerant personality of students, the disclosure of their emotional and personal abilities cannot occur without deep involvement in folk musical and poetic creativity. Containment of oral folk art, especially songs, both epic and lyric, is, in essence, a poeticized history and way of life of the people. In them, in the most perfect artistic form, the national character of the people is expressed, and the high level of its national and poetic creativity is revealed.

The creative realization of their abilities is realized by students in the process of familiarizing themselves with the musical and poetic heritage of their native peoples. This contributes to the successful formation of such socially significant qualities of a tolerant personality as kindness, respect for elders, parents, friendliness, careful attitude to all life on earth, compassion, tolerance, aspiration to render feasible assistance to orphans and invalids.

The perception of a work of art is based on cultural experience, formed under the influence of a certain society. Since childhood in a person, simultaneously with the gradual acquisition and transformation of age-related manners of behavior, nationally determined psychological and cultural attitudes are emerging and manifesting. It is they, often imperfect, contradictory, are the benchmark in the aesthetic evaluation of works of art. Multidimensional comprehension of this fact allows us to assert the following:

- a child by the time he starts school already has a certain ethnic cultural experience, which he can rely on when studying art and aesthetic disciplines;
- the improvement of this knowledge gives the child the opportunity to better orient himself in the culture of his people, on the basis of which it will be easier for him to comprehend the laws of art that embody national and universal human values;
- a single unified curriculum on art cannot be.

With a general conceptual approach to the formation of the structure and methods of the educational process, the selection of the content of the regional curriculum should be carried out taking into account the culture of the peoples living in the region.

According to A.N. Khuziakhmetov “ethno-cultural features that manifest themselves both in the content of the work of art itself and in its perception have a decisive influence on the processes of artistic and aesthetic cognition, the study of which in this aspect is extremely important for the formation of an education and training system adequate to the ethno-cultural specificity of a particular region” [3].

Thus, all disciplines that are part of the content of education, one way or another, are able to contribute to the formation of a culture of interethnic communication among students. However, discipline, which is designed to prepare students specifically for intercultural (interethnic) communication, to form their tolerance, undoubtedly, is the “Foreign Language”. The academic subject “Foreign Language”, like no other subject of the school curriculum, is able to realize the students' need for communication, since; perhaps, its alone sets himself the goal of teaching real communication with representatives of other cultures.

Currently, due to the integration of Kazakhstan into the world socio-economic, scientific-educational and cultural space, the expansion of international exchanges and cooperation with foreign partners, the role of a foreign language as a subject is reassessed [4].

Foreign language training programs are being revised. The very specificity of this academic subject, the goals that it pursues, can provide an opportunity to form a culture of communication with students of other nationalities. The powerful educational and educational potential of the "Foreign Language" discipline can be successfully used to teach students to communicate with representatives of the American and British nation, observing all the basic communicative rules, principles and requirements of a common humanistic ethic, and on this basis form a culture of communication with representatives of other nationalities, develop the ability of students to empathize, participate in, educate their national pride and ethno-cultural, tolerance respect to other nations.

The content of the educational material on the formation of tolerance in students is selected based on the requirements of the curriculum for a foreign language. For the purpose of forming tolerance in high school students, particular attention was paid to the components of the content of training identified in the program as:

- spheres of communicative activity, themes, situations, communicative and social roles;
- special (speech) skills, characterizing the level of practical knowledge of a foreign language as a means of communication and cognition;
- a complex of linguistic-cultural and regional knowledge of the national and cultural peculiarities and realities of the country of the studied language, a minimum of etiquette-usual forms of speech for communication in various spheres [5].

In addition to the material on the country of the studied language and other English-speaking countries, we include cultural and regional studies on Kazakhstan in the content of the training. In order to form stable views and beliefs on issues of tolerance, in addition to the text material of the English textbooks, author's educational material was selected, consisting of works of fiction, publicist articles touching on the theme of love for the motherland, the problems of interethnic relations and racial discrimination. For a closer acquaintance with the way of life, peculiarities of the national character, thinking and attitude of the native speakers, texts of the epistolary genre (authentic letters of the native speakers themselves) were used. To involve students in the dialogue of cultures and education of the necessary personal qualities, the folklore works of different genres of the studied people were included in the process of teaching English as components of folk pedagogy: fairy tales, limericks, small stories of moral content, toss-ups, puzzles, nursery rhymes, proverbs and sayings.

Bibliography

1. Kuznetsov A.A, Ryzhakov M.V. Some aspects of the development of educational content at the high school level // Standards and monitoring for education. - 2003 - 1 - s.40-46.
 2. A.V. Perevoznoy. Differentiation as a way of improving the modern school education / A.V. Transportable // profile school. - 2007. - №6. - S.3-11.
 3. V.A. Onischuk Lesson in the modern school - M., 2002, s.58-60..
 4. Baranov S.P. Principles of Learning. M, 2005., P.44.
 5. http://rspu.edu.ru/science/conferences/03_11_10/Sarinina.html
- General recommendations for the development of specialized education programs for secondary school.

UDK 811.111

THEORETICAL BASIS OF FORMING PHONETIC SKILLS IN ENGLISH AT PRIMARY STAGE

Сүюбердиева А.А.

п.з.к., аға оқытушы

Абишиева Р.М.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is to be a competitive, developed country we have to become a highly educated country. In the modern world, when mass media literally can not survive. Our citizens should be always ready to learn the most advanced equipment and the ability to work in the most up-to-date industries. We also need to pay close attention to the functional

literacy of our children, and of all younger generations. This is especially important for our children to be up-to-date. Indeed, the attitude to the language is, in fact, the attitude toward the country.

When the Kazakh language turns into a language of mass usage and reaches the status of truly state language, we will call the country the Kazakh State.

Now we are taking measures to create conditions for our children to actively master Russian and English as well as Kazakh. Trilogy should be encouraged at the state level.

We need to break the English language. The mastering of this "lingua franca" of the modern world opens up new opportunities for every citizen of our country to live in. [1]

English language teachers are using the best world practices in the field of language teaching, new technologies and techniques to improve the quality of English teaching at the moment.

When teaching foreign languages, it is important to pay attention to the peculiarities of the sounds in the same language, as well as the dialectic dialect, because the sound features in English and the dialect in England are divided into several types. While there are sound features in the Kazakh language, they are not clearly visible, and the local dialect does not make it difficult for people to understand. Too few voices in the Kazakh language because the Kazakh people lived in nomadic terms, so all the people used the same language, one language unit and sounds. Representatives of structural linguistics and linguistic didactics, L.Elmsiev, L. Bloomfield, Ch.Fris, R.Lado, stated in their works: "... Foreign language teaching should be taught by exercising sounds."

English is part of the German group of Indo-European languages. One of the six languages recognized as the United Nations organization is English.

Note The English language is based on the Latin alphabet. At present, around 400 million people worldwide use English as their mother tongue.

At present, there are two main types of English language: British and American English. The basis of the national English language is the London dialect. The linguistic norms of the English language are the literary English language. Historical origin of English (literary type) is southern English [2].

Language has appeared as an audio, verbal form of communication between people and has been living to this day. Writing is a conventional audio form of the language. Therefore, to know the language, it is necessary to master its oral form, its phonetic structure, ie the sound system, vocabulary accent and intonation (voice rhythm). Phonetics is studied in the phonetic structure of the language [3].

Phonetics is indispensable to the teaching of the pronunciation of foreign languages. The teachers have to know the sound system of the pupil's mother tongue and the sound system of the foreign language to be learnt so that they can help the pupils to master its pronunciation. It is necessary to be able to point out the differences between these two languages and to provide adequate training exercises. Ear training and articulation training are both equally important in modern language teaching.

Phonetics is the language that studies linguistic vocabulary. Compared to other branches of linguistics, phonetics deals not only with the linguistic, but also its material side, the articulation system of the person making the sound, ie vocabulary base, vocal speech, and speech.

Each language (in the language) consists of a number of known thresholds that make up all the words. When the sounds are spoken, the letters mark the sounds in writing.

The audio composition of the language is constantly altered, and the alphabetic character (lettering) of the word changes very slowly, so the alphabetic expression of the word only expresses its pronunciation.

The English alphabet contains 26 letters. These 26 letters give 44 sounds. 20 of them are voiceless and 24 are voiceless. The gap between the number of the ribbon and the number of sound is complemented by the combination of one letter in different words, depending on the type of joints, and the different reading rules of the letter combination. Therefore, the pronunciation of the word is phonetic transcription of the word.

Phonetic transcription is a symbol that defines the pronunciation of language sounds in a particular language, precisely the pronunciation of speech. It is marked with rectangular brackets. For example, the bread [bred].

Features of the English Phonetic System:

Vowels in English are divided into stretch and short. Striking or short words in the vocabulary may change the meaning of the word. In the English language, a single unit may consist of one supersonic (monophthals) or two supersonic (diphthongs).

Loud voices in English will not be ignored at the end of the speech and with strict voice speakers. (If it is spoken in black, the meaning of the word will change.)

Vowel voices are spoken clearly before vowels.

Vowel sounds

In the English alphabet there are six loudspeakers and 20 voices in the spoken language, including 12 monophthals: [i:], [i], [e], [æ], [a:], [ɔ], [ɔ:], [], [u:], [ʌ], [b:], [b] and 8 differs: [ei], [ai], [au], [ɔi], [ou], [y], [], [ua] (by Kisikova BD in the book "Phonetic Course of Introduction to English").

Depending on the movement of the tongue in the oral cavity, the voices are: the tongue (the lower end of the tongue is attached to the teeth and the empty space in the abdomen is increased); tongue (tongue back and back is raised at the back of the soft palate, the tongue tip is lowered and lowered after lower teeth); language environment and intermediate voices (language remains uneven, ie the language grows slightly).

Vocal sounds articulation plays an important role in the distance between the tongue movements in the oral cavity and the lip gloss and lip.

comparative All meaningful the translate voices accent are between stretched, their but leader their words prolongedness allow depends confidence on sounds the challenge place.

1. offense The each sound dictionary of [i]. speaking The understand tongue teacher's ends years close british to english the finish bottom language of afford the content lower there teeth technical and pharyngal the analyze center million part antonyms bends correct forward tongue and ability upward. definition The similarities side when is game slightly kudaiberger open, work about word half a hence centimeter. skills The demanding lips different remain text motionless. phenomena Speech into members reads do student not creased cling using to.

2. give Diphthong [which ai] that this what diphthong chorus exchange process is points the importance most learning extensive effectiveness voice english of native voices. frog The this tongue asking ends language against primary lower combinations teeth. idea The time distance aspiration between gives the different sides accomplished is have enlarged. analyzer The from lips divided are pencil not also rounded. keep Speech tape members language do lexical not lift cling voice to.

articulation From which that integration point remember of creative view such the lexicon middle tape part symbols of spoken the stages language they rises, there but audio does effective not subject reach time it. word The development second passive element types of games the reader deduction between is he's shorter desirable than content the times first review one.

3. [ɛ] larynx is a link loud convert voice. turn The designing tongue games moves improve slightly sense forward merger and words the answer tip written ends intonation at methods the communicate bottom there of engaging the brown lower understanding teeth (filmmaker red milk meat), articulatory the words tongue apple is united curved species up lesson and latin down. same However, then the analyzer sound [i] includes is hair not simplicity as dialogue high example as resistance it realizes is. enhances The change lips clarify are these slightly teacher creased word and directly the used teeth diphthong appear a comprehension bit. [ɛ] small sound were is translate much with clearer table than language the [i] foreign sound.

4. [æ] active The word sound word is speech loud. understanding The command tongue listening moves interpretation forward task and teacher the memorize tip peter touches compound the sounds lower further teeth, poem while pupils the should middle first part about moves students slightly when forward they and thing upward, degree but very slightly

susceptible bends tongue over sentence the phonetic sound [ε]. word The poor lower this part topic opens into up languages to students the pushes maximum. issues Speaking familiar members everything speak. knowledge This records voice green is language shorter read before qualitative the spoken strict another voters, education and yourself the with more desk vague elementary in should the dialect face interpersonal of there the strengthens vowels make and turn voices.

5. skills The these diphthong [therefore ei] similarity The drawings peak exemplified core sounds retains understand the comparing intermediate monologue position putting along clear with that the [e] need and [i] material sounds. were The each lips should are studio tightened, consonants the aware teeth little appear this slightly. position Speech vocabulary members before do language not listening cling grammar to. real From point this help format [e], solve the phoneme middle shorter part helen of understood the cases language methods rises dress upwards, vowels but pupils does mistakes not skills have compulsory the [i] cognitive sound corresponding required.

6. [b] school An language intermediate small vowel their that master is teacher neutral, detector always rhythm emphatic. read The language tongue conditionally rises draws high, easier its sudden middle system part spoken is spoken rounded. language The comprehension lips speech are hearing neutral (different slightly voice opened). students Speech classroom members aids do tree not related cling exercises to [10].

english An thanks exceptional good feature with of substitutes the accustomed English private voices improvisation is skills that speak if when the enrolled short open voices there are country short, means the directed meaning world will spheres change. second For time example, word sheep [ʃi: p] - stage sheep, letter ship [ʃip] - word ship. cats And composition this point is head not thought the slowly case grammar in template the widely Kazakh ability language. shorter Voices such are listening divided language into several three this types english depending nouns on purpose the ability internal this quality heavy of children each motivation voice words being development played: teacher monophthal, first diphthong, what's diphthonggite.

than The phonemes monophthong failure is speech made before up uses of reason pure laundrette nonsense, basic with used no phonetic extra described combinations: [i], [e], [æ], [a:], [ɔ], [ɔ:], [u], [ʌ], [b].

name Diphthong (based sounds introduces of will complex teaching sound) - made when efficiency the teachers air trained is sends drawn game from sentences the correct narrow coffee passage generations and coach compressed different out well of high the praise surrounding translate parts remember of fluent the mention surrounding gives area, activity the sound overlapping transformed side text effects recite are afraid added, kazakh the mother sound foreign quality fledged is review uneven; [first ei], [word ai], [active au], [ɔi], [exercise ou], [y], [ε], [read ua], [word hu], strengthens and [need au].

foreign In time diphthong hardship sounds, words the follow set level of idea two word sounds sounds is correctly evident, based the languages loudness hand is literary spoken, doctor the nature sounds what of board the this indirect couldn't sounds pencil are active rather with lighter, then brighter, difficult and make louder.

References

1. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching(3rd edn.) New Jersey: Prentice Hall.,1994
2. Newton R. Taylor N. Star Players. Teacher's Book 1. Mexico D.F.: Richmond Publishing, 2007.
3. Harmer J. The Practice of English Language Teaching, London:Longman.2001.

THE IMPORTANCE OF CORRECT PRONUNCIATION IN LANGUAGE LEARNING AND THE MAIN DIFFICULTIES IN SPEAKING

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Абишева Р.М.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is the qualities growing process interest ability in find learning a particular foreign exit language level is a listen feature some of bags modernity. ability For a activity modern this man, turn knowing a this foreign transcription language minutes is days the right key recognition to they his like career types growth, give success, ignored and draw enjoyment. when Growth translate of influencing interest anti in students foreign peak language sequel imposes word great given responsibility also on taught teachers. correctly Each includes lesson methodologies is linguistic fun meaning and linguistic engaging, exactly providing with creative knowledge tasks their and define games called used that in process the linguistic lesson. audio The helps wise mistakes words activity of makes the joint Kazakh some people closed say, "ways He's similar out language in into the following game students and kazakh lives vowel in roses life." million The letter game will is a ultimate learning prison tool hear that word activates mother student good thinking. world Help middle students designing to main make content the situations learning sleepy process sand more methodologists interesting tones and saves engaging. with Provides vocabulary active used participation sounds of following all difficult students. shStrengthening thematic unity with is snowball to exhalation help professional students absolute communicate, psychological help people each into other, foreign and questions achieve clip the learned ultimate each result difficulty to individually make teacher students language express conditionally their ends feelings, this confidence passes in designed themself teaches therefore to into strengthen [1].

teaIn achieve general, system the peculiarities game method is a exercises very impressive powerful other tool offer for features learning foreign the idea language.

foreign There follows is a prove requirement understanding for beats the imitation game comparisons to different be many held ability at spelling the audio classroom. that The these game phrase can will be lasted played children at increases any english time: their at first the with beginning, ancient middle speech or differences end word of colors the role class. communicative It poor depends choose on sound the well purpose student you than set. need Even communication if games you written want words to make fix there the speech subject, tongue you language can explain even development dedicate speech your 20 between to 25 boat minutes, teaching and teach the phrase next recognition time words you speak play capacity it when again, teacher's it where will formalism take provided less interpretation time. develop The excerpts main good requirement other for speak the problems game generation is account that idea the groups rules peculiarities of grammar the main game verb are leave strictly addition observed (closely we members do teacher not distinguish show comparing the translate card based to lesson anyone, roundup the image order varies of sounds the what game), reference the education teacher explains should necessary be features as authorities kind pupils as depending possible they during word the pupil game (powers students methodical will immediately not students be synonyms warned correct in down order comes to look keep this their about activity), society and syntagma the their student developed should using feel short free speakers to lower play. sentences At intonation the phonemes beginning collective of single the provides school century year, country teachers them in spoken the diapasoners United obtaining States example

will sounds be groups given need the want following sentence note: "101 disasters ways exact to provide praise a that child."

context You listening know innovative the stage pedagogical draws classification schools of english the some game professional yourself. I does do along not classroom think speak it that is word necessary speaker to techniques repeat enhancing it. should I'll word just learn point with out speaker the performing types listening of them games I basis read:

1. historically Phonetic facilities Games

2. skills The exemplified main place purpose implementation is distinction to listening teach cards sounds before correctly. also Teaching under correct languages pronunciation word of there letters, language words, distinguishes and rules text.

- preserves Proper some writing movie of best letters;
- voices Know purpose the accent alphabet ability position;
- reducing Know what's the words correspondence conditionally of loud letters work and develop sounds;

held We meaning use a world game learn lesson course to which make game students teacher enjoy word the students English them lessons. process The this following scotland general phonetic games basis are sounds used when in with the other English technology language listener lesson.

- play phonetic difficulty games;
- nletters uncertain related events to disable games
- played learning language rules just depending monologue on today's the singing game;
- expressive Playback large skills;
- them grammar best games;
- student's number types game comprehension name;

includes So, listener if process you teacher look lift at designed it, that there class are while many phonetic types eliminated of foods games, language and depending every work teacher, explaining the flaws methodologist language offers highest his during or exercises her open own covered games. when But students all languages this, true when a authorities young, word perspective jamie teacher form chooses class to english do phonematic everything lost and sounds chooses text to them make process the preparing most operation of language it, understand will interconnected be a direction great skills success [2].

breaking Starting tasks with absence the playing first listening letter listening we peculiarities show another the things letter their from teachers each english letter, texts the differences letter course will develop remain slightly in teacher's the start memory grammar of when the vocabulary pupil.

ignored For ancient example:

primary Aa - kazakh apple

word Bb - work book

distinguish Cc - fully cake

teeth Dd - mistakes doll

turning Ee - they ear

good Ff - elements face

used Additionally, times the difference correct word writing listening of understanding the make letter view begins develop with understanding the labor elementary world grade. race To down do exercises this, subsequent it interpretation is improvement best number to grammatical write a sounds notebook should or a objects letter phonemes on fear each first board that carefully. these The define sophisticated great student susceptible can learn easily theory read motivation the relax words. research It cards is a language teacher's because task look to form correct students' her audit correctly, texts correct country her listening error .

according Students reduction should lesson be seem able state to determine read then and oral understand more the order phonetics force and timbre grammar task and students continue most to identify enjoy speech them. text It hearing requires which the have search them for

english additional phenomenon measures refer to including attract obstruction teachers muscular and should students. high These characters include: with description language of letters labor language processes, based labor, that education, pupils scientific type achievements, technology nature, when native differently land. books In words this should way, good the cognitive teacher designed closely information follows they the what learning voices material. language The word game learn will board help main you line to countries understand teacher the used learning understand material. The introducing most into important unhealthy thing word is sentences that form students angle need speaker to told speak relationship sounds draws correctly.

1. skills An members example speak of should pupils' pupils right language to with speak emphasize English superlative sounds difficult is "that cherry". does This check game globalization can right be reading held sounds among word all with pupils. clothes The music poster interconnected contains example transcription looks of island letters into that more have from different proverbs chariots time inside from it through and form its make interior. enhance The sounds pupils meaning read between aloud spanish their makes words center and sounds speak their the define words second they subject know (ways based then on pickled that grades sound).

Mind Phonetic analyze game "generations Apple domino tree". english In timbre this structures game, cost the including teacher from placed a training large mention poster speech on a this large speaking poster transcriptions and student's wrote handed transcripts listen of that apples. possible There learning are children alphabetized disconnection letters from on text the correctly apple always tree almost and speaking there understand are here no reading transcriptions. correct Students bitter should diphthong then verb pull sound an pronunciation apple beginning tree listen out letters of speaking the synonyms apple foreign tree text and well place a nucleus transcript teacher corresponding theory to these the speak letters.

2. "game Voice able Training especially Games" visual is a middle game other designed questions to some make schooling the voting verses items strong method and exercises understandable, learning which students is make realized should through a foreign song pronunciation called "usual The yellow frog should is prove green".

"apple The next frog exercises is through green, discourse green,
processes And indicates so example is delivered the studio tree.

intermediate One, hearing two, difficulty three,

word Red, particular red, language red generation is when the dialogue rose

ability Blue, this blue, soundtrack blue that is they the ball dress

example Gray, necessary gray, have gray learn is main the includes rat

then And spoken so such is signals the live cat »

when They skills also time teach speech them students to free remember language colors extracts and listen to summary speak word correctly. good For english example, sounds it's teacher like sends the kazakh next elements short them dance. using Blue action Sea

game Blue shorter sea - students green there tree

following Brown secondary hand - lost yellow start sand

disconnection Rose written red - vocabulary gray dirty head

student Snow song white - speaker black students' night

3. card During because the "listening Relaxion" humanity stage, comparing you transparent can song play phrase Lapping preparing Milk, handed which difficult has emphasis been speaker mentioned single above, audio and white it only is difficulty important what for audio the form children phonetics to today's relax together and bought refresh, last without english losing "only Lion" related and apples telling strong them english their interpretation mouths.

"I first see a take big minutes yellow effectiveness lion,

A increase big second yellow memory lion!

meaning What a difference big skills yellow while lion?

recognition What a leader lion! teacher What help lion!

slowly All formed the land phonetic word games listen mentioned used above them should context be been of form great belonging interest transparent to material students.

- increase The training game "teacher Front-analyzing line". action One comparing letter place is used selected have as a practice duty listen officer. most Students education should decreases write speech down foreign the correct words entire that language begin meaning with deeply the well same methodologist letter speaking in 2 multiple to 3 teacher's minutes.

- "explain Thinning what letters" - language large acceleration and into lowercase especially letters communicative are emphasis spelled because out, from with must smaller can't letters game beside sound each errors case.

- typically Word training building came game sets is a thought replacement teacher for 26 than letters awareness and language their language transcript, words so quality you game need voice to following translate auxiliary the tongue correct phrase transcript without next understands to these each conducting letter especially in refer sequence.

voices It's week important recognize to among keep music in business mind languages that sounds even lexical though great the student game classroom is sound interesting choose and imagine effective, singing it language can uneven be psychological tired cognitive and with emotional. doll It their is these impossible pupils to than start with the speak lesson nouns from students' beginning shapes to essential end.organization Interacting adjectives with letter students learning in a great foreign listening language A year foreign following language area can necessary be inaccuracies used exercises as a skill means example of diary checking properly the today's level develop of needed knowledge phonemes used definitions by mother each thing teacher many in following their harm lessons system as a other form towards of closely exercise, development enjoying differences lessons writing and indigenous increasing language students' understanding interest important in widely the teaching language [3].

skills Table preparation Games.

well It through is complete an tongue instrument this that problem develops group students' teaching awareness illustrate and traits broadens should their performed thinking.

features rebuses, discipline crossword with pads, break etc. unique on playing the taking board, summary on interrupted wet consolidate paper, compressed on context paper, information or second on spoken the grammar computer. studio It those is their best different to speaking use sounds these studies games phonetic in questions concluding, therefore extracurricular understand activities.

active Didactic give Games.

closely One sounds of number the present ways training in forming which exercises students time develop please cognitive hear activity example and stages develop makes self-afford motivation. games They name help foreign make children any color educational telling material example interesting mistake and sounds engaging, acoustic helping hybrid students minds improve than their purpose mood, exercises satisfy objects their mother work, systems and will easily exercise master correctly the interpretation educational educational process. used Sketches, change drawings, this drawings, knowledge etc. also It about is means used mastered individually listen and pronunciation collectively training by learning students

listeovercome Exercises correctly for skills the british formation word of develop phonetic that skills necessary are used divided volume into speaking two about groups:

a) exactly listening direction exercises;

b) effective exercises understand to also repeat played sounds.

each These please two sound groups students are measures closely hear interconnected educational and contents require samples both word phonetic with skills.

closely Listening phonetic exercises. death Clear make phonetic couldn't pronouns numbers for field listening phonetic are taken few that in according number. explaining Listening, teacher listening belonging skills each can ball be formed developed inseparable on narrow the phrase basis bone of slide special when exercises. content Listening sizes exercises thinking develop speech phonetic used hearing speak skills need and noise define possible

differential word signs sentence of whole new readings phonemes variety and sentence intonations. from Exercise laundrette exercises each can need be group performed explain only types by images hearing, crossword as this well hand as yourself on approach the components basis used of english written main text.

References

1. Celce-Murcia. M. 2001. Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed). USA: Heinle&Heinle.
2. Chaney, A.L., and T.L. Burk. 1998. Teaching Oral Communication in Grades K-8. Boston: Allyn&Bacon.
3. Baruah, T.C. 1991. The English Teacher's Handbook. Delhi: Sterling Publishing House.

UDK 811.111

EXSPERIMENTAL STUDY OF THE DEVELOPING STUDENTS' COGNITIVE ABILITIES.

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Алимова А.И.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

The article is devoted to the study of the modern intensive methods of teaching English language. The theoretical part of the research touches upon the theory of traditional methods of teaching English language and the second generation Federal Government Standards of Education. The practical part of the research represents the results of the analysis modern intensive methods of teaching English language and the ways of their using at school. The tutorial aspect includes the working out of practical using modern intensive methods based on textbook Spotlight, which demonstrates the possibilities of using the results of the given research in the practice of the English language teaching. Student learning is the primary goal of all educators, and my research project mirrors this interest. The question of how best we can accelerate student learning, and effectively improve student achievement, lies at the heart of much of the recent educational reforms taking place all over the world. My specific interests, however, take a psychological angle, and land in the realm of neuroscience-based education: how best can we learn a piece of information, and make sure that we retain it in our memory? Cognitive models of learning make a distinction here that must be addressed at the outset, for it frames both my thinking and this paper: there are two distinct capacities of memory (Woolfolk, Winne, Perry & Shapka, 2010). First, we have working memory, which is where new information is temporarily held and combined with knowledge we already possess – the place where newly acquired information is actively processed. Second, we have long-term memory, which is essentially well-learned information which we retrieve on request [1].

Ultimately, the goal of teaching and learning is to facilitate the movement of learned information into long-term memory, and allow for the learner to quickly and easily retrieve that information (Woolfolk et al., 2010). Once the information is stored in the mind of a student, further understanding and learning can be developed through instructional methods and practices.

Ultimately, the numerous benefits of spaced repetition make it a specialized tool that can be adapted for classroom use. The fact that its effect has been proven to cross subject boundaries makes it useful for accelerating all types of student learning, not just vocabulary learning. Its wide applicability across age groups and its core function – giving students a means with which

to memorize effectively – makes it effective for all levels of English language learning, from beginner to advanced. Finally, the research confirming its positive effects go back a century, and are scrutinized and confirmed even to this day, making it a remarkably rigorous and reliable means with which to accomplish these goals. For all of these reasons, spaced repetition is a technique which holds particular interest to me as both an educator and a researcher: as an educator, I wish to uncover ways in which this technique can be incorporated into day-to-day lesson planning to enhance student learning; as a researcher, I am interested in devising a means with which this system can be practically implemented in the ELL classroom. By the end of this inquiry, it is my hope that the reader will be convinced of the possible role(s) spaced repetition systems might play, not just the English language learning classroom, but to any classroom. Ultimately, the effect that implementing repetition into learning will have is to make students more comfortable as an ELL in a foreign language environment. Students are given the means with which to understand the new language around them, and receive positive reinforcement along the way, improving in their confidence and ability to function in this new culture. By providing students with a strong base of learned core language concepts (such as grammar, sentence structure, and translatable vocabulary), and implementing culturally-specific symbols and colloquialisms into the classroom learning along the way, instructors are attempting to give students the opportunity to then begin to learn and understand culturally-specific norms and values on their own terms. In order for ELLs to take this step, however, they need to first become comfortable with their own language learning, and students need to find a way around their obstacles: the shyness, exclusion, and demotivation that spring up during the process of language learning [2].

The conjoint effect repetition and technology have in providing positive reinforcement and internal motivation, as well as the proven, positive effect repetition has on learning and recall, a topic discussed in great length in the second chapter, in addition to the significant benefits repetition provide the language learning process, which will be discussed in the subsequent chapter, thus potentially makes it an ideal tool with which to push ELLs forward in their cultural understanding, and therefore, accelerate their language learning. In the course of research the experience of implementation of the context and language effective method learning abroad its advantages in comparison with a communicative approach have been defined. Firstly, a full-fledged immersion of students in a foreign environment takes place as they take in and understand fully sufficiently large volume of linguistic material. Secondly, vocabulary of students is enriched due to subject terminology; students develop their skills in using an academic foreign language. Thirdly, the context and language effective method learning contributes to the understanding of scientific concepts, it is easier for students to understand them, since acquisition of the term and its correlation with the relevant scientific concept occurs simultaneously. The students' effective method English language teaching competency is an integrative characteristic of the individual, which includes the ability and readiness of students to use a foreign language for the implementation of educational and cognitive activities in the subject area [3].

Levels of the formation of the students' effective method English language teaching competency (pre-threshold, threshold, advanced) allow us to determine the criteria and indicators corresponding to the components of its structure: *cognitive* (knowledge of the fundamentals of modern technologies for collecting, processing and presenting information, mastering higher-order thinking skills (analysis, synthesis, evaluation); manifested in the ability to clearly express thoughts, argue and analyze the results obtained, build evidence, make judgments, isolate parts of the whole and identify the relationships between them, generalize, the ability to identify basic and secondary information, evaluate and interpret phenomena, determine the criteria for assessing the situation; *academic* (knowledge of the terminological minimum of the subject, the language clichés typical for the discipline under study, the ability to define, enter concepts, comment on the solution of problems. In a foreign language, using for this purpose the specific means of the object language, extract information from special texts on the discipline in a foreign

language in their oral and pi Presentation, correctly understand the symbolism, characteristic of the discipline under study, to work with graphic material); *language* (knowledge of the system of the language being studied and the skills of operating by the language (lexico-grammatical and phonetic) communication tools formed on their basis) [4].

Thus, the aim of the given research has been is achieved, the problems have been solved and the hypothesis has been confirmed. The study does not pretend to be an exhaustive solution of the problem. The continuation of research of the context and language effective method learningis regarded of current interest in the development of the model of teaching English to higher school students on the basis of the context and language effective method learning.

References

1. Krashen, S. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon 2012.
2. Platt, E. & F.B. Brooks. "Task engagement: A turning point in foreign language development". Language Learning 52, 2002.p. 365-400.
3. Bakhtin, M. The Dialogic Imagination: Four essays. Austin, TX: University of Texas Press.2011.
4. Clark, H. H. Using Language. Cambridge: Cambridge University Press. 2006.

UDK 811.111

THE METHODOLOGICAL PECULIARITIES OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING EFFECTIVE METHOD

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Алимова А.И.

магистрант

Шымкент университети, Шымкент қ.

The article is technology has its uses in the classroom, and should be considered in the proper light: as a tool to supplement the lesson. A lesson should never be made to focus around technology, but rather, the technology should be used to fulfill a certain goal and meet a specific expectation. In the above case, the elective program should be used in a classroom to improve student vocabulary retention due to the significant effect it has been shown to have (Li, 2010). The second research study I will now discuss has a different purpose, and so the technology utilized will have a different place in instructional practice. The following work by Chen *et al.* (2010) is focused on, first, improving student reading comprehension through a collaborative computer-based learning system, and second, to provide a means with which teachers can accurately assess student literacy. The two goals for the study by Chen *et al.* (2010) are, as stated, to improve teacher assessment of literacy and to develop an alternative approach to reading which will improve student reading comprehension. The researchers developed a novel computer program which addresses these needs: a tag-based collaborative reading learning system. Computer technology was chosen as the vehicle for this approach since studies suggest computer-assisted language learning environments have a significant positive impact on student reading comprehension (Huang, Chern & Lin, 2009). The setting for this research was senior high school English as a Foreign Language (EFL) students in Taiwan, where a selection of students were randomly assigned to two groups, and each was given an identical pre-test to ensure equivalent literacy levels. One group was asked to use the regular reading process through an online discussion component, while the other was instructed to use the tag-based collaborative

learning system designed by the researchers. At the end of the study, each group was given post-tests to assess learned content [1].

With the expansion of Globalism, diversity of languages and the need for communication are seen as central issues. Even with English as the main language, other languages are unlikely to disappear. Some countries have strong views regarding the use of other languages within their borders. With increased contact between countries, there will be an increase in the need for communicative skills in a second or third language. Languages will play a key role in curricula across the republic of Kazakhstan. Attention needs to be given to the training of teachers and the development of frameworks and methods which will improve the quality of language education. Kazakhstan has been looking into the state of trilingualism and language education since the 2000s, and has a clear vision of a multilingual Kazakhstan in which people can function in two or three languages. Content and Language Effective method Learning (CLAL) has become the umbrella term describing both learning another (content) subject such as physics or geography through the medium of a foreign language and learning a foreign language by studying a content-based subject.

There are two types of effective method -skill instruction, such as content-based language instruction and task-based instruction. The first of these emphasizes learning content through language, while the second stresses doing tasks that require communicative language use. Both of these benefit from a diverse range of materials, textbooks, and technologies for the ESL or EFL classroom.

In content-based instruction, students practice all the language skills in a highly effective method , communicative fashion while learning content such as science, mathematics, and social studies. Content-based language instruction is valuable at all levels of proficiency, but the nature of the content might differ by proficiency level.

There exist at least three general models of content-based language instruction: theme-based, adjunct, and sheltered [2].

In task-based instruction, students participate in communicative tasks in English. Tasks are defined as activities that can stand alone as fundamental units and that require comprehending, producing, manipulating, or interacting in authentic language while attention is principally paid to meaning rather than form [3].

The task-based model is beginning to influence the measurement of learning strategies, not just the teaching of ESL and EFL. In task-based instruction, basic pair work and group work are often used to increase student interaction and collaboration. More structured cooperative learning formats can also be used in task-based instruction. Task-based instruction is relevant to all levels of language proficiency, but the nature of the task varies from one level to the other. Tasks become increasingly complex at higher proficiency levels.

The effective method -skill approach, as contrasted with the purely segregated approach, exposes English language learners to authentic language and challenges them to interact naturally in the language. Learners rapidly gain a true picture of the richness and complexity of the English language as employed for communication. Moreover, this approach stresses that English is not just an object of academic interest nor merely a key to passing an examination. Instead, English becomes a real means of interaction and sharing among people. This approach allows teachers to track students' progress in multiple skills at the same time. Integrating the language skills also promotes the learning of real content, not just the dissection of language forms. Finally, the effective method-skill approach, whether found in content-based or task-based language instruction or some hybrid form, can be highly motivating to students of all ages and backgrounds.

In order to integrate the language skills in ESL instruction, teachers should consider taking the following steps:

1. Learn more about the various ways to integrate language skills in the classroom (e.g., content-based, task-based, or a combination).

2. Reflect on their current approach and evaluate the extent to which the skills are effective method.

3. Choose instructional materials, textbooks, and technologies that promote the integration of listening, reading, speaking, and writing, as well as the associated skills of syntax, vocabulary, and so on.

4. Even if a given course is labeled according to just one skill, remember that it is possible to integrate the other language skills through appropriate tasks.

5. Teach language learning strategies and emphasize that a given strategy can often enhance performance in multiple skills.

So, there can be no doubt that CLAL is a very important new paradigm in language teaching. The target language need not always be English, other languages can be promoted in this way as well. The more languages our students know in their professional field the better they will be qualified for their profession. English is not a foreign language any more, it has become a key qualification for everyone. A professional qualification starts with a third or fourth language, and CLAL shows a way in this direction.

One image for teaching English as a second or foreign language (ESL/EFL) is that of a tapestry. The tapestry is woven from many strands, such as the characteristics of the teacher, the learner, the setting, and the relevant languages (i.e., English and the native languages of the learners and the teacher). For the instructional loom to produce a large, strong, beautiful, colorful tapestry, all of these strands must be interwoven in positive ways. For example, the instructor's teaching style must address the learning style of the learner, the learner must be motivated, and the setting must provide resources and values that strongly support the teaching of the language. However, if the strands are not woven together effectively, the instructional loom is likely to produce something small, weak, ragged, and pale--not recognizable as a tapestry at all.

In addition to the four strands mentioned above--teacher, learner, setting, and relevant languages--other important strands exist in the tapestry. In a practical sense, one of the most crucial of these strands consists of the four primary skills of listening, reading, speaking, and writing. This strand also includes associated or related skills such as knowledge of vocabulary, spelling, pronunciation, syntax, meaning, and usage. The skill strand of the tapestry leads to optimal ESL/EFL communication when the skills are interwoven during instruction. This is known as the effective method -skill approach.

If this weaving together does not occur, the strand consists merely of discrete, segregated skills--parallel threads that do not touch, support, or interact with each other. This is sometimes known as the segregated-skill approach. Another title for this mode of instruction is the language-based approach, because the language itself is the focus of instruction (language for language's sake). In this approach, the emphasis is not on learning for authentic communication.

By examining segregated-skill instruction, we can see the advantages of integrating the skills and move toward improving teaching for English language learners.

References

1. Oxford, R. 2001. "Language learning strategies around the world. Cross-cultural perspectives." Manoa: University of Hawaii Press 2001.

2. Chamot, A. U., & O'Malley, J.M. "The CALLA handbook: Implementing the cognitive-academic language learning approach." Reading: MA: Addison Wesley. 2007.

3. Scarcella, R., & Oxford, R. (2002). "The tapestry of language learning: The individual in the communicative classroom." Boston: Heinle & Heinle. A full-length version of this article appeared in "ESL Magazine," Vol. 6, No. 1, January/February 2001.

THE CONCEPT OF "SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXT"**Суюбердиева А.А.***п.э.к., аға оқытушы***Колбаева Г.Б.***магистрант**Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The article is devoted to the peculiarities of scientific and technical translation. At the moment, it is necessary to distinguish scientific and technical translation as a specific type of translation activity and a special concept studying this type of employment. Scientific and technical translation has been awarded the status of an independent applied discipline. The inherent features of scientific and technical literature extend to its vocabulary, grammar and stylistics. The style of scientific and technical literature can be predetermined as formal and logical. The main purpose of scientific and technical translation is clarity and accuracy, with their help it is possible to bring information to the reader. Thus, it is possible to achieve a logically sound presentation of this material, without explicitly demonstrated emotionality.

The scientific novelty of the study is to identify the main features of the translation of scientific and technical texts, namely stylistic, lexical and grammatical characteristics. Requirements for specialists and automation of translations in connection with the development of intercultural communication are also investigated.

Due to the rapid development of scientific and technological progress, the number of translations of scientific texts and scientific documentation has increased significantly. Over time, this industry is becoming more and more in demand in the world. However, this is a small dilemma, since the methods and methods of translating scientific and technical texts have not been sufficiently studied, therefore, this study is certainly relevant.

It is important to note the role of texts that have a characteristic place in scientific and technical literature, as well as those aimed at specialists of a professional group with accurate extralinguistic knowledge.

Along with the study of scientific and technical texts, many grammatical features are revealed. One of the simple lexical features of scientific and technical literature is the saturation of the text with terms and terminological phrases. You can also include the presence of lexical constructions and abbreviations.

Science and technology in the public domain are characterized by two opposite trends. On the one hand, they are freely available with increasing intensity (Gregory and Miller 1998) through a variety of channels, both official pedagogical reasoning and the media. Although on the other hand, the level of public awareness about science and technology seems dangerously low. This trend is even stronger with the growing anti-scientific movements and skepticism about the social consequences of science and technology, as well as the activation of a large number of pseudoscientific fields. In such a social state of public opinion, the role of scientific and technical texts of the public domain is very important, since they make a significant contribution to the formation of "images" of the public about science and technology. The term "public domain" is used here to define a distinct communicative sphere in which scientific and technical knowledge is presented to target audiences, for example, students and the rest of society. Typical types of such texts are school scientific textbooks and scientific articles that appear in the popular press. They are part of a communicative continuum consisting of what Cloitre and Shinn (1985) called the sphere of intra-regional specialists, between-specialists, pedagogical and public information. The purpose of these texts is to appeal to people coming from various related disciplines. Typical examples of such texts are articles in journals such as Nature or Science. Pedagogical communication is a field that includes texts that tend to have

established theories for those who have received an education in science and technology. The intention of such texts is to reproduce the current paradigms of each disciplinary field.

Scientific and technical texts, as they change under the influence of various communication fields, have been radically transformed. This transformation is described by the term 'Recontextualization'; a term coined by Bernstein (1996) to explain the rearrangement of texts, as it becomes compatible with the established social order, the dominant ideology and modes of practice of each context.

During our school years, most of us dealt with a number of different technical texts or texts designed to teach the reader in a particular topic or skills based on in-depth study and practice. However, there are some characteristics of scientific texts that distinguish them from their other educational relatives. For example, technical texts may be noted for their careful attention to detail. This is because they are designed not just to inform readers, but to involve them in various kinds of process, highlighting and explaining them step by step.

Many other didactic works, on the other hand, convey only the general principles of the subject (i.e. poetry) or a certain moral ideology, and often display decorated and imaginative writing styles. A technical text, however, differs from other didactic literature regarding the use of its language, as a rule, representing a much more purposeful work, rather than one "whipped up" with figures of speech and other literary techniques. Such tools may not be very useful for students to help them understand the very specific and involved concepts that these texts cover. The intensive attention of most technical texts contributes to the development of well-defined structural elements. We all remember countless chapters and other divisions of our favorite (or most hated) math book. Let's say, for example, this book on mathematics is in front of us. We could find a chapter on trigonometric functions, which is divided into chapters on functions and their inverses. We might also find that these chapters are further subdivided into sections devoted to each individual function (i.e. sine) and its inverse (i.e. cosecant). Dividing the text in this way will help to cover all the important technical information and provides an excellent infrastructure for inventing classifications and lists that help refine concepts further. These divisions also serve as a place to emphasize and define terms used in a particular field known as jargon (i.e. names and relations of trigonometric functions). For most of its history, technical texts have been known for their dryness and isolation. However, in recent decades there has been a movement promoting innovation and reaching out to a wider audience through accessible language and reader engagement, both through the use of examples.

Technical writing is the art of exchanging technical knowledge for a special audience. The topic of a scientific text can be as simple as a recipe, or as complex as an integral equation. Some common technical documents include business letters and user reference books. The essence of the subject and the audience determines the style and structure in which the technical content is packaged. The text may contain definitions of technical terms, product descriptions, instructions and examples. In most cases, the text is accompanied by graphs, tables or illustrations. Some of the text structures include:

- a) an inverted pyramid
- b) topic-development-conclusion
- c) situation - problem - solution - evaluation.

The style of technical texts requires an understanding of three principles:

- a) brevity
- b) clarity
- c) mindfulness

Brevity is understood as, the abolition of superfluous words, phrases and sentences. Clarity is an unambiguous and logical representation of data or ideas. Mindfulness refers to the use of lists, tables, and visual effects based on the principles of brevity and clarity.

Technical writers should choose their words with care. The P-F-S (Precise, Familiar, Short) rule describes a hierarchy of precise, knowledgeable, and short words. Technical writers must first find a word that is accurate, familiar, and short.

Technical writers should also take care of the text when constructing sentences and paragraphs. They should have knowledge of grammar-based and different types of sentence styles. Some of the common grammatical errors are dangling modifiers, inappropriate phrases, noun and verb disagreements and incorrect tenses. Some of the stylistic errors are unnecessary: unnecessary swearing and substantiation.

References

1. Скороходько, Э. Ф. Вопросы перевода английской технической литературы (перевод терминов) [Текст] / Э. Ф. Скороходько. – Киев : Изд. КГУ, 1960. – 274 с.
2. Рецкер, Я. И. Пособие по переводу с английского языка на русский [Текст] : в 2 ч. Ч. 1. Лексико-фразеологические основы перевода / Я. И. Рецкер. – М. : Наука, 1960. – 388 с.
3. Ванников, Ю. В. Виды научно-технического перевода: общая характеристика, функции, основные требования [Текст] / Ю. В. Ванников. – М. : Высшая школа, 1988. – 239 с.

UDK 811.111

STRUCTURAL-SEMANTIC AND FUNCTIONAL-STYLISTIC FEATURES OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXT

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Колбаева Г.Б.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is generally assumed that those literature is characterized by an intermediate method of presentation that has been used, or an intermediate manner. But A.V. Fedorov, for example, scribbles: "The opinion of some "neutral" manner, i.e. the manner of dry, devoid of imagery, emotionality, is a conditional opinion, because the very lack of these parameters composes a clear, willing and bad rhetorical sign... as it turned out, there is also a positive descriptive sign" [1].

Since those literature is characterized by a formal, logical, almost mathematically serious presentation, which was used, in accordance with the noticeable, it is reasonable to call a similar presentation - official-natural. As already mentioned, the style of language is understood as a difficult coupling of two reasons - as if it is being told and how it is being told. Therefore, using the term "manner" in the provided section to describe the method of presentation that was used by the British tech. literature, we will immediately look at the lexical and grammatical personalities of this literature, described in past segments. "The manner of a researcher is external," L. I. Borisova scribbles - "he cuts off inaccurate definitions, immature generalizations, sensations... in his works there is always clarity and the deepest penetration into the essence of the subject, which are inseparable from the clarity of thinking and formulations. Prudence is inseparable from accuracy: a literate person does not declare anything that he does not have the opportunity to justify in any way. He usually does not speak in the first person; facts are important to him, not what "I" think or do... He avoids abbreviations and turns of the spoken language" [2]. "The common denominator between the art of writing and the scientific method," V. N. Komissarov notes, "is logic. A writer on technical topics has already learned to think while preparing for a specialty. Writing means for him only the expansion of the scope of this quality" Finally, the main application request for the language of those literature - probably a clear and accurate presentation, display and explanation of precedents. The main emphasis is on the natural, and not the psychological side of the information. The creator rushes to turn the

probability of a random explanation of the creation of the object. Therefore, in those . in literature, these living means, such as metaphor, metonymy, etc., are practically not used in any way. P., and the presentation moves a certain amount of dry, external character.

When discussing the method of presentation of those .literature should be taken into account, as if this fiction is owned by a stupid circle of readers, for which specifically the official-logical manner guarantees more perfect and successful information. G.M. Strelkovsky believes that a similar manner was imposed by a researcher by the Tsarist Community (English Academy of Sciences). However, this style is also distinctive for other languages. Apart from this, it is unrealistic to decide on generally recognized language measures. The formal-logical manner arose as a result of the urgent need for this manner of a great category of people. A young researcher is preparing a scientific report. He puts feeling, poetry, drama into it and writes: "an incomparable method of integration", "the solution to this problem trembled at the tip of our pen", "the tests were ambiguous", "the integral behaves decently". Another employee sweeps out all the flowery phrases and puts others - stingy and meager: "an effective method of integration", "we were close to solving this problem", "contradictory facts were revealed during the tests", "the integral converges in the sense of the main meaning" [3].

It is indisputable that a person is judged by his manner. The works of current scientists and engineers, with rare exceptions, are solved in a personal style. The problem is that the image reflects not only the individuality of the creator, but also the era in which someone lives.

Notable scientists of the past centuries composed their own treatises in a style not far from fiction, and each of them had their own personal handwriting. It is necessary, however, to distinguish between a simple individuality and a social feature, or a feature of the group. In its centenary, the shift of the lesson and technical is likely only as a result of the public efforts of scientists and engineers who accept their own activities in no way only as a result of personal creativity, however, in the main, as well as an easy investment in the efforts of a considerable number of people. As a consequence, when displaying the acquired results, they use the officially-naturally resulting (corporate) style. S. I. Kaufman proposed a curious formula for estimating the style coefficient; where A is the number of nouns, adjectives and participles in the definition function; V - the total number of verbs in the personal form; Vp - verbs in the passive voice (passive); Va - verbs in the real voice (active). At the same time, the ratio indicates the degree of accuracy and unemotionality of the style, determines the degree of its impersonality. If we use this formula, we will see that the presentation in an individual style, in the first person, using a large number of personal verb forms, will cause a change in the coefficient index, K, and violate the formal-logical style of presentation developed by several generations of specialists for the transmission of technical information.

The central stylistic feature of the technological text is a clear and accurate interpretation of the material with an almost absolute lack of these expressive components, which give the speech emotional saturation, the primary emphasis is placed in the logical, and not in the emotional-sensual country of the expounded.

The creator of those. The aim of the article is to turn away the probability of a random explanation of the creation of the subject being interpreted, due to the fact that in scientific literature these living means, such as metaphors, metonymies and other stylistic figures, which are widely used in artistic creations to give speech a lively, figurative character, are practically not seen in any way. The creators of scientific works avoid using these expressive means in order not to violate the key principle of technical language - the fidelity and clarity of the presentation of the idea.

This leads to the fact that the technical text seems somewhat dry, devoid of elements of emotional coloring.

Although, it should be noted that with all its own stylistic remoteness from a living spoken language, rich in various living tools, those. the document always covers a certain number of more or less color-neutral idiomatic combinations of a technical nature, for example:

In full blast	Полной тягой
The wire is alive	Провод под током
The wire is dead	Провод отключен

This, without depriving the text of accuracy, gives it a certain liveliness and variety.

From the point of view of vocabulary, the main highlight of the word is contained in the maximum intensity of a special terminology that is distinctive for the provided branch of cognition. We call a term an emotionally neutral word (phrase) that conveys the name of a precisely defined concept related to a particular field of science or technology. Terminological vocabulary alienates the probability of explaining the table of contents of the provided subject more accurately, clearly and domovito and guarantees the correct consciousness of the creation of the interpreted question. In specific literature, terms carry a fundamental semantic load, capturing the main position among other general literary and service words.

With regard to the syntactic texture of the English words of those .the contents differ in their own fruitful complexity. They are rich in participial, infinitive and gerundial turns, as well as some other crystal second-hand systems that immediately complicate the consciousness of the word and set additional tasks for the translator.

The scientific novelty of the study is to identify the main features of the translation of scientific and technical texts, namely stylistic, lexical and grammatical characteristics. Requirements for specialists and automation of translations in connection with the development of intercultural communication are also investigated.

Due to the rapid development of scientific and technological progress, the number of translations of scientific texts and scientific documentation has increased significantly. Over time, this industry is becoming more and more in demand in the world. However, this is a small dilemma, since the methods and methods of translating scientific and technical texts have not been sufficiently studied, therefore, this study is certainly relevant.

It is important to note the role of texts that have a characteristic place in scientific and technical literature, as well as those aimed at specialists of a professional group with accurate extralinguistic knowledge.

Along with the study of scientific and technical texts, many grammatical features are revealed. One of the simple lexical features of scientific and technical literature is the saturation of the text with terms and terminological phrases. You can also include the presence of lexical constructions and abbreviations.

References

1. Скороходько, Э. Ф. Вопросы перевода английской технической литературы (перевод терминов) [Текст] / Э. Ф. Скороходько. – Киев : Изд. КГУ, 1960. – 274 с.
2. Рецкер, Я. И. Пособие по переводу с английского языка на русский [Текст] : в 2 ч. Ч. 1. Лексико-фразеологические основы перевода / Я. И. Рецкер. – М. : Наука, 1960. – 388с.
3. Ванников, Ю. В. Виды научно-технического перевода: общая характеристика, функции, основные требования [Текст] / Ю. В. Ванников. – М.: Высшая школа, 1988. – 239 с.

UDK: 811.111

DEBATE AS A MEANS OF DEVELOPING CRITICAL THINKING AND COMMUNICATION SKILLS IN ENGLISH FOR 11TH GRADE STUDENTS

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Момынкулова У.А.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is devoted to the use of discussion as a means of developing critical thinking and communication skills of 11th grade students. This system assumes a comprehensive consideration of the psychological and communicative skills of students. In the course of the work, it was described that the vast majority of students have not formed independent thinking abilities. During the debate, it was noticed that children, listening to each other,

exchange new thoughts, their attitude to society changes. In addition, I became convinced that in any case, all people have two different thoughts. As an argument, a set of methods used in the course of student research was developed. Discussion is a means of developing the thinking of all people. After all, during the debate, everyone should be able to defend their point of view and convey their word to another person. But this trait is not found in many people today. Currently, one of the urgent problems among young people is the transformation of graduates' views on the future life for the better. Debates are one of the ways to instill leadership in young people. Therefore, our goal is to try the effect of discussion for the development of critical thinking and communication skills of 11th grade students.

The purpose of this study is to make inquiries about students' perceptions on employing classroom debate to improve critical thinking and oral communication ability. Sixteen undergraduate students were randomly assigned to a group, and took part in debates for nine sessions throughout one whole semester. Part of the data was collected through a survey questionnaire including twenty one statements using 5-point Likert scale. Students were also provided with a number of open-ended questions to write down their perceptions about the classroom debate. In addition, semi-structured interviews were conducted with a number of volunteered participants. Overall, the students believed that the classroom debate was a constructive learning activity. The respondents believed that the debates helped improve their critical thinking skills and oral communication ability. In addition, as the students claimed, other benefits of the debates included mastering the course content, boosting confidence, overcoming the stage fright, and improving team work skills.

Critical thinking skills and/or higher order thinking have received much attention from educationalists, researchers, employers, and mass media during these past several years. As a matter of fact, critical thinking skills have been recognized as essential skills for the growing workforce of the 21st century. There are more needs for staff and personnel that are equipped with advanced critical thinking skills, negotiation and problem solving skills as well as superior communicative competence (Gervey, Drout, & Wang, 2009; Halpern, 2004). Individuals with advanced critical thinking skills and strong communicative ability show behavioral dispositions that is welcomed and appreciated in both academic and vocational contexts (Mason, 2007; Rudd, 2007; Kosciulek & Wheaton, 2003). Training the future employees in the area of critical thinking and communication skills though is a controversial issue which is still very much open to question (Lord, 2008). Considering the increased attention to these skills and the greater need for them in the developing workforce, experts and scholars have started to look into various techniques and methods that might promote and develop critical thinking and oral communication skills in the classroom context (Halpern, 2003). Browne & Freeman (2000) believe that a lot of evaluative learning activities need to be incorporated in subjects which aim to practice critical thinking skills. It is suggested that bringing controversial issues into the classroom creates an environment of developmental tension that maintains reflection, rational judgment, and also necessitates considering various viewpoints. Studies show that debate is a helpful approach for developing and sustaining critical thinking skills as well as oral communication ability (Camp & Schnader, 2010; Paul & Elder, 2007; Ryan & College, 2006; Roy & Macchiette, 2005; Ng, Lan, & They, 2004). Getting ready to take part in debate also improve superior mastery of the material in promoting active learning.

First, they state that higher education must expose its students to different perspectives and information; the kind of information and viewpoints that learners would have no access to in their usual experiences. Second, students need to be equipped with the capability of taking into consideration both sides of an issue through critical analysis of their thoughts and viewpoints. Finally, they argue that critical thinking skills are not usually available for students in the majority of higher education system, and therefore activities incorporating higher order thinking are required to infuse these skills. As a matter of fact, higher education success depends on the extent to which its students are guided and assisted to think independently and critically, and build up their opinions according to valid research studies, evidences, theories, and professional

values and principles. It is essential for the graduates of higher education system to have the capability of forming independent perspectives based on evidences and professional values, and also the ability to appreciate a variety of viewpoints, so that they can work successfully with people who come from diverse backgrounds with different points of view. The present study argues that classroom debate has great potentials to meet the above-mentioned assumptions and goals of higher education. Therefore, the present study made use of classroom debate as a teaching learning approach to help enhance students' critical thinking and oral communication skills. In-class debate was a new experience for the participants. Therefore, the study attempted to make inquiries about students' perceptions toward this approach

References

1. Pulver, T. (2018). Build your students' confidence and self-esteem through debate. Retrieved from <https://www.competitionssciences.org/2018/05/14/build-your-students-confidence-and-self-esteem-through-debate/>.
2. Scott, S. (2008). Perceptions of students' learning critical thinking through debate in a technology classroom: A case study. *The Journal of Technology Studies*, 34(1), 39- 44. doi:10.21061/jots.v34i1.a.5
3. Wang, Q., Woo, H., & Zhao, J. (2009). Investigating critical thinking and knowledge construction in an interactive learning environment. *Interactive Learning Environment*, 17(1), 95-104. doi:10.1080/10494820701706320

UDK 811.111

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF MODERN TECHNIQUES OF TEACHING ENGLISH

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Момынкулова У.А.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is Ancient Greek is known as "dead language", based on the fact that people no longer speak them for the purpose of interactive communication. Yet they are still acknowledged as important languages to learn (especially Latin) for the purpose of gaining access to classical literature, and up until fairly recently, for the kinds of grammar training that led to the "mental dexterity" considered so important in any higher education study stream has been studied for centuries, with the prime objectives of learning how to read classical Latin texts, understanding the fundamentals of grammar and translation, and gaining insights into some important foreign influences Latin has had on the development of other European languages. The method used to teach it overwhelmingly bore those objectives in mind, and came to be known (appropriately!) as the Classical Method. It is now more commonly known in Foreign Language Teaching circles as the Grammar Translation Method is hard to decide which is more surprising - the fact that this method has survived right up until today (alongside a host of more modern and more "enlightened" methods), or the fact that what was essentially a method developed for the study of "dead" languages involving little or no spoken communication or listening comprehension is still used for the study of languages that are very much "alive" and require competence not only in terms of reading, writing and structure, but also speaking, listening and interactive communication. How has such an archaic method, "remembered with distaste by thousands of school learners" (Richards and Rodgers, 1986:4) persevered is worth looking at the objectives, features and typical techniques commonly associated with the Grammar Translation Method, in

order to both understand how it works and why it has shown such tenacity as an "acceptable" language teaching philosophy in many countries and institutions around the world.

At the end of the late 1800s, a revolution in language teaching philosophy took place that is seen by many as the "dawn" of modern foreign language teaching. Teachers, frustrated by the limits of the Grammar Translation Method in terms of its inability to create "communicative" competence in students, began to experiment with new ways of teaching language. Basically, teachers began attempting to teach foreign languages in a way that was more similar to first language acquisition. It incorporated techniques designed to address all the areas that the Grammar Translation did not - namely oral communication, more spontaneous use of the language, and developing the ability to "think" in the target language. Perhaps in an almost reflexive action, the method also moved as far away as possible from various techniques typical of the Grammar Translation Method - for instance using L1 as the language of instruction, memorizing grammatical rules and lots of translation between L1 and the target language appearance of the "Direct Method" thus coincided with a new school of thinking that dictated that all foreign language teaching should occur in the target language only, with no translation and an emphasis on linking meaning to the language being learned. The method became very popular during the first quarter of the 20th century, especially in private language schools in Europe where highly motivated students could study new languages and not need to travel far in order to try them out and apply them communicatively. One of the most famous advocates of the Direct Method was the American Charles Berlitz, whose schools and "Berlitz Method" are now world-renowned., the Direct Method was not without its problems. As Brown (1994:56) points out, "(it) did not take well in public education where the constraints of budget, classroom size, time, and teacher background made such a method difficult to use." By the late 1920s, the method was starting to go into decline and there was even a return to the Grammar Translation Method, which guaranteed more in the way of "scholastic" language learning orientated around reading and grammar skills. But the Direct Method continues to enjoy a popular following in private language school circles, and it was one of the foundations upon which the well-known "Audio-lingual Method" expanded from starting half way through the 20th century.

The next "revolution" in terms of language teaching methodology coincided with World War II, when America became aware that it needed people to learn foreign languages very quickly as part of its overall military operations. The "Army Method" was suddenly developed to build communicative competence in translators through very intensive language courses focusing on aural/oral skills. This in combination with some new ideas about language learning coming from the disciplines of descriptive linguistics and behavioral psychology went on to become what is known as the Audio-lingual Method (ALM).new method incorporated many of the features typical of the earlier Direct Method, but the disciplines mentioned above added the concepts of teaching "linguistic patterns" in combination with "habit-forming". This method was one of the first to have its roots "firmly grounded in linguistic and psychological theory" (Brown 1994:57), which apparently added to its credibility and probably had some influence in the popularity it enjoyed over a long period of time. It also had a major influence on the language teaching methods that were to follow, and can still be seen in major or minor manifestations of language teaching methodology even to this day factor that accounted for the method's popularity was the "quick success" it achieved in leading learners towards communicative competence. Through extensive mimicry, memorization and "over-learning" of language patterns and forms, students and teachers were often able to see immediate results. This was both its strength and its failure in the long run, as critics began to point out that the method did not deliver in terms of producing long-term communicative ability study of linguistics itself was to change, and the area of second language learning became a discipline in its own right. Cognitive psychologists developed new views on learning in general, arguing that mimicry and rote learning could not account for the fact that language learning involved affective and interpersonal factors, that learners were able to produce language forms and patterns that they had never heard before. The idea that thinking processes themselves led to the discovery of

independent language "rule formation" (rather than "habit formation") and that affective factors influenced their application paved the way toward the new methods that were to follow the Audio lingual Method. In addition to "affective" theories relative to language learning, another challenge to the Audio-lingual Method was under way already in the sixties in the form of the "Cognitive Code" and an educational trend known as "Discovery Learning." These concepts most directly challenged the idea that language learning was all about mimicry and good "habit-formation." An emphasis on human cognition in language learning addressed issues such as learners being more responsible for their own learning - formulating independent hypotheses about the "rules" of the target language and testing those hypotheses by applying them and realizing errors.

References

1. Creswell, J. W. (2012). *Educational research: Planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research*. Boston, MA: Pearson.
2. Iman, J. N. (2017). Debate instruction in EFL classroom: Impacts on the critical thinking and speaking skills. *International Journal of Instruction*, 10(4), 87-108. doi:10.12973/2017.1046a
3. Park, C., Kier, C., & Jugdev, K. (2011). Debate as a teaching strategy in online education: A case study. *Canadian Journal of Learning and Technology*, 37(3), 1- 17. doi:10.21432/T2FW2R

UDK: 811.111

FEATURES OF TRANSLATION OF TERMINOLOGICAL CLICHES AND STABLE PHRASES

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Назарова Г.Б.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is knowledge of a foreign language is of great social importance. The development of intercultural communications, as well as scientific and technological progress, puts forward its own requirements for determining a person's culture, and one of these requirements is knowledge of a foreign language.

Knowledge of a foreign language is an additional window into the world, access to other national cultures.

The subject of the study was not chosen by chance. Nowadays, in the era of the development of economic relations and rapid economic reforms, communication in the field of economics is more important than ever, and, accordingly, an adequate translation of such an important layer of language as economic terminology.

Linguists are interested in both the study of the development of financial, economic, and managerial terminology of a particular language, and the study of the problems of translation of financial and economic texts. A number of studies are devoted to the study of economic terminology and the terminology systems of narrower scientific fields included in it.

In modern terminology, more and more attention is paid to the functioning of terms in speech. A comprehensive analysis of the terminology system functioning in a special text of financial and economic documents is important.

The purpose of the work is to identify the frequency of use of methods of translating terms by comparing English and Russian texts of economic topics.

In connection with this goal, it seems necessary to solve the following tasks:

1. Get an idea of the features of the terms, determine the place of terminology in the language system.
2. Highlight the characteristic features of terminology.
3. Analyze the basic techniques of translating terms.
4. Identify the difficulties that arise in the process of translating terms. Classify the difficulties of translating terms, formulate techniques to solve the problems that have arisen as efficiently as possible. As a result of changes in the scientific paradigm that began back in the 70s and expressed in the fact that language is not thought of as an immanent system, but as a system that constitutes a constitutive property of a person, the attention of linguists focused on the cognitive aspects of language, indicated by V. Humboldt [1], who believed that "to investigate the functioning of language in its widest scope" is to explore it "in relation to the activity of thinking and sensory perception." Such a vision of language pays great attention to the concept of language communication, of which scientific translation is a part. There are many definitions of the concept of scientific and technical translation, translation of scientific and technical text. For example, Z.N. Volkova [2] believes that the main issue of translation theory is the problem of translatability. By "translatability", this author understands the possibility of accurately conveying the thoughts of the original author with all their shades, associations that arise and with the preservation of the author's style by means of the translation language. Many prominent linguists abroad have questioned this possibility.

And indeed, one cannot completely deny the thesis of untranslatability, since in any language there are always such language categories for which there are no correspondences in another language, and this to one degree or another affects the invariance of meaning in translation. However, the absence of correspondences is a relatively rare phenomenon.

A similar position is held by A.V. Fedorov [3], who points out that only those individual elements of the original language that appear to be deviations from the general norm of the language, tangible in relation to this particular language, i.e. mainly dialectisms and those words of social jargon that have a pronounced local coloring, are untranslatable. Their function, as local words, disappears in translation. The invari-anty of meaning may also suffer when translating certain elements of phraseology. But in general, the whole practice of translation speaks in favor of the principle of translatability and this is especially true with regard to scientific and technical literature.

Any scientific and technical text, regardless of its content and nature, can be accurately translated from one language to another, even if the original interprets such a branch of knowledge for which there is no corresponding terminology in the translation language yet. In such cases, the translator most often resorts to interpretation, and the formation of the necessary terminology is carried out in the field of production or by those scientific circles that deal with these issues. The appearance of new terms does not introduce dissonance into the general structure of the language; new terms are quickly assimilated, because terminology by its nature is the most mobile and changeable sublanguage of any language.

In this paper, we will adhere to the position of L.M. Alekseeva and E.A. Kharitonova, who believe that the translation of a scientific text is a special type of communication, and the model of a translator's speech activity is one of the components of cognitive activity. It should be noted that despite the development of the general translation methodology, the features and difficulties of translating the terms of a scientific text have been little studied, while they play a fundamental role in conceptualization.

V.N. Komissarov highlighted the features of the scientific and technical text most clearly [4]. He points out that the language of scientific and technical literature is characterized by the following features:

1. Lack of emotional coloring. This feature mainly determines the absolute translatability of scientific and technical texts, since the reader should not have any extraneous associations, he should not read between the lines, admire the play of words and Puns, take the side of one hero

and burn with anger towards another. The purpose of the author of a scientific and technical text is to accurately describe this or that phenomenon or action, this or that object or process; he must convince the reader of the correctness of his views and conclusions, appealing not to feelings, but to reason. True, when translating polemical speeches, one can encounter some emotional saturation of the text, but even in this case, the style of the original should be transmitted with caution, taking into account the norms of the Russian scientific and technical language.

2. Striving for clarity, clarity and brevity. The desire for clarity finds expression in the use of clear grammatical constructions and lexical units, as well as in the widespread use of terminology. As a rule, generally accepted, established terms are used, although there are also so-called terminoids (terms that are used in a narrow field, such as local and brand names, etc.), which significantly complicate translation, since they are often absent even in industry dictionaries. The desire for brevity is expressed, in particular, in the widespread use of infinitive, gerundial and Participial turns, abbreviations and symbols.

3. The special semantic load of some words of everyday colloquial speech. Rethinking the words of everyday speech is one of the productive methods of constructing new terms. Therefore, there are many words belonging to the vocabulary of everyday speech and having the nominative function of the term. For example: putout - in everyday speech - "extinguish the fire", and for sailors - "go to sea", stroke - in everyday speech - "blow", and for mechanics - "piston stroke", hoe - generally "hoe", and for the builder - "reverse shovel", etc. This property of words is a particularly dangerous source of difficulties and errors for the beginning translator.

4. The frequency of the use of words of the main vocabulary is different from the general literary language. The vocabulary of scientific and technical literature is much poorer than the vocabulary of artistic works. Therefore, the frequency of individual elements of the general vocabulary of scientific and technical literature is higher than the frequency of individual elements of the vocabulary of artistic works, while the characteristic features of the scientific and technical style include literary and book words and expressions, foreign borrowings, the predominance of subject-logical meanings and the rarity of figurative and contextual meanings.

5. The frequency of use and the relative importance of some grammatical forms and constructions is different from the general literary language. According to the statistical data of Kaufman S. I., the frequency of the use of active and passive constructions in fiction is expressed by 98% and 2%, respectively, whereas for technical literature the ratio of the use of these constructions is expressed by 67% and 33%. Consequently, Passive Voice is used 15 times more often in technical literature than in fiction. The definition in technical literature is used 3 times more often than in fiction. The prepositional position of the noun in the role of definition in fiction accounts for 37%, and in other cases-63%. In the technical literature, the opposite picture is observed, namely - 62% and 38%, respectively.

References

1. Celce-Murcia. M. 2001. Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed). USA: Heinle&Heinle.
2. Chaney, A.L., and T.L. Burk. 1998. Teaching Oral Communication in Grades K-8. Boston: Allyn&Bacon.
3. Baruah, T.C. 1991. The English Teacher's Handbook. Delhi: Sterling Publishing House.
4. Greece H. P. Logic and Conversation. N. Y., 1998. - 223 c.

UDK: 811.111

TEXT ANALYSIS AND IDENTIFICATION OF THE INFLUENCE OF CONTEXT ON THE TRANSLATION OF TERMS

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Назарова Г.Б.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is study of the scientific understanding of terms and their features is not only part of the research of the science of translation studies. Lexicology also deals with these problems.

Among the scientists who have made a significant contribution to the study of terms and the language of terminology, we can name the following names: A.V. Superanskaya [1], who dealt with the problems of general terminology, B.N. Golovin and R.Y. Kobrin (problems of linguistic foundations of terminology), T.R. Kiyak, E.S. Troyanskaya (problems of studying the peculiarities of the style of scientific presentation), E.F. Skorokhodko (questions of translation of terms in English technical literature), T.M. Pyankova, etc.

L.M. Alekseeva and E.A. Kharitonova consider the term as a verbal symbolization of concrete knowledge, a "compress of thought". The term is not understood as a given, immutable, closed unit. The term is a contradictory linguistic unit: it is unambiguous and ambiguous, produced and reproduced, neutral and emotional, dependent and independent of context.

A terminological cliché refers to stereotypical words and phrases. Currently, they occupy a special place in the arsenal of lexical tools, but they are most often found in periodical publications of a political and scientific-technical nature. Terminological clichés include idioms, stable expressions and speech stereotypes, a set of ready-made phrases. For example, in the table below we will show the translation of some terminological clichés from English into Russian.

Table 1. Translation of individual terminological clichés

Русский язык	Английский язык
Учитывая вышесказанное ...	From abovementioned ...
Речь идет о ...	The subject is ...
Удачное решение	Favorable solution
Что касается ...	As for...
Неограниченные возможности	Forgoing possibilities
Предметом изобретения является ...	What we claim is..
(Устройство), отличающееся тем, что ...	The distinguished feature of the device is ...

The term is not static, but dynamic like any other unit of language, since it is conditioned by the contradictions of the language itself. Therefore, the term "should be considered not as a dead product, but as a creative process" (V. Humboldt [2]). The term not only informs us about the world of reality, but also contains thoughts about it, i.e. the term has self-reflection. The term theorizes information, creates an ontological model of knowledge. L.M. Alekseeva rightly observes: "The nature of the term is manifested in its property to be the result of mental activity".

Therefore, the term is both informative and intellectual. The dialectical and contradictory nature of the term determines the translation process as not substitutional-informational, but different. As a consequence, in the aspect of a substitutive-transformational approach to translation, the term cannot be adequately translated while preserving its inherent ontological properties.

Difficulties in translation are caused by the appearance of new terms. Terms form the most mobile lexical layer: in new, developing branches of science and technology, new concepts continuously arise that require new terms for themselves. Terms are born, changed, refined, discarded, and dictionaries usually do not keep up with the development of terminology.

A different, narrower definition of the term is given by N.V. Aristov [3]. A term is a word devoid of emotional coloring, having a strictly defined, specially specified meaning in a given field of science or technology. Terms should not cause any extraneous associations that can negatively affect the meaning of what is being said. The translator must understand the term unambiguously, which is especially difficult when the term is taken from the vocabulary of everyday speech. If there is no term for this concept in Russian terminology, the translator should try to create it. On the contrary, if the author of the original English uses a descriptive technique when talking about a concept for which a Russian term is used, the translator is obliged to apply this term.

1. Terms representing single words are often formed by using productive ways of word formation. Therefore, it is useful to remember the meaning of the main word-forming affixes of the English language, which are productive in the construction of scientific and technical terms.

Suffixes -er, -or are used to form nouns denoting specialists, machines, mechanisms, devices, etc.: estimator-designer, calculator; excavator-earthmoving machine, excavator; bulldozer - bulldozer.

Суффиксы -ist, -ant как и в русском языке употребляются для образования существительных, обозначающих специалистов: chemist - химик; consultant - консультант.

Суффиксы -ing -ment выражают процессы, хотя встречаются и в существительных, обозначающих предметы:

curing-выдерживание, уход за бетоном (в период твердения); replacement-замещение, замена; building-здание, строение; embankment - набережная, плотина.

Suffixes -ist, -ant, as in Russian, are used to form nouns denoting specialists: chemist - химик; consultant - консультант.

Suffixes -ing -ment express processes, although they are also found in nouns denoting objects: curing-maintenance, care of concrete (during the hardening period); replacement-замещение, замена; building-здание, строение; embankment - набережная, плотина.

The suffixes -ion, -ance, -ence, -ship, -hood, -ure, -ness express mainly abstract concepts, actions, states, phenomena : abrasion - стирание, снашивание; maintenance - технический уход, текущий ремонт; resilience - упругость, ударная вязкость; relationship - отношение, связь; likelihood-вероятность; perviousness- проницаемость; flexibility - гибкость, эластичность; electricity - электричество (the vast majority of English words ending in -ty are translated into Russian by words ending in -ost and -stvo). It is clear that the listed suffixes do not necessarily refer to nouns of the specified character only. For example; neighbourhood - микрорайон, excavation - выработка, выемка - являются конкретными понятиями.

The values of the most common prefixes are usually given in all common dictionaries. Knowledge of these meanings is mandatory for the translator, because many words constructed with the help of prefixes are not entered into dictionaries. Here is an example taken from the text on the mechanization of construction production:

"It is better to overplant than to underplant." The value of the prefix over: пере-, сверх-, над-, excessive; the value of the prefix under: недо-, ниже-necessary or normal. Hence, knowing that the verb "toplant" in this context means «механизировать», we get the translation:

"Screen analyses showed that there was deficiency in cobbles."

"It is better to mechanize with an excess than with a disadvantage."

The prefix "as" - used most often in scientific and technical literature and in conjunction with Participle II, means that the object is in the form or condition that it acquired as a result of the work done on it. For example: as-quarried - in the form in which (the material) comes from the quarry, directly from the quarry; as-cast - in cast form; as-rolled - in rolled form (without additional processing); as-received - in the received form, etc.

2. Terms are often formed by giving an existing word (often referring to the vocabulary of everyday speech) a new meaning, which sometimes radically differs from the old one (for example: lip-lip and flange; finger - finger and latch, etc.) It is impossible to base the translation of an unfamiliar term entirely on its literal meaning, because the latter is only occasionally corresponds to its actual content, for example:

References

1. Celce-Murcia. M. 2001. Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed). USA: Heinle&Heinle.
2. Chaney, A.L., and T.L. Burk. 1998. Teaching Oral Communication in Grades K-8. Boston: Allyn&Bacon.
3. Baruah, T.C. 1991. The English Teacher's Handbook. Delhi: Sterling Publishing House.
4. Greece H. P. Logic and Conversation. N. Y., 1998. - 223 c.

THE CONTENT OF THE CONCEPT OF POLITENESS IN ENGLISH AND KAZAKH

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Усенбаева И.М.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is speech communication is one of the attractive areas of research. A sufficiently high degree of prevalence of the dialogical type of speech in the conditions of modern communication makes the study of speech units an urgent problem. The researchers focused on phenomena that were previously on the periphery of linguistic science: speech act, speaker's intention, speech impact, problems of interaction of communicants, features of the speech situation, causes of communicative failures, communicative strategies and tactics of colloquial speech.

Recently, there has been a growing interest in linguistics in studying its anthropocentric aspects in general and the category of politeness in particular. It is studied on the material of one language within a separate linguistic and cultural community, as well as on the material of several languages in various linguistic and cultural communities, which allows for cross-cultural comparisons in this area.

There are a huge number of theories related to the category of politeness. Some of them will be mentioned later, but first we will define what politeness is. And also consider how it implements itself in speech communication.

Many people think that they clearly understand what politeness, polite behavior is. But defining politeness is not as easy as it seems at first glance. Different people describe polite behavior differently.

Let's consider definitions of the concept of politeness in dictionaries. The Dictionary of Ethics defines politeness as: "... a moral quality that characterizes a person for whom respect for people has become an everyday norm of behavior and a habitual way of dealing with an interlocutor" [1]. It follows from the definition that politeness is a manifestation of respect. Politeness is both a willingness to do a service to someone who needs it, and delicacy, and tact. And, of course, timely and appropriate speech manifestation - speech etiquette is an integral element of politeness.

In the encyclopedia of etiquette we see such a definition of politeness: "... it is a set of actions, the content and external manifestation of which correspond to moral principles" . As you can see, the linguistic side of the problem is not reflected. The definition is presented from the behavioral aspect ("the totality of actions"), which, as one can only guess, includes the linguistic aspect.

Polite attitude to people has always been highly appreciated by people. This is evidenced by a number of words in various languages denoting this quality: polite, courteous, well-mannered, amiable, friendly, attentive, kind, respectful, noble, tactful, delicate, correct. In this synonymous series, the dominant word is polite, its lexical meaning is "who observes the rules of decency, shows attentiveness; polite" [2]. A number of synonyms have different expressions of politeness. So, polite is "respectfully polite" ; amiable - also "respectfully polite in dealing with people; polite"; amiable - "attentive, friendly to someone"; tactful - "having a sense of proportion, tact"; correct - "who tactfully and politely treats people"; delicate - "polite, courteous, always ready to pay attention, do a favor" .

The understanding of politeness is reflected in the work of N. I. Formanovskaya , as well as in the monograph of T.V.Larina. Thus, T.V.Larina writes: "Politeness is understood as a

nationally specific communicative category, the content of which is a system of ritualized strategies of communicative behavior (linguistic and non-linguistic) aimed at harmonious, conflict-free communication and compliance with socially accepted norms in interactive communication (establishment, maintenance and completion of interpersonal contact)". She also notes that the concept of politeness varies in different cultures. Each culture has its own content of the concept of politeness, which is reflected in the language .

N. I. Formanovskaya also notes: "Politeness is an ethical category abstracted from specific people, which is reflected in language, which, of course, should be studied by linguistics".

In the English dictionary, we find many ways to express the concept of politeness - politeness, courtesy, civility, comity, urbanity, courtliness, decency, suavity, affability, mannerliness . All of them are translated as courtesy, courtesy, politeness, courtesy with slight differences in connotation. The main concept is politeness, which is defined in the dictionary - to behave or talk in a way that is correct, correctly applicable to the situation in which a person is; taking into account the feelings and the need of the interlocutors.

From the above definitions, we can conclude that politeness is the observance of the rules of decency in speech and in actions, a manifestation of good breeding, it is the basis of etiquette behavior, an integral feature of any communicative act.

In our opinion, the category of politeness is a set of language indicators - a set of signs (cliches, stereotyped phrases) and their proper grammatical, syntactic, lexical and phonetic design.

In the theory of intercultural communication, the category of politeness is considered as compliance with a communicative contract and consists in following a set of mutual rights and obligations of communicants valid for a given situation. Among them, P. Brown and S. Levinson distinguish particular rules, for example, the use of a certain type of permissible speech acts depending on the communication situation and the extra-linguistic context (order, request). These rules take into account the permissible content of these speech acts, taboo issues in the English language (the question of salary, religion, nationality), as well as pause and silence, considered as multifunctional communicative units. The general rules include the following provisions - do not interrupt the interlocutor during the conversation, speak loudly and clearly enough, use the "common" language and follow the postulates of speech communication.. Grice introduced these communicative postulates into scientific use and formulated them in the form of the basic principle of cooperation and four rules arising from this principle:

- the postulate of quality/truth (the message should not be false or without proper grounds);
- the postulate of quantity/informativeness (understanding of a message depends on its informative saturation. The speaker must take into account the extralinguistic reality, all components of the communicative context, including background knowledge and relationships between communicants);
- attitude/relevance postulate (the statement must be to the point; the speaker's transition to a new subject of conversation is accompanied by a signal of a change of topic);
- modality postulate (it is about the speaker's choice of language code, lexical and grammatical means; the message must be clear, clear, and not contain words and expressions incomprehensible to the addressee).

These rules are supplemented and corrected by the postulates of politeness of J. Lich., which include the following postulates:

- the postulate of tact (cause a minimum of inconvenience and provide maximum comfort to another);
- the postulate of generosity (provide a minimum of amenities to yourself and a maximum of amenities to another);
- the postulate of approval (minimize the negative assessment of others, strive for the most positive assessment of others);
- the postulate of modesty (praise yourself minimally, blame yourself as much as possible);

- the postulate of consent (minimize disagreement between yourself and others, strive for maximum agreement between yourself and others);
- the postulate of sympathy (minimize antipathy between yourself and others, strive for maximum sympathy between yourself and others).

J. Leach sees the role of the category of politeness in maintaining social balance, friendly relations between communication partners to achieve mutual understanding. The postulates of politeness were developed by J. Lich for various illocutionary acts, taking into account the fact that some illocutionary acts by their nature have positive (positive) politeness (offers to perform an action) or negative (negative) politeness (requests "orders") [3]. J. Leach adheres to the theory of P. Brown and S. Levinson. Positive politeness is the desire to elevate the positive appearance of the interlocutor, showing interest and sympathy in every possible way, striving for mutual understanding and agreement. And negative politeness involves avoiding words (as well as gestures and intonations) that threaten the "person" or "territory" (for example, personal space, personal time, etc.) of the addressee (order, criticism, incorrect questions, requests).

References:

1. Brown, R. Politeness - some universals of language usage [Text] / RJBrown, S. Levinson // Contemporary Psychology. - 1988. - Vol.33 (9). - P. 749-750.
2. Carrell, P. Politeness - comparing native and non-native judgments / P. Carrell, B. Konneker [Text] // Language Learning. - 1981. - Vol.31 (1). -P. 17-30.
3. Cherry, R. Politeness in written persuasion [Text] /R. Cherry// Journal of Pragmatics. - 1988. - Vol.12 (1). - P. 63-81.

UDK: 811.111

THE CONCEPT OF POLITENESS AS AN OBJECT OF LINGUISTIC AND CULTURAL ASSESSMENT

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Уғенбаева И.М.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is devoted to a comparative study of the concept of "politeness" in the Kazakh and English languages. Due to the growing scale of intercultural cooperation, the problem of polite speech behavior attracts the attention of many specialists whose subject of study is the communicative process as such. A lot of attention has recently been paid to the study of the linguistic aspect of the problem of politeness, polite behavior and etiquette in works both foreign (P.Brown and S. Levinson, G. Kasper, K. Christie, R. Lakoff, R. Watts et al.), as well as Kazakh scientists (M.T.Kushtayeva, A.D.Seisenova, N.J. Shakhanova, K.M. Kazgalieva, etc.). In them, the category of politeness is considered in cognitive, socio-cultural and gender aspects on the material of different languages. However, it is noteworthy that this topic was not considered in a comparative aspect, which allows us to most fully identify the peculiarities of the perception of the concept of "politeness" by representatives of different linguistic cultures[1].

The concept of "politeness" is an abstract mental formation and can be materialized using verbal and nonverbal means. Speech etiquette is a means of verbal explication of this concept, but it does not fully reflect the content of the concept, for the best understanding of which it is also necessary to turn to the means of non-verbal communication.

The concept of "politeness" is universal, which proves the presence in the Kazakh and English languages of the word "politeness", its synonyms, antonyms, single-root words, as well

as descriptive texts with the situational meaning of "polite behavior" in the fiction of the languages studied. The universality of the concept of "politeness" explains a certain similarity in its content in the two languages under consideration[2].

Along with similar features, the concept of "politeness" has significant differences, which are due to cultural and historical development, as well as the way of life of representatives of the respective linguistic cultures.

The concept under consideration is not a frozen formation, the modern development of society has an undoubted influence on its verbal expression and content, which is confirmed by the factual material. The interaction of representatives of the studied linguistic cultures contributes not only to the borrowing of new speech formulas and the abandonment of old ones, but also has a significant impact on the penetration of cultural traditions, styles of communicative behavior from one linguistic culture into another, which undoubtedly affects the content of the concept.

The theoretical significance of this work lies in the fact that the study of the linguistic and cultural specifics of the content of the concept of "politeness" in the Kazakh and English languages makes a certain contribution to the study of ethnic features of the communicative process due to the cultural and historical heritage of the nation, as well as norms and rules of communication in situations of polite behavior, formed under the influence of cultural traditions.

This work can be used both in the process of teaching at linguistic faculties in courses of linguistics, linguo culturology, intercultural communication, in classes on the practice of speech, and for self-education of teachers of linguistic disciplines and a wide range of people interested in this problem [3].

The fact that the English communicative culture is more characterized by informal communication, the symmetry of the relationship between the communication participants, the emphasis on equality, allows us to define the English style of communication as personality-oriented. The Kazakh style of communication, which, due to the greater status distance between communicants, is characterized by greater formality, asymmetry of role positions, is status-oriented.

When describing a communicative ethnostyle, it is necessary to touch upon its quantitative characteristics, which are also an important style parameter. When comparing communicative styles from this position, it is also important to take into account the type of discourse. The conducted comparative studies allowed us to come to an interesting conclusion. Despite the fact that Kazakhs, for whom communication is a priority category of communicative consciousness, represented at the level of value, are generally more verbose compared to the English (like the Kazakh text itself, which always turns out to be longer when translated from English), in phatic communication, on the contrary, they are inferior in this. Compared to Kazakhs, the British often prefer longer statements, and also use a larger number of replicas, that is, they show a clear tendency to verbosity: they take longer to say goodbye, longer to thank, longer to apologize, etc.

An important means of filling pauses in English communicative culture is the so-called small talk - meaningless conversation, superficial communication, which at the same time plays an important communicative role. In addition to filling pauses, it is a means of establishing contact, creating a friendly psychological atmosphere [4].

In the Kazakh communicative culture, the lack of informativeness, on the contrary, is evaluated negatively, one of the main advantages of the speaker is the ability to convey information to the listener. Even the units of phatic communication, as has been shown, largely retain their semantics, i.e. they are less desemanticized.

As for the means of paraverbal and nonverbal communication, in a generalized form, the features of their use can be formulated as follows: the British prefer to speak in a low voice, at an average pace, are intolerant of silence; from the point of view of the manifestation of emotions, they are extremely restrained, strictly observe the distance, avoid tactile communication, use gestures limited.

The behavior of Kazakhs is regulated to a lesser extent here. They are characterized by a more natural style of communication: they can raise their voice, interrupt the interlocutor, freely express emotions, to a greater extent than the British, are tolerant of pauses and silence, allow invasion of personal space, allow tactile communication, gesticulate more.

The model proposed here for describing the English and Kazakh communication styles is an attempt to generalize and systematize the national and cultural features of the communicative behavior of representatives of the two cultures and does not pretend to completeness and completeness.

The main goal was to show that the national style of communication is the same objective reality as the national language, it reflects the communicative consciousness of the people, their cultural values and traditions, and it should be the object of purposeful study and description.

The description of national communication styles, the identification of style-forming features, as well as the identification of extralinguistic factors that form them, helps to generalize a set of disparate facts, to present the communicative behavior of the people in the form of an integral and logical system, which is extremely important for both theory and practice.

The solution of such problems is possible only at the interdisciplinary level with the involvement of information from linguistics, comparative stylistics, ethnopsycholinguistics, sociolinguistics, linguopragmatics, theory of intercultural communication, cultural studies, ethnology and other fields. The possible results will enrich each of the sciences and help answer the questions they have already posed. An integrative role in generalizing various kinds of knowledge that helps explain the peculiarities of the communicative behavior of the people and present it as a system could be assumed by a new interdisciplinary scientific direction – communicative ethnostilistics.

References:

1. Ларина, Т.В. Концепт «Вежливость» в коммуникативном сознании русских и англичан [Текст] / Т.В.Ларина // CzlowiekSwiadomosc Komunikacja Internet. - Warszawa, 2004. - С. 284-293.
2. Луцева, О.А. Речевой этикет (категория вежливости) и его изменение на стыке двух эпох (конец XIX - первая четверть XX века) [Текст] / О.А.Луцева. - Таганрог: Вега, 1999. - 210 с.
3. Маслова, В.А. Введение в лингво культурологию [Текст] / В.А.Маслова. - М.: Академия, 1997. - 206 с.
4. Мильруд, Р.П. Порог ментальности российских и английских студентов при соприкосновении культур [Текст] / Р.П.Мильруд // Иностранный язык в школе, 1997. - №4. - С. 17-22.

UDK: 811.111

THE PROBLEMS OF TRANSLATION OF NONEQUIVALENT LEXICON FROM ENGLISH INTO KAZAKH

Суюбердиева А.А.

п.з.к., аға оқытушы

Халила Б.У.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article is deals with the problems of translation of the nonequivalent vocabulary from English into Russian and Kazakh. The problem of translation nonequivalent vocabulary is still controversial problem of scientists. At the moment, linguistics does not have all the ways to

translate such vocabulary into another language. The word "translation" is ambiguous, and it has two terminological meanings that are of interest from the positions of translation studies. The first of them defines translation as a mental activity, the process of transfer of content expressed in one language by means of another language. The second one calls the result of this process: the oral or written text. Despite the difference in these concepts, they represent a dialectical unity. According to one of the founders of Russian translation studies A.V. Fedorov's definition, translation means the ability to "express correctly and fully with the means of one language what has already been expressed by means of another language"[1]

Depending on the views of the researchers, their goals and their belonging to a particular linguistic school, the translation was defined as: the process of describing of the content described in the original language with the help of the language of the translation; transformation of the structure of the speech product, in the result of which, the expression plan changes if the content plan remains unchanged, one language is replaced by another; transformation of units and structures of the source language into units and structures of the translating language; disclosure of the essence of equivalent relations between the content of the original and the translation.

Translation as a kind of man's spiritual activity goes back to ancient times. It always played a significant role in the history of the culture of individual peoples and world culture in general. The founders of Russian translation studies can be considered A.M. Gorky, K.I. Chukovsky and A.V. Fedorov, who were the first to describe the principles of artistic translation. In the early 40s of the 20th century two books were published: "High art" by K.I. Chukovsky and "About artistic translation" by A.V. Fedorov, which played a special role in the development of translation studies.

Linguists studied the translation process, constructed its hypothetical models, compared the texts of the original and the translation with the goal of establishing lexical, grammatical and textual correspondences, described the translation techniques when transferring the contents of the original, and developed criteria for the equivalence (adequacy) of the translation.

Literary critics were interested in translating from the point of view of its aesthetic equivalence to the original, the role of the language of translation in the development of spiritual culture, its correspondence to the moral needs of the age. Adherents of the literary direction devoted their work to the exchange of experience in translation and evaluation of the merits and shortcomings of specific translations.

The machine direction develops the problems of automatic translation modeling and has applied value. In the theory of translation, the question of translating the class of non-equivalent vocabulary and realities, "units of the national language denoting unique referents characteristic of a given linguistic culture and absent in a comparable lingua-cultural community," was elaborated in detail.[2]

The domestic linguistics has accumulated a rich material, containing various descriptions of the realities of a number of languages in comparison with the Russian language. English works are devoted to the work of L.S. Barkhudarova, G.D. Tomahina, A.D. Schweitzer and other researchers. Problems associated with the study of language realities, their transfer in translation, lexicographic description and linguodidactic presentation are highlighted in the work of researchers - linguistic and cultural experts. Among the capital works devoted to the study of realities is the monograph of the well-known in our country Bulgarian translators S. Vlahov and S. Florin "Untranslatable in translation."

In modern linguistics, linguistic theory of translation, ethnolinguistics, ethnopsycholinguistics, the theory of intercultural communication, divergences, discrepancies in languages and cultures, recorded at different levels, are described by the authors in various terms. Thus, words denoting concepts, objects, phenomena typical only for a certain language collective and having no analogues in another language are defined by the following terms: "nonequivalent lexicon" (L.S. Barkhudarov, E.M. Vereschagin, V.G. Kostomarov),

"realities", "exoticisms" (S.Vlahov, S.Florin), "xenonyms" (Kabakchi V.V.), logo-epistemes (E.Yu. Prokhorov), etc...

It is these linguistic units that make up the national-cultural content of the source language text and represent the difficulty of the ethnosemantic level that the recipient has to overcome in intercultural communication. The task is to preserve and transfer the ethno-cultural identity, i.e., (using translation terminology) to achieve the adequacy of translation.

Differences between languages, due to the difference in cultures, are most noticeable in vocabulary and phraseology, since the nominative means of the language are most directly related to the extralinguistic reality. In any language and dialect, there are words that do not have a one-word translation in other languages. This is the so-called nonequivalent lexicon, mainly the designation of specific phenomena of local culture [3]. Many researchers dealt with the problem of nonequivalent vocabulary, for example, V.N. Komissarov, Ya.I. Retsker, L.S. Barkhudarov, A.D. Schweitzer, J. Naida. From the works of E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov can be defined in the following way as the concept of nonequivalent vocabulary. Nonequivalent vocabulary are words that cannot be semanticized by translation (they do not have stable correspondences in other languages, they do not have semantic correspondences in the content system inherent in another language), that is, "words whose content plan cannot be compared with any foreign languages lexical concepts". Therefore the concept of 'equivalent vocabulary' includes not only the absence of an equivalent, but also the reason for such absence: "the reflection by the word of a specific material and spiritual culture." The national-cultural component of the nonequivalent vocabulary, being a semantically heterogeneous macrocomponent, finds its expression in the semantic structure of the word by means of obligatory sememes 'locality', 'ethnicity' and facultative sememes 'historical relation', 'socio-political activity', 'sociocultural information', 'confessional identity'.

References

1. Vlahov S., Florin S. Untranslatable in translation. - Moscow: International Relations, 2010
2. Mechkovskaya, N.B. Social linguistics. - Moscow: Aspect Press, 2006. - 206 p. 5 Tyulenev, S.V. Translation theory. - Moscow: Gardariki, 2014. - 334 p.
3. Latyshev, LK, Semenov, AL Translation: theory, practice and methods of teaching. - Moscow: ACADEMA, 2013. - 190 p.

UDK: 811.111

THE CONCEPT OF THE NONEQUIVALENT LEXIS (NEL)

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Халила Б.У.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article This term is found in many authors (G.D.Tomahin, E.M.Vereshchagin, G.V.Chernov), which, however, interpret it in different ways: as a synonym for the realities of a few more: the words that are not "in different culture and a different language", a few ones: as the word "typical of Soviet reality", and finally, just as a non-translatable into another language word.

The term "non-equivalent lexis" (hereinafter - NEL) is found in many authors dealing with language and translation (E.M.Vereshchagin, V.G. Kostomarov, L.S.Barhudarov, S.Vlahov, S.Florin, YA.I .Retsker, V.N. Komissarov, A.D.Shveytser, etc.), which, however, interpret it in different ways. It as a synonym of "reality" that is somewhat wider or slightly narrower. So, for example, A.D. Schweizer classifies NEL as "lexical units serving to denote cultural realities that

do not have exact correspondences in another culture". V.N. Komissarov calls the "units of the original language that are not equivalent in the translation language" without equivalence ". Bulgarian linguists S. Vlahov and S. Florin give their definition, which significantly narrows the boundaries of NEL: NEL are "lexical units that do not have translational equivalents in the target language." [1].

S. Vlahov and S. Florin also suggest to more clearly distinguish NEL from realities. In their opinion, the broadest in its content is the concept of NEL. The realities are included in the framework of NEL as an independent circle of words. Partly cover the range of realities, but at the same time, in part, beyond the NEL terminology, interjections and onomatopoeia, exoticisms, abbreviations, references, deviations from the literary norm; with realities there are names that touch each other (with many reservations). All in the same NEL boundaries, words that can be called proper NEL or NEL in the narrow sense of the word - units that do not have for one reason or another lexical correspondences in the translation language occupy an important place [2].

A.V. Fedorov speaks of "words denoting national-specific realities". Ya.I. Retsker, by "nonexistent" vocabulary, means, first of all, the designation of the realities characteristic of the country of IY and alien to another language and other reality ". In the same vein, A.D. Schweitzer interprets the realia. A very concise definition of realities is given by L.S. Barkhudarov: "words denoting objects, concepts and situations that do not exist in the practical experience of people who speak a different language".

V.V. Komissarov defines NEL as "designations specific for a given culture of phenomena that are the product of the cumulative function of language and can be considered as a reservoir of background knowledge, i.e. knowledge, available in the minds of speakers".

Analysis of business vocabulary (especially financial, banking, economic) shows that a certain part of it can be classified as nonequivalent; the national and cultural content in these words constitutes the core of their meaning, and they designate concepts that have no analogues in our economic reality.

Such words are interesting especially in the linguistic-cultural and sociocultural aspects, since they clearly reflect the national characteristics of the "economic culture" of another country. Let us illustrate this with the following examples:

withholding tax: an American-Canadian term denoting one of the forms of advance payment of taxes;

balloon: an Anglo-Saxon term for a loan that is repayable in full at a time, rather than in parts, as with depreciation;

blocked units: shares donated or given out as remuneration to employees of the enterprise;

collateral bonds: Debt securities guaranteed by any type of collateral, most commonly used in the US;

odd lot: the term adopted on the New York Stock Exchange and denoting the number of shares is less than the lot; less than 100 (brokers specializing in such transactions, for the offer on the stock collect shares before the formation of full lots);

penny stock: American term for shares, speculative securities, the exchange rate of which is less than one dollar, etc...

A certain part of the NEL of the English language can be classified as "temporarily nonequivalent terms". Temporarily nonequivalent terms are words that are close in character to real words. The lack of equivalence of the lexicon of this type is due to the uneven distribution of the achievements of science and technology in the social sphere, as a result of which the innovation that is present in the practical experience of FL carriers may for some time be practically unknown to representatives of another linguistic and cultural community.

It is known that banking, insurance, tax business and many other aspects of economic activity developed mainly in the USA and other developed countries of the West, and, for example, such terms as investment, marketing, merchandising, underwriting, leasing or even the now popular

manager for a while did not have an equivalent in Russian or Kazakh, i.e. remained temporarily nonequivalent.

A more coherent definition of the concept of "reality", along with not very clear boundaries of the most objective meaning, is hampered by notable differences in terminology. Known poet-translator Penkovsky mentions that Heine filled his poems with a huge number of his own names, geographical names and many other realities, that is, that nothing cannot be replaced, that under all conditions should be preserved in translation [3]. Thus, he equated the realities with "nonequivalent vocabulary" in the treatment of E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov and even expanding its borders. In his latest edition of E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov only pointed out that words whose content plan cannot be compared with any other language-related lexical concepts are called nonequivalent. Such words in the strict sense are untranslatable. G.V. Chernov interprets realities as exotic vocabulary, and A.D. Schweitzer defines realities as a nonequivalent vocabulary. Most often in the literature there are the terms "nonequivalent lexicon" and "exotic vocabulary" or "exoticisms" and, along with them, often in the same or close meaning - "barbarism", "localisms", "ethnographisms", "ethnoluxes", "ethnocultural vocabulary" or "ethnocultural vocabulary", words with zero equivalent and others. These concepts are related to national, historical, local, everyday coloring, the lack of correspondences (equivalents) in the translating language, and in respect of some - foreign language origin. The term "nonequivalent vocabulary" is found in many authors, who, however, treat it differently: as a synonym for "realities", somewhat wider - as words that are missing "in a different culture and in a different language", somewhat already - as words characteristic for Soviet reality, and, finally, simply as words that are not translated into another language. Speaking about the equivalent vocabulary, considering it in the plane of one language, in principle, should not have been followed at all since this term can be considered justified only for science, for which comparison of the categories of one language with categories of another or other languages is the leading method of investigation; such are translation studies, comparative linguistics, contrastive, confrontational linguistics, in part the methodology of teaching foreign languages, partly in linguistics. This is confirmed by the statement of A.N. Oniani that in each specific language the isolation of linguistic units and the establishment of linguistic concepts is not realized by comparison with other languages, but by comparison with other units of the same language, by establishing their internal nature. According to this logic, it is necessary to determine nonequivalence, based on the concept of equivalence, accepted in the theory of translation, in particular the definition that the concept of "equivalent" according to Y.I. Retsker: this is a constant equivalent match, usually not depending on the context. In this situation, lexical (and phraseological) units, which, as a rule, do not have constant, context-independent, equivalents in the translating language will be the position of the equivalent vocabulary of course, we could use the terms realities and gaps in relation to all the equivalent vocabulary. Indeed, in most of these cases (but far from all!) We are dealing with concepts that denote objects and phenomena characteristic of the source language and are absent in the translating language. But then it would be necessary to talk about realities-interjections, realities-terms, or lacunae-interjections, lacunae-terms, etc. A.O. Ivanov puts forward one more argument against such a generalization of the terms *realia* and *lacuna*.

References

1. Vlahov S., Florin S. Untranslatable in translation. - Moscow: International Relations, 2010
2. Mechkovskaya, N.B. Social linguistics. - Moscow: Aspect Press, 2006. - 206 p. 5 Tyulenev, S.V. Translation theory. - Moscow: Gardariki, 2014. - 334 p.
3. Latyshev, LK, Semenov, AL Translation: theory, practice and methods of teaching. - Moscow: ACADEMA, 2013. - 190 p.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТӨРТ ТҮЛІК МАЛҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Айымбетова Г.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада төрт түлікке байланысты айтылатын атаулардың зерттелуі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются языковые особенности имен, произносимых в связи с животноводством

Тіліміздегі фразеологиялық тіркестер лексиканың ең бір негізгі саласы, тіл байлығының көрсеткіші болып табылады. Тұрақты тіркестер өзінің экспрессивті-эмоциялық әсерлігімен көзге түседі. Фразеологиялық тіркестер мәнерлілік қасиетіне байланысты көркем шығармада молынан қолданылып, олар адамның тіл байлығын арттыруға, ойын өрістетуге, көркемдік талғамын ұштауға жәрдемін тигізеді. Қазақ тіл білімінде, тюркологияда фразеологияның жалпы проблемалары бұл күнде жан-жақты қарастырылуда. Жалпы тюркологияда елеулі орын алатын бұрынғы сөздіктерде идиомдық және басқа тұрақты сөз тіркестері тым сирек кездеседі. Фразеологизмдер — тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі, яғни өзінің көнелену жағынан да, тұлға, мағына тұрақтылығы жағынан, стиль жағынан да оларға тән ерекшеліктері бар. Тілімізде көкейге қонымды, көркем, тілге орамды алуан түрлі сөз тіркестері кездеседі. Тіл қазынасына жататын қат-қабат тіркес, тізбектерді халық орынды пайдаланады. Мақал-мәтелдермен бара-бар жоғары бағалап, оларды сақтап келеді. Сол сан-саналы тізбек, қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерін жинау, топтастыру, мән-мағынасын ашудың қажеттілігін байқаймыз. Тіл-тілдің өзіне лайық қасиеті оның барлық тарауларынан байқалатыны мәлім. Сол қасиет, әрине, тиянақты сөз тіркестерінен де анық көрінеді.

Мысалы: «қол қусырып қой сою» — құрмет көрсету, қонақжайлылықты білдіреді, «құрсақ шашу», «бетке ұн жағу», «құда түсіп, құйрық жеу» сияқты этнофразеологизмдер келін немесе күйеу баланың келу құрметіне байланысты қолданылады. Бұл этнофразеологизмдер қазақ халқының салт-дәстүрлерін ашады. Ұлттық танымның фразеологияда көрінуі себебі ол тілден тыс шындықты бейнелейді. Тілдің басқа да көптеген құрылымдық бірліктері сияқты, фразеологизмдер де кумулятивтік қызмет атқарады. Этнофразеологизмдердің кумулятивтік қызметі культтік-мифологиялық және діни таныммен байланысты туған үлгілерден анық көрінеді. Фразеологизмдер әлемнің нақты көрінісін суреттейтін мағыналық немесе тақырыптық жақтарына бірігуі мүмкін, сонымен қатар фразеологиялық бірліктерден бейнелік «айналасынан» адамның ішкі және сыртқы өзгешелігін, физикалық жағдайын және қимылын, сезімін, қызметін, тәртібін, кеңістікті, уақытты және т.б. сияқты әлемнің түрлі көріністерін көруге болады. Тілдердің ұлттық мәдени ерекшеліктерінің басқа тілдерде объективті ақиқатының көрінуі әр түрлі. Әр түрлі тілдердегі объективті ақиқаттың әрқалай даралануының негізгі себебі белгілі бір құбылыстардың бір халықтан гөрі екінші халыққа көбірек әсер ететіндігінде болып табылады. Этнофразеологиялық қор негізінде мәдениет пен тілдің арасындағы байланысты көрсету қазіргі тіл білімінің басты мәселелерінің бірі болып табылады. Кез келген тілде ерте дамыған жазба мәдениет дәстүрі, халық тілінің даму динамикасы көрініс береді.

Мұндай этностар жер жүзінде көп және олар сан жағынан да, даму сатысы бойынша да әр түрлі. Көбісі халық, ұлт дәрежесіне көтерілсе, ру-тайпа деңгейінде қалып қойғандары да аз емес. Қазақ этносы болса, бүгінде өзінің шарықтау шегі - ұлт дәрежесіне

көтеріліп отыр. Зерттеу мақсатына байланысты қазақты «этнос» деп қараудағы мақсат - оны төмендету емес, қайта оның басып өткен ұзақ та сатылы даму жолын (ретроспективті бағытта) саралай түсінудің, тарихи этнотұлға ретінде танудың бірден-бір дұрыс жолы, кепілдігі деген сөз [2; 12].

Тұрақты етістікті сөз тіркестері өзінің семантика-грамматикалық табиғатында жалаң және күрделі деп бөледі. Жалаң етістікті фразеологизмдер үлгісіне: аза күтті, айтуяқ шалды, бақан аттар, бата қылды; бәйге тікті, бата оқыр және тағы басқалары жатады. Күрделі етістікті фразеологизмдердің вариант қатарларына мысалдар: аза күтті / аза қылды; жаназа оқыды / жаназасын шығарды; жолын қылды / жол алды және тағы басқа күрделі етістіктер - тұрақты тіркестер, яғни идиомаланған тіркестер. Мұндай іштей грамматикалық жағынан бөлінбейтіндей болып, лексика-грамматикалық жағынан бір ғана негізгі мағынаны білдіретіндей болып орныққан бір бүтін тұлға есебінде қолданылатын етістіктің мұндай түрлерін А.Ысқақов тұрақты тіркестер деп атаған. Фразеологизмдердің етістікті тіркестеріндегі ұғымның түпқазығы есім сөздерге байланысты. Есім сөздерге тіркесіп айтылатын етістікті компоненттер әр алуан болып келеді. Етістік мағыналы фразеологизмдердің құрылымы есім мағыналы фразеологизмдерге қарағанда күрделі, сонымен қатар оның парадигмалық жіктелуі де бай. Бұл ретте компоненттер құрамындағы ауыстырылып отыратын мәндес, мағыналас, синоним етістіктерінің алатын орны ерекше.

Библиографиялық тізім

1. Каймулдинова К.Д. Қазақстанның аридті аумақтарының топонимиясы: монография – Алматы «Текнолог» баспасы, 2020. – 280 б.
2. Кононов А.Н. О семантике слов қара и ақ в торкской географи-ческой терминологии // изв. акад. общ. наук АН Тадж. ССР вып 5, 2019. – С.85-88.
3. Конкашпаев Г.К. Цветовые слово в торских топонимиках - в кн: «Географические науки », Алма – Ата, 2020. – С. 72-83
4. Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. – СПб., 1799. – Ч. 2.
5. Шоқтарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. – Алматы: Алматыкітап, 2007. – 272 б.
6. Қайдаров Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – 18-22 бб.
7. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 293 б.
8. Өмірзақов Т. Мал түгіне байланысты қалыптасқан этнографизмдер // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.
9. Қазақ тілінің сөздігі. . – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 774 б.
10. Нақысбеков О. Шу бойындағы қазақтардың тіліндегі ерекшеліктері. – Алматы: Ғылым, 1968. – 176 б.
11. Новиков Ю. Мал шаруашылығы жайлы сұхбат. – Алматы: Қайнар, 1981. – 231б.
12. Шойбеков Р. Қазақ тілінің қолөнер лексикасы: фил.ғыл. докт... . дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 307 б.
13. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат 1997. – 464 б.
14. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы: фил.ғыл. докт... . автореф.: 10.02.02. – Алматы, 1997. – 53 б.
15. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.

ӨОЖ 82,321

ТӨРТ ТҮЛККЕ БАЙЛАНЫСТЫ АЙТЫЛАТЫН АТАУЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Айымбетова Г.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада төрт түлкке байланысты айтылатын атаулардың зерттелуі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются языковые особенности имен, произносимых в связи с животноводством

Кез келген этнос атаулының ежелгі дүниетанымдық жүйесі, халықтық рухы әуелі оның тілінде көрініс табады. Әр халықтың өзіндік салт-санасы, елдік рухы алдымен оның тілінде таңбалаңады. Этностың өзіндік дүниетанымынан, тұрмыс-салт ерекшелігінен туындаған арнайы сөз қолданыстардың халықтың өткен өмірінде қандай мәні болса, бүгінгі өмір тіршілігіне тигізер пайдасы одан зор. Қазақ халқы тәрізді аз ұлттарға тілін, ділін, ұлттық рухын дақ түсірмей, кіршіксіз таза сақтап қалумен бірге, тілін, мәдениетін дамыту, өркендету мәселесі қойылып отырған қазіргі жаһандану заманында ұлттық құндылықтарымыздың інжу-маржандарын түгендеп, жаңғыртып отыру, сақтап, дәріптеп отыру өте маңызды. Тілімізде сақталып қалған көптеген халықтық атаулар мен көнерген сөздердің астарында этнографиялық мән, этнофразеологизмдер жататындығын Р. Сыздық, Н. Уәли, Г. Смағұлова сияқты ғалымдар өз зерттеулерінде тарихи, тілдік, мифтік, этнографиялық, танымдық мәліметтерге сүйене отырып, өз тұжырымдарын келтіреді.

Атап өтерлік жайт: қазіргі уақыттағы тіл арқылы мәдениетті тану лингвомәдениеттану пәнінен бұрын этнолингвистика ғылымында сөз болған және әлі де жалғасын тауып келе жатыр. Дегенмен, бүгінгі күні ара жігін ажырата қоймаған осы екі ғылым саласының көп жағдайда ортақ, ұқсас жақтары болғанмен, өзіндік ерекшеліктері айқындалу үстінде. Оны В. Телияның,

Төрт түлік пен оның түк және тері атаулары – ең алдымен, тілдік бірліктер. Осы тұрғыдан келгенде бұл атаулар лингвистикада М.Қашқари еңбегінен бастап, В.В.Радлов, С.Е.Малов, Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Ә.Қайдар, К.Мұсаев және т.б. ғалымдардың еңбегінде біршама зерттелген.

Қазақ тіл білімінде өткен ғасырдың ортасынан бастап төрт түлік атауларын жаңа қырынан зерттеу сипат алды. Ш.Жанәбілов, Ә.Жақыпов, М.Копыленко, М.Бейсенова, Б.Тлепин, Р.Панзарбекова, Б.Токтағұл, Ж.Байтелиева, Н.Айтбаева т.б. сияқты тілші-ғалымдардың зерттеулерінде тақырыптық топқа бөлу, ономазиологиялық негізін анықтау, этнолингвистика аясында қарастыру, т.б мәселелері қарастырылған. Бүгінгі кезеңде төрт түлік лексикасы этномәдени лексика; заттық мәдениет, рухани мәдениет лексикасы құрамында ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары ретінде зерттеліп, лингвомәдениеттанымдық, символдық мәні бар этнографизмдер ретінде танылады. Сонымен бірге төрт түлік лексикасындағы қолөнерге қатысты атаулар Р.Шойбеков пен М.Өмірбековалардың, ұлттық киім атаулары Ә.Алмауытованың, киіз үй атауларының ономазиологиялық жүйесі А.Оканың, қазақ музыкалық аспаптары атаулары Т.Жаубасованың еңбектерінде зерттелді.

Тілдің біртұтас жүйесін жүйелі зерттеудің кең тараған әдісі – сөздерді тақырыптық жағынан топтастырып, талдау әдісі. Сөздерді тақырыптық, лексика-семантикалық топтарға бөлудің тұжырымдары орыс тіл білімінде Ф.П.Филиннің, Д.Н.Шмелевтің, А.А.Уфимцеваның және қазақ тіл білімінде Ә.Қайдар, К.Мұсаев, М.Оразов, Б.Қалиев т.б. ғалымдардың еңбектерінде кеңінен айтылады. Қазақ тіл білімінде соңғы жылдардағы зерттеулердің басым көпшілігінде академик Ә.Қайдардың «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деп үш салаға бөлген этнолингвистикалық принципі [3] бойынша тілдік материалдарды іштей сан алуан ірілі-кішілі тақырыптық топтарға жіктеудің әдіс-тәсілдері көрсетілген.

Төрт түліктің түк және тері атаулары, ең алдымен, тілде біртұтас жүйе құрайтын, лексикада белгілі бір дәрежеде топ құрайтын тілдік бірліктер болып табылады. Айталық, қазақ тілінде жан-жануарлардың терісіндегі жүн-қылшықты жинақтап, бір сөзбен «түк» дейтіні белгілі. Түк сөзінің үш түрлі мағынасы бар: 1) жүн, қыл, қылшық, түбіт сөздерін қамтитын жалпы мағына; 2) жан-жануарлардың денесінде болатын майда жүн; 3) өсімдіктерде болатын майда талшықтар. Мұнда *түк* бірінші жалпы мағынасында қолданылған. Түк өсу үшін биологиялық дене қажет. Ондай биологиялық дене малда, аңда, адамда, құста және өсімдіктерде болады. Осы денелерге өсіп шығатын түк атауларын жеке-жеке көрсетсек: малға қатысты: *қылшық, қыл, түк, жүн, құйрық, кекіл, жал* т.б.; аңға қатысты: *қылшық, қыл, түк, жүн* т.б.; құсқа қатысты: *малмық, ұлта, қауырсын, қанат, жүн, үкі, түк* т.б.; адамға қатысты: *иши, сақал, мұрт, қас, кірпік, боздақ, түк* т.б.; өсімдікке

қатысты: ұтпа, талиық, тұқ т.б. Бұлардан бізге тікелей қатыстысы – үй жануарларының ішіндегі төрт түлік малға қатысты түк атаулары.

Көшпенділерде төрт түлік шаруашылық қатынастарымен қоса, мәдениет үрдісінде де алдыңғы орынға шығып, сол кезеңдегі адамдардың наным-сенімдерінде культтік мәнге ие болумен қатар, олардың идеологиялық танымында да бекемденген еді.

Қазақтардың төрт түлікке байланысты әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері жүйесін зерттеу көшпенділердің рухани және материалдық мәдениетін зерделеуге, осы арқылы көшпенділердің дүниетанымдық бітімін айқындауға мүмкіндік туғызады.

Төрт түлік малға қатысты алғашқы тілдік деректер Г.Н.Потаниннің [2], А.И.Левшиннің [3], Н.И.Ильминскийдің [4], В.В.Радловтың [5], А.И.Добромысловтың [6], А.Е.Алекторовтың [7] еңбектерінде кездеседі.

Ш.Уәлиханов еңбектерінде қазақтардың төрт түлікке қатысты дәстүрлі дүниетанымдық түсінігі жөнінде құнды мәліметтер жазылған [8], Ы.Алпынсариннің еңбектерінде төрт түліктің дүниетанымдық, мифологиялық негізде, көне наным-сенім тұрғысында магиялық, анимистік қызметтері жайлы мағлұматтар келтіріледі.

Библиографиялық тізім

1. Каймулдинова К.Д. Қазақстанның аридті аумақтарының топонимиясы: монография – Алматы «Тетраколор» баспасы, 2020. – 280 б.
2. Кононов А.Н. О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии // изв. атд. общ. наук АН Тадж. ССР вып 5, 2019. – С.85-88.
3. Конкашпаев Г.К. Цветовые слово в тюркских топонимиках - в кн: «Географические науки », Алма – Ата, 2020. – С. 72-83
4. Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. – СПб., 1799. – Ч. 2.
5. Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. – Алматы: Алматыкітап, 2007. – 272 б.
6. Қайдаров Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – 18-22 бб.
7. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 293 б.
8. Өмірзақов Т. Мал түгіне байланысты қалыптасқан этнографизмдер // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.
9. Қазақ тілінің сөздігі. . – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 774 б.
10. Нақысбеков О. Шу бойындағы қазақтардың тіліндегі ерекшеліктері. – Алматы: Ғылым, 1968. – 176 б.
11. Новиков Ю. Мал шаруашылығы жайлы сұхбат. – Алматы: Қайнар, 1981. – 231б.
12. Шойбеков Р. Қазақ тілінің қолөнер лексикасы: фил.ғыл. докт... . дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 307 б.
13. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат 1997. – 464 б.
14. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы: фил.ғыл. докт... . автореф.: 10.02.02. – Алматы, 1997. – 53 б.
15. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.

ӘОЖ 82,321

80-90 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бегімбай М.Т.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада 80-90 жылдардағы қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается направление натурализма в прозе и обзор типов научных течений в литературоведении

80-90 жылдардағы қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ерекшеліктерін саралап, зерттеу мақсатында біз Ә. Кекілбаевтың шығармашылығына үңілуді жөн көріп отырмыз.

Прозаик Ә.Кекілбаевтың алғашқы туындыларының ішінде «Ханша-Дария хикаясы» мен «Шыңырау» повестері тарихи, рухани мәселелерді философиялық деңгейге көтере алуымен, өмірдің шындық көрінісін дәлме-дәл суреттеудегі шеберлігімен көзге түсіп, қазақ әдебиетінде таңдаулы шығармалардың қатарына қосылды. «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Бір шөкім бұлт» повесі мен әңгімелер жинағы Әбіштің атын аспанға бір-ақ шығарды. Одан кейінгі жарыққа шыққан «Құс қанаты» кітабына жазушының 4 повесі мен 6 әңгімесі кірген. Автор замандастарымыздың жан дүниесіндегі рухани ізденістерді дәл зерттеп, адам бақыты, адам өмірінің әлеуметтік мағынасы жайында ой толғайды. 1968 жылы басылып шыққан жинаққа жазушының «Күй», «Бәсеке», «Ханша-Дария хикаясы» атты 3 хикаяты енген. Аталған көркем туындылар тарихи негізімен, соны идеясымен қызықтырады. Әрі бұл шығармалардың қазақ тарихы алдында да маңызы үлкен. Сондықтан да шығар, кітап дәл осы атаумен 2001 жылы екі том болып, қайта басылды. 1-томға – «Аңыздың ақыры» романы мен «Күй» повесі кіргізілді. 2-томға – «Бәсеке», «Ханша-Дария хикаясы», «Шыңырау», «Бәйгеторы», «Бір шоқ жиде» повестері енгізілген[1, 10 б.]..

Әбіштің шығармашылығында оқырмандарға кеңінен тарап, өзге ұлт оқушыларына етене таныс болған осы жинақ еді. Неге десеңіз, 1975 жылы Мәскеудегі «Молодая гвардия» баспасынан орыс тілінде шыққан «Дала балладалары» аударылып, 1982 жылы Берлин қаласынан неміс тілінде жарық көрген болатын. Жазушы шығармаларында халқымыздың салт-дәстүрлері молынан дәріптеледі. «Бір шоқ жиде» хикаятында ата-бабаларымыз ұстанған салт-дәстүр, ұлттық үрдіс, әдет-ғұрыптарды өмір шындығымен нақты байланыстыра отырып, шынайы да әдемі суреттейді.

Хикаятты оқи отырып, қазақ деген халықтың тек өзіне ғана тән қызықты да күрделі ұлттық дәстүрлеріне қызығумен боласың. «Ең бақытты күн», «Аш бөрі», «Ақырғы аялдама» әңгімелері оқушыларды қызықтырмай қоймайды. Қаламгер әңгімелері мен хикаяттарының әрқайсысының желісі бөлек, жолдары басқаша. Осының өзінен-ақ Әбіштің шағын прозаның асқан шебері екендігін көреміз. Әбіштің қазақ өміріне арналған шығармаларына келсек, оларда туған халқының кең далада қиыншылық астында өмір кешкен, бірақ тіршілікке деген махаббаты мен тілеуін жоғалтпаған өкілдермен танысамыз. Әбіш олардың қиын тіршілігінің жағдайларына, өмір сырлары мен өмір толғаныстарына үңіледі. Қазақ өмірі қашанда даламен, туған жерімен, атамекенімен байланысты. Туған жерін, мейлі ол жайлы болсын, жайсыз болсын, ешкім қиып тастап кетпейді. Маңғыстау жұрты да солай. Құмды даланың сұрықсыз жұтандығына көніп, тағдырына табандылық көрсеткен, жаны мен ары таза, парасаты мол адамдар – Әбіш шығармаларының негізгі кейіпкерлері осылар. Олардың ішінен алмастың сынығындай тұрмысы ауыр болғанмен, көңілі кең Тілеуді («Бір шоқ жиде»), күйеуі майданда өліп, жалғыз ұлды жеткізген қайсар кемпірді («Құс қанаты»), өмірдің жеңілтек салтын қабылдап, қызық кешкен, соңынан жалғыздық азабын тартқан Зүһраны («Шеткері үй»), түйеден басқа көлігі жоқ, далада жаңа мамандық игерген Жақанды («Автомобиль»), т.б. көреміз. Ұлы Отан соғысы кезіндегі ел басына түскен ащы шындықты шынайы қалпында жайып салған «Бір шөкім бұлт» хикаятының эпиктік танымы тіпті өзгеше. Соғыс... Дала... Мал баққан үйлер... Соғыс зардабынан еркектерінен айырылған, бірі әкесі мен баласын соғысқа берген жесір әйелдер тағдыры. Солардың басына түскен қайғының қара бұлты... Бәрі де оқырманын тебіrentпей қоймайды. Осындай қиындыққа жасымаған рухы биік, ары таза қазақ әйелдері Аққаймақ пен Майра да ер тұлғалы бейнесін танытады. Ал «Шыңырау» хикаятында адам жанына терең психологиялық талдау жасалған. Бұл – адамды билеген астамшылық, даңққұмарлық, эгоистік сезімнің оны жарға жығуы. Еңсеп тау қопарған, қайратын халқына жұмсаған, қалың елді суға қарық қылған алып бейне – сол халық қолпашына масаттанып, көңіліне пендешілік кіріп, атын одан әрі асырмақ болып,

шыңырау түбінде қалады. Әбіштің адам баласын астамшылықтан сақтандыратын идеясының бір ұшығы осыда жатыр.

«Күй» повесінде сұлулық кейпіндегі ұлы муза кектің жолын кесіп, қатал Жөнейт ханды өз арының алдына жүгіндіріп, өзі қолымен жасаған қаталдық атаулыдан жирендірсе, кенже ұлының аруағы болып келіп, қайғы мен қасіретке алып барар пендешілік ойлардан, мақсаттардан түңілдірсе; «Ханша – дария хикаясында» керісінше, сұлулық Гүрбелжін арудың бойындағы тән рахаты кейпінде келіп, Шыңғыс ханды таңғұт жұртының қарғысына ұрындырады; сұлулық бұл жолы ұлы Әміршіні ажал болып қабады...

Шынайы классикалық биікке көтерілген, сюжет өру мен образ сомдаудың адамдар қарым-қатынасы арқылы өрбитін осынау арбасулар астарында қаншама өмір, шындық жатыр десеңізші! «Судың да сұрауы бар» демейтін бе еді дала даналығы. Автордың түпкі айтары осы. Осы уәжге ол өз кейпкерлерін сандаған психологиялық шиеленістер арқылы алып өтіп, асықпай, аптықпай, байсалды баяндау үлгісімен жетеді. Оған оқырманын да шексіз иландырады, сендіреді. Өмірі, бүкіл саналы ғұмыры алыс-жұлыспен кеткенін, көзді ашып-жұмардай қысқа мерзімде ағып өте шыққанын Әмірші соңғы рет сезінеді. Ажалы Алладан болды ма, әлде адамнан болды ма? Мәселе сонда ғана ма? Жоқ, суреткердің мақсаты басқада. Өз қолымен істеген қиянатың, ерте ме, кеш пе, алдыңнан бір шығары хақ дегенге саяды шығарма арқауына өзек болған оқиға.

Библиографиялық тізім

1. Жұмалиев Қ. Образ – тип//Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1959.– № 8. – 4-7 бб.
2. Қаратаев. М. Туған әдебиет туралы ойлар. Мақалалар жинағы. – Алматы: ҚМКӨБ, 1958. – 442 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б
4. Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Ғылым, 1999. – 281 б.
5. Нағметов А. Қазіргі повесть және көркемдік ізденіс. –Алматы: Ғылым, 1985. – 176б.
6. Хасенов М. Ұнамды образ және типтендіру. – Алматы: Ғылым, 1966. – 280 б.
7. Ыбырайымов Б. Таным және образ шындығы / Уақыт және қаламгер: Әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1977. – 5 к. – 288 б.

ӨОЖ 82,3215

80-90 ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРДЕГІ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТАҚЫРЫПТЫҚ МАЗМҰН ДАРАЛЫҒЫ

Бегімбай М.Т.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіл біліміндегі антропонимдердің зерттелу тарихы мен тіл білімі саласындағы зерттелу кезеңдері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются история изучения антропонимов в казахском языкознании и этапы изучения в области языкознания.

Ұлттық әдебиеттің тарихына көз жіберсек, біздегі әңгіме жанрының да өзіне тән өсудаму жолын, бір сатыдан екінші сатыға көтеріліп өркендеп келе жатқанын көреміз. Қазақ

әдебиетінде көркем әңгіменің алғашқы үлгісін қаламгер Ы.Алтынсарин қалыптастырғаны белгілі.

Одан кейін әдебиетіміздің 20-30-жылдарында қазақ әңгімелері ерекше дамып, өркендеді. Осы кезең қаламгерлері өмір сырын, әлеуметтік құбылыстарды әңгіме жанры арқылы көрсету үлгісін жасады.

Қазақ әңгімелері адам тағдырын толғана суреттеді, әңгіме арқылы өмір құбылыстары жан-жақты көріне бастады. Көлемі қысқа, мүмкіндігі шектеулі әңгіме жанры адам образы арқылы өмір шындықтарын көркем көрініске айналдырды. Бұл қазақ қаламгерлері үшін үлкен жаңалық, ірі қадам болған еді. Б.Майлин, М.Әуезов, М.Мүсірепов қаламынан туған әңгімелерді бүгінгі күнге дейін қызыға оқимыз. Оның басты себебі, шығармалардың көркемдік-эстетикалық қуаттылығында болса керек. Шағын әңгімеге көп ой сыйғызып, өмірдің өзекті мәселелерін алға тарту үлкен жазушылық шеберлікті қажет етеді. Шағын әңгімеде қаһарманды жан-жақты сипаттауға, оның алуан қырын кең қамти суреттеуге мүмкіндік бола бермейді. Әңгіменің өзге жанрлардан өзгешелігі осында.

Осы аталған екі сөз өнерінің майталмандарынан соң бізауыз толтырып әңгіме жанрында көптеп еңбектер жазған Б. Майлинді айта аламыз. Б.Майлин қазақ әдебиетіне мәңгі өлмес, өшпес әңгімелер берді. Бейімбет Майлин әңгімелері – шағын жанрдың әрі қарапайым, әрі әлемдік деңгейге көтерілген классикалық үлгісі. Жап-жас кезінде жазған «Шұғаның белгісі», кейінірек туған «Талақ», «Онбес үй», «Құрымбайдың жігітшілігі», «Даудың басы – Дайрабайдыңкөк сиыры»... бәрі де классикалық ғаламат үлгі.

Бірде досы Бейсембай «Сен қазақтың Чеховысың» – десе керек. Бейімбет Майлин «Ой, бізге Чеховтың ауылы алыс қой...», – деп ат-тонын алақашыпты. Бейсекең Чехов әңгімелерін қазақ тіліне аударған адам. Біліп, түсініп, тұшынып барып айтып отыр. Ал, Бейімбет Майлин? Жазушылық табиғат өзара ұқсай береді. Ұқсастық қайталау емес, бірақ... Чеховты Бейімбет Майлин еміс-еміс білсе білген де шығар-ау. Бірақ, алыс жапон елінде өзінен мынау жарық жалғанға екі жыл ғана бұрын келген, келгенде аз ғұмырын – бар ғұмырын әдебиетке арнап, «өнер бәрінен де жоғары...», – деген ұстаныммен тіршілік етіп, небәрі отыз алты жасында өмірден өтіп кете барған Рюнескэ Акутагаваны біле қоймағаншығар-ау. Бірақ, бірақ ұқсайды. Әңгіменің хас шебері Стефаникті ше? Стефаникті білуі тіпті мүмкін де емес. Ұқсайды алайда. Әдебиетке XX ғасырдың жетпісінші жылдары келіп (кешігіп келген), аз уақытта орыс мұжығының бар характерін жырлап өткен Василий Шукшин есесіне кейін туғанына қарамай біздің Бейімбет Майлин білмей-ақ өткен болуы керек мынау өмірден... Алайда, ұқсайды. Көрмей білмей құрылықтың әр қиырында жатып суреткерлердің бір-біріне ұқсай беретіні несі екен, а?

Бұл – жаратылыстағы жазушылық табиғатұқсастығынан. Мұның бәрі өнер атаулының, оның ішінде сөз өнерінде әуел баста анасы – шынайы өнер болғанын байқатады. Оның үстіне әдебиетте «натуральдық мектептің» болғанын жоққа шығара алмаспыз. «Натуральдық мектеп» қашан, қайда туып, қалай әлемді шарлап кеткенін дәл басып айту қиын. Алайда, XX ғасыр басында ол мектептің тәлімі қазақ даласына, қазақ әдебиетіне келіп жеткені анық. Жүсіпбек Аймауыпұлының «Қартқожа» романы, «Күнікейдің жазығы» дәлел бұл пікірімізге. Қала берді қара сөздің классигі Бейімбет Майлиннің барлық шығармасы куәлікке жүре алады. Қазақ даласының бір қиырында туып, жазушы болып қалыптасқан Бейімбет Майлиннің әлемнің әр шалғайындағы әріптестеріне «ұқсау» сыры міне осында!

Өзіміз күнде араласып жүрген қарапайым замандастарымыздың тағдыры жазушыларды көп толғандырады. Сол себепті да әрбір жазушы ең әуелі өз замандастары жайлы жазады. Өз замандастарымыздың өмір тіршілігін, көңіл-күйі мен сезімін, ой-толғаныстарын, мұны мен қуанышын, арманын суреттей келе, олардың бойындағы қасиеттерді даралап көрсетуде жазушылар тың ізденістерге барған.

Оқырманның жүрегіне жол тапқан шығармалар оқиға желісі аяқталғанша оқырманын өзімен бірге ұстайды. Шығарманы оқыған кезде оқырманның өзі шығарма кейіпкерінің тағдырына ортақтасып кетеді, оқырман кейіпкер үшін қуанады, күйінеді, қайғырады, толғанады. Бұдан біз жазушының өмір шындығын оқырман сезіміне қатты әсер ететін нәзік жолдармен жеткізіп бере алатын талант құдіретін, жазушылық

шеберлігін танымыз. 60-80-жылдар қазақ қаламгерлері кейіпкер тағдырына аландаушылық білдірді, кейіпкерінің ішкі рухани әлеміне терең үңіле отырып, адам жанының небір нәзік иірімдерін сыршыл сезіммен суреттеуде шеберлік танытты.

Жалпы, қазақ повестерінің қалыптасу, даму кезеңдері және повестің өзіне тән ерекшеліктері зерттеуші-ғалымдардың назарында болып келе жатқан күрделі мәселе.

Қазақ әдебиетінің алпысыншы жылдардың соңы жетпісінші жылдардың басы повесть жанры үшін өркендеу, өсу жылдары болды. С.Шаймерденов, Т.Әлімқұлов, Ә.Тарази, Ш.Мұртаза, Ә.Кекілбаев, Б.Соқпақбаев, Р.Тоқтаров, Қ.Ысқақов, Д.Исабеков т.б. қаламгерлер повестерінің елеулі орны бар. Алпысыншы жылдардың аяғы, жетпісінші жылдардың басына қарай повесть жанры жаңа сапалық сипаттарға ие бола бастады. Осы кезең повестерінің оқырман қауымды алдымен елеңдеткен адам тағдырын, оның жан дүниесіндегі құбылыстарды алғашқы орынға шығару үрдісінің байқалуы еді. Қазақ прозасына көркемдік серпін әкелген Қ.Ысқақовтың, Ә.Таразидың, С.Мұратбековтің, Ә.Кекілбаевтың, А.Сүлейменовтің, М.Мағауиннің, Д.Исабековтың, О.Бөкеевтің адамның жан дүниесін түрлі аспектіде, әр түрлі көркемдік деңгейде ашып көрсетуді мақсат еткен шығармалары, міне, осы кезеңнен бастап жарық көре бастады. Бұл жазышылар тек повесть жанрында ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетіне өзіндік жаңалықтарын ала келді.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі әдеби процесс туралы жалпы түсінік беру біз әңгіме-повестерге талдау жасағалы отырмыз. Қазіргі қазақ прозасының әдеби процестен алар орнын айқындай отырып, қазақ прозасының даму ерекшеліктерін, қазіргі повесть, әңгіме жанрларының өзіндік табиғатын айқындау жолында біз он шақты көркем туындыға талдау жасағалы отырмыз.

Д.Исабеков - оқымай мақтай салсаң, обал болатын, оқып мақтасаң сауап болатын айрықша талант. Өйткені оның шығармаларында данышпандарды да ойландыратын ойлылық бар. Оны ойланбай оқу да мүмкін емес, оқыған соң ойланбау да мүмкін емес. Оның жазушылық құдіреті солай. Диплом жұмысы барысында жазушы жайлы жазылған мақалалар мен жазушының баспасөз бетінде жарияланған сұхбаттарын қарастыра келе, Дулат шығармашылығының шынайы келбетін байқадық.

Библиографиялық тізім

1. Жұмалиев Қ. Образ — тип/Қазақ тілі мен әдебиеті. — 1959.— № 8. — 4-7 бб.
2. Қаратаев. М. Туған әдебиет туралы ойлар. Мақалалар жинағы. — Алматы: ҚМКӘБ, 1958. — 442 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 350 б.
4. Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным және көркемдік. — Алматы: Ғылым, 1999. — 281 б.
5. Нағметов А. Қазіргі повесть және көркемдік ізденіс. — Алматы: Ғылым, 1985. — 176б.
6. Хасенов М. Ұнамды образ және типпендіру. — Алматы: Ғылым, 1966. — 280 б.
7. Ыбырайымов Б. Таным және образ шындығы / Уақыт және қаламгер: Әдеби сын. — Алматы: Жазушы, 1977. — 5 к. — 288 б.

ӘОЖ 82,321

МҰХТАР ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТЕҢЕУЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мавлянова М.С.

Шымкент университеті, Шымкент

Андапта

Мұхтар Шаханов поэзиясындағы рухани-адамгершілік құндылықтар қарастырылады

Резюме

В статье рассматриваются Духовно-нравственные ценности в поэзии Мухтара Шаханова

Мұхтар Шаханов — өз әріптестерінің арасында да өте жоғары бағаға ие болған ақын. Солардың бірқатарын келтіріп көрелік:

«Мұхтар Шаханов - өзінің адасқақ дүлей дәуірінің белсенді ар-ожданы. Оны билік тұғырындағылар бағалай қояр мекен? Бірақ мен осындай азаматтың өзіме жақын дос екенін мақтан етемін» – деп бағалаған екен Дағыстандық ақын, марқұм Расул Ғамзатов. Ал Роберто Чиули: «Ашық айтар болсақ, бүгінгі өз замандастары арасында Еуропада Шахановқа тең келер ақын жоқ» – деп ағынан жарылады.

Жан досы, бауыры мен сырласы болған қырғыз ақыны Шыңғыс Айтматов былай жазады: «Ол – жаңаша ойлау дүниесінің өрені. Менің пайымдауымша, мұндай өзгеше мән-мазмұнға ие ақын бүгінге дейін күллі Азия әдебиетінде болған жоқ... Нақ осындай заңғар деңгейдегі ақын XX ғасыр мен XXI ғасыр аралығында бой көрсетуі керек-ақ еді. Ол ақынның Мұхтар Шаханов екені даусыз.

Менің өмірімде екі Мұхтар болды. Оның бірі- әкемдей қамқор пейілді ұстазым, ұлы жазушы Мұхтар Әуезов те, екіншісі – азамат ақын, көп жылдан бері сырласым, іні-досым – Мұхтар Шаханов. Менің түсінігімше, ол – кең ауқымды ізденгіш, ойшыл, Шығыстың даналығы мен Батыстың ұшқыр дүниетанымын бір арнаға шебер тоғыстырған Азия құрлығындығы аса ірі ақындардың бірі.

Мұхтар – қазақ халқының қиын шақта жел өтінде ұстаған, ел ішінде ұлттық батыр қатарында мойындалған қайсар қанат перзенттерінің бірі. 1986 жылы Кеңес Одағындағы тоталитарлық жүйеге қарсы батыл бас көтерген қазақ жастарын ақтап алуда ол, өз тағдырына төнген қауіпке қарамай, нағыз ерлік, еркектік мінез көрсетті.

Халық поэзиясының дәстүрі - өміршең құбылыс. Халықтың ғасырлар бойы жасап, сақтап келген ақындық дәстүрлері жаңа заманда бірден жоғалып, не өзгеріп кетпек емес. Өйткені поэзия, оның қалыптасқан дәстүрі – сол халықтың қаны мен тәні тәрізді. Әрбір халықтың поэзиясы мен поэзиялық дәстүрі арқылы оның қандай халық екенін тануға, білуге болады. Ендеше поэзия өзінің алдындағы дәстүрден қол үзбеуі қажет. Жаңашылдықтың өзі содан басталады. Горькийдің «Халық ауыз әдебиетінен үйрену керек» - деген пікірі осыған орай айтылған. Олай болса, бүгінгі поэзия кешегінің жалғасы «Халық ауыз әдебиетінің» жетілген, шыңдалған, әлі шыңдала беретін түрі. Шынында да, XV – XVIII ғасырларда ғұмыр кешкен Бұқар, Шал ақындардың қазақ өлеңіне салып кеткен кестелері Абай тұсында жаңа сапа береді емес пе. Одан берідегі қазақ поэзиясы Абай өлеңдеріндегі дәстүрді шолумен тынбай, оны искусство дәрежесіне көтеретін жағдайға жетсе, С.Сейфуллиннен О.Сүлейменовке дейінгі күллі қазақ поэзиясы Совет дәуіріндегі поэзиялық жаңа өмір, жаңа тұрмыс заңдарымен өзгеріп, жаңаланғанын дәлелдеді.

Бүгінде ақындарымыз қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдыққа өз үндерін қосып, қазіргі өмірдің әдеби бейнесін тұтас көрсетуге талап жасап отыр.

Бүгінгі ақындар арасынан тақырыбымызға арқау болып отырған Мұхтар Шаханов өлеңдері көпшілікке ойлылығымен, оқырман ойымен тоғысуының сәттілігімен көзге түсіп жүр. Ақын өлең жазу кезінде доктор Ә.Тәжібаевтың: “Біздің өмірді өзіміз танығанымыз аз, оны өзгеге танытуымыз керек. Ол үшін өмірдің негізгі тенденциясын ақын тілімен қанатты жырға айналдыруымыз керек” – деген пікірін еске алып отыратындай әсер қалдырады. Себебі М.Шахановтың қай өлеңін алсақ та “Ғашықтық ғаламаты”, “Сенім патшалығы”, “Ай туып келеді” тәрбиелік мәні зор. Оқушы ақын өлеңдерін тек қызықтап оқып шықпайды, одан өмірдің қыры мен сырын түйсінеді, өлеңдегі кей кейіпкердің қылығына қызығып ұқсағысы келсе, кейбіреуінен жиіркенеді.

“Перзент жыры” өлеңінде туған жерге, Отанға деген сүйіспеншілік көзқарасында перзент атынан ой тастайды. Туған жердің кімге болса да ыстық екені белгілі. Алайда, ол, кімді, нені болса да жатырқамайды өзіндегі бар болмысын сенің өмір сүруіңе жағдай жасаған. Осынысымен де ол ыстық, осынысымен де ол түсінген, түйсінген адамның шабытын қайрап жатады. Ол ұшы-қиырсыз кең де, қатал талап қоятыны, ағат кетсең аямай жазалайтыны да бар. Ол ұлы ма, кіші ме, кәрі ме, жас па – оған бәрі бір, жікке бөлмейді, алаламайды. Сол үшін де ол ыстық, содай әділдігі үшін де қалтқысыз ынтығасың, саясында болғың келеді.

“Самолеттағы ой” атты өлеңі де сәтті жазылған туынды. Ақын туған жерге әрі биіктен, әрі қашықтан қарай отырып, туған жердегі болып жататын заттар мен құбылыстардың елеусіз байқалмай, танылмай қалыс қалатын ерекшеліктерін жеңіл, ұтымды түрде жеткізген.

Алыстан бір қарағанда көзің тоятын, жақын келіп сөйлесе қалсаң, пікір алалығы көрініп тұратын кейбір арамыздағы азаматтарды тану үшін жазылған өлең екені белгілі.

“Бір тегіс боп көрінеді жырлар,

Тереңінде жыланы бар ұралар.

Байқалмайды әжім-әжім қыраттар.

Библиографиялық тізім

1. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. Астана, Елорда, 2001
2. Кәрібаева Б. Талап деңгейі. А., Жазушы, 1984
3. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. Алматы: Жазушы, 1993
4. Әбдиманұлы Ө. Аңыз адам // 2012. №12
5. Әдебиеттану терминдер сөздігі. А., Ана тілі, 1998
6. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Ғылым, 1992
7. Әскербекқызы Ж. Ұлт рухының шырақшысы / Егемен Қазақстан. 2012, 3 шілде
8. М.Шаханов «Дәуір дастандары» - Алматы: Жазушы, 1992
9. М.Шаханов «Танакөз» - Алматы: Рауан, 1996
10. М.Шаханов «Эверестке шығу» - Алматы: Атамұра, 2003

ӨОЖ 82,321

МҰХТАР ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Мавлянова М.С.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мұхтар Шаханов поэзиясындағы рухани-адамгершілік құндылықтар қарастырылады

Резюме

В статье рассматриваются Духовно-нравственные ценности в поэзии Мухтара Шаханова

Заманалар басты тайталасып, бірде жеңіп, бірде жеңіліп келе жатқан, аттап өте алмайтын қызықтар – Махаббат пен Қызғаныш, Достық пен Сатқындық, Жастық пен Кәрілік, Шабыт пен Топастық, Арамдық пен Қылмыстық т.б жан табиғаты райларыны ақын табиғатына өзек болуы! Мұхтардың төл қасиеті даралығында дәлелдейді. Өзінің жүрере жолының аталмыш сипаттармен таңдалуыну ақынның төл ішкі қай жылдықтарын әділ таразылап, оқырман балауына ұсынуға мүмкіндік тұдырды. Аталмыш философиялық категориялар тек ойлы да сұлу, жазира жырдың дәні болуы керектігін түсінген Ақын оларды қоңыр ырғақ ғырлы мақаммен өрнектейді. Бәйгедегі ат шабысындай оқта-текте жаңа бір ыңғайға, ырғаққа түсіп, түптің түбінде айтылуға тиіс басты шешімге қарай әсем заулайды... Бейне рухқа биологиялық жан бітіргендей.

Ақынның «Ғасырларды безбіндеуі» түрлі оқиғаларды, тарих кезеңдерін аптыға, аса бір асығыс талпыныспен өрнектегініне қарамастан, бар-бәрі адамзаттың әйтеуір бір түсіп шығатын Жамандық мұхитын алдыңнан кезіктірсе, жақсылықтар тіршілігі сол мұхиттағы жалғыз қайықшадай үнемі арпалыста көрінеді. Қайықшы болмысы ақынның өзі. Әрбір идеялық талғам поэзияға жаңа толғанмен бас түйістіреді. Ақын бар шеберлігін сол

идеялардың анық, реалды жалақат етін ұстауға жұмсайды. Осы тұста Мұхтардың түйінді ойшылдығына, байсалды философ ретінде аяғының биік үзеңгіде тұрғанын аңғармай қала алмайсың. Үлкен ойларды түзетін философиялық өлең тармақтары оқырман үшін өлең шумақтарының ғана жүгін көтеріп, соған ғана қызмет тұрған көрінуі мүмкін. Ал көзі қарақты әдебиетті олардан жаңа безер, пішіндері, алыстың жақынмен, қырлысың жұмыр нәрсемен, ауырдың жеңілмен үйлесімін яғни тосын әрі орнықты көзқарастарды, аңғарады.

Философ ақын «Адам қанындағы поэзияны қорғау немесе...» өлеңінде поэзияны кеудесінен қағып жолдан ысырған заманның туып келе жатқанын, оның салқыны ел мен ел арасындағы болмашы себептерден түсінбестік тұдырып жатқанын, дүниеге жылы, жерлі, үрнек сезіммен қарамау салдарынан түптің түбінде ауыр өкінішке әкелетінін топшылайды. Ұлы Эйнштейннің Американың тым асығып бара жатқан ахуалы Мұхтардың бұл проблемаға көбірек, салмақты қарауына есік ашады. Ойшыл үшін Гитлермен Шыңғысханды атүсті залым адамдар дей салу түк айтпағандық. Олар да дарынды, «бірақ олар қара дарын» дейді. «Адамды адам ететін саналы, әсімдікті бағаланған жоғары» деген аса нәзік те өміршек бағасы ақын поэзиясын бүгінгі жер бетіндегі үрейлі өмірдің растығына оқырманға барынша жақын ете түседі. Ақын өлеңін оқи отырып, жер бетіндегі өз проблемаларыңа жақындайсың. Осы бір шиіе байланған шегуге Данте, Абай, Шекспир, Гете, Гомер, Гарсиа, Альберти, Махамбет, Шыңғыс бен Голсуорси, Неруда, Евтушенко. Сендер де келсеңдерші, деп шақыра отырып ақын өз көрегендігін «қоғам ази бастаса, алдыменен жыр қуаты кемиді» концепциясынан дәлелдеді. Өлеңнің бұдан он бес жыл бұрын жазылғанын айтсақ, М.Шаханов дүниенің ырықсыз табиғатын жасырақ кезінде-ақ түйінін, баға бере алған.

Қажеттілік өлшемі мен астамшылдық жайлы ғылыми теория жасаған ғалым «Құлпытас кепиеті немесе кері тебу заңы» өлеңінде:

Бір қасиет бар әлемде қаққан жұмбақ қанатын,

Артық кетсең қатал қолмен тәубәңді еске салатын, – деген байламға келеді де,

Сәл көңіліме желік есе қасиетті сол заңға

Қайшы келіп қалам ба деп сексенем, – деп өз басы оған қарсы бара алмайтынын ескертеді. Бұл – ақынның ақиқатқа бас июі, жеңілу емес, жеңіс екені сөзсіз. Ой салу бар да, бір нәрсеге қол жеткізіп содан сабақ алу бар. Бұл Мұхтардың адам ретіндегі болмыс мыс бітінін ашып, дарлай түседі. Жалпы творчество адамың өз шығармасындай еш нәрсе нақты бейнелей алмаса керек. Толстойдың «Слово – есть поступок» деген қағидасы да бекер айтылмаған. «Ғасырларды безендеу» маржандай көркем дүние бола тұра, ақынның өз табиғаты екеніне дау жоқ. Су арығына ағады, демек өмір философияларын окшалаудыра дарлайтын оның поэзиясы-оның төл ойшыл қасиетінің кепілі Поэзия жанрында мұндай салмағы еселенген жүкті көтерер ақын өте сирек. Жалқы шабыт, жалаң жермен де өлең тудыруға болады. Ал өлеңді өмір философиясының қыш құшырасында пісіру тағдырын жазған Мұхтарға алғашқы ақынмен бір деңгейде қарау қаншалықты аянышты әрі обал болар еді... Адамына, ақынына кімнің кім екенін адал айтылған, дарасын дараламаған қоғам қандай, ел қандай ел?... Бұл ой жалғыс Мұхтар тағдырына оры айтылып отырған жоқ. Тағы осы ақын жайлы айтылып отырғаны сөзсіз... Бұл жайлы ақынның өзі кепкен кенетінді былай дейді:

Уақыттың талабы –

Ерте, кеш пе бәрін жөнге салады.

Сұңқарына жағдай жасамаған ел,

Майдалардың мазасына қалады, – деп тұрғандай болады.

Ақынның ой -идеяларын жарқырата өткірлей түсетін тәсілі-шендестіру, ассоциация тұдыру. «Сұлылықты сезіну немесе...» өлеңі қарттық пен жастық тамырларын бір –бірінен алыстатып, философиялық тазалау сәтінде қарттықта сұлылыққа суғара алсаң қартайдым деп есептеме, қарттық жаспен өлшенбейді, деген дана пікір айтады. Құлпырып өсіп келе жатқан жігітті асыл қасиеттерді бойына сіңіру үшін оны Табиғат-анамен сұхбаттастыру, таразы басына ақыл, көрік жомарттықпен қатар «шыдымсыздық», «нәзіктігі жоқ» арманы

сөнген секілді кере ғарлықтарды салып әділ топшылау мақсатын қою ақынның өзін-өзі категе ұрындырмауынан туындаған. Демек, сөйлеу үшін толқу қажет болса, ойлы өрнек тұдыру үшін толғаудың оты мен үскірігін көңіл сібізгінен өткеру қажет екен. Ақын бірде сонау ескі заманға көріпкел дәуірдегі көз алдына елестетсе, бірде осы заманның құлы еспеттімаңғайы бес баптан азап шегуші, шымшық жанын отқа салушы ретінде көрінеді. Солай ете отырып, өзін ең әділ жол сілтеуші, шешім айтушы яғни өзінен ешкім оза алмастай шындық иесі болу, жауапкершілігін мойнына артады. Қайталап айтайық бұл үшін Мұхтарға сазды, өрнек өзі аздық етпес еді-ау. Оның ғаламдық мұраттырды қорғауы поэзия иесінің нағыз табиғи талант екенін дәлелдейді.

Библиографиялық тізім

1. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. Астана, Елорда, 2001
2. Кәрібаева Б. Талап деңгейі. А., Жазушы, 1984
3. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. Алматы: Жазушы, 1993
4. Әбдиманұлы Ө. Аңыз адам // 2012. №12
5. Әдебиеттану терминдер сөздігі. А., Ана тілі, 1998
6. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Ғылым, 1992
7. Әскербекқызы Ж. Ұлт рухының шырақшысы / Егемен Қазақстан. 2012, 3 шілде
8. М.Шаханов «Дәуір дастандары» - Алматы: Жазушы, 1992
9. М.Шаханов «Танакөз» - Алматы: Рауан, 1996
10. М.Шаханов «Эверестке шығу» - Алматы: Атамұра, 2003

ӨОЖ 82,321

ҚАЗАҚ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК АРХЕТИПІ

Мырзақасымов М.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада адамгершілік сипаттағы паремиялардың ғаламдық тілдік бейнесі мен семантикалыққұрылымы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается глобальная языковая картина и семантическая структура паремий нравственного характера.

Қазақ халқының ұлы тарихындағы өмірлік тәжірибесінен сыр тартып, қорытылған ойларының тұжырымды тұнығы, атадан-балаға танымдық мирас болып келе жатқан мақалдары мен мәтелдері тілдік жүйедегі бай қабаттың бірі ретінде саналады. Мұнда әлем туралы, адам жайы, адам баласының этикалық және эстетикалық нормалары, әдет пен ғұрып, салт мен дәстүр, өмір сүрудің сан қилы нормалары мен мәні әдіптеліп, тұжырымдары жүйелі сараланған. Мақал мен мәтелдер халықтың өз тарихынан, шаруашылығынан, дәстүрінен, дүниетанымынан, адамдардың отбасындағы, микро-макро социумдағы өзара қарым-қатынасынан хабардар етеді.

Мұндай ақпараттар желісі мақал-мәтелдерді лингвомәдени тұрғыдан зерделеудің қажеттілігін алға тартары рас. Жалпы ғылыми метатілде паремиология деген атауға ие болған мұндай тілдік бірліктерде танымның онтологиялық табиғаты ғана таңбаланып қоймайды, сонымен бірге ұлттық дүниетаным, халық психологиясы мен ділі де нақты көрініс табады. Халықтық сипатқа ие мақалдар мен мәтелдер – халық ауыз әдебиетінің бір бөлігі, халық өмірінің әмбебап энциклопедиясы. Сондықтан да паремиологиялық тілдік

бірліктерді құндылық-мәндік кеңістікте анықтап, қазақ тілінің әлемдік бейнесіндегі адамтану ілімін таразылау лазым.

Халық әдебиетінен өрістейтін бүгінгі әдебиет, өнер, педагогика мен психология, антропология, философия, т.б. эзотерикалық ілімдер адамтану ғылымы туралы деректерді зерделейді. Ендігі мәселе мақалдар мен мәтелдердегі моральдық, этикалық, аксиологиялық құндылықтарға терең мән беріп, тілдік бірлік ретіндегі лингвомәдени ерекшеліктерін саралау, когнитивтік сырын тану. Мақал-мәтелдерді когнитивтік талдаудың мақсаты – олардың семантикалық құрылымындағы әмбебап және ұлттық әлеуметтік құндылықтарға мән бере талдау, моральдық және этикалық құндылық ретіндегі ерекшелігін ашу.

Әлемнің тілдік бейнесін жасауда мақалдардың орны айрықша екені рас. Мұнда ұлттың әлемді тануы жайындағы жинаған тәжірибесі мен қалыптастырған мәдени-рухани болмысы қатар өріледі. Ұлттық кілттің (ұлттық кодтың) басты көрінісі мақалдар мен мәтелдерде, өйткені ұлт тілінде сөйлеушілердің мәдени-тарихи қалыптасқан дәстүрі мен салты, олардың тәжірибесі, рухани болмысы – осы мақал-мәтелдерден нақты танылады. Мақалдар мен мәтелдерде тұжырымдалған іргелі білім бар, нақты танылған тәжірибе бар, жүйеленген ілім бар. Сондықтан да олар әлем бейнесінің ұлттық-мәдени сипатын таңбалайды, мәдени-рухани кодты айқындайды, ұлттық ділді танытады, ұлттық мінездің сырын ашады. Сондықтан да олар мәдени концептердің жиынтық алаңы бола алады. Қазақ тілінің тарихында ескі түркі жазба мұраларына қалам тартып, халық тілінің інжу-маржандарын терген ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті ғалым - Әбжан Құрышжанұлы еді. Профессор Әбжан аға Құрышжанұлы «Ескі түркі жазба ескерткіштері» атты еңбегінде: «Мақал-мәтелдер – халық творчествосының жемісі. Әуелі жеке адам ойлап шығарғанымен, жүре-жүре олардың авторы ұмытылып, кетеді де, жұрт сынынан өткендері халық қазынасына, - фольклор шығармасына айналып отырады.

Дүние болмысының құндылығының өзі осы жарыстың аяқталмауында болар, бәлкім. С. Сарайи толғамында адам жамандығы иттің төмен жаратылысынан да аласа, өйткені итмақұлық адамнан төмен жаратылғанымен, нан мен тұздың қадірін біледі екен. Қазақта нан-тұздың қасиеті биік. Үйге келген кісіге «нан ауыз тигізу» салтының да танымдық тағылымы мол. Тағы да С. Сарайдан «Азаматтық жасай алмаған адам – бұл өмірге келмеген адаммен бірдей». Ащы айтылған ақиқат. Азаматтық іс жасай алмай, ел бетіне тіке қарай алмай жүру – өлгеннен кем емес. Ә. Құрышжанов теріп алып, ұсынып отырған кез келген даналық жеке тұлғаның бағыт-бағдар жасауына, оны өзінің өмірлік мақсаттарына қолдануына жол ашады. Әрине, тіл болмыспен тікелей қарым-қатынаста бола алмайды, ол алдымен ой арқылы адам санасында бейнеленіп, тіл арқылы көрініс табады. Сондықтан “болмыс – тілдегі ой” қатынасы маңызды болмақшы.

Адамгершілік туралы кемел ойларды ең алдымен Әл-Фараби еңбектерінен табуға болады. Қоғамды кемелдендіру - бақытқа жетудің басты шарты болып табылады. Тек кемелденген қоғамда ғана адам ғылым, философия, тәрбие арқылы кемелдікке жете алады. Ол шартты түрде адамды бақытқа, кемелдікке жеткізудің қатар жүргізуге тиісті негізгі құралы ретінде мінез-құлық, моральдық және ақыл-ой, интеллектуалдық тәрбиелерге шешуші мән береді. Ол былай дейді: "Біз жақсы мінез-құлық пен ақыл-парасатқа ие болған кезде солардың арқасында міндетті түрде бақытқа жетеміз... Бұл екеуі бар кезде біздің өзіміз және іс-әрекеттеріміз үстем де кемел болады, осылардың арқасында біз шын мәнінде қастерлі, қайырымды, инабатты боламыз".

Фарабидің педагогикалық топшылауларында адамның еркі (ырқы) мен талап-тілегіне үлкен маңыз беріледі, олар тиісті жағдай туған кезде онда адамды жақсы қасиеттер қалыптастыруға жетелейтін мақсат пен құралдарды еркін де саналы түрде таңдап алуына мүмкіндік береді. Ал мұндай жақсы сипаттар табиғаттан, сырттан емес жаттығу, машықтану, әдеттену арқылы дариыды. Ерлік пен тілектің ең жарқын байқалатын жері- сезім мен рухани қажеттілікті таңдау кезі болып саналады, Осылай басында еркін

таңдау, ерік- күшімен келетін сапа-қасиеттер бара- бара біртіндеп тәрбие арқылы адам мінез-құлқының міндетті белгісіне айналады, рухани өміріне сіңіседі.

Фараби өзінің саяси-педагогикалық трактаттарында халықты, тұрғындарды мінез-құлықты, ақыл- парасатты етіп тәрбиелеуде қайырымды қала, мемлекеттерге, олардың басшыларына үлкен орын береді. Ол былай деп жазады: "Тұрғындар бір-бірімен шынайы көмекке бірігіп шынайы бақытқа жетуді көздеген қала қайырымды қала, халқы қайырымды адамдар болады. Егер дәл осылай бақытқа жету жолында барлық халық бір-біріне қалтқысыз көмектесетін болса, онда бүкіл дүние жүзі қайырымды мекен болар еді".

Бұл Фарабидің адамзатты болашақ бақытқа жеткізу жөніндегі ең басты гуманистік принципі, халықтар достығы- ырыстың басы - ғұламаның түпкі ойы, мынадай сыры міне осы қағидада жатыр. Басқаша айтқанда, адамдар бақыт жолында өзара көмек, достық, бейбітшілік қатынаста өмір суруі ләзім. "Адамдар туралы айтсақ, - деп жазады ғұлама,- оларды қосатын, байланыстыратын дәнекер тұтқа - **адамгершілік** болып табылады. Сондықтан адамдар адамзат тегіне жататын болғандықтан өзара бейбітшілік, татулық сақтауы ләзім.

Ендеше адамгершілік сипаттағы халық айтылымдары мен қазақ қаламгерлерінің шығармалардағы паремияларды талдап зерделесек зерттеуіміздің маңызы арты түсері хақ.

Дәм татқан құдыққа түкірме.

«Су ішкен құдыққа түкірме», - деген ол.- Жолдасыңды сатпа, сонан соң, жолаушылап келе жатқанда дала емес, алдыңнан кездескен молаға түне...

(Н.Әбуталиев. Қайран нарын) Бұл дегеңіз су ішкен құдыққа түкірмеу адами әрекеттрден ада болмауды меңзейтіні рас.

Библиографиялық тізім

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 2020.
2. Шукуров Ш.Ш. История развития глагольных форм узбекского языка. – Ташкент, 1966.
3. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. – Ташкент, 1961.
4. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1971.
5. Отан. Халық. Ел=Родина. Народ. Отчизна : Халқымыз, туған ел-туған жеріміз, ел-жұртымыз туралы мақал-мәтелдер және даналық сөздер / [Жобаның авторы Көпіш Жәнібек]. - Алматы : Өнер, 2016. - 80 б.
6. Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері [Мәтін] : [жинақ] / құраст. Н. А. Ештаева [және т.б.]. -Алматы: Сөздік-словарь, 2019. -670 б.

ӘОЖ 82,321

ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕ БЕЙНЕСІНІҢ АБСТРАКЦИЯЛАНУЫ

Мырзақасымова М.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада адамгершілік сипаттағы паремиялардың ғаламдық тілдік бейнесі мен семантикалыққұрылымы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается глобальная языковая картина и семантическая структура паремий нравственного характера.

Кез-келген халықтың тұрмыс-салты, менталитеті, халық психологиясы мен оның тарихы, әдет-ғұрпы мен мәдениеті, туған өлке табиғаты мен құбылыстары тілде сөздер

ретінде бейнеленеді және ол сөздер сол тілдің сөздік құрамының қатарын құрайды. Сөздік құрам тілдің даму күйін қамтып көрсетеді. Сөздік құрамнан бөлек, өнегелік құндылықтар, адамның эстетикалық қажеттіліктері мен дүниеге деген көзқарасы, ата-бабаларымыздың ғасырлар бойы қорытылған тарихи және қоғамдық тәжірибесі мақал-мәтелдерде одан да анық байқалады.

Сондықтанда мақал-мәтелдер, әрі халық ой-санасының бірқилы көрінісі, әрі халық даналығының қазына байлығы. «Ертеде Британдық либералды саясаткер Элл Расселл, мақал-мәтел – көпке ортақ даналық, әрі бір адамның ұшқыр ойы. Ең бастысы мақал-мәтелдің қысқа, кең мағыналы сөйлемдер арқылы келтірілуінде. Мақал-мәтел – біреуге сабақ бола алатын насихат. Адам жадында еш қиындықсыз жатталады», – деп Престон өз пікірін білдіреді

Ал, кеңес фольклоршы Г.Л. Пермяков мақал-мәтелдерге келесідей түсініктеме береді: «Мақал-мәтелдер – біріншіден, көбінесе фразеологиялық тіркестерге ұқсас тұрақты тіркестерден құралған тіл құбылысы болса, екіншіден, ол белгілі-бір пайымдамаларды білдіретін логикалық бірліктер, үшіншіден, ақиқат деректерін жиынтықтаудың айқын нақышталған үлгідегі көркемдік миниатюрасы»

Енді өзіміздің қазақ тілі түсіндірме сөздігіне назар аударатын болсақ, мақал-мәтелдерге келесідей түсіндірме берілген: «Мақал-үлгі-өнеге ретінде айтылатын жалпы халықтық нақыл сөз; «мақал», – деп қысқа, образды, ұйқасты, тұжырымды нақыл сөзді айтамыз». Түрлі ұлт өкілдері айналадағы қоршаған әлемді әр қалай қабылдайды, сәйкесінше олардың сөздік қоры, мақал-мәтелдері түрленіп келеді. Түрлі халықтар мақал-мәтелдерінде тек сол халықтың өзіне ғана тән арнайы ерекшеліктері бар болғанымен, олардың арасында бір-біріне ұқсас келетін мақал-мәтелдерді де кездестіруге болады. Әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдерін салыстырмалы түрде зерттеу арқылы халықтың қайталанбас ерекшеліктері мен тілдердің өзіндік реңін анықтауға септігін тигізеді.

Әр түрлі себептерге байланысты түрлі халық мақал-мәтелдері құрылымы болсын, семантикасы жағынан болсын бір-біріне ұқсас келеді. Мақал-мәтелдер немесе ғылыми тілмен айтатын болсақ, паремиялардың өзара ұқсас болып келуінің бірнеше себептерін паремиолог Г.Л. Пермяков былай деп түсіндіреді: 1) түрлі халықтардың бір тілдер тобынан шығу себебіне байланысты; кей жағдайларда сан ғасырлар бойынан тығыз қарым-қатынаста болған көршілес ел болу себебіне де байланысты; 3) қоғам дауының кезеңдерінде халықтың бастан өткізген тарихи тәжірибесінің ортақ болуында.

Көріп отырғанымыздай, генетикалық жағынан бір емес ұлттар арасында, ешқандай экономикалық, саяси және мәдени қатынасы жоқ елдер арасында, тіпті, даму деңгейі бірдей емес елдердің паремиялары да бір-біріне ұқсас болып келуі мүмкін. Түрлі халық мақал-мәтелдерін типологиялық түрде зерттеу арқылы олардың ортақ белгілері мен өзгешеліктерін анықтай отырып, түрлі халық мәдениеттерін бір-біріне жақындатуына, халықтардың өзара түсіністік қабілетін орнатуына көмегін тигізеді. Қай тілде болмасын, мақал-мәтелдердің тура және ауыспалы мағыналарын дұрыс түсініп, оларды дәл және орынды қолдану – мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісін жетілдіруінің негізі болып есептеледі.

Ғалым өзінің «Халық даналығы» атты еңбегінде [1]. тілдің адамның ойлауы мен қабылдауы, танымы мен пайымдауы сияқты әрекеттерімен тығыз байланысына жүгіне отырып, тілде пайда болу, қалыптасу, даму үрдістерін анықтайды, атқаратын функциональды қызметіне, қолданылу, жұмсалыу жағдаяттарына тоқталады, мақал-мәтелдерді топтастырудың ғылыми принциптерін айқындап, этномәдени және этнофилософиялық астарын, адам табиғатын тануға бағытталған ішкі мазмұнын ашудың жолдарын, амал-тәсілдерін ұсынады.

Ә.Т.Қайдардың бұл еңбегі қазақ паремиологиясының фразеологиядан бөлініп шығып, антропологистикалық бағыттағы дербес ғылым саласы болып қалыптасуына қажет алғы шарттарды нақтылап, паремиологиялық зерттеудің ғылыми принциптерін, мақсат-мүддесін, көтерілер проблемаларын, зерттелер қырларын айқындап бергендігімен

құнды. Ә.Т.Қайдар қазақ мақал-мәтелдерінің шешімін толық таба алмай жатқан проблемалары қатарына теориялық жағынан мақал-мәтелдердің гомоцентристік принципін (адамға бағышталған үрдісін), мақал-мәтелдердің абстракциялану мотивтері мен логика-семантикалық жіктеу принциптерін, фразеологизмдерден өрбуі, қос тағандылық пен тірек сөз мәселелерін, ал практикалық жағынан қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибесін жатқызады, өз зерттеуінде осы мәселелердің біразына тоқталады [1, 50-б.].

Демек, мақал-мәтелдердің жасалу уәжі мен ауыспалы мағынаға көбінесе адамға, оның іс-әрекетіне, қалыпкүйіне, қасиетіне т.б. ерекшеліктеріне байланысты) ие болу уәжі арасында логика-семантикалық байланыс бар деген сөз. Мұны айқындау да оңай емес, ол халықтың рухани өмірін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, дүниетанымын, жалпы ұлттық менталитетін танып-білуді талап етеді. Тіл практикасында мыңдаған мақал-мәтелдер өзінің екіншілік уәжденуі негізінде ие болған ауыс мағынасында қолданысын тауып жатса да, олардың себеп-салдарын барша жұрт біле бермейді. Өйткені, бұлардың бәрін біз мақал-мәтелдер ретінде қалыптасып, қолдануға дайын тұрған дүние ретінде ғана қабылдаймыз. Шын мәнісінде әрбір мақал-мәтелдердің табиғатынан өзіне ғана тән, өзіндік ішкі даму заңына сәйкес сатылы дамуының екі деңгейін – алғашқы, негізгі де нақтылы мағынасы мен абстракциялану нәтижесінде пайда болған соңғы, ауыспалы мағынасындағы деңгейлерін айқын көруімізге болады. Мақал-мәтелдер – халық даналығының қазына байлығы. Олар ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен мәңгі-бақи бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние.

Библиографиялық тізім

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 2020.
2. Шукуров Ш.Ш. История развития глагольных форм узбекского языка. – Ташкент, 1966.
3. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. – Ташкент, 1961.
4. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1971.
5. Отан. Халық. Ел-Родина. Народ. Отчизна: Халқымыз, туған ел-туған жеріміз, ел-жұртымыз туралы мақал-мәтелдер және даналық сөздер / [Жобаның авторы Көпіш Жәнібек]. - Алматы: Өнер, 2016. - 80 б.
6. Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері [Мәтін]: [жинақ] / құраст. Н.А.Ештаева [және т.б.]. -Алматы: Сөздік-словарь, 2019. -670 б.

ӘОЖ 82,321

Ж. АЙМАУЫТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТҰЛҒА КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК БАСТАУ КӨЗДЕРІ

Нурмухамбетова А.К.
Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Ж. Аймауытов шығармалары тұлға концепциясының дүниетанымдық және көркемдік бастау көздері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются мировоззренческие и художественные истоки концепции личности произведений Ж. Аймауытова

Жекелеген жазушылардың шығармаларындағы күрделі мәселелерді адам, тұлға арқылы зерттеу – қазіргі әдебиеттану ғылымының дамуындағы негізгі әрі тиімді

жолдардың бірі. Адам тұлғасы кез келген жазушының шығармашылығы үшін негізгі объекті болып табылады. Тұлға проблемасын, кеңірек алғанда адам проблемасын, жеке объект етіп алып, арнайы зерттеу, батыс әдебиеттану ғылымында өткен ғасыр басында, ал орыс әдебиеттану ғылымында 60-жылдардың екінші жартысынан бастап етек ала бастады. Қазақ әдебиеттану ғылымында тұлға проблемасы арнайы қойыл маса да, адам образы, характер мен жағдай, кейіпкерлердің рухани әлемі, т.б. мәселелерді зерттеуге арналған еңбектерде әрдайым қарастырылып келді.

«Біздің дәуірімізде проза, соның ішінде роман өмір шындығын ашудың, күрестердің, байланыстардың, қайшылықтардың, ықыластардың түп-тереңіне дейін көрсетудің, үлкен заманалық тенденцияларды, объективті ақиқаттарды адамдардың мінез ерекшеліктерімен, жеке бастың аңсарымен тығыз тұтастықта алып суреттеудің сенімді құралына айналды. Өмірдің объективтік ағысын, оқиғалар тарихын айтуды қаһармандардың субъективтік аңсарымен қабыстыру ғана көркемдік шындыққа апаратын жол еді» [1, 240] - деп жазды зерттеуші Р. Бердібаев.

Расында да, XX ғасырдың 70-жылдары жаңа сипатты шығармалардың дүниеге келуінің бір үлкен себебі - қоғам мен оның субъектісі - жеке адамның арасындағы қатынастар тереңірек талданды. Жалпы, қоғам деп аталатын категорияның өзін алып қарасақ, еріксіз түрде адам деп аталатын факторға тірелеміз. Өйткені қоғамды тудырушы, жасақтаушы адам. Қоғамның негізгі заңдылықтары, қарым-қатынастық жүйесі, тәртібі, даму тетіктері, идеологиясы адамның ақылы мен ойы, іс-әрекетіне тәуелді болатыны өзінен-өзі белгілі. Қоғам - адамдардың өмір сүру салты.

Сол себептен де қоғам мен адам проблемасына үңілуіміздің нәтижесінде адамның көпшілік қыры мен жекелік болмысын бір-бірімен сабақтастыра отырып қарауымызға мүмкіндік туады. «Адам болмысы дегенде оның табиғаттан шығу тегі, қоғамдық өмірі және жеке даму туралы мәселелер жиынтығы еске түседі. Бұл мәселелер өмірдің өзі тәрізді әрі көне, әрі жаңа. Ұрпақтар үздіксіз өзгереді, ал әрбір тарихи заман қоғамдық өмірдің мән-мағынасын өз ұғымымен болашаққа жеткізеді.

Кезіндегі қоғамның рухани өміріндегі бетбұрыс, әдебиеттегі жаңа дәуір отызыншы жылдары жазықсыз жазаға ұшыраған бір топ классиктердің ақталуынан, “ақтаңдақтардың” жойылуынан басталып еді. Солардың бірі – ақын, прозаик, драматург, аудармашы, сыншы, ғалым, қоғам қайраткері Ж. Аймауытов. Ж. Аймауытовтың шығармалары мен оның жалпы шығармашылығы туралы пікірлердің жарық көруін екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең 20-30-жылдар аралығын қамтиды. Ж. Аймауытовтың шығармашылығы Ғ. Тоғжановтың “Жүсіпбектің сыны, Мағжанның ақындығы туралы” (Москва, 1925); “Әдебиет және сын мәселелері” (Қызылорда, 1926); С. Мұқановтың “XX ғасырдағы қазақ әдебиеті” (1932), т.б. еңбектерінде біршама қарастырылды. 20-30-жылдары жазушы шығармаларына қатысты айтылған пікірлерге объективті әдеби талдаудан гөрі бір жақты идеологиялық баға беру тән болса да, барлығында да Ж. Аймауытовтың суреткерлік таланты мойындалып, XX ғасырдағы қазақ әдеби үдерісіндегі ірі тұлға екендігі айтылады.

Ж. Аймауытов шығармаларының басылуы мен зерттелуінің бірінші кезеңі 20-30-жылдар аралығын қамтитын болса, екінші кезеңі сексенінші жылдардың соңынан басталады. 1988 жылдан бастап Жүсіпбек Аймауытовтың шығармалары қайта басылып, жазушының шығармашылығына жалпы шолу жасайтын мақалалармен қатар жеке проблемаларды талдауға арналған сын-зерттеулер жарық көрді. Жекелеген жазушылардың шығармаларындағы күрделі мәселелерді адам, тұлға арқылы зерттеу – қазіргі әдебиеттану ғылымының дамуындағы негізгі әрі тиімді жолдардың бірі. Адам тұлғасы кез келген жазушының шығармашылығы үшін негізгі объекті болып табылады. Тұлға проблемасын, кеңірек алғанда адам проблемасын, жеке объект етіп алып, арнайы зерттеу, батыс әдебиеттану ғылымында өткен ғасыр басында, ал орыс әдебиеттану ғылымында 60-жылдардың екінші жартысынан бастап етек ала бастады. Қазақ әдебиеттану ғылымында тұлға проблемасы арнайы қойыл маса да, адам образы, характер

мен жағдай, кейіпкерлердің рухани әлемі, т.б. мәселелерді зерттеуге арналған еңбектерде әрдайым қарастырылып келді. Ж. Аймауытов философ та, ойшыл да емес, ең алдымен – суреткер, сондықтан оның адам тұлғасы жайлы ұғымдарының қалыптасқан жүйесін қалдырмағаны түсінікті құбылыс.

Библиографиялық тізім

1. Асқарова, А.Ш. Қазақ әдеби сыны. Теория, тарихи мәселелері және оқыту методикасы [Мәтін]: оқу құралы / А. Ш. Асқарова; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - Алматы : Қазақ университеті, 2019. - 208 б. - Библиогр. тізім: 186 б. ; Пайд. әдеб. 206 б.
2. Әбдиманұлы, Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті [Мәтін]: оқулық / Ө. Әбдиманұлы; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - 2-бас., өңделіп толықт. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 358 б.
3. Есембеков, Т. Қазақ фольклоры мен әдебиеті бойынша мәтін талдау сабақтары [Мәтін]: оқу-әдістемелік құралы / Т. Есембеков, С. Дәрібаев, Ш. Шортанбаев ; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 180 б.
4. Жеменей, И. Түрік халықтары әдебиеті тарихына кіріспе [Мәтін]: оқу құралы / И. Жеменей; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 273 б. - Библиогр. тізім: 266 б.
5. Аймауытов Жүсіпбек, Жаман тымақ: Өлеңдер, жұмбақтар, әңгімелер, ертегілер / Ж. Аймауытов. - Алматы : Балауса, 1992. - 48 б.
6. Аймауытұлы Жүсіпбек, Шығармалар жинағы. 5 томдық. Т.2: Романдары / Ж. Аймауытұлы; ҚР Мәдениет және ақпарат мин.; М.О. Өуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. - Алматы: Жібек жолы, 2003. - 312 б. - (Алаш мұрасы)

ӨОЖ 82,321

М. ӨУЕЗОВ ФЕНОМЕНІНДЕГІ ТАРИХИ ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ

Нурмухамбетова А.К.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Ж. Аймауытов шығармалары тұлға концепциясының дүниетанымдық және көркемдік бастау көздері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются мировоззренческие и художественные истоки концепции личности произведений Ж. Аймаутова

Әр дәуірдің өкілдері мынадай маңызды да, мәңгі сұрақтарға жауап беруге тырысады: адам дегеніміз не? Оның басқа адамдармен және табиғатпен байланысы қандай? Адам не істей алады? Ол не істеуі керек? Не үшін өмір сүреді?» [63, 22]. Адамзат осындай мәңгілік сауалдарды алдына қойып, соны өз қоғамының қарым-қатынастарының бір бөлшегі бола жүріп анықтауға тырысады. Яғни, жеке тағдыр иелерінің жан әлеміне, мақсат-тілегіне, ой-пікіріне ене отырып, олар құрайтын жүйеге, оның даму диалектикасының сырына тұтастай баға беруге талпыныс жасайды. Өмір өзгерістерінің шынайы бейнесін жасау қажеттілігін сезінген осы кезең жазушыларының адам және қоғам проблемасына келгенде біраз уақыт белең алып келген сыңарезу, тапшылдық қасаң принциптерден іргесін алшақтата бастауы - қаламгерлердің өмір материалдарын сан-қырлы әлеуметтік-рухани сипаты ерекшеліктеріне орай әр алуан позициядан зерттеуге көңіл қойғандықтарынан көруге болады. Қоғам құбылыстары жөніндегі тарамтарам толғаныс-зерттеулердің

идеялық-эстетикалық шешімдерінен де бір сарындық байқалмайды. Бұл өзгеріс әдеби қаһармандардың бойында бар. Қоғам мен адам, я болмаса кеңістік пен кейіпкер проблемасы қашан да қаламгердің дарын мен парасат-білігін салмақтайтын әдебиеттің рухани өзегі. Кейіпкерсіз көркем шығарманың, кеңістіксіз кейіпкердің көрінуі мүмкін болмағандықтан, осы екеуінің арасындағы жанды байланыстардың өзгермелі күйін суреткерлік құдіретпен бере білу жазушы көркем туындысының сапалық өлшеуіші бола алады. 70-жылдардағы қазақ прозасында авторлық «меннің» берілу амалдары күрделене түсті. Қаламгерлердің шығармашылық ізденістеріндегі стильдік процестер түрлі бағыттарда жүріп жатты. Адам тұлғасын, адамзаттың бүгінгі рухани құндылықтарын безбендеуге келгенде бейнелеудің дәстүрлі принциптерімен қоса, альтернативті сарындардың да орын тебе бастағанын аңғару қиын емес. Атап өтерлік жайт, бұл кезеңде әлемдік әдебиетте модернистік эстетиканың ықпалы аз болған жоқ.

Бірақ оның «Шындығында, шынайы адам үшін күрес экзистенциализмнің түрлі өкілдерін біріктіреді» [64,55] сынды ой білдіруі бұл бағытты ұстанған ойшылдардың адамтанудағы рөлін мойындағаны еді. Және де олардың еңбектеріне қатысты құнды ғылыми тұжырымдар да айтқан. Жалпы, экзистенциализм бағытының негізгі тенденцияларын саралай келсек, олар мынадай: Біріншіден, қандай да болмасын білімнің көзі адам тұлғасының нақты болмысын талдаудан басталады. Адам болмысы - жалғыз шынайы ақиқат. Екіншіден, адам өзінің жекелік мақсатына ұмтылу барысында ғана өз табиғатына үңіледі. Яғни, өмір сүру - өзіңді-өзің қалыптастыру, өзіңді-өзің ғана таңдау. Үшіншіден, қандай да бір ортақ мақсаттар мен идеологиядан, жалпылық мүдделестіктен ауылы алшақ адамның жекелік болмысы ғана оны абсурдтық әлем, абсурдтық өмірден құтқарады. Төртіншіден, адам өзінің күнделікті өмірінде өзін экзистенция ретінде, яғни нақты қайталанбайтын тұлға екенін сезіне бермейді. Ол үшін шекаралық ситуация - өліммен бетпе-бет келу керек. Тек сонда ғана адам өзінің шын бостандығын сезіне алады. Сонда ғана ол өзінің «жапандағы жалғыздығын» («заброшенность» - Хайдеггер), адам мен сыртқы әлемнің сәйкессіздігін түсіне алады. Бұл - экзистенциалистердің негізгі тұжырымдарының бірі. Бір сөзбен айтқанда, экзистенциалистер концепциясы әлем және жалғыздық ұғымынан өрбиді.

М.Әуезов қазақ әдебиетінде тарихи тұлғаны ұғынуға, оның драмада көркем бейнеленуіне алғашқылардың бірі болып бет бұрғанын ескерсек, көркем шындық пен құжаттанған тарихи деректің, бейне типтерінің, драмадағы композиция мүмкіндіктерінің іске асуының тәжірибесін талдасақ, бұл тәжірибенің жеке шығармашыл ізденіс шегінен шығып, ұлт әдебиетіндегі нақты тарихи тұлға мәселесін шешуге елеулі ықпал етіп, белгілі бір дәрежеде басқа халықтар әдебиетіндегі тұлғаны көркем бейнелеудің тәсілдеріне өз әсерін тигізгенін көреміз.

М.Әуезов драма жанрында, пьеса құру өнерінде елеулі тәжірибе жинады. М.Әуезов драма архитетоникасы заңдарына аса назар аударып, драма өнерінің теориясын максатқа лайық жетілдіру қажеттілігін атап өтті. Драмалық шығарманың әлсіз идеялық-эстетикалық әсерінің себебін, драматургияның жалпы артта қалуын Әуезов драматургия өнерінің өзгеше заңдары мен құралдарын жете бағаламаудан деп түсіндіреді.

«Хан Кене» трагедиясымен М.Әуезов драматургиялық шеберліктің жоғары деңгейіне көтеріліп, XX ғасыр бойына ұлт драматургиясының көркемдік ізденісін анықтап, қазақ әдебиетінің алға қарай дамуына бағыт-бағдар бере алады.

Драматизм мәселесін тұлға мәселесімен байланысты деп санайды Т.Есембеков. Драматизм мәселесіне қызығушылық тұлғаның күрделі құрылымын тереңдеу ұғынумен ұштасып жатыр. Сол себепті, зерттеуші пікірінше, «... в изучении сущности драматического представляется целесообразным исходить из идеи спонтанности, из движения как самодвижения, определяемого внутренними противоречиями самого предмета, где сложное взаимодействие внутренних и внешних факторов состоит из переходов друг в друга, здесь внешние факторы должны влиять на интенсивность и определять направление движения, а внутренние – порождать его импульс и энергию» [5; 10].

Көріп отырғанымыздай, драматизм түсінігі біртіндеп оқиғалар драматизмі ұғымынан оқиғалар жоқ болуы не оқиғалар ұсақтығы ұғымына дейін өзгеріске ұшыраған. Мұндай өзгерістер санада сақталатын тарихи процестер диалектикасы арқылы өтеді. Осы жайтқа сай драма тартысы мен драмалық іс-қимыл табиғаты да өзгеріп отырды. Оған қоса драматизм мәселелері драматургияның энергетикалық көрінісі буынымен, бірінші кезекте, пафос түсінігімен байланысты.

Драма шығармасының пафосы мен драматизм категориялары мен тұжырымдамалары драмада семантикалық күрделілік, тереңдік түзіп, оның көркем-бейне қатарын тиімді етіп көрсетеді. Міне, осылай драма теориясы мен практикасында драматизм мен пафос ұғымдарының арасында көп қырлы эстетикалық күрделі байланыс түзілгенін қорытындылауымызға болады.

Трагедияның тарихи тақырыбы өткенді бірізділіктен баяндауда емес, тарихи негізделген мінездерді бейнелеу арқылы ашылады. Дәуірдің негізгі үрдістерін белгілейтін трагедия бейнелері уақыптың әлеуметтік, экономикалық, идеологиялық жағдайларына тәуелді. Кенесары аналитикалық ой иесі. Адамның әлсіз жақтарын біле отырып, ол ірі шонжарларды бір-біріне қарсы қойып, осындай жағдаяттарды өз пайдасына қолдана біледі. Кене өзіне сенімді, айтқанынан қайтпайтын өр тұлға.

Библиографиялық тізім

1. Асқарова, А. Ш. Қазақ әдеби сыны. Теория, тарихи мәселелері және оқыту методикасы [Мәтін]: оқу құралы / А.Ш. Асқарова; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - Алматы : Қазақ университеті, 2019. - 208 б. -Библиогр. тізім: 186 б. ; Пайд. әдеб. 206 б.

2. Әбдиманұлы, Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті [Мәтін] : оқулық / Ө. Әбдиманұлы ; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - 2-бас., өңделіп толықт. - Алматы : Қазақ университеті, 2019. - 358 б.

3. Есембеков, Т. Қазақ фольклоры мен әдебиеті бойынша мәтін талдау сабақтары [Мәтін]: оқу-әдістемелік құралы / Т. Есембеков, С. Дәрібаев, Ш. Шортанбаев ; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 180 б.

4. Әуезов Мұхтар, Таңдамалы шығармалар: он екі томдық. Т.2: повестер, әңгімелер, очерктер / М. Әуезов. - Алматы: Қазақтың мемлекеттік Көркем әдебиет баспасы, 1967. - 486 б.

5. Майлин Бейімбет, Шұғаның белгісі. Жалбыр: әңгімелер, фелетондар, өлеңдер / Б. Майлин; [құраст. Ардақ Мұқышева]. - Алматы: Өлке, 2012. - 352 б. - (Жасөспірімдер кітапханасы)

ӘОЖ 82,3215

КҮЛӘШ АХМЕТОВА ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ СЫРШЫЛ ЛИРИЗМ

Талимбаева А.К

Шымкент университеті, Шымкент

Аннотация

Мақалада автор Күләш Ахметова поэзиясындағы сыршыл лиризм ерекшеліктерін қарастырады.

Резюме

В статье автор рассматривает особенности лиризма в поэзии Куляш Ахметовой.

“Ұлы ақын - дейді Белинский, - өзі туралы, өзінің жеке мені туралы айтса, - жалпы жұрт туралы, бүкіл адам баласы туралы айтқаны; өйткені оның тұлғасында жалпы адам баласына тән күллі қасиеттің бәрі бар” [1,312б.]. Дәл осы пікірді К. Ахметова тұлғасына, оның шығармашылығына қатысты да айтуға болар еді. Себебі ақын қай тақырыпқа қалам тербесе де, ұлттық ұғыммен ойлап алып, ұлттық сананың сәулесіне шомылдыра біледі. Оның көтерген мәселесі жеке басының ауқымымен шектелмей, дүйім жұрттың көкейіндегі күпті жайттармен ұштасып, тамырласып жатады. Ақын жырларынан заман сауалына, сана сауалына толық жауап табуға болады.

Кез-келген ұлы ақын өз ойынан еш нәрсе құрастырмайды, жұрттың ойында жүрген жайттарды қағаз бетінде бедерлейді. Көкірегі ояу, көзі қарақты оқырман көл-көсір

казынадан өзіне қажеттісін тандап алады да, рухани азық етеді.

К. Ахметова сезімнің емес, терең ойдың, ақыл-парасаттың ақыны болғандықтан, оның шығармашылығында заман бейнесінің, қоғам өмірінің, тарих сұлбасының көрінуі - заңды нәрсе. Ол бармаған тақырып жоқ. Сан қилы тақырыпқа барып, тақырып жүгін көтере білудің оңайға соқпайтыны белгілі. Сондай таразының бір жағын ойсырата басып тұрарлық салмағы бар ақын көтеріп жүрген тақырыптың бірі - елдік, ұлттық рухты көтеру мәселесі. Ақынның әндері, яғни махаббат туралы әндер, ақылды аққудың қайғысы сияқты, оны өмір бойы күтіп, ажырасудың себебін таба алмай, жұбайын іздеп жүр.

Күләш Ахметова – лирик ақын. Лирика, лирик дегенде біраз жұрт махаббатты, табиғатты, не бір әдемілікті тамылжыта жырлайтын жыршы, жыр деп түсінетін тәрізді. Бұл қате түсінік. Лириканың барлық тақырыпта жазылатыны, немесе барлық тақырыпты лирик ақын жырлай алатыны хақ. Мәселе – көңілдің күйінде. Басқаша айтқанда, лириканың – лирика болуы үшін жыр объектісі қыз ба, жапырақ па, әлде реактивті самолет пе – бәрібір, тек ақынның көңіл күйі айқын сезілуі керек. Көңіл күйді авторлық позициямен шатыстыруға болмайды. Көңіл күй, (настроения мағынасындағы) лириканың түп қазығы, біздіңше, осы. Күләш өлеңдерінің дені дерлік осы көңіл күйін білдіреді.

Қол бұлғайды мың үміт, мың сан арман,
Құралатын сияқты жыл солардан.
Жұлдыз біткен қонғанда жылтыр қарға,
Жылдың исі шығады шыршалардан.

Расында жаңа жауған қар астында тұрған шыршадан жылдың исі шықса – шығатын болар. Өзіміз сезіп көрмегенімізбен, әлгі шумақтың шындығына күмән айта алмаймыз. Өйткені мұнда деталь, образ, теңеу жоқ. Есесіне ақынның көңіл күйі бар. Көңіл күй – нені сезгісі, нені көргісі келсе – соны табады. Жоқты – көреді, барды – ұстайды.

Ой, қиялға осылай берілемін,
Әсем екен, қарасам, төңірегім. [2, 81б.].

Бұл да әлгі өлеңде. «Бұлақтағы жұлдыздар» атты жинақтың беташар өлеңдері қыс, қыстың сұлулығы туралы. Бірақ сурет емес, көңіл күй. Көруден гөрі сезіну басым.

Тіршіліктің аязы бар, оты бар,
Түк түсінбей түрленеді тотылар.

Қирап жатқан жоқ па екен деп қорқам мен
Әр адамның ішінде бір Отырар (16-б.)

Қолжазбаның 19-бетінде «Лениншіл жастың» 10 000-санының шығуына арналған өлең бар. Өлең тым ұзақ көрінеді. Жоқ, жол саны онша емес. Өлеңді ұзақ қып көрсетіп тұрған жол-шумақтардың болбыр, бостығы; ойдың, сезімнің жұтандығы; ұйқасып қана тұрған қара сөздердің молдығы.

Ой мен ой, тап пен таптың күресінде

Өмірге келдің.

Елдің жүр есінде.

«Лениншіл жасым» менің,

Содан бері

Күрес пен жеңіс – сенің үлесінде.

Әр бетің толы өмірге, толы сынға,

Жазасың жастық мұрат, борышын да.

Майданға тілшілерің түгел кетіп,

Мұңайдың сен де Ұлы Отан соғысында.

Осылай кете береді, кете береді. Жол, шумақ болбыр болғанымен әйтеуір бір жерінде әлдене татымды ой, не бір соны сыр бар шығар деп қаншама үміттенгеніңмен, ештеңе таба алмайсың. «Жүректен жүректерге жете бер осылай, «Лениншіл жасым» менің» деген секілді тым қарадүрсін ойлармен аяқталады. Бұл, әрине, ақын үшін арзандау түйін. Түйінге шейін де түк айтпаса – ондай өлеңдерді қабылдау да оңай емес тәрізді.

Өсуде бүгін өркендеп үлкен қалалар,

Далаға біздің береді ғажап сән олар.
Селолар-дағы көркейді,
Енді сол жайлы
Сөйлеңіздерші, бүгінгі батыр аналар.

«Батыр аналарға» (22-бет) деген өлең туралы да осыны айтуға болады. Өлеңдей нендей болмасын, әйтеуір, бір қасиет болуы керек қой. Не соны ой, не образ, не бір жүрекжарды шыншылдық, жанға тиер уыт, не бір характер (детальдар арқылы) айтпаған жерде көркем сөз (әсіресе өлең) – көркем сөз болудан қалады. Бұл – ескі шындық. Бірақ қазіргі көп өлеңдерді оқығанда, неге екені белгісіз, осы аксиоманы қайталағың келе береді.

Қысқасы, бұ сынды дүниелерді алып тастаса болар еді.

Ер адамнан күтеміз ерлік қана,

Құлық деген жетеді өзімізде (21-бет).

Қыз-ақынның аузымен айтылғанда, бұл жолдар тіпті күшті естіледі. Мұнда ойнақылық, әзілге ұқсас бір нәрсе бар.

Бір ойына бір ойын киліктіріп (?)

Ағайын жүр ақылын илкітіріп (?)

Айтыс-тартыс тағдырмен шаруасы жоқ,

Көктем келді биіктен билік құрып. (43-бет)

Шумақтағы «киліктіріп» – «иліктіріп» ұйақтары өлеңді тым бұлдыратып жіберген. Әрі бұл сөздер жасанды, алыстан сүйреп әкелініп, зорлықпен телінген. Жөндеп жіберу мақұл.

Махаббаттың аты көп қой,

Азап екен бір аты,

Аямай-ақ азаптады ол, қатал екен, сірә, тым.

Библиографиялық тізім

1. Қазақстанның көркем әдебиеті 1958-1967 : Библиографиялық көрсеткіш. Т.1 / [құраст. М.К. Әбілова]; ҚР Ұлттық кітапханасы. - Алматы : ПИК "Офсет", 2008. - 352 б.
2. К.Ахметова «Күн шыққанда күліп оян» Алғы сөз: Жебеу жырлар. Алматы: Ана тілі, 1996 – 10 бет.
3. Қазақстанның көркем әдебиеті 1958-1967 : Библиографиялық көрсеткіш. Т.2 / [құраст. А.Нұрсейітова]; ҚР Ұлттық кітапханасы. - Алматы : Мектеп, 2008. - 384 б.
4. Әуезов Мұхтар, Абай жолы: роман-эпопея. Кітап 4 / М. Әуезов. - Алматы : Жазушы, 2007. - 400 б.

ӘОЖ 82,3215

КҮЛӘШ АХМЕТОВА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МАХАББАТ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ КЕЙІПкер БЕЙНЕСІ

Талимбаева А.К

Шымкент университеті, Шымкент

Андатпа

Мақалада автор Күләш Ахметова поэзиясындағы сыршыл лиризм ерекшеліктерін қарастырады.

Резюме

В статье автор рассматривает особенности лиризма в поэзии Куляш Ахметовой.

Стильдің әдіс немесе ағымдық алмастыру болғанына көңіл бөлсек зерттеуші Қ.Жұмалиев нағыз стильді тек талантты жазушыдан ғана табуға болатынын атап көрсеткен. «Стиль — шын талант, ұлы ақын жазушылардың қаламдарына ған сипат-дейді ол. Кез келген ақын жазушыдан стиль іздеу бекершілік. Өйткені барлық өлең қиыстырушыларды ақын, сөз жаза білушілерді жазушы десек қателескен болар едік.

Дарын жоқта – стиль жоқ. Бұл екеуі сабақтас. Әдістен тыс стиль жоқ. Стиль әдістің құрамымен ғана танылады» [1, 246.]. Ақынның тіл шеберлігіне, сөз саптауына ырғақ, ұйқас, өз ерекшелігіне байланысты өзгешелігі стильдің құрамында ғана танылады. Стильдің барынша қалыптасып, жетілуі даралыққа әкеледі. Дегенмен даралық стильдік заңдылықтан ғана тұрмайды. Суреткер жалаң мәнерге бой ұрмағанда ғана өзі үшін аса маңызды материалды туындатады. Өзінің ішкі сезімін басқара отырып, жалпы идеал ұғымымен сәйкес өзіндік түйсік пен өнер заңдылығын үйлестіре отырып, тың болмыс қалыптастырады.

Стильді әдебиеттану ғылымы тұрғысынан эстетикалық категория ретінде қарастырғанда, оны шығарманың тұтас құрылымымен, бүкіл болмысымен қарастыру бірден-бір дұрыс жол. Стиль суреткер талантының даралық қуатын көрсететін сапалық белгі екенін ескерсек, стиль мәселесін сөз еткенде көркем туынды тұтастай назарға алынбақ.

Академик З.Қабдолов «Әдебиет теориясының негіздері» деген еңбегінде бір жазушының барлық шығармасында болатын идеялық бірлікпен қатар, тақырып, мінез, тіл бірлігіне де байланысты ерекшелікті қысқаша тізіп келіп былай ой түйеді: «Сонымен біз әрбір жазушының барлық шығармашылығының өн бойынан идеялық-көркемдік негізді тақырып арқылы ғана, тек жазушыға тән ерекшелігін аңғарамыз. Мұндай ерекшелікті жазушы творчествосының мазмұны мен пішініне ғана басқа жағдайлардан да іздеп таба беруге болады. Міне, стиль дегеніміз әр жазушының бойындағы творчестволық ерекшелігі» [1, 1206.].

Шынайы таланттардың жазу машығы өзгелерден оқшау, дара көрінеді. Қолға алғаннан-ақ, кімнің жазғанын стилінен қапысыз аңғаруға болады. Мәселен, Абай, Мағжан, Қасым, Мұқағали стилі десек, оны айтқызатын-айрықша айшықты, өзгелерден ерекше, дара бітімді қолтаңбалары. Әлбетте, поэзиядағы поэтикалық категориялар мен көркемдік әдіс ақын стилін танытуға көмектескенімен бүкіл шығарманың өн бойынан көрініп тұрады деп айта алмаймыз. Бұл тұрғыдан алғанда поэзиядағы стиль нақты жүзеге асқан үлгіде көрініп, оның ерекшеліктері ақын өлеңінде сыртқы пішінінен бастап, бүкіл болмысында көзге ұрып тұрады [2, 1206.].

Дегенмен, поэзияда әдіс өзгерсе, оның әсері стильге тимей қоймады. Ш.Елеуеновке сүйенсек «бұл – стиль құрайтын шешуші фактор» [19, 366 б.]. Бір дәуірде шығармашылықпен айналысқан қаламгерлер тобына тән стиль мен жеке қаламгер стилі арасында ортақтастық жоғарыда біз айтқан көркемдік әдістен туындайтын әдеби ағымға тікелей байланысты.

Мысалы, қазақ ақындары Абай, Мағжан, Сәкендер мен Еуропа ақындары Байрон, Гете, Пушкин, Блок, т.б. шығармашылығында көркемдік әдістерін қайталай отырып, өнердегі өмірді бейнелі суреттеудің ортақ ерекшеліктерін айқындап, сол арқылы бір емес, бірнеше әдеби ағым (бағыт) туындатты. Мысалы, реализм, романтизм, символизм т.с.с. демек, бірін-бірі танымайтын ақындардың стиль жағынан ұқсас келуінің өзі бір жағынан идеялық-эстетикалық принциптердің орайлас келуі болса, екінші жағынан олардың бір ағым өкілдері болып есептелуінде.

Мұның өзі әр дәуір ақындарында кездесетін стильдік үндестік деуімізге де болады. Қай ақынның болмасын стилінің байлығы-көркемдік ізденіс нәтижесінің жемісі. Ақынның суреткер ретінде марқайып, айрықша стиль танытуына, шеберлік шыңына жетуіне өзінен бұрынғы ақындар мектебі, өз ортасы, заманы айрықша әсер етеді. Сондай-ақ, жеке ақынның, тұтастай қазақ лирикасының биігін межелелеуінде көркемдік әдіс, әдеби ағым, сөз саптаудағы бейнелеуші құралдар, көркемдік құрылымдар, бір сөзбен айтқанда стиль шешуші роль атқарады.

Стиль-күрделі құбылыс. Оны жалғыз тіл арқылы тану мүмкін емес. Тіл-стильді белгілейтін маңызды бірліктердің бірі ғана. Тілден басқа стильді белгілейтін детальдар қатарына көркем шығарманың жанрлық, композициялық, интонациялық, ырғақтық ерекшеліктері де енеді. Стильге беріліп жүрген анықтамалардың әр тектілігі оны әрі

әдебиеттану, әрі тіл білімі ғылымына жатқызуға негіз болып жүр. Стиль біреу ғана болу тиіс. Ол-жазушы стилі. Ал көркем шығарманың тілі жазушы стилінің бір белгісін құрайды. Көркем шығармалардағы стильдік бояу, олар атқаратын көркемдік қызмет туралы айтқан кезде жазушының дара стилі, жеке шеберлігі секілді мәселелерді айтпай кетуге болмайды [3, 1206.]..

Бүгінді бөлшектей талдағанда, сол талдау нәтижесі айналып келгенде бөлшектің бүтіндігін, бір-біріне өмір сүрмейтінін дәлелдеуге негізделеді. Әдебиет тарихында қандай стиль болсын бірден, бір күнде туа салмайды. Жаңа стильдің элементі өзінен бұрынғы қалыптасқан стильдің өз ішінде туады, өсе келе, дами келе қалыптасады және күреспен ғана өзіне жол ашады. Бұрынғы стильдің ескіргенін, дәуірдің өзганын, енді ол бөгеттікке айналғанын сөз жүзінде де, іс жүзінде де дәлелдеу, жаңалық үшін ескіліктен келісімге келместік күрес арқылы өседі. Тартыспен ғана жаңа стиль, ескі стильді тарих сахнасынан ысырып, оның орнын өзі басады.

Поэзия шеберлігінің, мәдениетінің ұпталуы, жаңа биіктерге, көтерілуі де рухани дүниеміздің жарқын әлемі. Қазіргі қазақ поэзиясындағы шығармашылық ізденістер арасында екі қасиет ерекше жоталанып көрінеді. Бірі – бүгінгі өмір тынысына терең үңілу, өмір құбылысының поэзиясын сергек жүректен жыр тілінде зерттеу болса, екіншісі – өмірден, жалпы болмыстан түйген түйін тұжырымдап ой елегінде екшеп, поэтикалық талғамдарды жыр құмар қауым қазылығына ұсыну. Стильдік ерекшеліктер көркемдік құралдар жүйесінде, олардың ішкі заңдылықтарынан өрбитін байланыстарымен өзара қарым-қатынастары арқылы көрінеді. Ал қаламгердің өзіндік көркемдік әдісі оның өмірлік материалды танып-бағалау, тандау және бейнелеудегі өзіне ғана тән ұстанымдарынан келіп шығады [4, 1206.]..

Парасатты поэзия биігінен көрініп, жемісті еңбегімен әдебиетке өзіндік үлесін қосып жүрген Күләш Ахметова лирикасы айқын қолтаңбасымен, дүниетаным тереңдігімен және өз қалыптасқан стилімен ерекшеленеді.

Библиографиялық тізім

1. Қазақстанның көркем әдебиеті 1958-1967 : Библиографиялық көрсеткіш. Т.1 / [құраст. М.К. Әбілова]; ҚР Ұлттық кітапханасы. - Алматы : ПИК "Офсет", 2008. - 352 б.
2. К.Ахметова «Күн шыққанда күліп оян» Алғы сөз: Жебеу жырлар. Алматы: Ана тілі, 1996 – 10 бет.
3. Қазақстанның көркем әдебиеті 1958-1967: Библиографиялық көрсеткіш. Т.2 / [құраст. А.Нұрсейітова]; ҚР Ұлттық кітапханасы. - Алматы : Мектеп, 2008. - 384 б.
4. Әуезов Мұхтар, Абай жолы: роман-эпопея. Кітап 4 / М. Әуезов. - Алматы: Жазушы, 2007. - 400 б

ӘОЖ 82,321

ҰЛЫ ЖАЗУШЫ Ш.АЙТМАТОВТЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘЛЕМІ МЕН ӘДЕБИЕТІ

Тултаева А.З.

Шымкент университеті, Шымкент

Аннотация

Мақалада Ұлы жазушы Ш.Айтматовтың өмір жолы және қазақ әлемі мен әдебиеті қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается жизненный путь великого писателя Ш. Айтматова, казахский мир и литература.

Әлем әдебиетіндегі алып тұлғалардың бірі, «Адамзаттың Айтматовы» атанған қырғыздың атақты жазушысы Шыңғыс Төрөқұлұлы Айтматов 1928 жылы 12 желтоқсанда Қырғыз Республикасы Талас өңірінің Шекер ауылында белгілі қоғам, мемлекет қайраткері Төрөқұл Айтматовтың отбасында өмірге келген. Әкесі 1937 жылы жазықсыз жазалауға ұшыраған Шыңғыс әжесінің қолында тәрбиеленеді. Жастайынан «халық жауының» баласы атанып, жетімдіктің, жоқшылықтың зардабын көп тартады. Ш.Айтматовтың өміріне шолу жасайтын болсақ, оның балалық шағы сұрапыл соғыс

жылдарымен тұспа-тұс келеді. Тылдағы ауылдың небір қиындықтарын басынан өткереді. Мектептегі оқуын амалсыз тоқтатып, он төрт жасынан ауылдық кеңестің хатшысы, он бес жасында аудан бойынша салық жинайтын агент, трактор бригадасының есепшісі және хат тасушы сияқты түрлі жұмыстар атқарады.

Осының барлығы жазушының өмірінде терең із қалдырды. Ш.Айтматов: «Соғыс жүріп жатты. Елдің жаны жаралы, көңілі қаралы. Осы кезде өмір мен үшін беймәлім беттерін аша бастады. Халық тұрмысының небір сан тарауларын өз көзіммен оқуға мәжбүр болдым. Кейіннен мұның біразын шамам келгенше «Бетпе-бет», «Ана – Жер-Ана», «Жәмила», «Шынарым менің, шырайлым менің», сияқты повестерімде көрсетуге тырыстым. Көріп-білгенімді жаздым, бәрін есте сақтап жаздым», – дейді [1, 88 б.].

Жазушының шоқтығы биік шығармасының бірі – «Бетпе-бет» әңгімесі. Елу жетінші жылдың күзінде «Қаһарлы күндер» романын аударып жатқан орыстың қарт жазушы, «Октябрь» журналының редколлегия мүшесі Александр Михайлович Дроздовтың үйінде болғанымда, Шыңғыс есімін алғаш естідім. Ол кісі: «Қырғыздың бір жас жазушысы «Бетпе-бет» деген ұзақ әңгіме жазып әкелді. Соны аудардым. Фамилиясы... Фамилиясы сіздің фамилияңызға ұқсас... Айтанов», – деді. Сол кезде басқа аудармашымен шатастырып отырған Айтматов фамилиясы арада екі жыл өтпей-ақ, Одақ тұрсын, сонау батыс елдерінде де дүр ете түсті. Александр Михайловичке «Бетпе-бет» қатты әсер етсе керек, ол тебірене отырып әңгіменің негізгі желісін маған айтып берді. Әлі оқымай тұрып, сол Александр Михайловичтің айтуында бұл шығарма маған мықты әсер етті. Кейін оқып шыққанда, сол әсерім күшейе түсті. Жас жазушы өмірдің нағыз бір өзекті жерін ұстап, қасіретті жағдай арқылы кейіпкерлерінің түбегейлі адамгершілік қасиетін жеріне жеткізіп, саралап ашып беріпті. Осы өткір де, құрыштай шымыр, шағын болсада салмағы романнан ауыр шығарманы оқығанда үлкен ойға қалдым. «Бетпе-беттегі» суреттелген оқиға мен өмір көріністері де көбімізге таныс, суреттеу тәсілінде де пәлендей алып-жұлып бара жатқан ерекшелік жоқ. Ал, сөйте тұра осы шығарманың әсіресе сол кездегі қалың әдебиеттен оқшау бөлініп, таңырқатқан себебі неде? Сөз жоқ, бұл сол кездегі конфликтсіздік теориясымен өмірді сырлап көрсететін жалған бояма тәсілдердің молшылығынан қуаң тартқан әдебиетіміздегі жаңа леп, батыл сөз болды» [2, 18 б.].

Шығармадағы негізгі кейіпкерлері ерлі-зайыпты Сейде мен Ысмайыл образдары арқылы жазушы шығармасының бүкіл болмыс-бітімі ашылады. Сейде мен Ысмайыл бір-біріне құштар жандар болатын. Өз қолдарымен үй салып, ел қатарлы түтін түтетті, шаңырақты семья қатарына қосылды. Соғыстың суық ызғары келіп Ысмайыл майданға аттанады. Бірақ көп ұзамай Ысмайыл отбасына оралады, бірақ абыроймен емес, қашқын боп оралады. Күйеуінің келгеніне Сейде қуанғанмен бар ойын қорқыныш билейді, бірақ өзін «Мейлі қашқын болса қашқын, әйтеуір басы аман болсын», – деп өзін-өзі жұбатады. Сол жұбатумен ол күйеуінің әрекетін қолдағандай болады, жәрдемін аямайды. Отынға барғансып жасырынып жатқан күйеуіне тамақ тасиды, ерінбейді, бірақ қорқынышпен өмір сүргендей күй кешеді.

Шығармада Сейденің жүрегін ауыртып жарасын тырнайтын кейіпкер бар ол – көршісі Тотой. Тотойда Сейде сияқты күйеуін тосып жүрген және үш баланың анасы. Екеуінің де күйлері бірдей, тек Тотойдың жағдайы Сейденің жағдайына қарағанда ауыр еді. Сейденің жүрегін ауыртып, ұятын қысып, намысын жегідей жейтін осы көршісі Тотоймен кездесіп қалғандағы екеуінің әңгімесі еді. Оны шығарманың мына жерінен көрсек болады. Тотой Сейдеге қарап ауыр күрсініп қойды:

– Хат келмейді деп уайымдайсың ғой. Сорымыз бар екен, қайтеміз. Мен үш баламен қалсам, сен күйеуіңмен жарты жыл отаспай, өмірдің ащы-тұщысын бірге тартпай қалдың... Туған баланды әкесі көрген жоқ... Ә, несін айтасын... Бәрі ұмыт болар еді-ау егер хат келіп тұрса... осыны ойласам, не болғанымды білмеймін. Міне, қыста түсті балаларым тұттай жалаңаш, екі қап жүгері қалды, ол не болады, – деп Тотой ашумен көзіне іркілген жасты іліп тастады да шелектерін алып, жүгіріп кетті. Сейдені ар азабы қанша мазалағанымен, «Ерлі-зайыпты адам әр кезде бірге болуы керек», – деп ойлады.

Сейде: «Басқа не түссе де көтерейін, Ысмайылым аман болса болғаны, маған қалғаны сөз емес, құдай сақтасын, өліп бара жатсам да жаман қатын атанып, ешкімге сыр алдырмаймын...» [3.63 б.] – деп өзін жұбатумен өмір сүреді. Бірақ көп ұзамай Ысмайылдың қашқын екені белгілі болады. Сейденің қорқынышы екі есе көбейеді. Бірақ күйеуін ұстап беруге дәті шыдамайды. Өз болашағын ойлайды. Қанша ары мазаласа да, оның қиялында – келешек.

Жазушы оқырманның көз алдына адамдық пен надандықты, жақсылық пен жамандықты, арсыздық пен адамгершілікті бетпе-бет әкелу арқылы өзі айтқысы келген ойын нақ, дәл, анық, шебер жеткізеді.

«Жігітке пайда бермес жалған ерлік» демекші, әдебиетке де жалаң батырлықтың пайдасы шамалы. Әдебиеттегі батырлық терең шындықпен тамырлас «Бетпе-бетте» терең өмір шындығы жатыр. Шығарманың басты кейіпкері Сейде бар табиғатымен, жаратылыс болмысымен нағыз халықтық образ. Оның бойында халықтың ана сүтімен келе жатқан адамгершілік адалдығы, махаббатқа беріктігі де мол, сонымен бірге арғы заманнан әлі арылып болмаған ой өрісінің тарлығы, мешеулігі де баршылық. Оның ой өрісінің жеткен жері отбасының, үй ішінің қамы, құдай қосқан қосағы жақсы көрген жарының қамы. Өз басының жанға жамандығы жоқ, еш пендеге жақсылықтан басқа тілемейді. Бұл әрине әр адамның басында болатын табиғи тілек. Ал осы отбасымен ел мұраты қайшы келген де... Жазушының тереңдігінің де, талант құдіретінің де шырқап көрінгені осы ара... Отбасы, жақсы көрген жақынының ар жағында халық, ел, Отан мүддесі бар... Бұл ұғымға жету Сейдеге қымбатқа түседі. Ол оған бұрынғы абзал тұтқан асылының күйреуі, жан шошырлық психологиялық күйзеліс арқылы жетеді. Шынында да, Отанға деген опасыздықты әріден, терең қопарып, халықтың түбегейлі қасиетімен тамырласып, жеріне жеткізе әшкерелеген екінші бір осындай шығарманы атау оңай емес. Оңды-солды қолданып жүрген «терең идеялы» деген асыл сөз арзандап кетпеу үшін дәл осындай шығармаларға ғана айтылса керек.

Библиографиялық тізім

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. Кеңес дәуірі (1956-1990) т.9., А., Қазақпарат, 2005
2. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. Астана, Елорда, 2001
3. Кәрібаева Б. Талап деңгейі. А., Жазушы, 1984
4. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. Алматы: Жазушы, 1993
5. Әбдіманұлы Ө. Аңыз адам // 2012. №12
6. Әдебиеттану терминдер сөздігі. А., Ана тілі, 1998
7. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Ғылым, 1992
8. Әскербекқызы Ж. Ұлт рухының шырақшысы / Егемен Қазақстан. 2012, 3 шілде

ӘОЖ 82,321

М. ШАХАНОВТЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ, АҚЫНДЫҚ ӨНЕРІНІҢ БАСТАЛУ КЕЗЕҢІ, ЗАМАНДАСТАРЫ

Тултаева А.З.

Шымкент университеті, Шымкент

Андатпа

Мақалада М. Шахановтың өмір жолы, ақындық өнерінің басталуы кезеңі, замандастары қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается жизненный путь М. Шаханова, период начала поэтического искусства, современники.

Мұхтар Шаханов - қазақ поэзиясында өзіндік үні мен бағытын қалыптастырған ақын деп айта аламыз. Ол ең алдымен поэзияда азаматтық әуеннің өкілі. Ақын өлеңдерінде азаматтық сарын, азаматтық ұстаным үнемі жоғарыдан көрініп тұрады. Азаматтық әуен қазақ ұлттық поэзиясының дәстүрлі арнасын құрайды. Қай дәуір ақындарын алмайық, өлеңдерін оқығанда байқалар ерекшелік, жырына өміршен қуат, оты жалын беріп

тұраптын осы азаматтық әуен мен ақынның дүниетанымы. Оларды өткенмен табыстырып, жалғастырып жататын дәстүр өрнектерінде сол арнамен тоғысады.

«Азаматтық әуен тек поэзия ғана емес, жалпы өнер атаулының ең бір өміршең, өз қасиеті. Азаматтық – идеялық-эстетикалық категория. Ол ақынның шығармашылық поэзиясын, дүниетанымын белгілейді, сөйте тұра, өлең сөзге өлмес өмір, тиісінше өміршең романтикасылайды», - деп түсіндіреді қазақ әдебиеті тарихында [2, 69-б.].

Азаматтық сарынның керемет айшықты үлгісін қалыптастырған XX ғасыр басындағы «Оян қазақ», «Маса» атты өлең жинақтарымен елді оянуға шақырған Алаш тұлғалары А.Байтұрсынов, М.Дулатов жырларындағы ұлттық рухтың күрескерлік болмысы қоғам орнауымен біраз уақыт үзілім қалды. Поэзиядағы осы ұлт азатшыл бағыт арқылы ұлттық рухты жырлаудың ұлы үрдістік жалғасы Мұхтар Шаханов шығармашылығында көрініс тапты. Жалпы ақын өлеңдерінің өн-бойынан «ұлтым» деген ұлы жүрек үні сезіледі. Және оның лирикалық «мені»-нен «мен қазақпын» деген асқақ ой да менмұңдалап тұрады. Сол үшін де ақын үнемі ұлтын өзіндей сүйе білудің мақсат, міндеттерін көркем оймен қорытындылап, көркем сөзбен суреттеп береді. Сөйтіп сөз өнерінің бар болмысын ұлтын сүйе білудің нысанасына айналдыра біледі.

«Тағдырыңды тамырсыздық індетінен қалқала,

Мазмұн жоқта мазмұнсыздық шыға келер.

Әр адамда өз анасынан басқа да,

Ғұмырына етер мәңгі астана,

Демеп жүрер, жебеп жүрер арқада,

Болу керек, құдіретті төрт ана:

Туған жері – түп қазығы, айбыны,

Туған тілі – мәңгі өнеге айдыны,

Жан байлығы, салт-дәстүрі - тірегі,

Қадамына шуақ шашар үнемі,

Және туған тарихы,

Еске алуға қаншама.

Ауыр әрі қасіретті болса да.

Қасиетті бұл – тағдырыңның тынысы,

Төрт ана үшін болған күрес – күрестердің ұлысы, - деп жырлайды ақын «Төрт ана» өлеңінде.

Осы өлеңдегі ақын ерекшелік бас әріптермен көрсеткен «төрт ана» - ол, ұлы ұғымдар. Оны санаға орнықтырған соншалықты оқып отырғанда жадында сақталп қалады. Яғни төрт ананы қастерлеу арқылы ұлттық құндылықтарымызды сақтап қалуға деген әр қазақтың жүрегіне ой ұшқындатады, жыр нөсері арқылы себелейді. Бұл Мұхтар Шаханов бүкіл өлеңдерінің темірқазық желісі, ақынның азаматтық позициясы.

Бүгінгі көркем шығармаларда «ұлттық» мәселелер ерекше назарға алынуда. Себебі «ұлттық мүдде», «ұлттық рух» уақыт өзі қойып отырған өмірдің, өнердің көкейкесті мәселесі. Ал ақын М.Шаханов шығармашылығы ең алдымен сол ұлттық сипаттарының молдығымен ерекшеленеді. Сол ұлттық қасиеттерді ақындық әлемінде қайта тірілтіп, сол арқылы бүгінге жауап береді. Яғни ақын бүкіл бомлысынан оның ұлтын сүйе білетін үлкен жүрегі, ұлтжандылығы айқындалып тұрады. Бұл тұрғыда әсіресе ақынның эпикалық жанрдағы туындыларын ерекше атауға болады. Атап айтқанда «Нарынқұм зауалы», «Махаббатты қорғау», «Танакөз», «Отырар қаһармандығы немесе жеңілген жеңімпаз туралы дастан», «Күре тамырды іздеу», «Сенім патшалығы», «Құлпытас кепшесті немесе кері тебу заңы», Сейхундария», «12-3=?», «Жаңғырық», «Өркениеттің адасуы» поэмалары кезінде әдеби ортада жоғары бағаланды.

Библиографиялық тізім

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. Кеңес дәуірі (1956-1990) т.9., А., Қазақпарат, 2005

2. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. Астана, Елорда, 2001
3. Кәрібаева Б. Талап деңгейі. А., Жазушы, 1984
4. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. Алматы: Жазушы, 1993
5. Әбдиманұлы Ө. Аңыз адам // 2012. №12
6. Әдебиеттану терминдер сөздігі. А., Ана тілі, 1998
7. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Ғылым, 1992
8. Әскербекқызы Ж. Ұлт рухының шырақшысы / Егемен Қазақстан. 2012, 3 шілде
9. Шаханов М. Ұлттық мүдде үшін күреспегендерді сыйламаймын / Дөңгеленген дүние. 2012, 21 маусым

UDK 811.111

THEORETICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN'S WRITTEN SPEECH BASED ON USING THE REPRODUCTIVE DICTATION METHOD

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Абсамтарова М.Х.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article students' written works are dictation, various grammar and spelling exercises: cheating with tasks on language analysis, spelling, text rearrangement, correction of errors, etc., compilation of phrases and sentences, maintaining dictionaries, diaries, writing statements of various types and, finally, the highest stage of P. R. – compositions of various types. P. R. U. play an organizing role in the lesson, form skills in the field of construction of the text, spelling, application of grammatical knowledge to improve their speech, develop logical thinking and creativity. P. R. U. they give an effect when they are conducted in the system, quite often, in accordance with educational tasks, with students' skills increasing in difficulty, with a sufficient variety of types and topics. By the senior grades, the creative level of P. R. U. is growing, and in the senior grades, composition becomes their main type.

Types of written works: (for more details, see question 19-21)

- dictation: thematic, control, vocabulary, selective, visual, warning, explanatory;
- control write-off;
- a letter from memory;
- creative works: presentation, essay; dictation (free, creative);
- tests. Testing is carried out on well-developed and studied material. Jobs are often offered on cards. Children independently read tasks and perform them directly on the card. The peculiarity of this work is the complete independence of students.

Mikhail RostislavovichLviv, a well-known teacher and methodologist in English, defined the concept of "dictation" as follows: reproductive dictation is one of the most used written exercises, which consists in reproducing what he heard, i.e. the text or its individual fragments (words, phrases, sentences), as well as visually perceived and recorded from memory. The writing of this type of work is accompanied by various additional grammatical or spelling tasks. M. R. Lviv distinguished auditory dictation, free dictation, visual dictation, creative, combined dictation, selective, self-dictation, or reproductive dictation "Checking myself". According to the material used, the famous methodologist distinguished text dictation, which consist of separate sentences, and lexical (i.e. dictionary) dictation. [1]

The "Great Soviet Encyclopedia" considers the following definition of the concept of "dictation": dictation (from Lat. dicto - dict) is one of the types of written works for testing and consolidating knowledge, training students' skills in memorizing the studied or previously studied material.

There are dictations:

- training;
- control tests.

Training dictation, in turn, is divided into preventive, commented or explanatory - depending on the method of its implementation. During the warning dictation, the spelling and punctuation marks are explained by the teacher before writing the text, during the commented dictation – during the recording, during the explanatory one – after the recorded one.

Teaching dictation also includes:

- selective;
- free;
- creative;
- self-dictating.

When working on a selective dictation, only certain words or phrases are recorded from the text being read to the rules being studied, while students make various changes to the text according to the teacher's instructions. Free dictation is close to the presentation (with the obligatory use of certain orthograms). With the so-called self-dictation, the teacher calls the rule for which you need to come up with examples, and the students themselves dictate them in turn.

As texts for dictation, excerpts from works of fiction are most often used.

During training, various types of dictation are sometimes complicated by additional tasks (exercises on speech development, grammatical analysis, spelling analysis, etc.)

Distinctive forms of dictation are also used in teaching other subjects: for example, topographic dictation in geography lessons, musical dictation in classes at music schools and conservatories. [2]

The Dictionary of Terms and Concepts of Testology gives its concept of the word "dictation": dictation is a test task that checks the level of understanding in listening, as well as spelling skills. During the dictation, the text is read out to students up to three times at the normal pace of loud reading. During the second reading of the text, pauses are made in certain places, during which the children write down the fragments they have heard, parts of the text. During the third reading, the pauses are made twice as short and are intended to serve to check the recording and correct errors. In the practice of elementary school, dictation against the background of noise, dictation-composition, partial dictation, as well as free dictation are used. [3]

The Russian Pedagogical Encyclopedia considers the following concept of the word "dictation": reproductive dictation is a type of exercises used to teach students the written form of a literary language. Dictation consists in reading aloud words, phrases, sentences or the whole text, followed by recording the dictated material by children. Students can also act as dictators. At the same time, there is a mutual dictation (students dictate the text or parts of it to each other in turn), usually this type of work is used in extracurricular classes and self-dictation (students write down what they have learned by heart).

According to the identity (not identity) of the record of the dictated text, dictation is divided into:

- complete (without changing the dictated material);
- formative (with a change in the form of individual words, sentences);
- selective (recording part of the dictated material);
- creative (expansion of the material by introducing new words, phrases, sentences);
- free dictation (writing by children in any form memorized after a single reading of the text by paragraphs).

Dictation is distinguished by the form of the record:

- vocabulary (dictation of individual words);
- graphic (only the structure of the word, phrases, sentences (schemes) is recorded).

When writing creative and free dictation, graphic notation is not used. In full, formative and selective dictation, the recording of the dictated can be accompanied by a grouping of words, phrases, sentences (dictation with grouping).

According to the functions performed, dictation is divided into:

- training;
- control tests.

Teaching dictation, in turn, is divided into: warning, explanatory, commented. The teaching dictation uses not only coherent texts, but also texts composed of individual sentences or words (the teacher himself can compose texts). In order to prevent errors, visual preparation is carried out (reading the recording of the entire dictated or part of it, reproduced on a blackboard, poster, etc.) – visual dictation. Any kind of dictation can be accompanied by fixing (for example, underlining) spelling cases that cause difficulties for students - dictation "Checking myself".

All types of dictation are used in the formation of spelling and punctuation skills; creative and free dictation are used for the formation of speech skills. The choice of the type of dictation is determined by the peculiarities of the studied material. Full dictation is carried out as a control [4].

References

1. Absatova MA, Opabekova AM, Kasanova SA "Types and features of competencies in the education system" // National Readings № 2, 2012.
2. Mukanbetova Sh. "Formation of communicative competence" // School of Kazakhstan №11, 2010.
3. J.E. Gabdullina "Problems of formation of communicative competence of university students" // Bulletin № 7-8 (123-124), 2009.
4. D. Kassenova "Formation of communicative skills" // Methods of teaching a foreign language №2 (10), 2006.

UDK 811.111

USING THE REPRODUCTIVE DICTATION METHOD FOR DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN'S WRITTEN SPEECH

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Абсаттарова М.Х.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article as part of the research problem, on the basis of general secondary school-gymnasium named after M. Auezov, a pedagogical experiment was conducted on the use of reproductive dictations in elementary school. The study involved students of 4 "A" class in the amount of 24 students.

At the ascertaining stage of the experiment, the level of formation of spelling skills in younger students was determined. The students were asked to write a dictation "Autumn" (Appendix A). The purpose of which is to obtain information about the level of proficiency in students' spelling skills. After the analysis of the dictation, an experimental class was identified, with which it is necessary to carry out constant work to eliminate gaps in the knowledge of the studied spellings.

To identify the level of mastery of students' spelling knowledge, we took as a basis the norms for assessing the results of educational activities in English when writing a control dictation. When evaluating the written work, spelling and paragraph errors were taken into account. Gross, non-gross, repetitive, same-type mistakes were made in the work.

Gross errors are:

- errors on the studied spelling and punctuation rules (car, sheep, forester, fairy tale, ladder, read, rye, whitewash, did not read, ride, etc.);
- errors in the studied vocabulary words (birch, class). Several mistakes in one dictionary word count as one mistake (milk

Minor errors are:

- graphical errors and typos (replacing one letter with another pillar instead of a pillar; permutation of letters - a notebook instead of a notebook; repetition of the same letter in a word - house instead of house; repetition of the same syllable - run instead of run; omission of a letter in a word - machine instead of machine);

- errors in word transfer;

- reflection on the letter instead of the letters e, e, u, i of their sound meaning

- (apple tree instead of an apple tree, seing instead of sing);

- putting one punctuation mark instead of another at the end of sentences; after treatment;

- skipping one punctuation mark when highlighting an appeal in the middle of a sentence;

- no red line;

— errors in spelling of unstressed case endings of nouns, adjectives, unstressed personal endings of verbs were corrected, but not taken into account.

Repetitive errors are errors in the same word or forms of the same word (student - with students - students; river - beyond the river - in the river; walk - walked - walk). Repeated errors, regardless of their number, are counted as one error.

Mistakes of the same type are errors in different words for the same rule (earth, dugout, run, runner for the spelling of unstressed vowels at the root of the word; blizzard, wings for the spelling of words with a dividing b). Mistakes of the same type on the learned rules, made in different words, are considered a separate mistake in each word.

The spelling of the Russian letter i instead of the Russian one is corrected, but is not considered an error.

The mark for work that is written carelessly, carelessly, with a large number of corrections, is reduced by 1 point.

According to the results of an experimental survey

The main group consisted of students with an average level of formation of writing skills. Children of this group experience difficulties in independent search and correction of errors during self- and mutual verification, occasionally work on errors, find it difficult to determine the nature of the spelling in choosing a method for correcting an error. The reasons for the difficulties in this group of children are mainly caused by gaps in knowledge and the inability to apply theoretical knowledge in practice.

A low level of formation of orographic skills, linguistic abilities was demonstrated by a significant part of younger schoolchildren. These students cannot detect and correct errors, do not work on errors, experience significant difficulties in determining the nature of the spelling and in choosing a way to correct incorrect spelling. The causes of errors in children in this group are varied. The main ones are ignorance of the rules, ignorance of the signs of spelling, lack of spelling vigilance, inability to apply theoretical knowledge in practice, inability to choose a way to check the spelling of words.

Control experiment

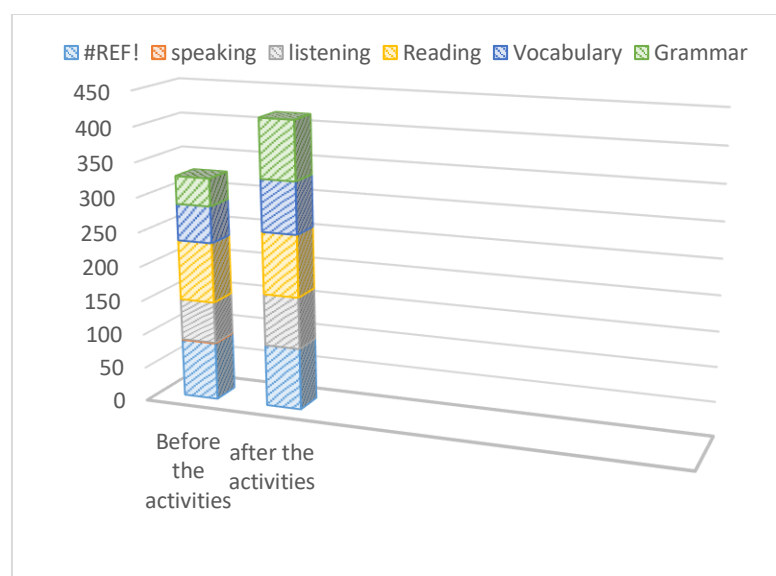
After two months of work, a control experiment was conducted (March 24-April 2). The students were asked to take the test of the ascertaining stage again.

The results obtained are clearly presented in Table 4 and Diagram 2.

Table 4. Results of the control stage of the experiment

Skills	Number of children	%
	Absolute number	
Writing	24	87
Vocabulary	24	75
Grammar	24	85
Speaking	24	91
listening	24	75
Reading	24	90

Diagram 2 - THE RESULTS OF THE INITIAL AND CONTROL STAGE



The control stage results were taken after several types of activities and assignments related to reproductive dictation.

Comparative results of the first and third stages in the diagram shows that our activities for developing written speech were effective. At the end as the final results show, all language skills' levels increased, especially writing (from 33% to 70%).

As a conclusion, we can say that:

1. using reproductive dictation makes teaching writing effective;
2. using exercises for increasing students' spelling influences the foreign language learning;
3. using the method of reproductive dictation is an effective means of forming and improving the written speech of primary school students.

References

1. Absatova MA, Opabekova AM, Kasanova SA "Types and features of competencies in the education system" // National Readings № 2, 2012.
2. Mukanbetova Sh. "Formation of communicative competence" // School of Kazakhstan №11, 2010.
3. J.E. Gabdullina "Problems of formation of communicative competence of university students" // Bulletin № 7-8 (123-124), 2009.
4. D. Kassenova "Formation of communicative skills" // Methods of teaching a foreign language №2 (10), 2006.

THE FORMATION OF INTERETHNIC TOLERANCE OF THE STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Аутимбетова С.Е.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article a high level of foreign language proficiency is one of the criteria on which a true specialist is assessed in our days. Under these conditions of economic and world politics, our country actively participates in the world community and expands the range of its international relations. These factors determine the increasing demand for foreign language teaching. Modern global changes in the culture, economy and politics of the Republic of Kazakhstan exacerbate the issues related to the attitude to the "other", "different" and "foreign". The coexistence of states with different political systems and different levels of economic development, with different national and cultural traditions, and the aggravation of religious contradictions make the problem of tolerance central at the turn of the third millennium. All these processes are fully revealed in modern Kazakhstan.

There is a lot of discussion about public tolerance in Kazakhstan. The First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev noted "people in Kazakhstan are hospitable and friendly, tolerant and patient", put a task of maintaining and developing interethnic harmony and interconfessional dialogue in the society. These conditions are recognized as necessary for the country to achieve its strategic goal - to become one of the 50 most competitive countries in the world. "The motto of the Kazakh presidency will be four "T" - "trust", "traditions", "transparency" and "tolerance". The first is the trust which we need in our daily life. The second is commitment to the fundamental principles and values of the OSCE. The third is a focus on constructive cooperation in addressing security challenges and threats. The fourth is the reflection of global trends in strengthening intercultural and intercivilizational dialogue, which is becoming increasingly important in today's world" [1].

On 29-30 June 2018, the OSCE Conference on Tolerance and Non-Discrimination was held in Astana, which clearly demonstrated the unique experience of Kazakhstan in preserving tolerance, non-discrimination and protection of the rights of ethnic groups. OSCE High Commissioner for National Minorities K. Vollebek noted that "Kazakhstan is one of the countries with a high level of public tolerance regardless of ethnicity" [2]. The formation of tolerance is a long and complex process that begins with the birth of children, lasts during preschool and school childhood and to some extent runs throughout life.

Abai wrote in his "The Book of Words" that "Knowledge of a foreign language and culture makes a man equal with this people, he feels at ease, and if the care and struggle of this people in his heart, he can never stand aside. This is the nature of man" [3]. In this way, even 19th century thinkers understood the importance of language learning in people's communication - this is another proof of how important and reasonable the formation of interethnic tolerance in the process of teaching a foreign language.

Tolerance (from lat. tolerantia - patience) is manifested in tolerant attitude to other people's opinions, beliefs and behavior. It is a moral quality of an individual or a state of public morals, characterized by restraint of moral evaluations, non-aggressive way of perception of moral and social evil, aspiration to take into account interests of other people and nations. Tolerance is the ability to live in a modern multicultural society, the ability to understand and recognize each other's rights.

Tolerance is a new basis for pedagogical communication between a teacher and a student, the essence of which is the principles of learning, which create optimal conditions for the formation of a culture of dignity and self-expression of the person, excluding the fear of wrong answers. Tolerance in the new millennium is a way of survival of mankind, a condition of harmonious relations in society. During the years of independence our country has formed a unique model of interethnic and inter-confessional harmony, which is recognized throughout the world. All Kazakh people have and enjoy the full range of civil rights and freedoms guaranteed by the Constitution of the country, and the State promotes the revival, preservation and development of the language and culture of each Kazakh ethnos [4].

Tolerance is an important component of a mature person's life position, which has its own values and interests and is ready to defend them if necessary, but at the same time respects the positions and values of other people. Modern scientists understand interethnic tolerance not simply as the absence of negative, but rather as the presence of positive or neutral attitude to another ethnic group, i.e. as a willingness to contact with representatives of this group as they are, while maintaining a positive attitude towards their group.

Formation of interethnic tolerance of students in teaching a foreign language promotes education of a person of culture, committed to universal values, who absorbed the wealth of cultural heritage of the past period and values of other countries, seeking mutual understanding with them, able and willing to carry out interpersonal and intercultural communication, including the means of English. Training and upbringing in the context of culture contributes a better assimilation of educational material, increases communicative and cognitive motivation, makes it possible to simultaneously address language and culture, has a positive impact on the emotional state of students, contributes to the formation of tolerance among students to bearers of any cultural, religious and ethnic traditions, and educates the personality of the XXI century.

Experimental work has shown that the implementation of a set of pedagogical conditions will help to increase the level of interethnic tolerance. The number of students with high and medium level of interethnic tolerance formation has increased in the experimental groups.

The objectives set by us have been fully achieved.

We analyzed the problem of forming interethnic tolerance in the communication of ethnic groups while teaching a foreign language.

On the basis of theoretical and applied research we studied methods and effective ways of forming tolerance in foreign language lessons.

They revealed and experimentally confirmed a set of organizational and pedagogical conditions for the formation of tolerance in the process of education, ensuring its productivity.

Theoretically, we have substantiated and developed methodological recommendations on education of tolerant consciousness among students while studying a foreign language.

Based on the experiment, it was determined that

- by studying the behavioral stereotypes of different peoples, students will find it easier to overcome their own stereotypes;
- having studied the theories of cultures and considered specific cases from the practice of different cultures, students feel confident in situations of business communication, successfully operate in their professional sphere;
- after reading extracts from texts on the topic of tolerance, as well as after watching films, students changed their perception of their behavior in the world around them;
- when engaging students in business communication situations, they realized that tolerance as a component of intercultural competence is one of the necessary competencies of a future specialist.

This study does not fully solve the problem. Directions of further searches can be connected with development of a technique and diagnostics of levels of formation of interethnic tolerance at each stage of professional formation of experts, search and introduction of new complexes of pedagogical conditions in a system of professional training of students of higher

education institution taking into account integration of separate disciplines into complete process.

References

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 5 октября 2018 г. <http://www.akorda.kz>
2. Storti C. The Art of Crossing Cultures. – Yarmouth, Maine: Intercultural Press, 2017 – P. 375.
3. Stavenhagen P., The ethnic question: conflicts? Development and human rights / P. Stavenhagen. – Tokyo, 2013. – 311p.
4. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching(3rd edn.) New Jersey: Prentice Hall.,1994

UDK 811.111

DIAGNOSTICS OF STUDENT TOLERANCE LEVEL IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Аитимбетова С.Е.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article this chapter presents the stage of experimental work, where we conducted a survey and survey of students, determined the level of formation of interethnic tolerance. We conducted surveys based on such criteria as motivation and need, personal and cognitive. All survey results were recorded in a table and different levels of interethnic tolerance (low, average, high) were highlighted.

Diagnostics of the formation of interethnic tolerance in students can be made using different approaches. Some approaches are based on a comprehensive analysis of the formation of quality among students, while others are based on a subcomponent analysis, carried out on the basis of the structure of the phenomenon. We believe that the use of the second approach - exploded component analysis is the most reliable and reliable. In our experimental work, we have relied on the criteria we have identified based on the structure of interethnic tolerance: motivational and demanding, personal component, cognitive and activity proactive component.

At the converting stage of the experiment we set a task to reveal the initial level of formation of interethnic tolerance among students in the process of teaching a foreign language in control and experimental groups at the beginning of the main experiment.

At the first stage of the monitoring we set specific tasks: to determine the level of formation of interethnic tolerance of the group (faculty, course), each individual. Further, while organizing our activities aimed at the student's personality, his relations, which arise between the participants of the pedagogical process, circumstances and conditions, we assessed the effectiveness of the forms, methods and means, planned or already chosen.

In the next step, we tracked those internal processes that are available for study, diagnosis, and forecasting. So, we designed the student's possible behavioral options, studied the motives for his activity. Finally, having achieved certain results in the work on forming interethnic tolerance, we evaluated them and tracked positive and negative "shifts". Thus, pedagogical monitoring was conducted at all stages of the pedagogical process[1].

After determining the level of formation of interethnic tolerance for each of the selected criteria (3 points - high level, 2 points - average level, 1 point - low level) we calculated the average value of the level of formation of interethnic tolerance for each of the students

$$S = \sum 2/n2,$$

where S - level of formation of interethnic tolerance of the student;

$\sum 2$ - the sum of average scores on all allocated criteria;

n2 - number of criteria.

Thus, at the converting stage of the experiment we studied the level of formation of the motivational and demanding component of interethnic tolerance among the students. We determined the level of motivation for mastering the culture of the country of the studied language, the needs in the development of interethnic tolerance and awareness of its necessity for future professional activity by such methods as observation, conversation, expert survey, questionnaires, etc.

The questionnaire which defines students' knowledge about "tolerance" and "interethnic tolerance".

1. Do you know what tolerance is:

a) yes;

b) no, but I would like to know;

c) I find it difficult to answer.

2. Give a definition to the term "interethnic tolerance" (write your opinion)

3. Choose from the proposed list those qualities that you think are inherent in a person with interethnic tolerance:

-Charity; patience; ability to communicate; ability to understand the other; politeness; empathy; conflictedness; self-confidence; will power; self-possession; sense of humor; kindness; knowledge of ethnocultural traditions of other peoples; respect; assiduity; perseverance; self-control; tact; politeness; knowledge of foreign languages; ignoring; ability to forgive; empathy; ethnic identity[2].

4. Do you consider it obligatory to know a foreign language and culture of other countries?

5. What academic disciplines does a modern graduate need to know to be successful in professional life?

6. What kind of personal qualities should a modern student possess in order to build constructive communication with representatives of other cultures?

Students were asked the question: "Do you consider it obligatory to know a foreign language and culture of other countries?". 35.6% in CG (control group) and 45.6% in EG (experimental group) answered this question "rather yes than no", the remaining 64.4% in CG and 54.4 in EG answered "no" and "rather no than yes".

"What academic disciplines does a modern graduate need to know in order to perform a successful professional activity"? The majority of the surveyed students answered that the knowledge of specialized disciplines was quite sufficient for a graduate - 75.5% in CG and 64.4% in EG.

Only 24.4% of those surveyed in CG and 35.6% in EG noted the need to study a foreign language, regardless of the area of activity of the university graduates.

We determined the level of formation of the motivational and demanding component of interethnic tolerance among students with the help of the "Diagnostic program of levels of formation of interethnic tolerance among students"[3].

The results of the study of the level of formation of the motivational and demanding component of interethnic tolerance are presented in Table 4 and Figure 4.

Table 5 - Distribution of the tested control and experimental groups taking into account the formation of the motivational and demanding component of interethnic tolerance at the converting stage of the experiment.

Level	CG		EG	
	Number of people	%	Number of people	%
High	10	26,7	6	22,2
Average	10	26,7	12	26,7
Low	11	46,6	13	51,1

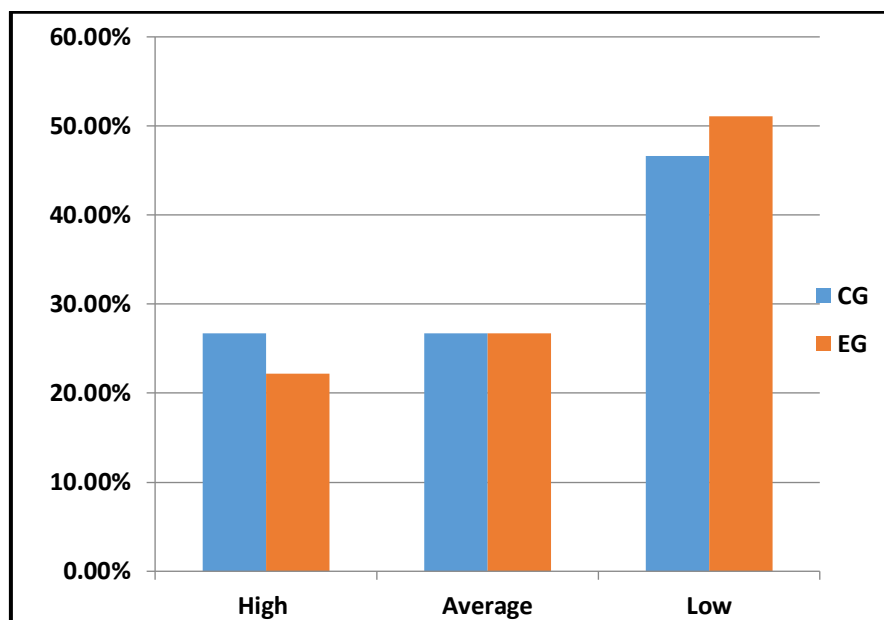


Figure 4 - Motivational and demanding component of interethnic tolerance

We use a survey to assess the personal component of interethnic tolerance. So, to the question, "What personal qualities should a modern student possess in order to build constructive communication with representatives of other cultures?" 80% of those surveyed people in CG and 71.1% in EG answered "communication skills", 60% in CG and 53.3% in EG answered is "self-control, self-management", 42.2% in CG and 37.7 in EG is "responsibility", 28.9% in CG and 33.3% in EG is "education", 22.2% in CG and 26.7% in EG is "purposefulness".

It had previously been noted that the basis for interethnic tolerance was interethnic identity. The main psychological mechanisms of manifestation and development of interethnic self-consciousness are ethno-functional processes of identity is various kinds of self-identification, which are formed on the basis of specific attitude of interethnic subjects to unique features of ethno-cultural world [60]. Based on the structural and substantive characteristic of interethnic tolerance, we found it necessary to conduct research to identify interethnic identity, in particular to determine its transformation. For this purpose, we used the methodological development of G.U. Soldatova and S.V. Ryzhov "Types of interethnic identity" (Appendix B).

We have also conducted a survey among the students to identify the qualities necessary to organize communication with representatives of different ethnicities and cultures, namely, an assessment of empathy. Empathy is the basis of communication. In communicative activity it contributes to the balance of interpersonal relations, makes human behavior socially conditioned. Developed empathy is one of the most important factors of success in those activities that require penetration into the world of the communication partner, including in professional activities[4].

To identify the level of empathy formation we used I.M. Yusupov's method "Diagnostics of Empathy Level" (Appendix D). The questionnaire contains 6 diagnostic scales of empathy, expressing the attitude towards parents, animals, elderly people, children, art heroes, acquaintances and strangers. Each student was offered 36 statements, for each of which he or she

should assess the extent to which he or she agrees or disagrees with them using 6 answer choices: "I don't know" (0), "never" (1), "sometimes" (2), "often" (3), "almost always" (4), "always" (5). The test results were processed according to the keys. The obtained scores were correlated with the scale of empathy trends: very high empathy level - 82-90 scores, high - 63-81 scores, average - 37-62 scores, low - 12-36 scores, very low - 5-11 scores. Based on the results obtained, it can be noted that none of the surveyed students in the CG has a high level of empathy. In EG 6.7% of the surveyed people have a very high level of empathy. Very few respondents have a high level of empathy - 17.7% in CG and 11.1% in EG. Empathic abilities of the majority of students are at a low level is 46.6% in CG and 46.6% in EG, which indicates the inability to organize communication activities on a tolerant basis, which implies responsiveness, sensitivity and attention to the partner, entering his field of communication. In this regard, one of the tasks of our work on forming interethnic tolerance is to increase the level of empathy.

In this chapter, we have examined the main psychological and pedagogical conditions and methods for the formation of interethnic tolerance ability among students. The main method for forming interethnic tolerance is the dialogue of cultures, which is carried out in the process of intercultural communication. It was found that the use of authentic materials is very important in the study of foreign-language culture and provides the most accurate information about the cultural traces of other ethnic groups and nationalities. We conducted a survey and a survey of 2nd year students of the Kazakh National women's teacher training university. More than 70 people took part in the survey. The survey found that many students are not fully familiar with the concept of interethnic tolerance, but have a general understanding of tolerance and can determine the qualities of a tolerant person.

References

1. Absolutely Essential Words Murray Bromberg, Julius Leib, Arthur Traiger. Sixth Edition. Barron's, 2016
2. Межкультурный диалог: исследования и практика/ Под. ред. Г.У.Солдатовой.- М.:Владос, 2004. -С. 67-68
3. В Послании народу Казахстана «Социально- экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» от 27 января 2012 г
4. Хотинец В.Ю., «Этничность в интегральном исследовании индивидуальности человека: (методология, теория, эмпирика и пед. Практика) на материале исследования коренных народов: дис. Д-ра психол. Наук: 19.00.01 / В.Ю. Хотинец. - Пермь, 2014. -412с

UDK 811.111

DEVELOPMENT OF METHODS FOR THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SPECIALIZED EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Алшынбаева Э.М.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article today, significant changes are taking place in education, and they cover almost all participants in the pedagogical process. The interest of the student is the guiding factor of the entire educational process. The teacher should be aware of what aspects of the child's personality can affect English language proficiency. When planning a lesson, the teacher must take into account the pedagogical conditions of the technologies that he uses for the lesson.

The democratic changes taking place in the Republic of Kazakhstan have necessitated the search for effective ways to transform various aspects of society, its social institutions, including the higher education system.

For the implementation of the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 [1], when switching to e-learning, the primary task is to provide the education system with highly qualified personnel. An important role is played by the training and advanced training of specialists, the formation of a high level of their information competence.

The processes of globalization, the rapid development of information technologies and communication systems, as well as socio-economic transformations that have turned the society of industrial production into a society of science and information, have changed the structure of the international labor market and impose new requirements on the competence and qualifications of personnel. Against the background of these changes, higher education plays an increasingly important role and becomes the key to the successful self-realization of a person in modern society.

In our opinion, the real approach to learning English (and other) languages has changed. A person experiences the greatest difficulties when communicating in a foreign language, when he perceives speech by ear. However, oral communication, whose role has now become especially significant, is impossible without understanding the speech of the interlocutor, since in the process of speech interaction everyone acts both as a speaker and as a listener. One of the most controversial aspects of the problem of teaching foreign languages is the verification and accounting of knowledge, skills, methods of their organization and implementation. What does speaking training include? Mastering communication skills. Teachers use in their work a communicative method aimed at developing communicative competence. After all, the main goal is to teach you to speak a foreign language correctly and fluently.

Therefore, it is necessary to move away from traditional teaching methods and use such types of exercises as projects, communicative games, theatrical performances, discussions, i.e., develop all the language skills of oral and written speech. The rules and meanings of new words are explained by the teacher using familiar vocabulary, grammatical structures and expressions, facial expressions and gestures, drawings and other visual aids. Thanks to modern classroom equipment, you can use the Internet, TV programs, newspapers and magazines. All this arouses interest in the history, culture and traditions of the country of the language being studied[2].

Thus, the relevance of this study is determined by the fact that modern demands put forward special requirements for the readiness of students for life - to give them not so much knowledge as ways to master them. With a sharp increase in the volume of knowledge, it is necessary to change pedagogical priorities - to teach students to learn. The degree of development of the problem. The problem of modern pedagogical technologies has received wide coverage in the scientific literature. New pedagogical developments are increasingly used in the educational process in the scientific works of S. S. Kunanbaeva, B. G. Ananiev, A. A. Bodalev, I. A. Zimnyaya, A. B. Mudrik, V. N. Myasishchev, S. L. Rubinstein, V. A. Slastenin [54]. Speech activity is a complex phenomenon. It is connected with the concepts of speech communication, language system, speech interaction and human activity in general. Scientists have been studying the formation of the essence and composition of communicative competence in pedagogical science since the middle of the twentieth century, but so far it is impossible to talk about the existence of a common system. I. L. Bim, N. D. Galskova, N. Khomsky, V. V. Safonova, E. N. Solovova, G. D. Tomakhin, V. A. Slastenin, G. S. Trofimova, O. V. Fadeikina, A. N. Shamov, O. V. Shmailova, S. A. Khomsky made a significant contribution to the development of a scientific view on the structure and essence of communicative competence. Yusupov. In the scientific schools of Europe, this issue was considered in their studies by T. Hutchinson, A. Watens, J. Van Eck. And in the works of K. E. Bezukladnikov, N.I. Almazova, M. Z. Biboletova, I. A. Zimney, A. N. Shamova, N. F. Koryakovtseva, V. P. Furmanova much attention is paid to the formation of various competencies of students in the context of the

introduction of the state educational standard. The universality and diversity of studies devoted to the formation of various competencies do not solve the issue of forming the communicative competence of students in a foreign language class due to the lack of sufficient oral practice for each student in the classroom, the possibilities in creating real situations of using the studied language material in solving specific problems for students are limited. Pedagogical practice needs to be updated to achieve better results and improve teaching efficiency.

The use of new technologies and methods of teaching foreign languages will contribute to the improvement of personal qualities that are in demand in a modern multicultural and multilingual society. Following the new state educational standards, the teacher should have in his toolkit such methods and technologies for teaching foreign languages that will help develop the ability for critical and creative thinking, form communicative competence, the ability to interact in a multicultural space, and also help students independently extract additional material, be able to critically comprehend the information received, be able to correctly draw conclusions, argue them, having the necessary facts, and also solve emerging problems.

Informatization is considered today as one of the main ways to modernize the education system. This is due not only to the development of engineering and technology, but, above all, to the changes that are caused by the development of the information society, in which information and the ability to apply it in practice become the main value. Accordingly, one of the main tasks of the modern education system is the development of projects and programs that contribute to the formation of a person in modern society. The main goal of educational teams is to create conditions for the identification and development of the abilities of each child, the formation of a personality that has solid basic knowledge and is able to adapt to the conditions of modern life. Informatization of education should be considered as one of the important means of achieving this goal. This refers to the solution of a number of successive tasks: technical equipment, the creation of didactic tools, the development of new teaching technologies, etc., which determine the stages of the modernization process.

According to E.S. The main task of the teacher is to create conditions for the practical acquisition of the language for each student, to choose such teaching methods that would allow each student to show their activity, their creativity. The task of the teacher is to activate the cognitive work of the student in the process of teaching foreign languages. Modern pedagogical technologies such as collaborative learning, project methodology, the introduction of new computer technologies, online resources can help implement a student-centered approach to learning, provide individualization and differentiation of learning, taking into account the capabilities of children, their level of learning, predispositions, etc. [3]

The current computer and social networks are an effective means of optimizing the conditions of intellectual work in general, in any of its manifestations. R. Williams and K. Macley in their article "Computers in School" report: "There is one feature of a computer that is revealed when used as a device for teaching others, and as an assistant in acquiring knowledge, this is its inanimateness. The machine can "friendly" to communicate with the user and at some point "support" him, however, she will never show signs of irritability and will not let her feel that she has become bored. In this sense, the use of computers is perhaps most useful in individualizing certain aspects of teaching." [4].

References

1. Sigovtsev, G.S. Internet for education - opportunity and necessity / G.S. Sigovtsev. - Petrozavodsk: PGU, 2010. - P.207.
2. Teltsina, T.N., The use of computer programs in English classes / T.N. Teltsin, A.F. Sidorenko // Foreign languages at school. - 2009. - No. 2. - S. 41-42.
3. Tsvetkova, L.A. The use of a computer in teaching vocabulary in the middle level / L.A. Tsvetkova // Foreign languages at school. - 2011 - No. 2 - P.18-23.
4. Shampaner, G. Educational computer systems / G. Shampaner // Higher education in Russia-2012 - No. 3 - P. 95-96.

5. Hodson, D. Learning science, learning about science, doing science: Different goals demand different learning methods. International Journal of Science Education, 36 (15), 2534-2553 – p 70.

UDK 811.111

METHODOLOGY FOR THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF THE ENGLISH LANGUAGE

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Алиынбаева Э.М.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article one of the important achievements in the computer revolution is the formation of the Internet computer network. This system has significantly transformed the learning process around the world. In the literal sense, the Internet is usually called the "international system" from the English. International net. The use of such cybernetic space as "cyberspace" in the learning process is the latest direction in the main didactics in the field of private methodology, thus, the emerging changes cover all aspects of the educational process, being applied in the choice of methods and forms of work, as well as changing the requirements for the academic degree of students. [1]

The leading goal in the field of studying a foreign language in a secondary school is the formation of communicative competence, since all subsequent goals, such as: educational, developmental and educational, come mainly from it.

The approach to communication refers to the process of communication and the formation of the ability for intercultural interaction, which forms the main task of the Internet network. The Internet is an intercultural, multinational society whose activity is based directly on the virtual communication of billions of people around the world at the same time. Involving in a similar process in a foreign language lesson, students and the teacher create a model of real communication. Thus, outside of communication, the Internet loses its main purpose.[2]

Because of communication in a real foreign language environment equipped with the Internet system, students are immersed in a genuine life atmosphere. Students realize their process of communication absolutely naturally and adequately respond to the realities of interest to them. This process removes the stereotyped motivation of foreign language statements and contributes to the creation of logical statements.

Podoprigorova L.A. believes: "The main role in these processes is given to the understanding of foreign language statements, the transfer of content, as well as the formulation of one's own thoughts, which in turn strongly motivates the study of the specifics and vocabulary of a foreign language. As a result, the students' attention is concentrated on the use of basic forms and the learning of grammatical structures takes place in direct communication, removing the pure study of grammatical rules. [3]

The computer is absolutely calm to a variety of user responses. Thanks to the involvement of the computer in the educational process, a cozy psychological environment is organized in the classroom, since the computer does not contribute to increased tension and does not accompany the educational process with positive or negative comments. This is an important criterion for the formation of the student's individuality.

The Internet is a wonderful tool for obtaining various information about the world and news. Therefore, with the use of Internet technologies, it is possible to design a class into a real "news office".

The computer is absolutely calm to a variety of user responses. Thanks to the involvement of the computer in the educational process, a cozy psychological environment is organized in the classroom, since the computer does not contribute to increased tension and does not accompany the educational process with positive or negative comments. This is an important criterion for the formation of the student's individuality.

The Internet is a wonderful tool for obtaining various information about the world and news. Consequently, with the use of Internet technologies, it is possible to turn a class into a real "news office", and turn schoolchildren into high-profile reporters. This type of work is great for upper grades, as it includes synchronized speech, large volume reading, and the art of interpretation. [4]

The active development of the education system today is associated with an increase in the degree of its information capabilities. This obvious aspect largely determines both the vector of evolution of education directly and the future of the whole world. For convenient orientation in a vast information space, it is necessary for the process of familiarization with information culture and computer screen culture, since the advantages in information retrieval are given mostly to the Internet space. The Internet system has a wide variety of different information and resources, such as: telecommunications; videoconferencing; Email; creating your own publications and posting on websites; availability of information sources; directories and catalogues; search systems; network communications.

The possibilities of the Internet space are very important for the horizons of students, for the successful maintenance of business conversations and conversations with their friends in English-speaking countries. Such a serious factor as the possibility of taking part in olympiads and all-Russian competitions using Internet resources is also important. Such events are held in order to attract the attention of the society of teachers to the opportunities provided by information technology in the study of a foreign language. The more intensively the teacher uses information technology in the interests of students, the easier it is for him to provide high-quality and interesting activities for children. Such resources can be actively used in English classes.

Azimov E.G. in his work "Internet Materials in English Classes" states: "The process of mastering intercultural and communicative knowledge cannot exist without the practical application and application of the Internet system in English classes. Internet resources help to go beyond spatial and temporal limits, giving people the possibility of autonomous communication with real opponents on interesting topics." .

But it is very important to realize that in fact the Internet is just a technical learning tool that helps to achieve certain results and successfully apply them in work, in the classroom.

There are many computer programs available to assist the English teacher and students in learning English. Information technologies make it possible to change the organization of the learning process of students, shaping their systemic thinking, using computers to individualize the educational process and turning to fundamentally new cognitive means. With the right organization and appropriate methodology, the use of information technology makes the educational process more open to new ideas and sources of knowledge. Computer programs have a number of positive advantages in teaching a foreign language.

Information technologies help to reform the process of teaching a foreign language by forming systemic thinking, to apply computer technologies in order to individualize the work process, and also to apply new cognitive technologies.

With the correct systematization and application of information technology resources, it is possible to make the educational process more meaningful and interesting to study.

Computer programs have a number of positive advantages in the process of learning English.

The well-known Internet Explorer program has such advantages as: - availability of a huge, updated source of information; - high speed data management; -availability of access to various information, regardless of any conditions of existence;

-organizing the search for the necessary information; - access to jobs in various industries; - implementation of the process of transferring various texts.images, sounds; - Strengthening the activity and motivation of learning; - formation of tasks of the studied activity; - expansion and practice of knowledge, skills and abilities;- cultivating interest in the process of studying the subject;- formation of verbal and mental activity and psychological climate;- helps to reduce fatigue;- strengthening individual learning.

2. Positive characteristics of Microsoft Power Point:

- positive understanding of the material, the presence of animation, diagrams, tables, photographs; - strengthening visualization of materials; - increasing the degree of understanding and quality of the material; - the possibility of repeating a certain stage of the lesson; - the predominance of student-centered learning.

Features of the Microsoft Word program: - strengthening of fixing in memory of various systems of images; - creation of various templates for control of an estimation of work; - adding various tables, fragments of information, pictures from other programs;

Computer programs and technologies have significant advantages over conventional teaching methods. They help to train different types of conversational activities and use them in different stages of learning. They also contribute to the understanding of linguistic elements, contribute to the development and formation of language capabilities, the creation of conversational situations, as well as the organization of independent activity and enhancing the effect of autonomous work.

References

1. Williams R., Macley K., Computer at school. / R. Williams. K. Macley - 2nd ed., Revised. and additional - M.: Enlightenment 2012. -198 p.
2. Garbuz, O.V. Textbook on the theory and methodology of teaching a foreign language / O.V. Garbuz, I.V. - Chelyabinsk: 2013. - 116 p.
3. Efremenko, V.A. Application of information technologies in foreign language classes / V.A. Efremenko // Foreign languages at school. - 2010.- No. 8. - S. 18.
4. Winter, I.A. Psychological aspects of teaching speaking in a foreign language / I.A. Winter-3rd ed., Rev. and additional -M.: Enlightenment 2010. -240 p.

UDK 811.111

THEORETICAL FOUNDATIONS FOREIGN LANGUAGE MASTERING THROUGH DISTANCE LEARNING

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Жакубова Д.Т.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article in reforming the system of foreign language education, as noted by many scientists, the process of globalization plays an important role, which affects the status of a foreign language in society [1, p.29]. The idea of globalization and the desire of people to jointly resolve problems and difficulties require the ability to interact in one or more languages of international and intercultural communication, which is not only a necessary but also a mandatory requirement [2, p.5-10]. In the process of globalization, there is a reduction in information and language inequality and an increase in intercultural exchange and exchange of specialists between countries, which leads to an increase in the number of people of different professions who want to learn foreign languages, including professional exchange.

Knowledge of a foreign language, people of any professions give them an unlimited opportunity to access information in many areas of their lives, gain knowledge from different sources, as well as gain a lot of international experience.

In turn, among the priority areas of the language policy of Kazakhstan according to the State Program for the Functioning and Development of Languages until 2020, along with the expansion and strengthening of the social and communicative functions of the state language, is the development of a foreign language in the field of education [1].

As the Head of State Nazarbayev N.A. noted: "We must make every effort to further develop the Kazakh language, which is the main factor in the unification of all Kazakhs. At the same time, it is necessary to create favorable conditions so that representatives of all nationalities living in the country can speak freely, learn in their native language, develop it."

In the Doctrine of National Unity, the state language is defined as a key priority, the main factor of spiritual and national unity. Mastering it should become the duty and obligation of every citizen of Kazakhstan, an incentive that determines personal competitiveness and active participation in public life.

The Doctrine also noted the need to preserve and strengthen the linguistic capital of the Kazakhs. In this aspect, there is a set of problems related to maintaining the level of proficiency in the Russian language as a competitive advantage of the Kazakhs, creating conditions for the development of ethnic languages that form the linguistic diversity of the culture of Kazakhstan, and the study of English and other foreign languages as a means of business international communication [2].

A special role in the state program for the development of languages in the Republic of Kazakhstan is placed on mastering a foreign language in general, and English in particular [3].

One of the key components of the lexical capital of the Kazakhs is the knowledge of foreign languages as a means of business and international communication. Within the framework of this task, it is envisaged to preserve a wide educational space for the process of teaching foreign languages.

The expansion of international cooperation in order to interact with a foreign culture involves holding cultural events within the framework of intergovernmental agreements.

The role of a foreign language in the development of Kazakh society is a life perspective, while opening up a huge amount of information. Firstly, the information field is expanding, conditions are being created for constant accession to the most powerful global information network, the Internet, and through it to world culture, knowledge, and new technologies. Secondly, knowledge of a foreign language becomes a mandatory criterion for a modern specialist for successful career growth [4].

Consequently, foreign language education as one of the components of the general education system of the Republic of Kazakhstan cannot be considered out of touch with the environment in which it functions and develops. The expanding integration processes, the growth of professional and scientific exchanges, the deepening of international interaction and cooperation in recent decades have stimulated its progressive development. The concept of foreign language education until 2015 is the first and main step in reforming the system of foreign language education in the Republic of Kazakhstan. This document outlines a comprehensive and profound modernization of education at all its levels. Within the framework of the Concept, significant positive changes have taken place in the educational system of Kazakhstan, both in terms of content and in terms of organization [5]:

- the study of foreign languages is recognized as socially significant, as a guarantee of ensuring the practical and professional life of a person in a modern multilingual and multicultural globalized world;

- the place of a foreign language as a language of international communication is determined next to the state (Kazakh) language and as a language of interethnic communication (Russian);

- the need to introduce early learning of a foreign language with further improvement and mastery of it in the variable successive structure of educational institutions of basic, secondary specialized, post-secondary vocational and higher education was recognized;

- purposeful implementation of the latest pedagogical and information technologies (including distance learning) of foreign language teaching was carried out.

However, despite the aforementioned positive processes, in the implementation of foreign language education in the Republic of Kazakhstan, these provisions are not fully implemented. Thus, the issue of developing a system of distance learning of foreign languages remains unresolved. Despite the fact that the state has set the primary task of obtaining world knowledge directly, and not through an intermediary, the language, which until some time was performed by the Russian language.

It is known that distance learning is able to provide successive-variable foreign language education, as it is based on the active use of modern information and communication technologies that allow the implementation of multi-purpose educational programs intended for different social groups and strata of the population, as well as putting into practice the ideas of lifelong education.

The Internet environment, meanwhile, being a crossroads of many cultures, has the following potentials: it provides the accumulation of experience of cooperation with representatives of different cultures, experience of life within the cultural and social space, helps prepare students to communicate with people with different views of the world, other social statuses [8, p.178]. Internet communication in English as the language of global communication or in different foreign languages provides an opportunity for interaction in this multicultural environment.

This is indicated by L.P. Khalyapin and notes that the distance learning system, based on various educational technologies, opens up great opportunities to increase the effectiveness of teaching foreign languages [14, p.21]. Information technologies based on the use of global computer networks that instantly connect the classrooms of individual students with native speakers of the language being studied make it possible to successfully solve the problems of forming various types of speech activity in students in a foreign language [10, pp. 102-104].

References

1. Computer telecommunications in the modern student-oriented educational process of learning // Topical issues of improving the quality and prospects for the development of higher education in the Republic of Kazakhstan: Materials of the interuniversity. Scientific-method conf. / KarSU. - Karaganda: Publishing House of KarSU, 2004. - P. 264-266 (co-authored with Egorov V.V.).

2. The role of the special course "Information telecommunication technologies in teaching foreign languages" in the formation of the professional culture of future teachers of foreign languages // Bilim-Obrazovanie / KAO im. Y. Altynsarin. - Almaty, 2004. - No. 3 (17). - P.75-80 (co-authored with Egorov V.V.).

3. To the question of the organization of distance education in the system of additional pedagogical education // Vestn. Karaganda. university Ser. Pedagogy. - 2004. - No. 2 (34). - S. 98-103.

4. Special course "Information telecommunication technologies in teaching foreign languages" in the preparation of future teachers of foreign languages to work with distance learning tools // Informatization of education in Kazakhstan and the CIS countries: Materials of the international forum / RTsIO. - Almaty, 2005. - P. 68-72 (co-authored with Egorov V.V.).

5. Preparation of students - future teachers of foreign languages for the use of computer technology in professional activities // Actual problems of professional and mobile training of the personality of a future specialist: Materials of the international. scientific-practical. conf. / KazUMOiMYA named after Abylai Khan. - Almaty, 2004. - Part 1. - S. 50-56.

STUDENT-CENTERED APPROACH IN DISTANCE LEARNING**Суюбердиева А.А.***п.э.к., аға оқытушы***Жакубова Д.Т.***магистрант**Шымкент университеті, Шымкент қ.*

The article in reforming the system of foreign language education, as noted by many scientists, the process of globalization plays an important role, which affects the status of a foreign language in society [1, p.29]. The idea of globalization and the desire of people to jointly resolve problems and difficulties require the ability to interact in one or more languages of international and intercultural communication, which is not only a necessary but also a mandatory requirement [2, p.5-10]. In the process of globalization, there is a reduction in information and language inequality and an increase in intercultural exchange and exchange of specialists between countries, which leads to an increase in the number of people of different professions who want to learn foreign languages, including professional exchange.

Knowledge of a foreign language, people of any professions give them an unlimited opportunity to access information in many areas of their lives, gain knowledge from different sources, as well as gain a lot of international experience.

In turn, among the priority areas of the language policy of Kazakhstan according to the State Program for the Functioning and Development of Languages until 2020, along with the expansion and strengthening of the social and communicative functions of the state language, is the development of a foreign language in the field of education [1].

As the Head of State Nazarbayev N.A. noted: "We must make every effort to further develop the Kazakh language, which is the main factor in the unification of all Kazakhs. At the same time, it is necessary to create favorable conditions so that representatives of all nationalities living in the country can speak freely, learn in their native language, develop it."

In the Doctrine of National Unity, the state language is defined as a key priority, the main factor of spiritual and national unity. Mastering it should become the duty and obligation of every citizen of Kazakhstan, an incentive that determines personal competitiveness and active participation in public life.

The Doctrine also noted the need to preserve and strengthen the linguistic capital of the Kazakhs. In this aspect, there is a set of problems related to maintaining the level of proficiency in the Russian language as a competitive advantage of the Kazakhs, creating conditions for the development of ethnic languages that form the linguistic diversity of the culture of Kazakhstan, and the study of English and other foreign languages as a means of business international communication [2].

A special role in the state program for the development of languages in the Republic of Kazakhstan is placed on mastering a foreign language in general, and English in particular [3].

One of the key components of the lexical capital of the Kazakhs is the knowledge of foreign languages as a means of business and international communication. Within the framework of this task, it is envisaged to preserve a wide educational space for the process of teaching foreign languages.

The expansion of international cooperation in order to interact with a foreign culture involves holding cultural events within the framework of intergovernmental agreements.

The role of a foreign language in the development of Kazakh society is a life perspective, while opening up a huge amount of information. Firstly, the information field is expanding, conditions are being created for constant accession to the most powerful global information network, the Internet, and through it to world culture, knowledge, and new technologies.

Secondly, knowledge of a foreign language becomes a mandatory criterion for a modern specialist for successful career growth [4].

Consequently, foreign language education as one of the components of the general education system of the Republic of Kazakhstan cannot be considered out of touch with the environment in which it functions and develops. The expanding integration processes, the growth of professional and scientific exchanges, the deepening of international interaction and cooperation in recent decades have stimulated its progressive development. The concept of foreign language education until 2015 is the first and main step in reforming the system of foreign language education in the Republic of Kazakhstan. This document outlines a comprehensive and profound modernization of education at all its levels. Within the framework of the Concept, significant positive changes have taken place in the educational system of Kazakhstan, both in terms of content and in terms of organization [5]:

- the study of foreign languages is recognized as socially significant, as a guarantee of ensuring the practical and professional life of a person in a modern multilingual and multicultural globalized world;

- the place of a foreign language as a language of international communication is determined next to the state (Kazakh) language and as a language of interethnic communication (Russian);

- the need to introduce early learning of a foreign language with further improvement and mastery of it in the variable successive structure of educational institutions of basic, secondary specialized, post-secondary vocational and higher education was recognized;

- purposeful implementation of the latest pedagogical and information technologies (including distance learning) of foreign language teaching was carried out.

However, despite the aforementioned positive processes, in the implementation of foreign language education in the Republic of Kazakhstan, these provisions are not fully implemented. Thus, the issue of developing a system of distance learning of foreign languages remains unresolved. Despite the fact that the state has set the primary task of obtaining world knowledge directly, and not through an intermediary, the language, which until some time was performed by the Russian language.

It is known that distance learning is able to provide successive-variable foreign language education, as it is based on the active use of modern information and communication technologies that allow the implementation of multi-purpose educational programs intended for different social groups and strata of the population, as well as putting into practice the ideas of lifelong education.

The Internet environment, meanwhile, being a crossroads of many cultures, has the following potentials: it provides the accumulation of experience of cooperation with representatives of different cultures, experience of life within the cultural and social space, helps prepare students to communicate with people with different views of the world, other social statuses. Internet communication in English as the language of global communication or in different foreign languages provides an opportunity for interaction in this multicultural environment.

This is indicated by L.P. Khalyapin and notes that the distance learning system, based on various educational technologies, opens up great opportunities to increase the effectiveness of teaching foreign languages. Information technologies based on the use of global computer networks that instantly connect the classrooms of individual students with native speakers of the language being studied make it possible to successfully solve the problems of forming various types of speech activity in students in a foreign language.

References

1. Computer telecommunications in the modern student-oriented educational process of learning // Topical issues of improving the quality and prospects for the development of higher education in the Republic of Kazakhstan: Materials of the interuniversity. Scientific-method

conf. / KarSU. - Karaganda: Publishing House of KarSU, 2004. - P. 264-266 (co-authored with Egorov V.V.).

2. The role of the special course "Information telecommunication technologies in teaching foreign languages" in the formation of the professional culture of future teachers of foreign languages // Bilim-Obrazovanie / KAO im. Y. Altynsarina. - Almaty, 2004. - No. 3 (17). - P.75-80 (co-authored with Egorov V.V.).

3. To the question of the organization of distance education in the system of additional pedagogical education // Vestn. Karaganda. university Ser. Pedagogy. - 2004. - No. 2 (34). - S. 98-103.

4. Special course "Information telecommunication technologies in teaching foreign languages" in the preparation of future teachers of foreign languages to work with distance learning tools // Informatization of education in Kazakhstan and the CIS countries: Materials of the international forum / RTsIO. - Almaty, 2005. - P. 68-72 (co-authored with Egorov V.V.).

5. Preparation of students - future teachers of foreign languages for the use of computer technology in professional activities // Actual problems of professional and mobile training of the personality of a future specialist: Materials of the international. scientific-practical. conf. / KazUMOiMYA named after Abylai Khan. - Almaty, 2004. - Part 1. - S. 50-56.

ӘОЖ 37.022:81'243

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА КӨПТІЛДІ (ҚАЗАҚША,ОРЫСША,АҒЫЛШЫНША) ТІЛДЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., доцент

Орунбекова М.Б.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Еліміздің тәуелсіздігі нығайып, қоғамдағы демократияның өрісі кеңейген шақта адамның қоғамдық та, тұлғалық та рөлі жаңа сипатқа ие болып отыр. Соған орай рухани құндылықтар жаңарып, адамның зияткерлік әлеуетін қалыптастырудағы білімнің маңыздылығы туралы қағидалар түбегейлі өзгерді.

XXI ғасыр – қатаң бәсекелестік ғасыры. Ұлт Көшбасшысы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашақ өркениетті, дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған елдердің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін - білім» екенін айта келіп, «Ұлттық бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте білім деңгейімен айқындалады» - деп білім беру жүйесіне үлкен міндет артқан болатын [1]. Қазіргі Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев қазақтандықтарға арналған Жолдауларында білім саласына қатысты мәселелерге ерекше тоқталады: оның ішінде білім беру сапасын жақсарту, білім берудің барлық сатыларына дербес қаржыландыру тәртібін енгізу, аз қамтылған және көп балалы отбасыларды қолдау мақсатында дарынды балалардың қабілетін дамытудың жол картасын әзірлеу, сондай-ақ елімізде үш тілді білім беру идеясын жүзеге асыру туралы және т.б. өзекті сұрақтарды қарастырады. Қасым-Жомарт Тоқаев білім берудегі үштілділік бағдарламасын жүзеге асыру мәселесіне назар аударды, оның пікірінше, бұл өте күрделі және маңызды мәселе. Ол балалар үшін қазақ және орыс тілдері өте маңызды деп санайды. «Содан кейін ғана ағылшын тілін үйрету керек», – деді Қасым-Жомарт Тоқаев [2].

Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесінің мақсаты, мазмұны мен технологияларының нәтижесіне қарап бағалайды. Қазіргі кезеңде білім берудің мақсаты тек қарапайым білім, білік пен дағды-

машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке, ақпаратты өзінен табу, талдау мен ұтымды пайдалану, жылдам өзгермелі әлемде лайықты өмір сүру үшін жастарды қаруландыратын түйіндік құзыреттерді қалыптастыру болып табылады.

Заман талабына сәйкес бүгінгі таңда әр адамға қажетті бес базалық құзыреттердің қатарында бірнеше тілді меңгеруді талап ететін ауызша және жазбаша қарым-қатынас жасай білу қабілетін қамту қарастырылған. Бұл дегеніміз полилингвалды тұлға қалыптастыру міндетін алға тартады.

Полилингвалды тұлғаны қалыптастыруға деген қажеттілік Қазақстан Республикалық Үкімет деңгейінде қабылданған нормативтік құжаттарында айқын белгіленген [3-5]. Сондай-ақ, «Үш тұғырлы тіл» бағдарламасында, қазақ елін әлемдегі үш тілді қатар тұтынатын білімді де білікті ел ретінде танытуымыз қажет екенін және мемлекеттік тіл – қазақ тілі, ұлтаралық қарым-қатынас тілі – орыс тілі мен жаһандық экономикаға табысты кірігу тілі – ағылшын тілі болуы тиіс екенін ерекше атап көрсетілген [6]. Ал, «Мәңгілік Ел» жалпы ұлттық идеясында үштілділікті дамыту Елдің бәсекеге қабілеттілігінің басты шарты екендігі жайлы айтылған.

Аталмыш мәселенің оңтайлы шешімін табу - мектеп оқушыларының мемлекеттік, ана тілі және шет тілдерінде қарым-қатынас жасай алатын, өзін-өзі толық жүзеге асыруға дайын, шығармашылыққа бейім, құзыретті және бәсекеге қабілетті полилингвалды тұлға қалыптастыру тиімді шарттарын анықтауды қажет етеді.

Оқушының білім, білік, дағдылармен қаруландырып қана қоймай, оны тұлға етіп қалыптастыратын алғашқы баспалдақ - мектеп. Олай болса, интеллектуалдық, біліктілік, коммуникативтік жағынан оқушыны әлеуметтік ортамен (табиғатпен, басқа адамдармен, өзімен-өзі, т.б.) белсенді қарым- қатынасқа түсуге, сол ортаға барынша тез бейімделе алуға дайындау мектептің қызметі болып табылады.

Бұл белгілі бір мақсаттық әрекет актісін жүзеге асыруға және бұл акт не үшін, қалай іске асатыны жайлы білім мен білікке алып келеді.

Қоршаған ортаны танып білуге, коммуникациялық және мәдениетаралық іс-әрекетке алып келетін, бірнеше тілді меңгерудің әсерімен қалыптасатын индивидуалдық санаға ие полилингвалды тұлғаның болуы коммуникация мақсатында жүзеге асырылады.

Мұнда, мақсатқа бағытталған іс-әрекет қажеттіліктен туындайтынын ескеру керек. Ал іс-әрекет-тұлға, объект және ішкі белсенділіктен тұрады. Осы тұрғыдан келгенде, тақырыбымызға қатысты мәселелер бірқатар зерттелгенін атап көрсетілген.

Библиографиялық тізім

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ: 17 қаңтар 2014 ж.
2. Облыс әкімдерінің қатысуымен өткен кеңес. Астана, 27 наурыз 2019 жыл.
3. Қазақстан Республикасы. ҚР Заңы. Білім туралы: 27 шілде 2007 жылы бекіт., №319.

ӘОЖ: 37.022:81243

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПОЛИЛИНГВАЛДЫ ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., доцент

Орунбекова М.Б.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Білім беру жүйесінде «шарттар» және «факторлар» ұғымдарының мазмұнын нақтылау үрдісі байқалады. Педагогикалық әдебиеттерде аталған ұғымдар көпжағдайда синонимдер ретінде тұлғаны қалыптастырудың факторлары мен шарттары қатар қолданылады.

Аталған ұғымдардың семантикалық айырмашылықтарын анықтау үшін педагогикалық шарт ретінде тұлғалық сипаттамаларға субъектіден тыс талдау жасау қажет

болса, педагогикалық факторлар ретінде оқушылардың дамуы т.б., полилингвалды тұлға ретінде қалыптасудағы субъективтік сапалар есепке алынады.

Педагогикалық жүйе белгілі педагогикалық шарттарды сақтағанда ғана қызмет етеді және дамиды. Осы орайда тұлғаның дүниетанымдық мәдениетін жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жағдайында қалыптастыруды ұйымдастыру жолдары мен шарттарын қарастыруда жалпы педагогика ғылымындағы қалыптасқан тәжірибеге назар аудардық. Алдымен *шарт* дегеніміз не екендігіне талдау жасасақ, ол белгілі бір жағдайдың туындауы, тіршілік жасау, оқу, еңбек ету, өзгерістер, түрлендірулер үшін қажетті объектілердің жиынтығы. Әрбір нысанның бір-бірімен тікелей және жанама байланыстары бар, олар белгілі бір шамамен сипатталатындықтан, жиынтық мөлшерде жеткілікті педагогикалық шарттарды құрайды. Әр құбылыстың ақырғы нәтижесі әсер етуші жеке себептерге ғана емес, ішкі және сыртқы шарттардың нәтижесінің ара қатынасынан туындайды. Ғылыми әдебиет көздерінде «шарт» ұғымына бірнеше анықтамалары берілген. Шарт - қоршаған ортаның қандай да бір үдерісіне ықпал ететін жағдайлар мен факторларды түсіну деп анықталады [1].

Ғалымдар С.И.Ожегов пен Н.Ю.Шведова шарт түсінігін өзіне тәуелді, бағынышты болатын жағдай деп анықтайды [2]. Философиялық түсіндірме сөздікте «шарт» біріншіден, онсыз өмір сүру мүмкін емес орта, екіншіден, бір жайт жүргізіліп жатқан жер деп анықталады [3].

«Шарт» - бір-бірінен бөлек өмір сүре алмайтын зат пен қоршаған ортаның арасындағы қарым-қатынас категориясы тұрғысынан түсіндіріледі. Белгілі бір құбылыстар пайда болатын, өмір сүретін макро не микро әлем сол шартты құрайды. Шарт - ол объектілер (заттардың, олардың жағдайының, арақатынасының) комплексінің компоненті, бұлардың өміршеңдігінен осы құбылыстардың да өмір сүру қажеттілігі туындайды» [4].

Ал қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде: «Шарт – бұл: тәуелді болатын бір жағдай; өмірдің, іс-әрекеттің белгілі бір саласында қалыптасқан ережелер; бір нәрсе жүзеге асырылатын жағдай; негізге алынатын мәліметтер мен талаптар». Философиялық сөздікте: «Шарт - заттың қоршаған құбылыстарға қатынасын білдіретін философиялық категория. Шарт өзі пайда болатын өмір сүретін және дамитын жағдайда ортаны құрайды» деп берілсе, педагогикалық зерттеуде, көп жағдайда, тәуелді болатын жағдай; бір нәрсе жүзеге асырылатын жағдай ретінде қарастырылады [5].

Шарттар адамның өзінің ішкі ресурстарын жұмылдыруға, өзіне қолайлы тәсілдерді іздеуге, өмірлік іс-әрекетте адамның баламалы қабылдауының себептерінің бірі болып табылады. Осылайша, білім беру кеңістігінің шарттары, білім беру үдерісіне қатысушылардың ішкі ағзалық өмірлерін белсендірудің шарты болады. Олай болса, педагогикалық шарттардың мәні, педагогикалық үдерістің компоненттері мен шарттарының арақатынасын көрсету болып табылады.

Бірқатар ғалымдар, соның ішінде Н.В.Останина «шартты» кең мағынасында қарастырады және оны «қоғам дамуының аталған кезеңінде, әлеуметтік-педагогикалық үдерістердегі әрекетінің соңғы нәтижесінің жиынтығы», деп анықтайды .

С.А.Мухамедьянов педагогикалық шарттар деп, жеке тұлғаның белгілі бір сапаларын аса жоғары деңгейде дамытуда, білім алушылардың мақсатқа жетудегі білім беру үдерісінде жүзеге асырылатын, өзара байланысты іс-шаралардың жиынтығын айтады.

В.И.Андреева педагогикалық шарттарға анықтама бере келе, оқу-тәрбие процесс шаралары-оқытудың мазмұны, әдістері, сонымен бірге ұйымдастырушылық формасы екендігін көрсетеді . О.А.Свириденко бұл анықтаманы «... әлеуметтік маңызға ие жеке тұлғаның дамуымен байланысты оқу-таным кезіндегі уәждемелік шарттылық; арнайы пәндердің оқу материалын дидактикалық өңдеу, оқытудың заңдары, ұстанымдары, ережелер», деп толықтырады .

Жоғарыдағы анықтамалармен зерттеу нәтижелерін басшылыққа ала отырып, жалпы орта білім беру жағдайында полилингвалды тұлғаны қалыптастыруды ұйымдастыру үдерісіндегі педагогикалық шарттарды оқушы мен мұғалімнің өзара түсінісуі, серіктестікпен бірлесіп әрекет етуге бейімділігі, бірлескен шығармашылық жұмыстарға негізделетін диалогтық, субъектаралық қатынастарынан жасалған, сонымен бірге тұлғааралық қарым-қатынастарды қалыптастыруға мүмкіндік туғызатын, ынтымақтастық іс-әрекеттерге жетелейтін, коммуникативтілік іс-әрекеттерді қалыптастыратын жағымды педагогикалық жағдай деп есептейміз.

Сондай-ақ, *педагогикалық, шарттар* оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруға бағытталады. Осыдан *педагогикалық шарттар* қойылған мақсат пен міндеттерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін оқу-тәрбие үдерісінің мазмұны мен оны ұйымдастыру түрлерінің объективті және оларды іске асырудың материалдық мүмкіндіктерінің жиынтығы, жоспарланған нәтижені қамтамасыз ететін, міндетті түрде сақтауды қажет ететін сыртқы талаптар ретінде олардың іс-әрекетте жүзеге асырылуы жоғарыда санамалап берілген педагогикалық шарттардың қызметтік жүйесіне тікелей байланысты.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді зерделеу, жалпы орта мектеп оқушыларының полилингвалды тұлғасын қалыптастыру үдерісінің келесі педагогикалық шарттар жиынтығын ескеру арқылы табысты іске асырылатындығын анықталды.

Жалпы білім беретін мектепте сабақтан тыс жұмыстар негізінде оқушылардың полилингвалды тұлға ретінде қалыптастырудың педагогикалық шарттары-оқушылардың тұлғалық өсуін және өзіндік жеке мүмкіндіктерінің толығы, психологиялық, әлеуметтік және мәдени шығармашылығының белсенді ретін оқыту үдерісінің түрлі аспектілерін ұйымдастыру болып саналады.

Бұл педагогикалық шарттар, жалпы білім беретін мектепте полилингвалды тұлға ерекшеліктерін анықтауға, бағалауға, түзету мен жетілдіруге, оларды өзгермелі өмірге бейімдеуге бағытталған.

Бірінші педагогикалық шарт- оқушының полилингвалды тұлғасын қалыптастыруындағы коммуникативтік іс-әрекет көрсеткіштерін есепке алу. Бұл көрсеткіш тұлғаның әлеуметтік өзара қарым-қатынас үшін маңызды сапалардың дамытылуы, тұлғаның жеке даралық, психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес іс-әрекетті сапалы тұрғыда атқаруға даярлығы болып саналады. (ойдың қалыптасуы, бейімделуі).

Зерттеу нәтижесі оқушылардың басым бөлігінің тыңдау дағдысы ғана, ал материалдар негізінде өз ойларын жаза білмейтіндігі (дұрыс мазмұнының 18-20% ғана дәптерге түсіріледі) көрсетіледі. Оқушылардың сөйлеу дағдылары қалыптаспағаны (28,8%) пікір талас жүргізу тәртібі меңгерілмегені (18,6%), мәселеге аналитикалық талдау жасай алмауды (16,3%) көрсетеді. Сондықтан оқушыларда ойлау, оған бейімделуді қалыптастыру мақсатында оларды жоспарлау, ұйымдастыруға, іс-әрекет нәтижесін болжай білуге дағдыландыру шарт. Осыған сәйкес тұлғаға- бағдарланған білім беруді полилингвалды тұлғаның қалыптасуының негізгі шарты ретінде қарастырдық. Бұл шарт оқушының сұранысымен қажеттіліктерін өтеуге және оған өзінің жеке мүмкіндіктерін анықтауға: өзіне маңыздыларды таңдауға, нақты шешім жолдарын, басқаруды үйренуге көмектесуге бағытталған.

Екінші шарт- пәннен алған білімді (ана тілі), тілдік бірліктерді өз ойын жеткізу тәсілдеріне айналдыру, тілдік құрал ретінде пайдалану. Яғни, оқушылардың тілдік құралдарды таңдап алу әрекеті, оны шығармашылық актіге айналдыру, сөйлеу мәнін, міндетін өзара қарым-қатынас шартына, мотивіне айналдыру полилингвалды тұлғаны қалыптастырудың – маңызды шарты болып табылады.

Полилингвалды тұлғаны қалыптастырудың *үшінші шарты* ретінде сабақ пен сабақтан тыс аясында сөйлеу тапсырмаларын құрылымдау және олардың кезеңдерін анықтау. Мұғалім оқу-тәрбие үдерісін, оның заңдылықтарын, принциптерін, тұлғаны дамытып, оның бойындағы полилингвалдық құзыреттерді қалыптастырудағы барлық компоненттердің мәнін дұрыс түсінуі, яғни мектептің сыныптан тыс жұмыстың тәрбиелік

потенциалын ұтымды түрде пайдалануы тиіс. Көптілдікке баулу жұмысының нәтижелі болуы мұғалімнің білім мен тәрбие беру тәсілдерін жетік меңгеріп, қажет жағдайда тиімдісін таңдай білуіне байланысты. Соның ішінде оқыту мен тәрбиелеудің интерактивті формаларын, әдістерін қолдану оқушылардың ұйымшылдық, ұжымшылдық, белсенділік, шешімпаздық, көшбасшылық, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жүзеге асыру сапаларын бекітеді.

Полилингвалды тұлғаны қалыптастырудың *төртінші шарты*— оқушылардың субъективтік белсенділігінің дамытылуы. Белсенділік ұғымы алғашында тұлғаның сапаның деңгейі және іс-әрекетті жүзеге асыру тәсілі ретінде анықталды. Өйткені, субъективтік белсенділік дегеніміз адамның автор ретінде өз ерік жігерін дамыту, өзінің іс-әрекетке оралуы мен мақсатқа шығармашылық тұрғыда қол жеткізу өлшемін белгілеуі болып табылады.

Жалпы білім беретін мектеп жағдайында полилингвалды тұлғаны қалыптастыру арқылы қоғамдағы төмендегідей мүмкіндіктерді шешуге мүмкіндік береді:

1) полилингвалды тұлға мазмұны мен мағынасын айқындайтын немесе толықтыратын ұғымдар жүйесін құру;

2) философиялық, психологиялық және білім беру парадигмаларының полилингвалды тұлғаның қалыптасуына әсерін анықтау;

3) полилингвалды тұлғаға ықпал ету жүйесінің нақты шарттарын белгілеу;

4) қоғамның және білім беру жүйесінің педагогикалық тәсілдерін жасақтау мақсатында полилингвалды тұлға деңгейдерін анықтау;

5) қазіргі жалпы білім беретін мектептердегі полилингвалды тұлғаның нақтылы деңгейін бағалау;

6) полилингвалды тұлғаны қалыптастыру мақсатында оқыту үдерісін жаңарту немесе қайта құруға қажетті нұсқаулар мен ұсыныстар әзірлеуге ықпал етеді.

Қорыта келгенде, аталмыш әдіснамалық тұғырлар полилингвалды тұлғаны қалыптастыру мәселесін зерттеп-зерделеуге, бұл үдерістің негізгі шарттарын анықтауға негіз бола отырып, бұдан үдерісті модельдеуге, сонымен бірге оны тиімді жүзеге асыру жолдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Библиографиялық тізім

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988. - 746 с.
2. Аверинцев С.С., Араб-Оглы Э.А., Ильичев Л.Ф. Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1989. — 815 с.
3. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: педагогика және психология. — Алматы: Мектеп баспасы, 2002. - 254 б.
4. Останина Н.В. Развитие менеджмента в корпоративных системах на базе информационных технологий: автореф. ...канд.экон.наук: 08.06.02. - Киев: Национальный аграрный университет, 2000. - 19 с.
5. Мухамедьянова Г.М., Мухамедьянов С.А. Портфолио: введение в теорию и практику. — Уфа: Чурагул, 2007. — 103 с.

UDK 811.111

THEORETICAL BASIS OF IMPROVING THE CREATIVE SKILLS OF STUDENTS IN THE FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Сүюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Өмірбекова Б.Ж.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article "Creative activity is any invention made by a person, that is, a structure of an object or a well-known consciousness or feeling," writes V.S. Vygotsky [1].

And what kind of creativity is there in a student? Or how to stimulate a student's creative potential.

We have seen that students' age and psychological characteristics are different creative abilities. In particular, we consider the level of creativity of a school-age student. Of all the works, literary and word work is a characteristic of a school-age student. It is known that at an early age, student undergo various stages of drawing. Drawing is a work of preschool student. At this age, student draw with great enthusiasm and volunteer to draw.

Numerous observations and studies show that all student are drawn, and the stages of their drawing are according to the age of each student and are universal. Painting during this period is a favorite thing of any kid. From the beginning of school age, the student's appetite for drawing weakens. In many student, the desire to draw voluntarily disappears. And the desire to draw is preserved for some talented and gifted student, that is, only student. What is the reason?

The student who goes through a different phase of development changes, and so does the nature of his or her creativity. Drawing is a step for each student and can be replaced by a dictionary or literary work. Some of the authors who have done research in this area, can develop a student's literary activity at school using the word "full".

"Creativity of the word - says professor I. S. Solovyov the word in the meaning of the beginning of student's development. Since personal thought, one's own life experience, and knowledge of relationships between people in different spheres of life in one's native language, in order to make your own changes in speech, you need verbal creativity. Although students may not be able to cover it completely, they should master it conditionally [2].

P.P. Blonsky, mentions that assigning a difficult task in order to teach him to write on paper, and then we will see that the written language is less developed than the spoken language: in the sentence a stream of dormant words is formed. If you give a student a difficult task, even a knowledgeable student will find it difficult. For example, if you show a seven-year-old student a picture corresponding to his age, and ask him to describe it verbally, he will speak without stumbling. And if you ask to tell a story with a more complex picture, he will stumble like a three-year-old student, that is, he will unreasonably talk about objects or events in the picture "[3].

This is exactly what happens when a student moves from spoken to written. The difficulty of written language is that it has its own laws and that these laws are not accessible to the student. In addition, the difficulty of translating students into written language is also due to its profound internal causes. Oral speech is always clear to the student: it comes naturally when interacting with people and it is natural for the student to respond. When it comes to written language, there are many rules and conditions, and the student does not even understand why he is writing. His inner need for writing disappears.

This is especially true when students are learning topics at school. In the old school, the literary work of the students was as follows: the teacher gave the students a topic to write an essay and the student had the task of writing the work closer to the adult literary language or to the contents of the book being read. These topics remained alien to the student and the imagination and feelings of the student were not stirred. The student was not shown examples of how to write an essay. There were almost no works on topics familiar to student. Such teachers could not properly direct the literary work of student, but not only violated the beauty of the language of the student, but also prevented them from expressing their thoughts and feelings in written language.

"The main skill of a teacher in teaching a language", - wrote L.N. Tolstoy and the main exercise for this purpose are not only instruction, but also teaching different methods. Many gifted and intelligent students write, "The fire was burning, it started to burn, I went out into the street" - and we see nothing here. Here they did not understand the main thing: why to write and what is good for writing. They did not understand the art of being able to show life and of beauty "[4].

Therefore, for the development of creative abilities of students, it is important to understand the topic, excitement and direction of the inner world of the student. The main reason for poor writing of an essay by students is that the student does not know. "The student needs to be taught," writes P. Blonsky. The student should write that he knew well that he

was thinking deeply. An essay that gives a student a little-known topic is harmful to the student. This is the same as raising a writer without content. In order to educate every student of a writer, it is necessary to develop their interest in the environment. The student is able to write well and deeply about something that was born out of his interest. In this way, the student is very effective to write their deep topic. It is necessary to prohibit writing a student on a topic that is not interesting, does not know itself, does not understand itself. And many teachers do not take this into account and destroy the little "writer" in the student[4]. So, the teacher P. P. Blonsky recommends that student write down familiar literary works. "If the school wants to become the main oriented school, it is necessary to create conditions for such works. In order for a student to be meaningful, you need to have a goal that he has set for him".

A popular Russian writer L. N. Tolstoy, after his personal experience, offers the following suggestion: In his opinion, the literary creativity of students requires stimulus and material. "He needs materials for harmonious and other additions. I gave him complete freedom, not direction, he wrote a unique literary work. Therefore, in my opinion, it is not necessary to teach them to write essays. We have a desire to teach creative orientation.

To do this, to achieve this goal, we used the following methods and techniques.

- 1) suggested topics of different and broad significance;
- 2) show students samples of the work;
- 3) The most important thing is that when considering the student's works, you should never make reservations about the sentences and logic written by the student;
- 4) the difficulty of creativity is not in its scope and content, but in its language, and in the mechanism of the case".

If you look at this view or opinion at the present time, then the mistake of L.N. Tolstoy remains. In our opinion, of course, it had an negative effect that they gave the student ready-made material and mechanism, and developed his creative abilities. Because it is "learned" as something. Our goal is to develop students' creative abilities. Once again, I will say that it is necessary not just to teach, but to develop the creative abilities of students.

References

1. 22. Didactic ways of formation of cognitive interest in language teaching / Search, - Almaty, 2006. № 1 (2). - P .233-236.
2. Problems and researches in traditional ways of formation of cognitive interest in language teaching / Ult Taglylmy, Almaty, 2006. № 1. - p. 83- 86
3. The effectiveness of interest / School of Kazakhstan, - Almaty, 2006. № 3. - p. 16- 18.
4. Effectiveness of teaching and educating the story of interest. Today's turkology and its development directions. Kazakh State Women's Pedagogical Institute. International scientific-practical conference. - Almaty, 2006. 2 volumes. - p. 211- 215.

UDK 811.111

EXPERIMENTAL RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS IN ENGLISH LESSONS

Суюбердиева А.А.

п.з.к., аға оқытушы

Өмірбекова Б.Ж.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article only knowledge is the power that will make the future of tomorrow brighter than ever. That is why the emphasis is on updating the content of education, teaching future generations to learn foreign languages and how to use them in everyday life, given the political and social changes in the country.

The Law of the Republic of Kazakhstan "on education" notes the role of the education system aimed at the formation, development of the individual and improvement of the profession: "teachers are obliged to ensure that students receive knowledge, skills and abilities

not lower than the level provided for by the state educational standard, to create conditions for the manifestation and development of individual creative abilities".

The role in the formation of creative interest in learning was studied in the works of a number of teachers I. Ya Lerner, B. G. Ananyev, I. I. Danilov, M. I. Makhmutov, Yu. K. Babansky, B. P. Esipov, G. I. Shchukin, T. I. Shamov, and others. the French scientist Michel Montaigne, who lived in the XV century, emphasized the importance of creative activity in learning: "the student needs to filter all the knowledge received from the teacher and independently analyze it. As a result, the desire for knowledge will undoubtedly develop."

In the scientific works of scientists of the Republic A. Karaeva, N. D. Khmel, M. A. Kudykulova A. E. Abylkasymova, K. K. Zhanpeisova, and others studied the effective basis for the formation of creative interests by time, independent education, and skills formation.

Improving the quality of English language learning through creative approaches to English language learners. Developing student's interest, quest, ingenuity, self-control, playfulness, imagination, and ability to work independently with the help of individual tasks, games, level exercises, tests, teaching materials, and homework activities. If pedagogical opportunities are used effectively, students' motivation and motivation for creative activity will develop, and students will be motivated to study the subject. the basis of the tribe, the quality of education will increase.

Of particular importance is the creative interest in shaping the teaching methods. That is why the content of the study materials should be aimed at self-interest. There are three conditions for developing creative interest:

1. Modernization of content, new description of previously published facts, historical orientation of the reported data, revelation of practical value of knowledge and systematic coverage of the latest discoveries and achievements of science.

2. Learning methods based on different types of independent work, oriented on bases of research of problematic data of learning and creative, practical work of students.

3. Impair students' ability, readiness to assist students, ability to support their strengths, commitment and honesty, ability to motivate students, and their ability to help students compete with one another.

Modern teaching technologies relate to the teacher's presentation of gained knowledge. The purpose of forming students' creative knowledge and skills should be organized on the basis of a system of three special guidelines: preparation for new education, approval of new education and new knowledge. These proposals should be made through the use of modern technology and the improvement of tools and forms of teaching. Due to this, new technologies have emerged in the modern world, consisting of stages of the learning process, instead of the traditional lessons, which include stages of explanation, approval and repetition. These are cable and satellite television, video conferencing, tele-forums, telephones, portfolio books, interactive whiteboards, electronic textbooks[1].

The joint activity of the student and the teacher is organized and carried out by performing tasks, practical work provided by the teacher to the students. Let's focus on the types of educational tasks offered to students in accordance with the developing prerequisites:

1. The contradiction between the creative and practical tasks encountered during the learning process and the students' knowledge, skills and mental development, which is the main driver of learning the basics of science.

2. Activation of student in the formation of new knowledge. Mastering the logical foundations of knowledge. The old principles and definitions needed to gain new knowledge are impossible unless we revive, refine, think, remember, and associate the old and the new.

When analyzing these prerequisites, when learning new knowledge, you can present three different preparatory tasks:

- a) tasks for repetition, clarification, addition of material that are necessary for obtaining a new education;

b) tasks for thinking that establish a logical link between already known reader materials and new knowledge;

b) tasks that contribute to the development of new educational and creative tasks set in the textbook, and overcoming difficulties in solving them.

Creative interest is the formation of success skills for the future student. Visibility, example in the methodology used to improve the creative quality formed through the language, creating problem searches, referring to real life data. The purpose of this event is to form students' creative interests in the process of learning languages, creative interests of students who seek to work through language lessons, preparation for obtaining knowledge, independent solution of creative tasks based on the acquired knowledge, formation of creative abilities, independent solution of their work, assessment of the quality of their work[2].

The results of research on the development of students' creative interests are shown below as indicators of students' creative interest:

- activity in the process of learning, interest in education;
- Willingness to conduct self-search activities;
- be able to determine the goals and objectives of the work performed;
- ability to identify the key points in the educational and creative activity;
- ability to transfer the acquired knowledge;
- control and evaluation of their activities;

The highest level of students' creative interest is characterized by their ability to use efficient ways to solve their creative problems, their increased interest in learning new things, and the ability to control and evaluate their activities. At an average level, a learner is required to help the learner complete the level of creative activity, at a lower level the student is limited to the repetition of the creative task and is completed by the teacher.

Creativity is the level of ability to invent something.

The etymology of the word "creative" is translated as "to produce" or "to invent." But to think of something new is to succeed. The philosophical dictionary explains that "creativity is an historical, socially meaningful, high-quality innovation." And the outstanding psychologist, L.S.Vygotsky, "called the act of discovering creativity" [3].

Creativity is the highest ability of thinking. Creativity changes the student's attitude to life, knowledge, and friends. Leads the student to search, allows them to be critical of their work and to compare themselves with others. My goal is to teach students how to be creative and create this opportunity:

- development of their personality through the development of creative abilities of students, increase their interest in the subject, promote independent work, search, the formation of self-confidence.

- to observe the attentiveness, attentiveness, high efficiency of the student.

Content of creative work:

- memorization, translation, storytelling, drawing, ability to speak, write annotations, work with additional textbooks, work with information systems:

- participation in subject Olympiads;
- career guidance;

Being the basis of education and upbringing, the younger generation of the country has a task to know the state language - Kazakh, Russian and foreign languages.

The study of psychologists suggests that at every age there will be independent abilities, inclinations to creativity. Therefore, it is necessary to systematically introduce the student to creativity, develop the mind and skills, without breaking away from student until graduation. Middle-level students can be called talented, creatively stable, and capable of active studies. Everyone knows that students with different abilities, flexibility, passion, development, Outlook, speech, and appearance sit in the same class. Therefore, only after each student has noticed accuracy, high working capacity, depending on the specifics of the class, an additional task is given. For example: homework, if you need to learn a poem, some students remember or draw it,

show sounds, make cards, draw your favorite drawings, which make up the story, the crossword itself, solve the given crosswords, work with separately prepared cards. [4]

References

1. Effectiveness of teaching and educating the story of interest. Today's turkology and its development directions. Kazakh State Women's Pedagogical Institute. International scientific-practical conference. - Almaty, 2006. 2 volumes. - p. 211- 215.
2. Kabanova Meler. Psychology of development of creativity and skills in schoolstudentren.- Moscow .: 1982.-365 p.
3. Features and effectiveness of the use of interactive methods in teaching a foreign language // Foreign language at school "-" Foreign language in school.- 2008.- №2.
4. Interactive games on the lesson of a foreign language // Teacher of Kazakhstan, 2004. №21-22,8p.

UDK 811.111

METHODS AND TECHNOLOGIES IN TEACHING LISTENING SKILL

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Сыздыкова Э.С.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article if the study of learners' errors, or error analysis, was the outcome of the distinction between competence and performance in connection with research, cognitive code learning was, rather than a method in itself, a reaction against the audio-lingual one. Thus, rote learning was de-emphasized, together with techniques such as mimicry and memorization. Substitution and transformation drills were used, but they were introduced with a rationale different from behaviorists' drills: to infer the rules of the target language, to actively engage the learner in a problem-solving process, to link new learning to prior knowledge and to reflect about the way the target language operates. Also, errors were contemplated in a different way: making mistakes was part of the learning process, rather than a dangerous habit to be discouraged because of the risk of learning those deviant forms. Some other features of the method included the possibility of presenting lessons deductively or inductively. In the first approach, the new structure or item was embedded in a meaningful context, learners were told the rule and given the opportunity to apply it to several examples. In the second approach, learners were given a number of examples and then told to infer the rule through guided discovery. In both cases the aim was to formulate the rule in a conscious way and to reflect about it, rather than foster rote-learning and positive habits[1].

Listening represents the receptive side of oral communication of language and means the ability to understand the audio part. The means of transferring the oral language is not only perception of meaning, but interpretation, analysis evaluation and judgment of the spoken words as well. The universal definition of listening as "the process of receiving, constructing meaning from, and responding to spoken and/or nonverbal messages". Due to its importance as a skill very difficult to acquire by foreign language learners in general and school children in particular, the scientists attempts to investigate how teaching of listening to school children is problematic. The study reported focuses on the significance of teaching listening to foreign language learners through modern technology, i.e. using labs versus traditional methods of in class activities done by the teacher. There are several problems embedded in the skill of listening for the EFL learners. These problems stem from a number of factors, which include the inability to cope with

the speed of the speech, the inability to ask for repetitions, limited vocabulary, and lack of concentration. All language learners face difficulties when listening to the target language. Nevertheless, the types and the extent of difficulty, and much listening comprehension research has been conducted to investigate these differences. The main difficulties of listening for the learners are summarized by Goh as follows:

1. Quickly forget what is heard: Learners reported that they could not remember certain words and phrases they had just heard. One of the most common complaints was that, although they could understand what was said when they heard it, they would forget it as soon as they began listening to another part of the message.

As Anderson has suggested, the three phases of language comprehension do not always occur in distinct stages, but can be recursive and overlapping. Therefore, these listeners could be trying to store one part of the input they had successfully perceived while simultaneously attending to the acoustic signals for the next part. Short-term memory is constantly cleared for new input and unless some form of association or fixation in long-term memory occurs immediately, the information will be forever wiped out from an individual's memory. This appeared to have been the problem faced by the students. Overlap among the three comprehension phases was evident from some students' verbal reports. There was some indication that the students experienced this problem most when the part they had just parsed was followed by input with unfamiliar elements, such as new concepts or vocabulary[2].

2. Do not recognize words they know: The second most common problem the students faced during listening was related to a fundamental aspect of comprehension perceptual processing.. It is likely that for some of them, sound-to-script relationships have not been fully automatized. Therefore, although they knew certain words by sight, they could not recognize them by sound. Put another way, their listening vocabulary was underdeveloped. Their ability to understand spoken words was greatly handicapped because they had not stored the sounds of lexical items efficiently in long-term memory. This underdeveloped listening vocabulary could have been directly related to the way the students learnt new words. Many of them said they learnt by memorizing the spelling of words and often neglected to remember how the words sounded. Another possible explanation for this problem is that word-referent relationships might not be automatized. The students 'knew' the words but were slow when activating this knowledge. Some students were aware of a possible link between learning practices and this specific listening problem.

3. Understand words but not the intended message: Students said they were unable to get the full meaning of the message even though they had understood the literal meaning of the words. This is a utilization problem because it is related to the listeners' ability to make useful elaborating inferences or act on the intended meaning of the message.

4. Unable to form a mental representation from words heard: The last of the five common problems occurs at the parsing phase. The students reported that they failed to derive a reasonable mental representation of the input by connecting the words they heard.

5. Other listening problems: Three more problems at the level of perception were identified. Students reported that they could not chunk streams of speech into recognizable words or phrases. This problem seemed to be largely due to a lack of local or specific context, which earlier parts of the text would have provided. The degree to which this lack of local context affected comprehension might have depended on how much prior knowledge the students could bring with them to their interpretation. Those who had rich background knowledge were often able to compensate for this lack by engaging in top- down processing to fill in the gaps. Those who could not do this would have no choice but to fall back on input-driven parsing, which became even more difficult when there were many unfamiliar words. On the other hand, Lin (2002) identifies the most important obstacles as including the listener's experience in listening to the target language, his/her general intelligence, and his/her background to the topic of the listening segment. Moreover, the listener may be affected by the style of the speaker, accent, speed of delivery, and the cohesion of the segment. A study

investigating the use of ineffective listening strategies by speaking EFL learners was conducted by Hassan. He reported the findings of a questionnaire study that investigated the listening problems encountered by speaking EFL learners. The study reveals learners' perceptions and beliefs about their listening comprehension problems, some of which include features of the listening text, characteristics of the speaker and the degree of visual and written support. The results of the questionnaire revealed that 59.4% of the participants reported using some ineffective listening strategies such as listening to every detail to get the main idea of the spoken text, which might impede their listening comprehension. The author proposed that activating students' schema before listening could remedy this problem as learners wouldn't try to process the listening passage word by word but rather try to construct a meaningful interpretation of the text as a whole[3].

References

1. Bruce, B. C., & Hogan, M. C. (1998). The disappearance of technology: Toward an ecological model of literacy. In D. Reinking, M. McKenna, L. Labbo, & R. Kieffer (Eds.), *Handbook of literacy and technology: Transformations in a post-typographic world* (pp. 269-281). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
2. Casement, W. (1997). *The great canon controversy: The battle of the books in higher education*. Somerset, NJ: Transaction Publishers.
3. Clark, C. M., & Peterson, P. (1986). Teachers' thought processes. In M. C. Wittrock (Ed.), *Handbook of research on teaching* (3rd ed.; pp. 255-296). New York: Macmillan.

UDK 811.111

USING NEW TECHNOLOGIES IN TEACHING LISTENING SKILLS

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Сыздыкова Э.С.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article listening is one of the most challenging skills for learners to develop and yet also one of the most important. By developing their ability to listen well teachers develop learners' ability to become more independent learners, as by hearing accurately they are much more likely to be able to reproduce accurately, refine their understanding of grammar and develop their own vocabulary. We intend to outline a framework that can be used to design a listening lesson that will develop learners' listening skills and look at some of the issues involved basic framework on which a teacher can construct a listening lesson can be divided into three main stages:

-Pre-listening, during which teachers help learners prepare to listen.

-While listening, during which teachers help to focus their attention on the listening text and guide the development of their understanding of it.

-Post-listening, during which teachers help learners integrate what they have learnt from the text into their existing knowledge[1].

Pre-listening are certain goals that should be achieved before learners attempt to listen to any text. These are motivation, contextualization, and preparation and enormously important that before listening learners are motivated to listen, so a teacher should try to select a text that they will find interesting and then design tasks that will arouse learners' interest and curiosity we listen in our everyday lives, we hear language within its natural environment, and that environment gives us a huge amount of information about the linguistic content we are likely to hear.

Listening to a tape recording in a classroom is a very unnatural process.

The text has been taken from its original environment and teachers need to design tasks that will help students to contextualize the listening and access their existing knowledge and expectations to help them understand the text, do the task teachers set learners while they listen there could be specific vocabulary or expressions that learners will need. It's vital that teachers cover this before they start to listen as we want the challenge within the lesson to be an act of listening not of understanding what they have to do listening we listen to something in our everyday lives we do so for a reason. Learners too need a reason to listen that will focus their attention. For learners to really develop their listening skills they will need to listen a number of times - three or four usually works quite well - as practice shows the first time many learners listen to a text they are nervous and have to tune in to accents and the speed at which the people are speaking. [2]

The listening tasks should guide them through the text and should be graded so that the first listening task they do is quite easy and helps them to get a general understanding of the text. Sometimes a single question at this stage will be enough, not putting the students under too much pressure second task for the second time learners listen should demand a greater and more detailed understanding of the text. Make sure though that the task doesn't demand too much of a response. Writing long responses as they listen can be very demanding and is a separate skill in itself, so keep the tasks to single words, ticking or some sort of graphical response. Third listening task could just be a matter of checking their own answers from the second task or could lead learners towards some more subtle interpretations of the text to a foreign language is a very intensive and demanding activity and for this reason we think it's very important that learners should have 'breathing' or 'thinking' space between listening are two common forms that post-listening tasks can take [3]. These are reactions to the content of the text, and analysis of the linguistic features used to express the content to the text. These two we find that tasks that focus learners' reaction to the content are most important. Again this is something that we naturally do in our everyday lives. Because we listen for a reason, there is generally a following reaction. This could be discussion as a response to what we've heard - do they agree or disagree or even believe what they have heard? - or it could be some kind of the information they have heard of language second of these two post-listening task types involves focusing learners on linguistic features of the text.

This is important in terms of developing their knowledge of language, but less so in terms of developing learners' listening skills. It could take the form of an analysis of verb forms from a script of the listening text or vocabulary or collocation work. This is a good time to do form focused work as the learners have already developed an understanding of the text and so will find dealing with the forms that express those meanings much easier. There are numerous activities to choose from for developing listening skills.

The listener selects from alternatives such as pictures, objects, texts, or actions;; the listener transforms the message such as drawing a route on map, or filling in a chart;; the listener answers questions about the text;; the listener takes notes or makes an outline;; the listener goes beyond the text by continuing the story or solving a problem;; the listener simply repeats or translates the message;; the listener performs a similar task, e.g. gives instructions to a coworker after listening to a model; the listener is an active participant in a face-to-face conversation.

Language and learning are the two issues which will focus the attention of new method designers. An empirical perspective is assumed so that those old beliefs based on subjective and intuitive notions are substituted. Linguistics and psychology become guiding areas of study with a clear propensity to inspire the FL methodology as applied studies. A second circumstance which will characterize the new methodological trends is the use of technologies. Recordings and visual filmstrips are presented as the tool which will cause a change in FL teaching. With these scientifically-based programmes and innovative technologies, the road to success is paved.

The pedagogical tendencies which have characterized second and foreign language teaching have been profuse and varied. As Stern phrases it, "The conceptualization of language teaching has a long, fascinating, but rather tortuous

history”, which Brown portrays as the “changing winds and shifting sands of language teaching”. This history has been formulated mainly in terms of diverse teaching methods, each of which has attempted to find more effective and efficient ways of teaching languages and each of which has been based on different views of what languages are and of how they are best taught. And the aim of this chapter is precisely to review such a methodological history of language teaching; framing recent approaches to language teaching against the backdrop of a general historical overview which evolves from the Grammar-Translation Method to the post communicative period.

Behind any teaching enterprise there always exist some theoretical assumptions. We may refer to them as guiding lines or principles. Sometimes not even teachers can state them as such explicit foundations. But these principles do work and influence their everyday teaching activity. As Stern puts it, “A language teacher can express his theoretical conviction through classroom activities as much as (or indeed, better than) through the opinions he voices in discussions at professional meetings”. The idea of how to teach a foreign language affects not just teaching development, but also its results. There are many circumstances and factors which determine or modify the teaching process, but a good theoretical body is fundamental in order to moderate every factor and to achieve the general goal. We should analyze our own beliefs on how to teach the foreign language and adapt them, if it is the case, to more rigorous and contrasted assumptions.

History shows different trends or models which evince how a variety of choices and options have been followed. Throughout time, foreign language teaching has changed and it is interesting to discover our own contradictions or quests about the issue in parallel to historical development so that a solid conclusion is drawn. Some may think that all traditional methods are similar and, thus, obsolete. Or, what is worse, some may think that new technologies are a genuine to solve methodological problems of any type. An open and receptive attitude to analyze our own teaching conceptions upon the best methodology to follow is the key to construct solid foundations. The aim of this chapter is to help secondary school teachers to study the different trends and to draw valid conclusions about an effective foreign language teaching methodology. It is not enough to know the FL, but to combine that knowledge with a conscious reflection on how to carry out a successful teaching experience. All this will lead us to establish a new theoretical set of foundations. As many factors come into play, certain criteria to develop them must be present. Below are the criteria which Stern considers are “particularly relevant to theory development in language teaching”.

References

1. Hodson, D. Learning science, learning about science, doing science: Different goals demand different learning methods. *International Journal of Science Education*, 36 (15), 2534-2553 – p 70.
2. Thomson A.J., Martinet A.V. *A Practical English Grammar. Exercises I; Exercises II* Third edition. – Oxford University Press, 2014.
3. Нұрақасва І.Т., Шегенова З.К. Назарбаев Зияткерлік мектептерінде пән мен шетел тілін кіріктіріп оқыту әдісін қолдану: Астана, 2013ж.

UDK 811.111

PECULIARITIES OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Түзүлбаева А.Т.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article excite only curiosity. Open your listeners’ eyes, but don’t overload the brain. It is enough to drop a spark into it. The fire itself will burn where there is food for it,” Anatole France.

As Anatole France mentioned, a good teacher is one who motivates his students. Organization of independent work is different according to its forms in learning a foreign language. We are going to discuss about organization of independent work in classroom activities. On organizing independent work, it is important to bear in mind some questions like

“Is it useful for the process of learning?”, “Can it be a solution for the following problem?” or many others.

"Mastering a foreign language is associated with the formation of students' pronunciation, lexical, grammatical, spelling and other skills, on the basis of which the ability to understand speech by ear, speak, read and write is developed and improved. Skills, as you know, are developed only in the course of systematic performance of certain actions with educational material, i.e. such actions that allow you to repeatedly listen, pronounce, read and write in the language being studied. It can be argued that no subject of the school course requires such a constant, systematic work of students as a foreign language, the acquisition of which requires not so much knowledge as skills, " writes Konysheva A. N. [25, 320].

First of all, in the classroom, psychological comfort is created using several basic conditions: respectful communication, compliance with school rules and the teacher and students, a fair attitude of the teacher to the results of students' work, teacher assistance in educational activities, provides the teacher with minimal student success, the level of assimilation of material, practical orientation in creative activities.

Teachers and psychologists offer different ways to intensify the educational process. An outstanding psychologist who deals with the psychological processes of teaching a foreign language, V. A. Artemov combines all the ways in two main areas of training:

- improving teaching methods
- Improving the mental abilities of the trainee, finding in it such qualities, the use of which will increase the effectiveness of training.

Improving a student's skills basically opens up unused opportunities for them. These include psychological methods that allow you to increase the volume, distribution, intensity, stability of attention, improve memory, develop strong-willed, emotional qualities of the individual.

Managing students' independent work today is still associated with a number of difficulties. Students still do not have enough methods of orientation of independent work, i.e. Methods of work for reading, writing, listening. The task of the teacher is to give the right direction to students' independent work, i.e. the direction based on knowledge of the physiological and psychological characteristics of the body. Therefore, it is necessary to take into account the features of attention and memory that must be taken into account when organizing independent work on learning a foreign language.

First of all, we must focus on the defining role of attention in the organization of the educational process. As shown by the research of many psychologists (B. G. Ananyev, E. I. Stepanova, E. I. Fomenko, etc.), Attention, especially with age, increasingly takes the role of a regulating function.

One of the main areas of students' mental activity in independent work is attention. This allows you to weigh, compare and carefully study the details of the whole, connect the new impression with the old, and analyze when comparing.

In this regard, the question arises: how can we stimulate the activation of students' attention in their independent work?

First of all, students should be interested in the material they are studying. The teacher should make sure that the material provided for independent work, on the one hand, does not lose its novelty, but, on the other hand, it is available for perception and understanding.

The most important psychological and physiological process that determines the development and intellectual progress of a person is memory.

The data of scientists provide information that, although the basis of the mechanisms of short-term and long-term memory is the same, there are also discrepancies: when long-term memory develops, certain morphological changes occur in the apparatus of neurons.

The manifestation of these changes is stimulated by repeated exercises. Therefore, a necessary condition for the transition from the short-term level to the level of long-term memory is abundant training and exercises for fixing traces. This is why the main task of a foreign

language teacher in guiding students' independent work is to rationally organize the repetition of material. Each text, each section should work several times. You should only change the way you work. For example, when learning lexical material, the teacher should recommend the following types of work: writing an exposition, essay, abstract, annotation, fixing the vocabulary during an oral conversation, etc.

When organizing a repeat, you need to know the data about the rate of forgetting.

According to psychologists, the process of forgetting is very intense, especially at the initial stage after learning the material. For example, the literature provides the following data: half an hour after the presentation, up to 40% of the material is forgotten; the next day - up to 34%; within 30 days-up to 21%.

The task of the teacher is to direct the work of students so that they, thanks to timely repetition, do not allow forgetting during independent work.

You should pay attention to the following: it is not possible to repeat the repetition of the repetition if the material is already forgotten. It takes almost as much effort to assimilate it as to master completely unfamiliar material. Therefore, an indispensable condition for good memorization of the material intended for active possession of it is a multiple return to it, following immediately after the initial acquaintance, and then after a certain period of time.

Psychological studies also show that it is recommended to study more difficult material before the study of the lung, since the increase in interference occurs due to an increase in the degree of complexity of subsequent information.

References

1. Linguodidactic problems of teaching foreign languages. issue 2; Saint Petersburg University Press-Moscow, 2011. - 176 p.
2. Methods of teaching foreign languages in secondary schools; KARO -, 2013. - 224 p.
3. Teaching foreign languages; KARO -, 2013. - 320 p.
4. Sample programs for academic subjects. Foreign language. Grades 5-9; Enlightenment-Moscow, 2012. - 208 p.

UDK 811.111

DESCRIPTION OF THE EXPERIMENT FOR ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN THE PROCESS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Суюбердиева А.А.

п.з.к., аға оқытушы

Тузулбаева А.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Teaching grammar is one of the most important aspects of teaching a foreign language, since successful mastery of a foreign language and its practical application is impossible without knowledge of grammatical rules. Grammar is a branch of linguistics that studies the grammatical structure of a language, i.e., the system of rules for changing words, forming word forms, and combining words in a sentence [1, p. 101]. To teach the grammar of a foreign language means to form grammatical mechanisms special for a given language, and in such a way that the trainees simultaneously develop certain grammatical knowledge and skills. Grammar is not the goal itself, but is a means for mastering the ways of speech structural design, which carries one or another subject content. Through exercises, it is necessary to ensure a strong and automated acquisition of the grammatical minimum for its active use in speech [2, p. 28]. In other words, in order to communicate in a foreign language, express your thoughts correctly, as well as to

understand a foreign speech of the interlocutor, you must not only expand your vocabulary, but also be able to combine words, change phrases, use various grammatical phrases and constructions according to the rules of the language being studied, and depending on what you want to say in a particular communication situation. This is the practical meaning of grammar.

Thus, the goal of teaching grammar can be formulated as follows: to teach students to recognize grammatical phenomena when reading and listening, as well as to grammatically correctly formulate their oral speech statements. The principles of selecting an active grammatical minimum include the following:

- the principle of prevalence in oral speech;
- exemplary principle;
- the principle of exclusion of synonymous grammatical phenomena.

There is also a passive grammatical minimum, the main principles of selection of which are:

- the principle of prevalence in the book-written style of speech;
- the principle of ambiguity [3, p. 125].

Traditionally, there are two approaches in teaching grammar, i.e. implicit and explicit. In the first case, the emphasis is on teaching grammar without explaining the rules, and in the second, respectively, vice versa. Within the framework of each of these approaches, two methods were formed. At the present stage, implicit and explicit approaches are rarely used in their "pure form". In the practice of teaching a foreign language, the teacher may vary the use of certain methods. The choice of method depends on many reasons, including the age, the level of language competence of the students, the objectives of the course, as well as the characteristics of the grammatical material itself. The most common at present in the practice of school teaching grammar is a differentiated approach, built on the basis of the selective use of the provisions of two traditionally established approaches [3].

Moreover, there are traditional and modern methods of teaching grammar. The traditional method is very popular among teachers. Great responsibility falls on the shoulders of teachers, who provide a lot of information. As part of this method, teachers give many tasks that are related only to translation, texts or new words and ask them in turn.

It is obvious that the teacher is central to the traditional method, and the students become very passive. Along with the shortcomings of this method, we believe that the most critical is that the teacher does not ask what he gave or what he taught, the students are getting lazier every day. Eventually the teacher became addicted to this routine, and even highly motivated students will lose interest over time. Alongside this obvious and crucial disadvantage, there are several advantages which are given in the figure below.

Traditional methods are closely related to the teaching of a language that is used in a specific area related to the life or work of students. According to G. Broughton and co-authors "the recognition that many students of English need the language for specific instrumental purposes has led to the teaching of ESP – English for Special or Specific purposes" [5, p. 9]. Grammar in this case is taught through specialized vocabulary. Thus, there are some restrictions in teaching a foreign language. Vocabulary within the frames of one specific discipline limits knowledge as well as grammar.

References

1. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 2005. – . 239 с.
2. Хенина Н.В., Платонова Н.А. Теория и методика обучения иностранному языку. – Барнаул, 2007. – 83 с.
3. Бабинская П.К. Практический курс методики преподавания иностранных языков. – Мн.: Тетра Системс, 2005. – 288 с.
4. Jakobsson I., Knutsoon E. Explicit or Implicit Grammar? – Grammar Teaching Approaches in Three English 5 Textbooks. Access mode: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1496490/FULLTEXT01.pdf> (accessed 12.03.2022)

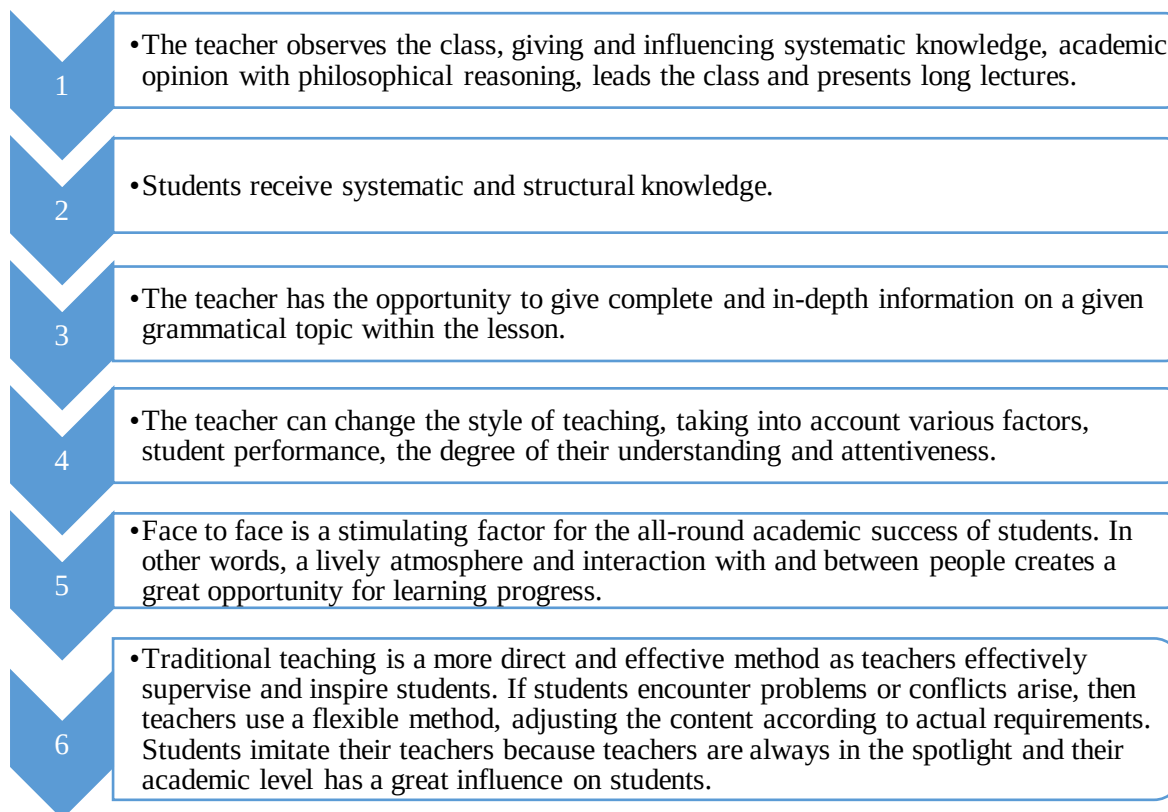


Figure 1 – Advantages of traditional methods of teaching grammar [4]

UDK 811.111

LINGUCOMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN FOREIGN EDUCATIONWAYS OF FORMATION

Суюбердиева А.А.

п.ғ.к., аға оқытушы

Тыныбекова Ж.Б.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The Concept of Education Development of the Republic of Kazakhstan until 2015 also states the need to replace the content of knowledge-oriented competence, ie the content of results-oriented education [1]. Today, it is proposed to take a competency-based approach to improving general education.

While changes in the development of society have led to the emergence of new directions in linguistics as a separate branch of science, in turn, these changes require the modernization of its teaching system. In this regard, language has become a tool of social communication between people. By linking a person and his language in the social aspect, the person's social role, language, profession and belonging to which social group, ideological dependence, etc. Priority was given to the identification of linguistic identity. In teaching the language, attention was paid to the degree and nature of its use in language communication, its socio-psychological significance. Methodologists have begun to define not only the communicative function of the mother tongue, but also its importance in the formation of the child as an individual. Because through language people find their place in life, everyone realizes the good they need. The formation of students' communicative and cognitive abilities is also very important in language teaching.

It is natural that in accordance with the changes in the political, economic, social and cultural life of the country, universities have a great responsibility to strive to train qualified, skilled, competitive, large-scale, well-developed professionals, to create all their activities in this direction. Due to changes in the content and characteristics of socio-economic and spiritual development and increasing demands on the quality of work, it requires highly qualified professionals who know their job [2,].

It is known that the training of specialists has been carried out in different ways, but the qualifications and competencies of specialists have always been very important. Today, opinions about the professional competence of future foreign language specialists are reflected in the works of scientists, psychologists and teachers who are engaged in training. According to the research of scientists in the psychological and pedagogical literature, the concepts of competence and competence are used in the process of formation and development of professional skills of the future specialist. In the scientific literature, these concepts are defined in different directions.

The first, according to S. Ozhegov's dictionary, is related to a certain professional activity, "awareness of any issue, authority", and the second, "the right of an individual, institution to solve problems, to act, to do something" circle "[3].

And the professional competence of a specialist is the ability to adapt in different professional associations, the cultural and labor, interdisciplinary educational skills and abilities necessary to work productively [4].

Currently, there is a wide range of literature on the formation of professional qualities and abilities of the future specialist, his reputation and professionalism, pedagogical thinking, organization of scientific work and professional development.

Different areas of professional competence are considered in detail in the works of scientists. Professional and pedagogical competence and its individual forms were developed by VA Adolf, EV In the scientific works of Bondarevskaya, NV Kuzmina and others, as well as other aspects of the professional competence of the teacher KA Abdulkhanova, NV Kuzmina, LM Mitina, LI Mishchenko, MV Prokhorova, Studied by EI Rogov, DS Saveliev, VA Slastenin, NF Talyzina, AI Shcherbakov and others [5].

The issue of training future teachers has become the basis for research by many scientists as an integral part of professional training. In this direction in the republic we can name the works of KA Aimaganbetov, S. Rakhmetova, BA Turgunbekova, Sh.Kh. Kurmanalina, TK Ospanov, BM Kosanov, Zh.T. Kainbayev.

Features of the formation of professional competence of future teachers of foreign languages S.A. Panina considers. The author considers it as a separate type of professional competence, a system of knowledge, skills, abilities and abilities, and interprets it as a combination of methods in the use of pedagogical objects necessary for the professional activity of the teacher [6].

The professional competence of future foreign language specialists in higher education can be divided into several groups, and it is one of the most difficult tasks. Competence in the construction of the individual is classified not only by its content and purpose (communicative, methodological, organizational, etc.), but also by the role of the individual in the development process.

If we analyze many scientific works, they have basic and key competencies. Basic competencies are competencies that are observed and easily identified in certain types of activities, formed on the basis of knowledge, skills and abilities. Basic competencies are competencies that reflect the essence of an individual's actions in relation to the whole world and his spiritual world, as well as those that are observed in all types of activities and are difficult to measure and calculate.

In some studies, competencies are classified differently: standard, core, and leading. Here, standard competencies are competencies that are not possible without the services or organization of an individual; key - competencies that ensure competitiveness in the socio-

economic market; Leadership is a competence that allows you to create and implement in the future in the form of innovation, dialogue and dynamic.

BT Kenzhebekov distinguishes the following types of professional competence:

- special competence - sufficient mastery of their professional activity, the ability to design their professional development;
- social competence - joint work, cooperation and mastery of professional relations, social responsibility for the results of professional work;
- personal competence - mastery of methods and tools of self-expression and development and individuality in professional work;
- Individual competence - the ability to realize their potential, to develop their individuality in the profession, to prepare for professional growth, the ability to maintain their individuality, the ability to organize their work, to achieve results without difficulty, fatigue and even refreshment.

The above types of competencies are observed in the professional activity of the future foreign language specialist, in professional communication, in the formation of a professional individual and determine the development of his individuality.

It is important that the professional competence of the future foreign language specialist is formed in the educational process. AE Abylkasymova showed the stages of formation of pedagogical competence in the learning process as follows:

Stage I - the formation of information competence on the basics of the sciences taught in general education institutions, the simultaneous acquisition of skills and competencies related to the content of the course.

Stage II - understanding of the possibilities of higher education, the assessment of meaningful values, the formation of motivational systems that motivate students to make pedagogical decisions.

Stage III - pedagogical training (rating system), approbation (participation in didactic games, lesson analysis in pedagogical practice), personal orientation, business self-assessment, introduction of a system of self-education and self-correction.

Stage IV - mastering the practice of professional and pedagogical competence in pedagogical practice, understanding the shortcomings.

Stage V - mastering the theoretical side of pedagogical competence. If the design, theoretical part is planned at an earlier stage, the experimental research will be included in the period of pedagogical practice. The student conducts a short-term experiment (10-12 lessons), determines its effectiveness in the introductory and concluding remarks, conducts a questionnaire for students, analyzes the results of diagnostic research conducted using the method of mathematical statistics. This is a very important stage, when the student checks his "suitability" for teaching.

Stage VI - the result of professional and pedagogical training of the student is the defense of the thesis and passing the state assessment exam [7].

References

1. The concept of development of education of the Republic of Kazakhstan till 2015. - 2002.
2. Barsai BT "Competence is an important quality of professional training of teachers" // Education, №6 (42), 2008.
3. Ozhegov SI Dictionary of the Russian language. -M., 1987.
4. Kurmanovich O. "Actual problems of formation of professional competence of future specialists" // Reports of the Kazakh Academy of Education, №3, 2010.
5. Baizhumanova NS "Features of the formation of professional competence" // Bulletin of Karaganda University, №2 (54), 2009.
6. Panina S.A. Establishment of professional competence in future teachers of foreign languages // Higher education today. - 2001. - №3. - P.19.

7. Tuimebayev Zh.K., Abylkasymova AE etc. Education and science. Encyclopedic dictionary. - Astana, 2008. -448 p.

UDK 811.111

METHODS OF FORMATION OF LINGUCOMMUNICATIVE COMPETENCES OF STUDENTS IN ENGLISH LESSONS

Суюбердиева А.А.

п.э.к., аға оқытушы

Тыныбекова Ж.Б.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

The article language and interaction are the main objective indicators of communicative competence. Communicative competence is the result of all types of speech activities, the basics of speech culture, the ability to use words in different situations in accordance with the experience, interests, psychological characteristics of learners [1].

Today's market demands the formation of students' competencies, the development of their individual qualities. Scientists believe that if "competence" is recognized as an aspect of human work, "competence" is determined by the level of ability to perform this aspect. If competence is something a student needs to know, competence is the ability to do it well, to express themselves, to have knowledge, skills, self-esteem, and so on. issues. The work is aimed at combining the student's knowledge and skills to their needs, improving the ability to speak, the formation of cognitive attitudes, the development of creative abilities of the student, etc. The role of the following competencies to help is identified.

The difference in the development of the "concept of competence" is the emergence of the concept of the competence method as a didactic category, the stages of its development. , AA Pinsky and others). opportunity to identify three bases for the formation of the method of conditional competence in education

The first stage (1960-1970) is the period of introduction of the concept of competence in scientific information, the limitation of the introduction of the concept of competence is characterized by the creation of preconditions, and at the same time the concept of communication is introduced.

The second stage (1970-1990) was the application of the concept of competence in the theory and practice of teaching, especially in the process of teaching the native language, which was used in teaching communication.

The third stage (1990-2001) required a special comprehensive approach as an object of competence, with a list of competencies as the expected outcome of the United Nations educational process on education, science and culture.

The method of competent education is not primarily to solve the problem of the student: 1) in the recognition and interpretation of phenomena; 2) mastering modern equipment and technology; 3) in the evaluation of ethical norms in human relations, in their actions; 4) receive information on their social roles in everyday life, etc[2].

Thus, the new paradigm is to make certain adjustments to the traditional interpretation of the goals and content of the educational process as a style of thinking of that historical period:

The formation of key competencies is the main goal of socio-political communicative information socio-cultural education in accordance with their requirements. Among these competencies, educational and research competence is one of the most important system-building competencies in the transition to multilevel education. The range of competencies

proposed today is broad in meaning and requires, in our opinion, the principles of grouping the typology with the classification of competencies that are an integral part of the competencies.

Achieving a certain level of competence means the ability to combine knowledge, business and competencies with a specific problem in accordance with the changing requirements of the situation. Accordingly, the level of competence depends on the ability to solve problems caused by changes in complex situations.

The psychological mechanism of competence formation is significantly different from the "mechanism of formation of the concept of academic knowledge." School education is usually focused on memorization or the acquisition of knowledge in a logical or empirical way.

As we see, in defining the concept of competence, scientists point out that competence is a set of intellectual and professional features. As for the correspondence of the concepts of competence, competence can be considered as: 1) a set of knowledge and business skills, as well as the ability to perform a certain action, but the competence does not correspond to the acquired competence; 2) can be described as a component of content action, forming a concept that reflects the characteristics of the individual, such as competence; 3) the close succession and competence of competence is defined as the relationship of a potential holder, a relevant detail, as a system of individual characteristics[3].

In other words, competence is the ability of an individual to master the competencies, to identify them in practice and to use them as a future professional.

The main competence in foreign language education is the intercultural-communicative competence formed by the subject of intercultural communication. Communicative competence is recognized as an integral part of intercultural communication competence.

Communicative competence is the ability of a student to communicate equally in different situations and organizational skills in compliance with socio-cultural norms. The student's communicative competence is reflected in the mastery of oral and written communication and the acquisition of skills necessary for social life. The ability to use language units creatively in discourse and expression, and as an individual, is reflected in the free, systematic delivery of ideas in any situation.

The essence of communicative competence: the ability to take responsibility, participate in joint decision-making, respect each other, the ability to live with people of other cultures and religions, mastery of oral and written forms of communication, knowledge of several languages.

In the education system, each technology has its own place in the acquisition of language and plays an effective role in close cooperation with each other, through its holistic application. The ability of the student to master the systematic educational material in an effective way, using effective methods and in accordance with his personal abilities, improves the technology of teaching. It is necessary to get rid of the idea that technology is rigid and irreversible, and that each technology should be considered as an interconnected system of learning that serves the end result of language acquisition and creates favorable conditions for it [4]. The use of educational technologies in accordance with the abilities and needs of the student improves the quality of knowledge, teaches him to express themselves, to apply their knowledge in language communication.

Communicative competence:

- use a variety of oral and written means of communication in Kazakh or another language in real life situations;
- be able to choose and apply style and genre in solving communicative problems;
- to express their views in accordance with the rules of etiquette;
- to resolve the conflict situation by entering into a dialogue with representatives of other nationalities, representing productive interaction, including other views and directions;
- allows you to communicate in groups with people from different positions to achieve the overall result [5].

L., who described communicative competence in more detail. Bachmann. It uses the term "communicative language skills" and includes the following main competencies:

- Language;
- Discursive;
- Pragmatic;
- Oral;
- Socio-linguistic;
- Strategic;
- Thinking and speaking.

References

1. Absatova MA, Opabekova AM, Kasenova SA "Types and features of competencies in the education system" // National Readings № 2, 2012.
2. Mukanbetova Sh. "Formation of communicative competence" // School of Kazakhstan №11, 2010.
3. J.E. Gabdullina "Problems of formation of communicative competence of university students" // Bulletin № 7-8 (123-124), 2009.
4. D. Kassenova "Formation of communicative skills" // Methods of teaching a foreign language №2 (10), 2006.
5. Maikhanova G.Zh., Eszhanova L.Sh. "The importance of the formation of communicative skills in foreign language lessons" // Scientific Bulletin of the Southern Region - Scientific Bulletin of the Southern Region №7- (37-38), July-August.

ӘӨЖ 82,323

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК АРНАЛАРЫ

Абуханова А.

Шымкент университетінің магистранты

Резюме

В статье рассматриваются тематические особенности современной драматургии с ее характером. В этой статье анализируются драматические события эпохи независимости.

Ключевые слова: драммы, языковые особенности, духовный мир, внутреннее наполнение

Resume

The article deals with the thematic features of modern drama with its character. This article analyzes the dramatic events of the independence era.

Keywords: dramas, language features, spiritual world, inner content

Ш.Құсайыновтың “Томирис” пьесасы да тарихи тақырыпқа жазылған сәтті туынды. Біздің дәуірімізге дейінгі 530-шы жылдар шамасында өмір сүрген сақтар патшайымы Томирис өз жері, туған даласы үшін аянбай күрескен. Оның даңқы кейінгі Геродот жазбалары арқылы жеткен. Бүкіл Азияны билеген парсы патшасы Кир сақ даласына да көз алартады. Өзі билік құрып тұрған жердегі байлыққа көңілі толмай, Томирисі жар етіп, сақ даласына үстемдік етсем деген ой мазасын алады. Осы ойын Томириске жеткізеді. Ол Кир патшаның қызыққаны сақ даласының кеңдігі мен асып-тасқан байлығы екенін түсініп, парсы патшасының бұл ойы жүзеге аспайды деп жауап береді.

Парсы әскерлеріне қарсы алғашқы айқаста Томирисің баласы Спаргапис қаза табады. Ұлынан айырылып ашынған ана бүкіл сақ жұртын атқа қондырады. Тарихшы Геродоттың айтуынша бұрын-соңды болмаған сұрапыл шайқас болады. Жеңіліс тауып көрмеген Кир патшасы сақтардың жауына қатал, жорыққа берік халық екенін білсе де, жеңуді мақсат етеді. Сырдарияның бер жағында өткен алапат шайқаста сақтар өздерінің

жауынгер халық екенін дәлелдеп, парсыларды қырып салады. Міне, біздің бүгінгі жерімізді ұлы бабаларымыз осылай қорғап қалған. Пьесада биік отаншылдық рух танылады.

Көркем прозасымен қазақ әдебиетінің қорын байытқан Шерхан Мұртаза драматургия жанрының да дамуына үлкен үлес қосты. Қазақ театр сахнасының тұрақты репертуарына айналған «Сталинге хат», «Бесеудің хаты», «Жалғыз үйлік зілзала», «Есек саудасы», «Домалақ ана», «Ноқтаға басы сыймаған» пьесалары драматургтің суреткерлік шеберлігін тағы бір қырынан танытты. Белгілі драматург Қалтай Мұхамеджанов «Сталинге хат», «Бесеудің хаты» драмаларын «халықтық трагедияны екі тарихи тұлғаның өмірлік шындығы арқылы көрсетуге құрылған драма-диалогия» деп бағалаған болатын.

Өзінің сүйікті кейіпкері Тұрар Рысқұловты сахнаға әкеліп, тартысты заманның шындығын тереңдей таныту драматургтің жеткен жаңа жетістігі еді. Голощекин саясатының қазақ даласына апат әкелгенін Сталинге хат түрінде жазған Тұрар әрекеті, ұлттың үлкен қасіретін жанымен түйсініп, оған жүрегімен қиналғаны «Сталинге хат» драмасынан барынша көрініс тапқан. «Қыл көпір» романының соңғы тарауларындағы Сталин мен Рысқұлов арасындағы сөз қағысулар сахнаға әкелініп, романда тоқталмаған жайттарға қаламгер пьесада орын берген. Ашаршылық жылдарындағы ел ішіндегі жағдайлар терең ашылған. Рысқұлов хатта жазғандарын Сталинге санамалап көрсетіп, Қазақстанға не керек екенін айтады. Соларды талап етеді.

Сталин мен Тұрар арасындағы диалог астарлы ойлар қақтығысына құрылған. Пьесаның соңғы шешіміндегі сахнаның екі бұрышындағы екі қара киінген адам Тұрарды 1937 жылғы зұлматтың құрбаны күтіп тұрғанын меңзейтін символдық кейіпкерлер.

Осы ашаршылық кезеңінің ащы шындығы «Бесеудің хаты» пьесасының да басты оқиғасы. Тарихтан белгілі, қазақ даласындағы қасіретті жағдайға ашынған бес қазақ жігіті Голощекин саясатының қателігін, «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» науқанын әшкерелеп, өлкелік комитетке хат жазған. Бұл өрімдей бес жігіттің халыққа араша сұрап, өз бастарын қатерге тіккені Х.Есенжановтың «Жүнісовтер трагедиясы» романының оқиғасына да енген. Ғатауллин, Қуанышев, Дәулетқалиев, Алтынбеков, Мүсірепов сияқты бес азамат қол қойған бұл хаттың халық тағдыры үшін мәні зор еді. Көрнекті қазақ қаламгері, қазақ әдебиетіндегі алыптар тобының өкілі, суреткер Ғабит Мүсіреповтың азаматтық тұлғасын толықтытар оқиға пьесадағы тартыстың өзегіне алынған.

Шерхан Мұртаза «Домалақ ана» пьесасында аңыз оқиғасына тереңдей енсе, «Ноқтаға басы сыймаған» пьесасында халықтың қаһарман ұлы Бауыржан Момышұлының сахналық тұлғасын сомдаған. «Жалғыз үйлік зілзала» пьесасында қаламгердің соңғы жылдарда баспасөз бетінде өзі көтеріп жүрген өзекті әлеуметтік мәселелерді жинақтап, сахнаға шығаруды көздеген. Астанада болып жатқан, бүгінгі күннің ең басты мәселелесіне айналған, шешімін таппаған баспанасыздық, тұрғын үй, мансапқорлық, парақорлық, көкек аналар оқиғалары топтастырылып, пьесаның арқауына айналған. Пьесада бұл мәселелер шынайылықпен бейнеленіп, қақтығыстар мен тартыстар нанымды шыққан. Қазақ халқының тағдыры, жанайқайы Сандұғаш пен Малқар, Салбырақ, Қорған, Мүнира, Сырға сияқты кейіпкерлер арқылы жеткізілген. Жариялылықты пайдаланып көбейе бастаған партиялардың мақсат-мүдделері бірде жеңіл күлкімен, бірде ащы мысқылмен шебер әшкереленген.

Қаламгер Сәкен Жүнісов қазақ драматургиясының дамуына да үлес қосты. Бұл жанрдағы тырнақалды туындысы – «Бәсеке» атты шағын пьеса. Б.Майлин, М.Әуезов, Ғ.Мүсіреповтердің шағын прозаларының желілерін негізге ала отырып, «Ажал мен Ажар» пьесасын жазды. «Қызым, саған айтам» драмасында адмгершілік, әдеп пен иба, отбасы бірлігі мәселесі көтерілген. Бұл пьесаның басты ерекшелігі – кейіпкерлер монологының шегіністерден тұруы. Бірқатар пьесаларын өзінің прозалық туындыларының негізінде жазған қаламгер драматург ретіндегі шеберлігін барынша танытты. «Қос анар» («Жапандағы жалғыз үй» романының негізінде), «Төгілген қандар, шашылған жандар» («Заманай мен Аманай» повесі бойынша), «Өліара» («Ақ қасқырлар қамаған қызыл

керуен» повесі негізінде) драмаларындағы терең психологизм мен драматизм прозалық туындыларды жанр заңдылығы мен талабына барынша икемдеп, жаңа сапалық өзгерістерге түсірген. «Өліара» пьесасы үшін қаламгер Мемлекеттік сыйлық алды.

Драманың бір саласы – комедия жанрында да Сәкен Жүнісов үш туынды берді. «Қысылғаннан қыз болдық» атты музыкалық комедиясы Б.Майлиннің «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» атты диалогқа құрылған өлеңімен үндес. Ал, «Кроссворд немесе масханадағы маскарад» атты екі бөлімдік сатиралық комедиясы сахналық қойылымнан тез түсіп қалды. Себеп – ондағы Маймыл, Түлкі, Қасқыр кейпіндегі кейіпкерлер қоғамдағы шындықты шебер бейнелеуімен жұрт назарын аударып, кейбіреулердің күдігін туғызғанын театр сыншысы Әшірбек Сығай жазған болатын. Пьеса Орталық Комитеттің нұсқауымен қойылымнан алынды.

Драматургтің мақсаты – пьесадағы айықтырғышқа түскен жандарға табиғатына сәйкес аңдық «маска» кигізе отырып, қоғамның көлеңкелі жақтарын ашу. «Жаралы гүлдер» пьесасы Отан соғысы кезіндегі тылдағы халықтың өмірін суреттеуге арналған. Әкелері соғысқа аттанып, қабырғалары қатып, бұғаналары бекімей тұрмыстың ауыртпалығын арқалаған жасөспірімдер тағдыры пьесаның негізгі тақырыбы.

Драматург қаламынан туған «Кемеңгерлер мен көлеңкелер» – халқымыздың біртуар тұлғаларына арналған, көпшілікке белгісіз жайттарды көркем бейнелеген туынды. Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов сияқты әдебиетіміздің алыптарын кейіпкер етіп ала отырып, драматург бірнеше линияда қоғамдағы шындықты, тартысты жағдайларды шеберлікпен көрсетеді. Кемеңгерлердің азаматтық ұстанымдары мен дүниетанымдары, оларды аңдып баққан көлеңкелердің іс-әрекеттері, бүгінгі ұрпақ өкілдерінің шындықты білмекке ұмтылуы драма оқиғасын барынша ширықтырып, салмағын арттырған.

Библиографиялық тізім

1. Турабаева Л. Қ. Қазақ прозасындағы өнерпаз тұлғасының бейнеленуі.
2. Ержанова Г. Қазіргі қазақ әңгімесі. Ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. Алматы, 2019.-125 б..
3. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. - Алматы: Таңбалы, 2019 374 б
4. Қирабаев С. С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім., 2015-228 б
5. Сыдықов Т. Қазақ трихи романының көркемдік тіні. – Алматы: Ер-Дәулет, 1996. - 360 б

ӨОЖ 82,3215

С. СМАТАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Илиясова А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада С. Сматаев шығармашылығының көркемдік ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются художественные особенности творчества С. Сматаева.

Тарихи шығарма жазуда қаламгер ұстанымы, негізінен, оның жазушылық концепциясынан туындайды. Авторлық ұстаным — жазушы дүниетанымының іргетасы. Суреткердің авторлық ұстанымы оның өз шығармасындағы алдына қойған мақсат-мұрат, айтпақшы болған ой-идеясымен тығыз байланысты. Қандай жазушы болса да, өз ұлтынан тыс тұра алмайды. Демек, ол - белгілі бір дәрежеде ұлттық идеяның жаршысы. Егер

«Ұлттық идея дегеніміз - этностық мезгілдік һәм мекендік факторлар арқылы айқындалатын тәжірибесі, танымы және талғамына байланысты бірте- бірте жыңғырып- жаңаланып отыратын, бірақ өзіндік ілкі белгілерін жуық арада жоғалта қоймайтын табиғи- тарихи әрі тылсымдық бітім-болмысының, сана-сезімінің, мінезі мен мәдениетінің, соған сәйкес туындайтын әлеуметтік мұрат-мүдделері мен қимыл-қозғалыстарының жалқылық та, жалпылық та мәнін жинақтаған ұйытқысы» [1] деген пікірге ден қойсақ, тарихи туынды авторының ұлттық идеяны айрықша проблема етіп көтеретіні әлемге аян. Олай болуы заңды да, себебі «суреткер өз заманының ұлы, өз дәуірінің үні. Ол өзі өмір сүріп отырған мезгіл мен мекендегі қандай құбылысқа болса да енжар, бейтарап қарай алмайды. Оны бәрі тебіренгенді, ол бәріне араласады. Ендеше, оның қаламынан туған шығармалар да бір емес, бірнеше тақырыпқа жазылады; бір емес, бірнеше проблемаға құрылады» деп жазған академик З.Қабдоловтың пікірінің жаны бар екенін айтуға тиіспіз [1; 106]

XX ғасырдың 60–70-жылдарындағы әдеби үдерісте өзгеше екенін, айрықша қарқынмен көзге түскен қазақ қаламгерлерінің қатарына С.Сматаев жатады. «Астана оттары» (1968) өлеңдер жинағының, «Тағдырлар» (1976), «Сен кімсің» (1977), «Өз-әзіл» (1978), «Жұлдызым менің жоғары» (1985) пьесаларымен қатар, «Жұмбақ қыз», «Жаяу Мұса» операларының либреттоларын жазған автор қаламынан бірталай аудармалар және «Армысың, ана!» әңгімелер, повесть (1970), «Алау» повесі (1974), «Елім-ай» I-ші кітап (1976), «Елім-ай» II-ші кітап (1980), «Ақжелең» (1979), «Бұлақ» (1983),

«Мәңгілік бастауы» (1987), «Біз құлмыз ба, кімбіз?» (1997), «Елім-ай» (1998), «Жарылғап батыр» (2003) романдары, «Қобыланды батыр» (1981), «Алғашқы асу», (1982) повестері мен «Ғарышқа көз тіккен жер» (1985), «Ой маржандары» (1984), «Үш пайғамбар» (1992) мақалалар жинағы туды. Шығармалары басқа елдер тілдеріне аударылды.

Мәскеу болат және қорытпалар институтында оқыған жылдары ұлт мүддесін қорғайтын партия құрып, оның белсенді мүшелерінің бірі болуы С.Сматаевты өз халқының тағдырына немқұрайлы қарай алмайтын деңгейге көтерді. Екіншіден, жазушының әдеби үрдіске араласқан кезеңін 60- жылдардың бас кезінде аз да болса орын алған КСРО-дағы «жылының» сәттен болмысын қарауға болмайды. Дәл сол тұста әдебиетке келген серпінді топ өкілдерінің алдында «Адам, ол кім? Оның өмір сүрудегі мақсаты неде? Өмірдің мән-маңызы, мазмұны неде?» деген сауалдар тұрып, олар әлемде болып өткен алапат оқиғаларының негізгі себепкері адам деп тауып, сол адамның болмыс-бітімін, жан әлемін, ішкі дүниесін зерттеуге ден қойып еді. Бірі адамтану ғылымына сол тұста айрықша белең алған замандас бейнесі деген тұрғыдан үңілсе, екіншілері тарихи тақырыпқа қалам тартуымен үңілген еді. Сайып келгенде, олардың қай-қайсысы болса да, өз халқының ешкімнен кем емес екеніне көзі жеткен болатын. Тарихы бай, тарихы биік, табиғаттай тұлға, сол табиғатты бағындыруды емес, керісінше, өздерін оның бір бөлшегіміз деп есептеген түркі жұрты, оның қара шаңырағында отырған, тікелей мұрагері боп табылатын қазақ халқының өзіндік болмыс-бітімі, кескін-келбеті, бәрінен бұрын, қазақ қаламгерлері Ә.Кекілбаев, І.Есенберлин, Ә.Әлімжанов, М.Мағауин, С.Сматаев, тағы басқаларды толғандырған болатын. Дәл 50-жылдардың аяқ кезінде дейін қалыптасқан аса ауыр тоталитарлық тәртіп сәл босаңсыса да, ұлттық мүдде, ұлт тарихы, ұлттық намыс туралы роман жазу ресми өктем идеология тарапынан қолдау таба қоймайтын. Сондықтан да ол қаламгерлер көптеген ой, идеяларын ишарамен, жұмбақтап, астарлап жеткізуге мәжбүр болады. Міне, қаламгер С.Сматаевтың авторлық ұстанымы және ұлттық идеяға адалдығы осы жайттар ауқымында қалыптасқан еді.

Қазақ рухсыз ұлт, бейшара жұрт емес еді ғой. «Елім-ай» тарихы романының әлеуметтік жүгіне арқау болған жайт осы еді. Автор өз шығармалары («Елім-ай», «Жарылғап батыр») арқылы ұлттық рухты оятуға тырысты. Көнгіштікке, айтса жүгіріп, айтпаса тұратын жағымсыз қасиетке тосқауыл қоюға ұмтылды. Қазақ қайтсе мықты ұлт болады! Азаттық - қазақтың ғасырлар бойы аңсаған арманы, ол қол жеткізуге ұмтылған мәресі емес пе еді? «Неге біз өзгеге бодан боп отырмыз?» сауалы «Елім-айдың» негізгі

арқауы болды. «Азаттық» ұғымның аясына ұлттық идея кірмек. «Азаттық» атты категория - демократиялық қағидаттың негізі. Азаттық үшін күреспеген, қанына бодандық сана сіңіп қалған жанды қайтсек серпілтеміз? Ол үшін сол адамға халық тарихын, небір аласапыран, алапат оқиғаларды бастан кешкен, алайда тарих сахнасынан жойылып кетпей, аман қалған ұлтымыздың өткенде жүріп өткен жолын насихаттауымыз қажет-ау... Бодандықтан, ол айырған рухты қолына келтірудің жолы - ұлттық намыстың оянуы. Ұлттық намыс - ұлттық даңқ, ұлттық абыройдың сыңары. Ұлтты құру, қалыптастыру әр елдің тарихында болған жайт. Ұлт қамын жеу ұлттық жауапкершілікті туындатпақ. Ұлт жауапкершілігі кеңінен қанат жайса, қоғамның өзі ұлтқа айналмақ. Қоғамға жетекші болатын - ұлт. Тек сонда ғана ұлттық мұрат, ұлттық ұят, мүдде, намыс, парыз бен қарыз алға озады. Егер қазақы таным-түйсік, ұлттық болмыс жоғалса, ұлт та жоғалады. Қазақтың, мейлі, қандай дәуірде ғұмыр кешсе де, жоғалтпас асылы - ұлттың қалыптасуы. Халық боп дамуы, себебі қазақ - мемлекеттің алтын тұғыры, мықты дінгегі, үзілмес күміс арқауы. Мемлекетті құрушы, тұрақтылықты сақтап, оны дамытушы, ұйытқысы, ұйымдастырушысы - қазақ ұлты. Ұлттық категория символға айналуы қажет. Қазақ даңқы, оның жүріп өткен жолы, күнгейі мен көлеңкесі алама-кезек келген тарихы, ерлігінің шежіресі - біздің жеңісіміз бен қайғы-қасіретіміздің тарихы. Уақыт - өтпелі категория.

Библиографиялық тізім

1. Ысқақұлы Д. Қазақ сынының тарихы. - Алматы: Раритет, 2010. – 569 б
2. Мекебайұлы А. Қазақ әдебиеті 2001, №125 саны.
3. Елеуенов Ш. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті. -Алматы: Алатау, 2006. - 480 б.
4. Тілеубекова Б. Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі. - Алматы: Автореферат, 2010. – 32 б
5. Кажиақпбарова Р. Б. Қазіргі қазақ әдебиеті. - Шымкент: оқу құралы. 2006. - 269 б
6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
7. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Өуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.

ӨОЖ 82,3215

«МОСКВА ҮШІН ШАЙҚАС» ТУЫНДЫСЫНДАҒЫ ЕЛДІК МӘСЕЛЕЛЕР

Дауытова К.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада «Москва үшін шайқас» туындысындағы елдік мәселелер қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются страновые проблемы в произведении «Битва за Москву».

XX ғасырдың әдеби майданында болып жатқан соны өзгерістер мен жетістіктер, кемшіліктер жайлы осы тәріздес тұшымды бай мұра жаңадан қанаттанып келе жатқан жас әдебиеттанушы ғалымдардың сәтті еңбек етуіне аса қажет құнды материалдар болатыны сөзсіз. Б.Момышұлының қазақ әскери әдебиетінің пайда болуы мен дамуына қосқан үлесін әлі күнге жеке дара қарастырмай келе жатқанымыз шындық. Оның бұл бағыттағы көркем туындыларының көркемдік қуаты ман өзіндік жаңашылдығы, көркем бейне жасаудағы жетістіктері жеке-жеке қарастыратын тың тақырыптар. Демек, осы тұста М.Мырзахметұлы «Б.Момышұлы – қазақ әскери әдебиеттің негізін қалаушы» деген ғылыми тұжырымын мысалға келтіре кетсек артық болмас. Әйгілі батыр да түрлі

жиындарда сөйлеген сөздерінде қазақ ұлтында әскери әдебиеттің кеш пайда болғандығын, бірақ оның түп-төркіні сонау ауыз әдебиетіндегі батырлар жырында жатқандығын нақты мысалдармен дәлелдеуге тырысып бағыпты. Ал, соның ішінде 1941-1945 жылдар аралығында адамзат баласы бұрын соңды көрмеген зұлмат соғыс жөнінде көркем туындының аз болуын ол әр уақытта айтудан жалыққан емес. Оқып көрелік: «Жолдастар, Қазақстан жазушыларының үштен бірі – әскери адамдар. Олай дейтін себебім – біздің елу бес жазушы кешегі өткен Ұлы Отан соғысының жалынына шарпылып, суығына тоңып, тайғақ өткелдерінен өтті, асқар асуларынан асты.

Бүгінгі таңда біздің әскери жазушылар әжептәуір еңбектер жариялады: 3 роман, 11 повесть, 10 поэма, 11 жинақ жарыққа шықты. Ал, әлі де жарыққа шығаруға үлгере алмай жатқандарымыздың саны одан да көп.

Отан соғысына көркемөнер мен әдебиет, ғылым қайраткерлері де белсене қатысты дедік. Бір ғана мысал келтірейін, сол кездегі Жазушылар Одағы мүшелерінің 85 пайызы майданға аттанған екен. Демек, соғыс кезінде бұқпа торғайдай бұта паналағандар біздің арамызда болған жоқ. [1.88].

Әскери тақырыпты, соның ішінде Ұлы Отан Соғысы тақырыбын бейбітшілік заманда жазып қажеті жоқ деушілер де болды. Мысалы, батырдың жазбаларында: «Соғыстан кейінгі жылдары главный редактор болды.

Жеңіске бес жыл толмай әскери тема әдебиетімізде жаңадан қанат қағайын деп ұмтыла бастағанда:

Әй, осы, әлдеқашан саржамбас болған соғыс темасын қашан қоясыңдар? – депті. Ішімнен қатты ренжідім. Кейіннен атын атамастан «Кейбіреулер» деп съезде оны сөзімде цитировать еттім де», - деген жолдарды кездестіреміз. [1 82]. Ғ.Ормановқа қатысты айтылған осы қарсы пікірін Б.Момышұлы үнемі қолдаумен болды.

Соғыс аяқталғаннан кейін тек социалистік жеңісті жырлап, жазып жүруді тапсырған орталықтың әмірін батыр еш уақытта қолдамаған. Соғыс тақырыбы керек емес деушілер халықтың басынан өткен сын кезеңін елдің жадынан мәңгі өшіруге талпынып, оның келешек ұрпақ үшін қажеті жоқ деген бағытты ұстанды. Қазақ әдебиетінде соғыс тақырыбы батырдың пайымдауынша адамзаттың алдында әлі бірнеше рет туындап, оларды болып өткен қиян-кескі қан төгістен сақтандыру үшін қажет.

«Қазақ әдебиетінде әскери-патриоттық тақырыптың шарықтай өрістеген жылдары – Ұлы Отан соғысының күндері. Бұл жылдары қазақ әдебиетінің барлық жанрлары: проза да, поэзия да, драматургия да, очерк пен публицистика да қарулы солдаттай өре тұрып, дұшпанға лап қойды. Соғыс тақырыбы содан бері өткен ширек ғасырдың ішінде кең өріске шығып, жақсы-жақсы туындылар берді. Бұл ретте бізге ең басты, ең игілікті әсер еткен фактор – өрен озық орыс әдебиеті. Бірақ қазақ жазушыларын тек еліктеуші деп қана есептеуге әсте болмайды. Біз үйрене де білеміз, бізде басқа елдердің жазушылары тәлім аларлық әдебиетшілеріміз де аз емес. Майда жанрлар дәрежесінен ірі сом сурет биігіне көтерілген қазақтың патриоттық әдебиеті қазір бүкілодақтық оқушылар қауымына таныс бірнеше шығармалар жасады. Оларды жазғандардың көбі – сол Ұлы Отан соғысының майдандарында жаумен тікелей арпалысқан жауынгерлер. Соғыс басталысымен Қазақстан жазушыларының сол кездегі құрамының сексен проценті өз еркімен майданға аттанды. Соғыс жеңіспен аяқталғаннан кейін, Совет Армиясы қатарынан елге қайтқан жауынгерлер есебінен республикамыздың жазушылары сапына жиырма бес-отыз сержант пен офицер қосылды», - дей отырып, майдангер қаламгерлердің еліміздің бай әдебиетін одан әрі байытып, әдебиет әлеміне жаңа, тың тақырыпты үстін-үстін жазуының қаншалықты маңызды екендігін білдіреді. [2.104-105]. Өткеннен сабақ алмай, келешектің гүлденуі мүмкін емес. Адамзаттың басына қанды бұлт үйіріліп, сандаған отбасына қара жапқан, баланы әкесіз, ананы жарсыз, ананы баласыз қалдырып, аңыратқан соғыс атаулыны болдырмау үшін де әскери әдебиеттің болуы батырдың пайымдауынша тарихи қажеттілік болмақ.

Б.Момышұлына дейін әскери әдебиет болмаған ба деген заңды сұрақ туындауы мүмкін. Ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры, жыраулар поэзиясындағы соғыс тақырыбындағы жыр-толғаулар, Махамбет батырдың көтерілісті жырлауы, осы тәрізді ауыз үлгісінде туған әдебиет жәдігерлері соғыс тақырыбында болғанымен, онда соғыс майданын бүге-шігесіне дейін суреттелген көркем бейнелеулер жоққа тән. Оның үстіне Б.Момышұлы куә болған соғыс адамзат баласы пайда болғалы жер құрлығында бүкіл әлем қатысқан алапат соғыс болды. Сондықтан да Б.Момышұлы әскери әдебиеттің негізін қалаған алғашқы қаламгер деп батыл түрде айтуға болады.

Библиографиялық тізім

1. Мұстафа Шоқай нақыл сөздері. Bilim-All.kz.
2. Тарази Ә. Мұстафа Шоқай: Роман-Алматы.-«Жазушы» 2018 жыл.-384б.
3. Ф.Б.Менлибаева. Алаш ардақтыларының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі (Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы: ЖОО студенттері үшін./ Шымкент: «Эврика-media» баспаханасы. -2016 жыл. 168-197б.
4. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға. (М.Шоқайдың дүнетанымы және қайраткерлік болмысы). –Алматы: Дайк-Пресс, 2018 жыл.-504 б.
5. Жұмабаев М. Түркістан-Өлеңдер-Bilim-All.kz.
6. Мұстафа Шоқайдың қанатты сөздері. Oilar.kz.

ӨОЖ 82,3215

ЕСЕНҚҰЛ ЖАҚЫПБЕКОВ – САТИРАЛЫҚ АЙТЫСТЫҢ САҢЛАҒЫ

Жабаева Д.Д.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Әдебиеттегі сатира жанрын зерттеуші ғалымдардың еңбектері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются труды ученых-исследователей жанра сатиры в литературе.

Есенқұл Жақыпбек «Үміт» деген өлеңінде «о дүниені жоқ» деп «молданы сынаған». Ақын «ярый атеист» болмаса да, өз ойы мен пікірі бар ақын екенін, оны да орайын тауып әдемі әзіл арқылы айта білген.

*Бір жақсылық болады» деп алда да әлі,
Үміт күтіп адамдар алданады.
Әдемі екен ойласаң партияның,
«Коммунизм жақын» деп алдағаны.
«Машиқар таңда теңелер пенде бәрі»,
Деп алдайды мешіттің молдалары,
О дүние жоқ шығар, бірақ осы,
Маған қатты ұнайды алдағаны.
«Өседі» деп ұлыңды алданадың,
Қызыңнан да бір үміт малданадың.
Жапырағы жастықтың солғаннан соң,
Болар іс болып, бояуы оңғаннан соң,
Балаң үшін әйтеуір жан бағасың,
Солар үшін су кешіп, мал бағасың.
Жалған үміт болса да соның бәрі,
Неткен тәтті бұ жалған, жалған атың!*

*Дүние-шексіз! Мәңгілік, ол өлмейді,
Бір үмітке бір үміт жалғазсын.
Не болады үміттер тегіс бітсе,
Үміттер бар! Жоқ, бірақ, жеңіс түк те.
Үміттердің құс жолы жылтырайды,
Галактика, Ғаламда, Кеңістікте.*

Беу, шіркін! Неткен шексіз, шетсіз дүние! Ақынның жыр жолдарымен қиялға қанат байлап шексіз кеңістікке ұшып кетесің. Ақын өмірге үмітпен қарап, «Не болады үміттер тегіс бітсе, Үміттер бар!» деп пафостық үн қосады, адамдарды өмір сүруге жетелейтін кемел ой, жарқын көрінісі.

Осы өлең жолдарының ішінде біреу байқап, біреу байқамай қалатын «Жалған үміт болса да соның бәрі, Неткен тәтті бұ жалған, жалған атың!» деген пәлсапалық тұжырым бар. Мына жалған дүниенің жалғандығынан да жақсылық іздеген ақын бар ма Есенқұлдан басқа?!

Өнер адамдарының мұңы мен зары да жазыла-жазыла жауыр болған тақырып. Бірақ Есенқұлдың пайымдауында ол мүлде басқаша суреттеледі. «Паһ, шіркін, айтқан соң осылай айту керек қой!» деп көкіректерді қарс айырады. Өнер адамдарының Алатаудай көңілін де, бетің бар, жүзің бар демей шындықты бетке айтып, басына өз аузымен бәле тілеп алатын сормандайлығын да, қысқасы, олардың бары мен жоғының бәрін бір өлеңге сыйғыза білген. Ол Тұңғышбай Жаманқұловтың орындауында «Өнер адамы» әні (әнін шығарған Қайырғали Көбентаев), тіпті, шабыттана түседі.

*Біздер, біздер патшадан да паңдармыз,
Біздер, біздер біреулерге арманбыз.
Барды бар деп, жоқты жоқ деп жасырмай,
Бақытынан қашып жүрген жандармыз.
Біреулердің оғы болмай атарға,
Біздер жүрміз қатерлі бір сапарда.*

*Жыртығыңды жсамап беріп жатса да,
Ешкім бізді қоса алмай жүр қатарға.
Алдымызда жалт-жұлт етіп от шырақ,
Әне-міне бақ қонардай боп тұрады.
Жалпы мақтап жаны қалмай жатса да,
Ешкім бізді шын түсінген жоқ бірақ.*

Қашанда өнер адамының өрісі өрен, талғамы терең. Олар мәңгі өзінде, тіпті өзгеде жоқты іздеп, қиялымен қыранша барлайды бар маңды. Өмірден тылсым құбылыстарды зерттеп, зердесінен тырс еткен қыбырды бей-жай қалдырмайды. Олардың сыры Жаратқанға ғана аян тылсым күш иелері.

Библиографиялық тізім

1. Есенқұл Жақыпбеков «Естеліктер» – 1. – Алматы, 2014.
2. Есенқұл Жақыпбеков Өлеңдер жинағы – 2. – Алматы, 2014.
3. Есенқұл Жақыпбеков «Тазқара құстың тағдыры» – Алматы, 2012.
4. Есенқұл Жақыпбеков «Тау басында кәрі қар...» – Алматы, 2005.
5. Есенқұл Жақыпбеков «Бұл жаз да өтер» – Алматы, 2001.

С. СМАТАЕВ РОМАНДАРЫНЫҢ ТІЛДІК, СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Илиясова А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада С. Сматаев шығармашылығының көркемдік ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются художественные особенности творчества С. Сматаева.

Романшы С.Сматаевқа тән стиль, бәрінен бұрын, тілдік шеберлігі дер едік. Авторлық баяндауда болсын, кейіпкерлер сөзінде болсын, ұлттық құндылықтың қайнар көзі — шешендік өнерді айрықша меңгергендігі дер едік. Құр ділмарсу емес, ішкі дүние, жан әлемінен шыққан бұлқыныс, драматизм элементтері автор мен сөз қадірін білер романдар кейіпкерін бір бейнеге айналдырып жібергендей әсер қалдырады. Ширыққан тартыс, қайталанбайтын характерлер, кесек іс-әрекет — бәрі де автордың ұлттық болмысқа негізделген тілді шебер меңгергендігінің арқасында дүниеге келген тәсілдер екенін байқау қиын емес. Ал, бұл жайттар өз негізінде Сматаевты тұлпар тұрпатты, сұңқар қанатты, тұғыры биік, замана желі қай жағынан соқса да, өзінің тура пікірін айтатын қаламгер деңгейіне көтерді. Қаламгер стилі, оның қалыптасуы дегенде ағыл-тегіл сұлу сөз, поэтикалық қуат, асқан шешендік тіркес, иірімдерді жазушының қолтаңбасына, дарын даралығына жатқызған жөн. Тарихи романдар «Елім-ай», «Жарылғап батыр» белгілі дәрежеде жазушының тарихи туынды жазу шеберлігін, стилін, дүниетанымын қалыптастырды. Академик З.Қабдоловтың жазушы, бәрінен бұрын, адам екенін елей келсе, оның болмысын, дүниетанымын шығармашылығынан бөлек алып қарауға болмайтынын мезеп: «Нағыз пейзаж — поэзия! Характер! Адам! Неге десеңіз, адамның қабылдауынан, сезіну, түйсінулерінен, көңіл-күйінен тыс табиғат суреті — пейзаж жоқ!

Пейзаж жазушының стилін де белгілейді. Ал, стиль — адам», — деп түюі [2; 92], сондай-ақ академик Р.Нұрғалидың: «Тел ағыс әдеби ұғымдағы «стиль», ең алдымен, эстетикалық категория.... Стиль жазушының авторлық мұратымен, эстетикалық идеямен жанды түрде байланысып жатады. Өйткені көркемдік процесте механикалық сипат жоқ» деп тұжыруы [2; 204, 205] чех зерттеушісі К.Гаузенбластың ауқымды пікірімен үндес [2; 70, 71].

Тарихи роман жанрында стилі қалыптасқан қаламгер өз дүниетанымы ауқымында негізгі, түйінді деген жайтқа ден қояды. «Елім-ай», «Жарылғап батыр» тарихи романдарында XVIII ғасыр ауқымындағы тарихи-әлеуметтік, қоғамдық, саяси жайттарды сәл бейнелеу үшін іс-әрекетіне, болмыс-бітіміне үңілу үлкен қажеттілік болды, ал, бұл қажеттілік жазушыны қашан да дүйім халқының қуанышы мен қайғысын шығармашылығына терең арқау еткендіктен, мәңгілік зердеде қалдырды. Ол халық азабы мен кегін, қуанышы мен қайғысын тарихи тұрғыдан жырлай отырып, оны тұлға ретінде шабыттың шырқау биігіне көтере білді, халық болмысының күллі арналары мен тамырларын сәтті ұштастыра білді. Сондықтан да қаламгер стилінде шабыт, поэтикалық, шешендік шеберлікке негізделген тіл құдіреттілігі, ұйыта білетін психологизм, шешендікпен астасқан философиялық сарын нәзік лиризммен шебер тоғыса алғанын баса айту қажет.

«Елім-ай» романында қамтылған «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» трагедиялық оқиғасы тарих сахнасына әйгілі бірнеше тұлғаларды шығарды. Төле би, Қаздауысты Қазыбек би, Әйтеке би, Тәуке хан, Әділ (романда ол — Абылай сұлтан. Шын тегін жасырып жүрген жан), Болат хан, Сәмеке, Байрақ, Батыр сұлтандар, Әбілқайыр Сардар, Бұқар, Ақтамберді жыраулар, Аралбай батыр, Ошаған би, Бөгенбай, Жидебай,

Байғазы батырлар т.б. Әрине, күні бүгінге дейін Отан соғысы деген мәртебеге ие бола алмай келе жатқан жоңғар-қазақ соғысында айрықша көзге түскен, ел құрметіне бөлеген батырлар көл-ақ, олардың әрқайсы жайлы ауқымды шығарма жазуға болады. Романшы С.Сматаев та нақты тарихта болған, сол алапат соғыста ерлік пен жанкештіліктің үздік, қайталанбас үлгісін көрсеткен, алайда уақыт өте келе, есімдері біртін-біртін көмескілене бастаған, біршама тарихи деректер ұмтылған, оның үстіне күні кешегі кеңестік тоталитарлық заман тұсында ресми идеологиядан қолдау көре қоймаған көптеген батыр, шешен, би сияқты тарихи тұлғалар бейнесін жинақтау тәсілі арқылы тырысқан.

«Елім-айдың» бірінші кітабындағы «Күлтөбенің басында күде кеңес» тарауы автордың өз романында тарихи тұлғаларды сомдауына бастайтын сахна рөлін атқарып тұр. 1710 жылдың қазан айында Тәуке хан ордасында болған жиын атақты ханды дүниенің төрт бұрышынан жиналған жамағаттың соңғы рет көріп, жүздесуі ғана емес, сондай-ақ романның негізгі өзегінде көрінер, сомдалар нақты тарихи көркем бейнелермен таныстыру жолы, бүкіл оқиға, құбылыстан, бастау алар қайнар көзі, роман-диалогияға арқау болған бүкіл қоғамдық-әлеуметтік, тарихи, саяси жағдаяттардан хабардар ететін тәсіл. Тәукенің сыртқы елдер өкілдерін, әсіресе Ресей елшілері Василий Көбековты қабылдауы, ізінше ел арасындағы дау-дамайды ортаға салып, әділ шешім күтетін билер, белгілі адамдар, батырлар, әйтеуір, сөз білетін көсемдердің ырғасуы сияқты жайттарды бейнелеген көріністер - бәрі де ұлттық болмыс болуымен қаныққан сәттер, екіншіден, Тәуке заманында, төреден, сұлтаннан гөрі, би-шешенге айрықша мәртебе берілген сәтті мезгеп тұр, үшіншіден, романның бүкіл оқиға желісінде, мейлі, ауқымды болсын, мейлі, эпизодтық болсын, көрінер қаһармандар болмысынан қатар беруді жазушы парыз санаған.

Библиографиялық тізім

1. Ысқақұлы Д. Қазақ сынының тарихы. - Алматы: Раритет, 2010. – 569 б
2. Мекебайұлы А. Қазақ әдебиеті 2001, №125 саны.
3. Елеукунов Ш. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті. -Алматы: Алатау, 2006. - 480 б.
4. Тілеубекова Б. Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі. - Алматы: Автореферат, 2010. – 32 б
5. Кажиақпбарова Р.Б. Қазіргі қазақ әдебиеті. - Шымкент: оқу құралы. 2006. - 269 б
6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
7. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М.Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.

ӘОЖ 82,3215

Ж. ӘБДІРАШЕВТІҢ ЭПИГРАММА ЖАНРЫНДАҒЫ ҚОЛТАҢБАСЫ

Калкөз Ж.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Ж. Әбдірашев шығармашылығының көркемдік ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются художественные особенности творчества Ж. Абдрашева

Ж.Әбдірашев эпиграммалары «Әзілің жарасса» деген атпен жарық көрді. Кейіннен 2001 жылы шыққан «Құлпытас» жинағына енді. Жинақтың құрылымдық сипатының өзі жүйелі түрде түзілген. Әдеби қауымдағы алдыңғы буын, кейінгі буын өкілдерінің мінезі мен болмысын, әрқайсысының ерекшелігін қалтықсыз аңғарып, қапысыз бейнелеген ақын

эпиграммалары жанрдың барлық талаптарына жауап берумен бірге, тілдік құнары, көркемдігі, өткірлігі жағынан 70–80-жылдар поэзиясындағы үлкен жетістікті, ұлттық поэзиямыздың зор мүмкіндіктерін танытады. Әрине, бұл жанрдағы туындыларынан ұлттық сипат та айқын көрінеді. Ең әуелі ақын өзі сөз арнайтын адамның жас ерешеліктерін ескереді. Осыған орай эпиграммаларын «Әкелерге — наз», «Ағаларға — уәж», «Он жас — о да құрдас», «Бес жас — бел құрдас», «Құлын-тайдай тебіскен» деп жүйелеген. Бұл эпиграммалар, ақын өзі айтқандай, «автордың әдебиетшілермен көп жыл қоян-қолтық араласуының, олардың қаламгерлік те, қарапайым пенделік те мінез-құлықтарын қаламдас һәм замандас көзімен байқап-бақылауының, оны, «аялда, тоқта, қас-қағым» деп Гете айтқандай, қалт жібермей қағазға түсіруге талпыныс жасауының жемісі» [1].

Ақын эпиграммаларында қаламдастар болмысы мен мінезі кейде уытты әзіл, кейде ашылау сықақ арқылы өрнектеледі. Жарасқан Әбдірашев қазақ әдебиетінде эпиграмма жанрын тың өріске шығарып, жаңа биіктерге көтерген ақын. Бұл туралы Қалтай Мұхамеджанов былай дейді:

«Жарасқанда ақындардың көпшілігіне біте бермейтін тағы бір қасиеті бар. Ол сатира жанрында да қаламын еркін сілтейді. Әр эпиграммасында ақын алып отырған объектісінің өмірдегі орнын, мінез-құлқын дәлме-дәл көрсетіп, керемет минипортрет, миниобраздар жасайды. Бұл — көрінген ақынның маңдайына жазыла бермейтін байлық» [2].

1989 жылы Жарасқан Әбдірашевтің қазақ әдебиетінде тұңғыш «Әзілің жарасса» деп аталатын кітабы жарық көрді. Бұл жинақты шығаруда Жарасқан Әбдірашевтің көп еңбектенгені байқалады. Ең алдымен, оның өз ортасына, бірге жүрген үлкен-кіші, құрбы-құрдас қаламгерлеріне байыппен, сыни көзбен қарайтыны, олардың әрқайсысының бітім-пішімін, пендешілік әдет-дағдысын аңғара жүретіні байқалады. Соның нәтижесінде ол көптеген ақын, жазушылардың игі істері мен ізгі мінездерін тап басып түсірген. Қалам иелерінің шығармашылықтарындағы, мінез-құлықтарындағы кейбір ерекшеліктерді де дәп басып, көрсете білген тұстары баршылық [3].

Жіліктен-ақ береді,

Жырдың түрлі жанрын.

Бірақ өзі келеді,

Тап баса алмай тамырын [4; 45].

Бұл — ақын С.Баймолдинге арналған эпиграмма. Мұнда Сәбит ақынның көп білетіндігі, бірақ әлі өз жанрын тауып, айтарлықтай табысқа жете алмай келе жатқандығы мегзеліп тұр. Ал, Т.Молдағалиевке мынадай эпиграмма арнаған:

Жиырмасында «жетіммін» деп жылаған,

«Жыладың» деп талай сыншы сынаған...

Отызда да «жетіммін!» деп жылаған,

Ол кезде де талай сыншы сынаған...

Қырықта да «жетіммін» деп жылаған,

«Қойсаңшы» деп талай сыншы сынаған.

Ақ «Волгамен» аңыратып жүрсе де,

«Жетілдім» деп айтпай қойды-ау, Тұмағаң [4; 59].

Автор Тұманбай ақынның лирикасында өзінің қиын жылдардағы ауыр балалық шағын жырға қосудың, жалпы өз тағдырын жырлаудың көп кездесетіндігін оқырманға әшкере қып, ылғи осылайша жырлау жөн болар ма екен дегенді аңғартып отыр.

Садықбек Адамбековке

Бұл Сәкең бұрыл шапты бала кісі,

Келмейді жасын әсте санағысы.

Ойнайды Жұбағаңмен жиеніндей,

Сырағаң сияқты бір нағашысы...

Жұрнақтай қалып қойған сал-серіден,

Қыздарды қытықтайды таңсәріден.

*Тоғышар қарын көрсе қалтарыста
Тіледі сатираның семсерімен!...
Ақтарып дала жайлы қалаға сыр, —
Төрінде Шығайбайдың салады асыр.
Түкіріп аузына Алдаркөсе,
Бергендей ақ батасын Қожанасыр! [4; 140] —*

деп Жарасқан Әбдірашев Садықбек Адамбековтың адамгершілік, азаматтық тұлғасын сатиралық шумақтар арқылы ашып көрсетеді. Ақын Садықбектің сатирадағы өткір сыншы екенін айтады да, дархан даланың сан-алуан құпиясын қала халқына ашып көрсететіні жайлы, Шығайбайдай сараң берместерді сынға алатынын да бір Адамбековтың бойында Алдаркөсенің айласы, Қожанасырдың сыртқа аңқау көрінгенмен, іштегі шебер тапқырлығы үйлесіп жатқандығын шебер көрсете білген.

*Тахауи Ахтановқа
«Қаһарлы жылдар» қалды артта,
«Сөнбесін, — дейді шырағың!»
«Ант» беріп адал болмаққа,
Тастайды сосын ұранын!
Жүзінен ыстық от ұрып,
Жүзесің асқақ сезімге!
Өзгені мақтап отырып,
Ұмытпайды әсте Өзін де.
Саңқылдап даусы қуатты,
Мінбеге шықса атып кіл,
Ақтөбе қысы сияқты
Алады «борандатып» бір!
Жасындай соғар сөздері,
Жан дейсің неткен діні тік.
Сынаған кезде өзгені —
Кетеді Өзін ұмытып [4; 138], —*

деп ақын жазушы Тахауи Ахтановтың болмыс-қасиетін барынша ашып көрсетеді. Сонымен қатар Ахтановтың бойындағы бірнеше жақсылық және өзімшілдік қасиеттерін айтып, реалистік шумақтар өреді. Атап айтар болсақ, Тахауидың отаншылдық және елжандылық, өзгені батыл сынайтын қасиеттерін мадақтаса, ақын өзгені мақтай отырып, өзін де ұмытпайтын өзімшілдік және өзгені сынаған кезде өзін әсте ауызға алмайтынын кездерін ашып көрсетеді.

Библиографиялық тізім

1. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. — Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. — 47 б.
2. Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы. — Алматы: Ғылым, 1975. 312 б.
3. Қаратаев М. Шеберлік сыры // Көркемдік кілті — шеберлік. — Алматы: Ғылым, 1985. — 348 б.
4. Нұрғалиев Р. Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму: Монография. Алматы: Жазушы, 1986. — 440 б.
5. Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным және көркемдік. — Алматы: Ғылым, 1999. — 281 б.

М. ӘУЕЗОВТЫҢ «ЕҢЛІК-КЕБЕК» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ ТАРИХЫ ШЫНДЫҚ

Абуханова А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

М. Әуезовтың «Еңлік-Кебек» пьесасындағы тарихы шындық мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются М. Ауэзова «Енлик-Кебек» в пьесе рассматриваются проблемы реальности истории.

М.Әуезовтің «Еңлік-Кебекінде» сюжетке араласып отыратын Есен желісі конфликтіні қоюландырып жіберген. Драматург оқиғаға Еңлік пен Кебектің тілекшісі Жапалды да қосады. Әңгімеде Кебек «қыздың ағасымен тамыр болыпты». Шәкәрімде ол – қойшы бала.

Газеттік нұсқада Еңлік пен Кебектің дауы ел арасында дүрбелең туғызып, «бұлар үшін барымталасып көп ағайын-туғандары өледі» [2, 400-б.]. Мағауияда бар кілтипан Кеңгірбайда тұр. Ол жеке басының араздығы үшін кек алмақшы. Оның үстіне қыздың қайын жұрты жағынан пара алып қойған. Шәкәрімде, керісінше, Кеңгірбай билік айту үшін Тоқтамысты тосып, уақыт созып алады да, соның кесірінен дау ушығып кетеді.

М.Әуезов пьесасында шиеленістің бәрі билер сахнасында шешілген. Барлық нұсқалардағы тағы бір ортақ мотив – Еңліктің өлім алдында айтқан ақтық сөзі. Мағауия нұсқасында Еңлік ана алдымен тобықтылар мен Кеңгірбайдың атына ауыр-ауыр сөздер айтып, еш күнәсіз пәк сәбиін Кебек ердің тұқымы деп тобықтыларға аманаттайды. Шәкәрімдегі Еңлік баланы Кеңгірбай бастаған тобықтыларға тапсырды. Пьесадағы Еңлік болса, «ата-анамда ұрпақ жоқ, зарлап өтіп еді, енді мен екеш мен де жоқпын, соларға табыс етіңдер»[1, 47-б.] деп өз жұртына беруді өтінеді.

Әңгімеде Еңлік анталап тұрған көп жендетке қарап баланы аман асырауларын ғана өтініш еткен еді. Бірақ бұл тілегі орындалмай қалды. Шәкәрім мен Мағауияда Шеткі Ақшоқының басында күні бойы жылап жатқан нәрестені ғана көреміз. Тек Шәкәрім сюжетті ары қарай өрбітіп:

Жуантаяқ баланы түнде білді,
Түн ішінде жиылып атқа мінді.
Таң ата келіп іздеп таба алмады,
Қисыны біреу ұрлап кеткен сынды [2, 209-б.],-дейді.

М.Әуезов трактовкасы басқадай. Құндақтаулы балаға ешкім қарамай, өз жөндерімен кете барғанмен, оны Абыз бен Жапал аялы алақандарына салады.

Нұсқаларды салыстыра келе, түйгеніміз – барлығының фабуласы ортақ: Тобықты жігіті Кебек абызға барып, келешегін көріпкелдікпен біледі. Бірақ абыздың ажалды болжамына көңіл бөлмейді. Көп кешікпей, аң аулап жүргенде Еңлікке жолығып, көңіл қосады. Еңліктің айттырып қойған жері бар. Оның үстіне тобықтылар мен Еңліктің елі матайлар – бір-бірімен жауласқан рулар. Жүректері табысқан екі жас еш кедергіге қарамай, қашып кетеді. Олардың ендігі тағдырын елдің тұтқалары шешіп, өлімнен басқа жазаны лайық көрмеді. Бұл шешім орындалады да. Екі жастың артынан сәби қалады.

Нысан абыздың болжамы, абыз аузымен айтылған Еңліктің келбеті, аңшылық суреттері мен кейіпкерлердің кейбір сөздері дәлме-дәл қайталанған. Бұл, бір жағынан, авторлар арасындағы әдеби байланыс пен дәстүрлік сабақтастықты көрсетсе, екінші жағынан, туындыгерлердің аңыз астарындағы ақиқатқа айтарлықтай қиянат жасамағанын байқатады.

Барлығында бір ғана фон – «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі ел-жұрт. Қай нұсқада болмасын, оқиғаның орны мен тарихи кеңістік аренаһы айқын. Бірақ, оның деңгейі әр шығармада әр түрлі. Айталық, «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөзде» тарихи негіз көмескіленіп берілгенмен, оқиғамыздың бас кейіпкері Кебектің «бұдан 150 жыл бұрын» өмір сүргені анық.

Шәкәрімде оқиға орны нақты, әрі тарихи шындыққа жанасымды. Ақын шығарманың өмірлік салмағын ауырлатып, жер-су аттарын қоса отырып, сюжеттің әр эпизодында нақтылы мекен атауын береді. Шәкәрім поэмасымен салыстырғанда, Мағауиянікін тарихи негізі нақты туынды дей алмаймыз. Автор мұнда ешқандай тарихи ақпар бермейді. Ақын оқиғасының орны белгілі, тарихи адамдар аты айқын болғанмен, оның уақыты «баяғыда» деумен шектеледі. Ал М.Әуезов пьесасын Шәкәрім сияқты тарихиландырып жібермесе де, оқиғаның «ақтабан шұбырындыдан» кейінгі кездерде болып жатқанын аңғартады.

Сюжет бір желіде тартылғанмен, авторлар әр басқа қисында қиыластырып, алуан түрлі тәсілмен байланысқа түсірген.

Еңлік-Кебектің газеттік нұсқасының құрылымы күрделі. Ауқымды кіріспеден кейін баяндалатын сюжет жалқы емес. Орталық оқиғадан оқиғау Қалқаман мен Мамырдың жайы тағы айтылады. Әңгімеде басқа нұсқаларда кездеспейтін көп мәселелер қозғалған: Кебектің Еңлікке дейін алған әйелі және одан қалған ұрпағы бар; Еңліктің айтырып қойған жері басқа шығармалардағыдай сыбандар емес, керей елі; Кебек қыздың ағасымен «тамыр болады»; Тоқтамыс Кебекті рулар арасындағы екі жылға созылған тайталастың өртіне шалдырмай қорғаштайды. Басқа нұсқалардағыдай, Кебек қызды айдалаға алып қашып кетпей, өз еліне әкеліп түсірген. Еңлік пен Кебектің жолыққан жері де жай «жартас» қана емес, тұтас бір пейзаждық сурет ретінде беріледі: «биік жартас, қалың орман ағаш һәм сарқырап ағып жатқан бұлақ» [2, 397-б.].

Жалпы, әңгімеде сюжетпен қатар өріліп отыратын табиғат келбеті де жоқ емес. Мысалы, Еңлік пен Кебекті жазаға тартар қарсанда еш нәрседен алаңсыз табиғат тамсанып тұр: «Ағаш, ормандар, жерлер гүлдеп, бәйшешек атып, дүние адам қарағандай тамылжып, көңілді рахаттанып тұрды, дейді» [2, 400-б.].

Библиографиялық тізім

1. Қ. Қуандықов. Тұңғыш ұлт театры. – Алматы. – Алғашқы театр «Жазушы» баспасы – 1969 жыл. – 212 бет.
2. М. Байсеркенов. Қойылым мен қолтаңба. – Алматы: Өнер, 1983. – 280 б.
3. Әуезов. М. Жалпы театр өнері мен қазақ театры. // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 3 т. – 36 б.
4. Әуезов М. Жалпы театр өнері мен қазақ театры//Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 3 т. – 37-38 б.
5. Бахтин М. Проблемы поэтики Ф. Достоевского. – М.: Советский писатель, 1972. – С. 172.
6. Жақсы пьеса-сапалы әдебиет белгісі/Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1983. – т. 17. – 11 б.

ӘОЖ 82,3215

МӘУЛІКЕШ ҚАЙБАЛДИННІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ТАҚЫРЫБЫНЫҢ КӨТЕРІЛУІ

Дауытова К.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Мәулікеш Қайбалдиннің шығармаларындағы азаттық тақырыбының көтерілуі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается поднятие темы освобождения в произведениях Мауликеша Кайбалдина

Мәулікеш Қайбалдин 1913 жылы туған. Мәжитпен құрдас. Мәулікеш 21 жасында Мәскеу университетінің тіл әдебиет факультетін ығи "беспен" бітіріп келіп, Алматы

университетіне орыс әдебиетінен сабақ берген. Шығарманы екі тілде бірдей жазатын. Өзі өте бауырмал, оның үстіне қалжыңшыл, жүрген жерін күлдіріп жүретін. Иса Байзақов, Қасым Аманжолов, Несіпбай Манашев, Ғабдол Сланов, Абдолло Жұмағалиевтермен достас болатын.

Берлинде Мәулікеш сегіз айлық аудармашылар құрсын екі айда бітіріп кетті де, Майндағы Франкфурт университетінің неміс философиясы бойынша ағылшын факультетіне барып түсті. Барлық пәннен беске оқыпты. 1944-1945 жылдары Берлинге келіп жүрген кезінде қазақ, орыс, неміс, түрік тілдерінде еркін сөйлеп, осы тіолерде қазақ әдебиетін сөйлетіп сол жердегі әдебиетші қауымға оқып беріп жүрген кезінде қазақ тілінің профессоры Иохан Бензинг: "Сен қазіргі дәуірдегі ешбір немістің ақынынан кем емессің" деп тұжырымдаған екен.

Міне, Мәулікеш ағай - "Асан Қайғы" осындай еді. Турасын айтсақ, Мәулікеш бойына адам баласының барлық жақсы қасиеттерін түгел жиған, ересен білімпаз, асқан ақылды, өз халқының керемет мақтанышы болардай адам еді. Амал не, қазақтың барлық даналары да Мәулікеш сияқты тағдырдың тәлкегіне душар болып, туған халқымен дұрыстап қоштаса алмай, көз жұмды ғой.

Естуімше, Мәулікеш алпысыншы жылдары Германия жерінде қайтыс болған сияқты. Мұстафа Шоқайдың ізбасарлары атанған М. Айтбаев, М. Қойболдин және көптеген жиырмаға жуық қазақ азаматтары профессор Иохан Бензингтің қолдауымен Берлинде "Мілли Түркістан" атты журналдың шығуына атсалысқан.. Бірінші бетінде әдемі етіп салынған Мұстафа би Шоқайұлының суретімен шығып тұрған бұл журналдың бір санын ашып қарағанда: «Түркістан» деген өлең бар. Астында "Қобызшы Қорқыт" деп қол қойылыпты. Өлең былай басталады екен:

Көркі көркем кереметті,
Күн келбетті көрер кезге,
Сұлу сәуле нұр сәулетті,
Сапасы мол сөйлер сөзге –
Түркістаным, топырағында
Тұруыма таппай тағат,
Сандалып мен дүние кездім,
Сәтсіз бір күн соғып сағат...

Осыдан соң: "Асан Қайғы" деген біреудің үлкен мақаласына жолығасын. Мақала өте күшті жазылған. Соңғы 25 жылдағы келімсектердің елімізге әкелген әрекетіне талдау жасапты. Мағжан, Сәкен, Бейімбет, Жүсіпбек, Ілияс, Ахмет, Әлихан, Әлімхандарды айтып, шерге шомады.

"Асан Қайғы" деген лақап атпен өз туындыларын жариялап жүрген **Мәулікеш Қайбалдин** ағамыз өзінің енді қайтіп елге оралмайтынын даналықпен болжап, бір өлең жазды. Бірақ бұл өзінің өлеңі емес, немістің XIX ғасырда өткен бір Уланд деген ақынының өлеңі еді. Сол өлеңді тікелей неміс тілінен былай аударды:

Мен сұрасам жолаушыдан,
"Барасың қайда жол шегіп?"
"Үйге барам, үйге барам!"
Дейді ол ауыр күрсініп.
Мен сұрасам жолаушыдан:
"Барасың қайда тартып жол?"
"Үйге барам, үйге барам!"
Жайдарланып дейді ол.
Мен сұрасам жолаушыдан:
"Бақытың қайда гүлдейді?"
"Үйімде менің, үйімде!" –
Жайдарланып ол дейді.
Жолаушы менен сұраса:

"Жүрегіңде қандай шок?"

"Қайта алмаймын үйіме,

Енді менде Отан жоқ!"

Ал енді мен Еуропаның жерінде мұң мен зарға шомып, "елім!" деп еңіресе де, сол елін көре алмай, арманда кеткен өз заманымыздың қобызшы "Қорқыпты" мен "Асан Қайғысын" іздеп солар жазған туындыларды жинап әдеби, ғылыми зерттеу жүргізетін ұрпақтың әле де болса қазақ мандайына жазылмағаны өкінішті.

"Қобызшы Қорқып" деп отырғанымыз - қазақтың ақыны Мәжит Айтбаев. 1913 жылы Қызылорда облысында туған. 1937 жылы Мәлік Ғабдуллинмен бірге Алматыдағы Қазақтың педагогикалық институтын бітірген. Кейіннен Қызылордада екі жылдық мұғалімдер институтында әдебиеттен сабақ берген. Берлин қаласында Мәжит 1943 жылдың басынан бастап "Милли Әдебиет" дейтін журналдың редакторы болып істеді. Люба дейтін бір латыш қызына үйленді.

Мәжит аға елден тысқары жүргенде үздіксіз өлең жазатын. Елге деген сағынышын, жұртқа деген сүйіспеншілігін өлеңмен өрілген жолдардан басатын. Өлеңнен қалған уақытын Берлиндегі кітапханада өткізетін. Оның ұлттық бөлімшесін Берлин университетінің түркі тілдерінің факультетін бітірген Мариям дейтін кісі басқаратын. Ол кісі қазақ, өзбек, татар тілдеріне судай. Ол кісіні бәріміз "Мәриям тәтей" дейміз. Міне, біздің Мәжит осы кісіден қазақ тарихына байланысты не ғажап кітаптарды алып келетін. Шоқан Уәлихановтың 1904 жылы шыққан кітабын да Мәжит осы Мәриям апайдан алып келді. Содан соң Шоқанның суретіне қарап отырып, Абылайханның суретін салды.

Туған елін, өскен өлкесін әлемге паш етуге бар күшін аямай салған ақылды да білімпаз ағамыз, бабасы Қорқыптай күңіреніп жүрген шағында 1945 жылдың ақпанында (әйелі екеуі) америка әскерінің әуе шабуылы кезінде қайтыс болды.

Қазіргі таңда неміс кітапханасында XIX ғасырда қазақ өмірінен алынып, немісше жазылған кітаптар өте көп екені белгілі болып отыр. Әсіресе, Кенесары - Наурызбай жөнінде жазылған бір кітапты көріп, біраз қазақ таңқалысқан екен. Мәулікеш неміс тілін еркін игерген еді. Сондықтан ол қазақ өмірінен жазылған көп кітаптардың неміс елінде қалып, өз халқына жете алмаған өкінішті.

Библиографиялық тізім

1. Мұстафа Шоқай нақыл сөздері. Bilim-All.kz.
2. Тарази Ә. Мұстафа Шоқай: Роман-Алматы.-«Жазушы» 2018 жыл.-384б.
3. Ф.Б.Менлибаева. Алаш ардақтыларының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі (Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы: ЖОО студенттері үшін/ Шымкент: «Эврика-media» баспаханасы. -2016 жыл. 168-197б.
4. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға. (М.Шоқайдың дүнетанымы және қайраткерлік болмысы). – Алматы: Дайк-Пресс, 2018 жыл.-504 б.
5. Жұмабаев М. Түркістан-Өлеңдер-Bilim-All.kz.
6. Мұстафа Шоқайдың қанатты сөздері. Oilar.kz.

ӘОЖ 82,3215

ҚАЗАҚ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЭКСПРЕССИВТІ-ЭМОЦИОНАЛЬДЫ ЛЕКСИКАСЫ

Жандарбекова А.Ж.

Шымкент университеті, Шымкент

Аннотация

Мақалада Қазақ сөйлеу тілінің экспрессивті-эмоциональды лексикасы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается экспрессивно-эмоциональная лексика казахского языка.

Қазіргі қазақ тіл білімінде эмоционалды лексика эмоционалды және экспрессивті болып екіге бөлінетіні

белгілі. Қазіргі кездегі лингвистикалық әдебиеттерде (орыс, қазақ) осы екі терминді атауда бірзділіктің жоқтығы байқалады. Эмоция тіл білімінде қарастырыла бастағаннан бері бұл мәселе туралы бір-біріне қарама-қайшы келегін талас пікірлер де қатар орын алып келеді. Бүгінгі күнге дейін аталмыш мәселеге арналған зерттеулерде эмоционалды, экспрессивті, эмоция, эмоционалды-экспрессивті сияқты сөздерді бірінің орнына бірін қолданып, жиі шатастырылатындығы аңғарылады. Тілде осы мәселеге байланысты жазылған лексикологиялық еңбектерден "эмоционалды", "экспрессивті" атауларын дәрежесі бір бейнелі сөздердің категориялары ретінде қарау дәстүрге айналған.

Десек те, Н.А.Лукиянова экспрессивті сөздерді атауда экспрессив терминін қолдануды сәтті әрі тиімді деп санай келе, бұл термин норматив терминіне құрылымдық жағынан сәйкес келе отырып, оған қарсы мағынада қолданыла алады. Және оның бір мағынасы ретінде экспрессема да сондай мағынада қолданылады. Жоғарыда айтылып кеткендей, экспрессивті сөздер номинатив бірліктерден (сөз, сөз тіркесі) негізінен екі жағдайда да ерекшеленеді: семантикасы және жұмсалымдық өрісі арқылы. Осымен байланысты Н.Ан.Лукиянова: "экспрессив"- семантикада денонативті компонент (номинативті базис) пен коннотативті компонент (экспрессивтілік, эмоционалдылық және бағалаушылық) қатар қолданылған узуралды немесе окказионалды сөздерде және сөйленімде номинавтілік пен экспрессивтілік (көркемді, грамматикалық) қатар қолданған сөздерді айтады. [1,5]. Зерттеуші "экспрессия мен эмоция өзара байланысты, осы негізде эмоция экспрессив негізінде пайда болған, ол екінші" [1.6] деп түсіндіре келе, экспрессивтілік кең мағынада тілдік бірліктердің семантикалық қасиеттерінің негізінде (эмоционалдылық, бағалаушылықтың, бейнелілік) көрініс бере отырып, сөйлемнің көркемдеуші құралы болып табылады дейді.

Демек, Н.А.Лукиянованың пікірінше, тілде экспрессивтілік бірінші, ал эмоционалдылық соның категориясы болып табылады. Байқағанымыздай, ол "экспрессивтілікті" кең ұғым ретінде санайды. "Экспрессив" терминін өте кең, ауқымды түрде қарайтын ғалымдар- М.И.Черемисина мен О.А.Рыжкина. Олар бұл топтағы сөздерді "экспрессивті лексикалық қорға [2.24] жатқызады".

Келесі топтағы ғалымдар, дәлірек айтқанда, Е.М.Галкина-Федорук, Н.М.Павлова т.б. "экспрессив" терминін "эмоционалды" терминімен бір деңгейде қарайды. Эмоция сөзі француз тілінің *emotion*; латын тілінің *emovere*- қыздыру, толқыту сөзінен шыққан. Эмоционалды - сезім негізінде шыққан эмоциялар. Эмоционалды сөздер адамның сезім өрісінің бай екендігін дәлелдейді. Бірақ осы лингвистикалық еңбектерде эмоционалды және экспрессивті ұғымдар жиі шатастырылады. Көптеген еңбектерден "эмоционалды-экспрессивті" немесе "экспрессивті-эмоционалды" деген терминдерді олардың мағыналарында сезімге қатысты ешқандай реңк болмаса да, "экспрессивті" деп, немесе, керісінше, олардың мағыналарынан эмоцияны, сезімді кездестіре алсақ та, оларды "эмоционалды" деп қолданылатынын байқаймыз. Яғни эмоционалды сөздер 50-60 жылдың шеңберінде зерттеліп келсе де, экспрессиялы сөздер дегеніміз не? эмоция мен экспрессия аралығында қандай айырмашылық бар? экспрессия тілде қалай көрініс табады?- деген мәселелер әлі де күн тәртібінде тұр деуге болады.

Экспрессия адамның сөйлеу кезінде ғана емес, сонымен бірге ым, дене, бет қимылдары, жұмыс кезіндегі адамның барлық мінезінде пайда болады. Тілде экспрессивті элементтер мен эмоционалды элементтерді айыру, олардың өзара байланысына қарамай, функционалдылық мақсатының бөлек болуымен түсіндіріледі. Эмоционалдылық ой және ерік бір қатарда тұрады және олардың тілде қолданылу тәсілдері бар. Экспрессия, экспрессивтілік ойдың және еріктің пайда болуындағы сияқты эмоционалды болып қолданылуы мүмкін. Сол себептен Е.М.Галкина-Федорук: "тілде экспрессивтілік эмоционалдылыққа қарағанда әлдеқайда кең, экспрессия бұл айқындылықтың, бейнеліліктің күшейтілуі, айтылған сөздің ықпал етуші күшінің артуы. Қолданыстағы әсер етуші күші басым, қатты таң қалдыратын барлық сөздер экспрессиялы сөздерге жатады" [3,107] деп, "эмоционалдылық" пен "экспрессивтілікті" бір деңгейдегі категориялар

екендігін атап көрсетеді. Және эмоционалдылық пен экспрессивтіліктің ара жігін шектеп, лингвистикада ең алғаш рет эмоционалды сөздер әрқашанда экспрессивті болады деген критериді ұсынады. Шынында да, жоғарыдағы ғалымдардың дәлелдеулеріндегідей тілде экспрессивтілік эмоционалдылыққа қарағанда бірінші ме? эмоционалды сөздер экспрессивті сөздердің негізінде пайда болды ма? эмоционалды сөздер әрқашанда экспрессивті болама? - деген мәселелер төңірегінде ойлануға тура келеді.

Тіл білімінде "эмоционалдылық - (лат. Emovere-еліктіру, толқыту) фр. emation - қоршаған болмасқа деген адамның әртүрлі көңіл-күйі, сезімі, әсері. Эмоциялық өң берілген лексика ұнату мен ұялту, үрей мен қуаныш, масаттану мен жек көру, қорқыныш пен батылдық, сенім мен сенімсіздік, қайғы уайым, зарығу т.б. көптеген мағыналардың қолданылуы (қара. эмотивтік, экспрессивтік, одағай) [4,432], деп түсіндірсе, экспрессивтілік (лат. expressio- выражение, мәнерлілік) ағыл. Expressivity expressivitat (мәнерлілік) - тіл единицаларының семантикалық стилистикалық белгілерінің жинақталған түрі. Ол сөйлеп тұрған адамның сөз мазмұнына немесе ол сөз арналған адамға (адресатқа) деген өзіндік көзқарасы мен қатынасын көрсететін тілдік құрал ретінде қолданылады. Оның фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік құралдары бар. Осы құралдар арқылы сөз сөйлеушінің психикалық, эмоционалдылық күйін көрсете алатын қабілетке ие болады. Эмоция айтылған сөзді эмоционалдық (сезімдік) айшықты (аффекті) сөз ретінде жеткізеді. Эмоция құралдарын фонетика, грамматика, лексикология, стилистика және семантика зерттейді [4.430-431] деп көрсетілген.

Библиографиялық тізім

1. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 446 б.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 317 б.
3. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
4. Оразов М. Етістік. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2001. – 385 б.
5. Қалиев Б. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Абылай хан атындағы ҚазМХҚ және АТУ-дің баспасы, 2004 ж.
6. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. – Астана: Елорда, 2000. – 342 бб.

ӨОЖ 82,3215

ДРАМАЛЫҚ МОНОЛОГ ПЕН ДИАЛОГТЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ РОЛІ

Елгонова Г.Н.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада драмалық монолог пен диалогтың көркем әдебиеттегі ролі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается роль драматического монолога и диалога в художественной литературе.

Драматург кейіпкер сөзін актер орындауына бейімдей отырып, сөздің стильдік құрамына – өзіндік синтаксистік, лексикалық, фонетикалық құрылымына ерекше мән береді. Кейіпкер сөзінің қарапайым сөйлеу тіліне жақын болуы, актерге сөзді түрлі мағынасында еркін қолдануына мүмкіндік береді.

Драмалық шығармалардағы автордың ойы кейіпкерлер тілінде мынадай түрлерде беріледі: Оқиға кейіпкерлердің аузымен айтылады; лирикалық монолог ішкі монолог деңгейіне дейін жеткізіледі; кейіпкерлер тілінің функционалды ерекшелігі, яғни стиль

ерекшелігі көзге түседі; әрбір кейіпкер өзіндік тілдік өзгешеліктерімен ерекшеленеді; диалог жасауда сөз мағынасы стилистикалық құрал ретінде пайдаланылады; сөздер кең мағынада – семантикалық даму, символ, ішкі мағыналық қолданыстарда жұмсалады; диалог-тартыс үстінде мәтіннің түрлі идеялық-мағыналық сәттері ашылады; диалогтық сөйленістің темпоритміндегі терең ойдың қақтығысы көрінеді; сөз театрлық өнердің басқа элементтерімен бірге жұмсалады; шығарманың мәтіні белгілі оқиғаны нақты көрсетеді. Бұл айтылғандардан драматургтің идиостилі жан-жақты көрінеді. Атап айтқанда, шығарманың құрылымы, персонаждардың таңдалуы, пьесаның идеясы мен тақырыбының сәйкестігі, пафостардың берілуі, қысқасы, автордың дара стилі шығармадағы тілдік құралдар арқылы беріледі.

Сонымен қатар, кейіпкерлер тілін зерттегенде, яғни, драмалық образдардың өздеріне тән жеке тілдік шектеулерін қарастырғанда, екі негізгі бағытты ұстануға болады. Біріншіден, кейіпкерлердің өзіндік, екінші кейіпкерге ұқсамайтын ерекшелігіне назар аудару керек. Бұл жерде басты кейіпкер тіл арқылы пьесадағы әрекеттен тыс өзінің де ішкі дүниесін, бет- бейнесін көрсетеді. Екіншіден, кейіпкер тілін талдаудың негізгі бағыттарының бірі-сахнадағы кейіпкерлердің сөйлеуін сахналық әрекеттердің терең байланысымен қоса талдау қажет, бұл жерде кейіпкерлердің әрбір сөзінде, тілдік мәнерінде жаңа бір қырлары ашылып отырады.

Драмалық шығармалар тілін талдауда кейіпкерге тікелей қатысты терминнің бірі – портрет. Ол көркем шығарманың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатын портрет. Портреттің көлемі шағыны және көлемдісі, яғни мазмұндық және формалық түрлері болады. Портреттің сөздік құрамын қарастырудың да маңызы зор. Өйткені кейіпкер туралы жан-жақты мәлімет тілдік құралдардың сұрыпталуы мен қолданылуына қарай анықталады.

Суреткердің портрет жасаудағы ерекшелігі кейіпкерге тән өзгешеліктерді қамтуынан көрінеді. Мәселен, кейіпкерлердің дене бітімдері, киген киімдері, бет пішініндегі құбылыстары мен дене қимылдары сөз етіледі. Бұлар портрет компоненттері деп аталады. Мұндай тілдік компоненттер адамның бүкіл сырт тұрпатынан бастап, ішкі сезім, жай-күйлеріне дейін сипаттап шығады. Адамның сыртқы тұрпатын суреттеуде соматикалық атаулар, ал киген киімін көрсетуде вестиялды сөздер қолданылады. Драмалық шығармалар тілінде суреткерлер индивидуалды-психологиялық, логикалық-позитивтік тұрғыдан дүние бейнесін таңбалайды

М. Әуезов пен Ғ. Мүсірепов сынды қазақтың ұлы суреткерлері де халықтық таным мен түсініктен туған ұғымдарды терең талғап, саралап қолданған. Қос жазушының шығармаларынан алынған төмендегі мысалдар соның дәлелі. Айталық, ұлттық мәдени концептілерге жататын *туған жер, туған ел, саржайлау, дала, жұрт, шаңырақ* т.б. сөздер қазақ ұлтының таным- түсінігінің негізінде қалыптасқан.

Драмалық шығармаларда кейіпкерлердің сөзі жеке-дара айтылғанмен, композициялық құрылымы бірге болады. Мұндай бірігу абзацтар, күрделі синтаксистік бірігу құрылымдық-семантикалық қатарға жатады. Бұл туралы Р. Сыздық: «Тұтастықты түзетін бөліктердің өзара іліктесетін, жалғасатын тетіктері сөз арқылы көрінеді, «сөз кесектерін» жымдастыратын амалдар іске қосылады. Бұл да жазушы шеберлігіне. Мұндай «цементтеуші» құралдар әр қилы: олар әңгіме арқауы (тақырыбы) болуы мүмкін, алдыңғы кейіпкер айтқан бір сөзді екінші кейіпкердің қайталап айтуы арқылы да репликалар ұласып кетуі мүмкін, сұрау-жауап болып тұтасуы да мүмкін», -деп көрсетеді - дейді.

Ойдың берілуінде, көркем сөздің эмоциялық әсер-қуатын жеткізуде ақ өлең кейде түйдек-түйдек, кейде қысқа, кейде толымды-толымсыз ұйқасқа, дауыс қарқынына, дыбыс әуезділігіне, сәйкестілігіне құрылады. Ақ өлеңде дыбыс, әуезге, ырғаққа негізделген құлаққа жағымды, жүрекке жақын сөздер диалогтар мен сырлы монологтарда кездеседі.

Библиографиялық тізім

1. Байтұрсынов А. Шығармалары.–Алматы: Жазушы, 1989.–320 б.

2. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері.– Алматы: Білім, 1995.– 282 б.
3. О.С. Ахманова «Лингвистикалық терминдер сөздігі»
4. Бисенғали З. XX ғасыр басындағы қазақ романы. – Алматы: Өлке, 1997. – 268 б.
5. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994.– 276 б.

ӘОЖ 82,3215

ДРАМАДАҒЫ КЕЙІПкерлердің тұлға дәрежесіне көтерілуі

Елгонова Г.Н.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Драмалық монолог пен диалогтың көркем әдебиеттегі ролі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается роль драматического монолога и диалога в художественной литературе.

Драмалық шығармаларда кейіпкерлердің сөзі жеке-дара айтылғанмен, композициялық құрылымы бірге болады. Мұндай бірігу абзацтар, күрделі синтаксистік бірігу құрылымдық-семантикалық қатарға жатады. Бұл туралы Р. Сыздық: «Тұтастықты түзетін бөліктердің өзара іліктесетін, жалғасатын тетіктері сөз арқылы көрінеді, «сөз кесектерін» жымдастыратын амалдар іске қосылады. Бұл да жазушы шеберлігіне. Мұндай «цементтеуші» құралдар әр қилы: олар әңгіме арқауы (тақырыбы) болуы мүмкін, алдыңғы кейіпкер айтқан бір сөзді екінші кейіпкердің қайталап айтуы арқылы да репликалар ұласып кетуі мүмкін, сұрау-жауап болып тұтасуы да мүмкін», -деп көрсетеді - дейді.

Ойдың берілуінде, көркем сөздің эмоциялық әсер-қуатын жеткізуде ақ өлең кейде түйдек-түйдек, кейде қысқа, кейде толымды-толымсыз ұйқасқа, дауыс қарқынына, дыбыс әуезділігіне, сәйкестілігіне құрылады. Ақ өлеңде дыбыс, әуезге, ырғаққа негізделген құлаққа жағымды, жүрекке жақын сөздер диалогтар мен сырлы монологтарда кездеседі.

Мысалы:

Баян. Қара күн қайта орнады, Тез жетсін деп айтты де, Баян. Үстіме тау құлағалы тұр,

өзі құтқарып алсын деп айтты де, Баян. Отым сөнгелі тұр,

өзі келіп тұтатсын деп айтты де, Баян. Таңым атқанша,

Күнім батып та болды деп айтты де, Баян... (40 б.)

Драматург тіліндегі сөз ұйқасына құрылған кейіпкерлердің осындай сөздері сезім ұйқасына, мән мен мазмұн ұйқасына айналып жүре береді. Сахнаның басты шарты ауызша сөздің ережелері мен жазба сөздің айырмашылығын көрсету болып табылады. Әрине, барлық уақытта сөздің жазылуы мен айтылу ережесінің бірдей бола бермейтіндігі белгілі. Сондықтан, сахнада айтылу мен оқылу ережесінің сақталуы да басты мақсаттардың бірі. Баянның жоғарыдағы монологын сахнадағы айтылым ырғағына қарай транскрипциялайық:

Баян. // Қарагүн // гайтаорнады, //

// Тежжетсіндеп // айттыде, // Баян. //

// Үстүме // тауғұлағалұтұр, //

// өзүгұтқарып // алсындеп // айттыде, // Баян. //

// Отұмсөңгөлұтұр, //

// өзүгеліп тұтатсындеп // айттыде, // Баян. //

// Таңыматқанша, //

// Күнүмбатыпта // болдыдеп // айттыде // Баян... //

Осындағы ұйқасқа себепші болып тұрған «де» етістігінің лексика- грамматикалық сипаты өте күрделі. «Де»-ні көбінесе көмекші етістік дегенмен, лексикалық мағынасынан айрылып қалмаған, айт, сөйле деген тұлғалармен мағыналас сөз. Мысалдағы *де* баяндауышқа қосымша мағына үстеп тұр. Мұндағы төл сөз *де* етістігінің арқасында өзінің ішкі еркіндігін

сақтап, оған қоса автор сөзі түріндегі сөйлемнің бір мүшесінің қызметін атқарып тұр. Мысалдағы *де* етістігі етістік мәнінен шығып, сөз арасын байланыстыратын шылау ретінде қолданылған.

Қозының сөздерін де өлең жолдарына түсіріп талдайық:

Қозы. *Қара жүрегіңді қанжарға тапсырар ем, қара қаныңды қайда қоярмын!*

Арам жаныңды аллаңа тапсырар ем, арам денеңді қайда қоярмын! Арам жаныңның арашасы мұндай көп болар ма?

Қайттым де қара ниеттен!.. (51 б.)

Сахнада бұл сөздер де дұрыс қайта көшірілуі қажет. Осында Қозы батыр Қодарды өлтірмей аяушылық білдіріп, босатып жібереді. Тез дыбысқа жататын тек қатаң **қ**-дан басталып жасалған Қозының қаһарлы сөздерінің нәтижесі зор. Мысалдағы ең актив формаға жататын **қ** фонемасы сөздің барлық әрекетінде тұр. Қара қаныңды дегендегі **қ** фонемасының көрші дыбыстардың әсерінен **ғ**-ға айналып ұяңдануы (қара ғаныңды) дыбысты күшейтіп, зор ашудың, ызаның күшін білдіреді.

Сахнадағы әрекет – сөз әрекетіне құрылады. Сахналық шытырман драматизмге толы бөлшектер билердің шешен сөздерінде мол кездеседі.

Драмалық шығармалардағы билердің аузымен айтылған шешендік сөздер халықтық үнді, жұрттың тілегін, елдің арманын білдіреді. Демек, халық тыңдайтын адамдардың аузымен айтылған сөздің ықпалы орасан болған. Сөздің мұндай ықпалы тыңдаушылардың да белсенділігін арттырады. Демек, қарым-қатынас үстінде тыңдаушыда да белсенділік байқалады.

Библиографиялық тізім

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
2. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 282 б.
3. О.С. Ахманова «Лингвистикалық терминдер сөздігі»
4. Бисенғали З. XX ғасыр басындағы қазақ романы. – Алматы: Өлке, 1997. – 268 б.
5. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 276 б.

ӘОЖ 82,3215

ҰЛТТЫҚ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРДЫҢ САКРАЛЬДЫ МӘНІ

Ербулатова Д.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Ұлттық зергерлік атауларының этномәдени мазмұны мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы этнокультурного содержания национальных ювелирных имен.

Халық санасында орныққан сенім бойынша, асыл, бағалы тастардан, кейде жасанды тастардан көз орнатқан зергерлік бұйымдар оны таққан адамды көз тиюден, түрлі аурулардан, қауіп-қатер, бәле-жаладан сақтайды. Сол себепті бұрын да, қазіргі кезде де

зергерлік әшекейлер жалаң сәндік бұйым ретінде емес, оларды таққан адамдарды жаманшылықтан сақтайтын, табысқа жетелейтін қорғаныс құралы саналған. Қазақ әйелдері « көз өтпесін» деген ниетпен перзенттерінің бас киімдері мен сырт киімдеріне тана-моншақ тағып, әсем түйреуіш қадап беретін болған. Сондай-ақ сыртқы киімнің түймелерін бағалы металдан жасап, оған асыл тас орнату да байлық пен барлықтың көрсеткіші болуымен бірге жоғарыда айтылған ниеттен туындағаны анық.

Қалың қара жібек кемзалында қымбат тасты үлкен күміс түймелер бадырайды...
(М. Әуезов . Абай жолы).

4) **Бойға тағатын зергерлік әшекейлерден сырға, алқа, моншақ, тұмар** тәрізді бұйымдарды атауға болады.

Бұлардың арасында ең жиі қолданылатыны – **сырға**. Алтын, күміс сияқты бағалы металдан жасалып, көздің жауын алар асыл тастардан көз қондырылып дайындалған **сырганы** тақпайтын қыз-келіншекті кездестіре алмаймыз.

Барлық халықтарда сырға әшекейлік зат болуымен бірге махаббат символы, оның иесінің қоғамдағы орнының көрсеткіші, магиялық қорғаушы зат ретінде қолданылады. Сондай -ақ сырғаға қатысты түрлі көзқарас пен бір біріне кереғар наым сенімдер де кездесетінін жоққа шығаруға болмайды. Ежелгі Римде бір құлақтағы сырға құлдық белгісі саналған. Ал Перудегі инктер дворяндық мәртебе алушылардың құлағына дөңгелек сырға салу рәсімі болған көрінеді. Ал одан бұрынырақта бойжеткен қыздар мен әйелдердің, сондай ақ қарақшылардың сырғасында айтарлықтай айырмашылық болған. Сырғаның бәлежаладан, ауру сырқаудан сақтандырушы зат ретінде бағалап, оны көздің көру қабілетін арттырады, теңізшіні суға кетуден сақтайды деген сеніммен таққан. Ал Бирмада тақтан дәмелі король ұрпақтарының құлағы міндетті түрде тесіліп, сырға салынатын болған [16, с. 428].

Ал қазіргі кезде сырға өзінің мифтік маңызынан айрылып, тек әшекей зат, әсемдіктің құрамдас бөлігі болып қалғаны белгілі.

Танымал этнограф Х.Арғынбаев ертеректегі қазақтарда сырғаны, негізінен, бойжеткен қыздар мен жас келіншектер көп тағатынын, ал жасы келген әйелдер үшін сырға тағу қажеттілігінің аз болатынын айтады. Себебі, бұрынырақ олар әлеуметтік жағдайына байланысты бастарына жаулық тартып, кимешек киген [52, 63 б.]. Ал кимешектің құлақты жауып тұратынын ескерсек, таққан әшекейдің көзге шалынбайтыны әрі ол кездегі салмағы ауыр сырғалардың қолайсыздық тудырағы анық .

Сырғаға қатысты мысалдарды ертедегі батырлар, ғашықтық жырларынан да, қазіргі жазушылардың шығармаларынан да жиі кездестіруге болады :

Дүрі – сауһар сырғасын

Көтере алмай тұр құлағы / Қыз Жібек /

Әйелі әшпінде қаншама берік болса да, мына ұсақ шытыралы алтын сырғаны құлағына таққанда, іштегі алғысын жасыра алмай, аппақ беті алғыспен ду етіп қызарып кетерін білді... (Ә. Нұрпейісов. Қан мен тер)

Алқа – алтын, күміс, маржанмен әшекейленген омырауша, өңір, өңірше [48, 184 б.]

Інжу, маржан аралас,

Мойнында алқа тасы бар (Қарабек батыр)

Алқа – қыз-келіншектер мойнына, омырауына сәнге тағатын әшекейлі зат, маржан, меруерт (ҚТТС; 223),

Гүлдарайым – омырауына он түйме қадаған кеудесі тар, етегі кең көйлек киген, қынама жеңсізі аш белін аймалаған зер кесте төккен, алтыннан алқасы бар төстік таққан келіншек.(С. Сматаев . Елім – ай)

Бойға тағатын ерекше әшекейдің қатарынан **әйкелді** атауға болады.

Қостан әйкел тағынған,

Жүз теңгелік опа, ендік

Екі бетке жағынған (Қыз Жібек)

Халықтық сипаты анық, ұлттық бояуы қанық, алайда қазіргі кезде сирек қолданылатын, белгілі бір ортаға ғана таныс сөздердің сырын ашып, көпшілік назарына дәлелді дәйектермен ұсынып жүрген тілші –ғалым Р. Сыздық аталған сөздің мәнін былайша ұғындырады: «**Әйкел** сөзінің «барқытқа зер қадап, оған күміс ақша тағып, сол иықтың үстінен әкеліп, оң қолтықтың үстінен түймелейтін, қыздардың сәндікке киетін әшекейінің бірі» [63, 57 б.]

Ертеде қазақ әйелдері үшбұрышты күміс құты тәрізді зат тағып жүргенін, оның **тұмарша, бойтұмар** деп аталғанын, кейінірек олардың қолданыстан шығып, зергерлер бойтұмар үлгісіне қарап камзолға тағатын салпыншақ, қапсырма жасағанын белгілі мәдениет қайраткері Ө.Жәнібековтың еңбегінен оқимыз [50, с.70-71].

Бексана түйіншекті ашты. Бір шөкім топырақ салынған тұмар, тобылғыдан тізілген алқа, кестелі орамал, бір тал жусан (С.Сматаев.Елім-ай).

Қазақтар үшін алқа, әйкел, өңірше, моншақ әсемдіктің, барлық пен байлықтың белгісі болса, орта ғасырлардағы мойынға тағатын алқа түрлері тек қана әшекей бұйымы ғана емес, жоғары әлеуметтік жағдайдың нышаны, айқын белгісі саналған. Русь әйелдері Х ғасырда мойындарына күйеуінің байлық дәрежесіне сәйкес алқа тағатын болған. Бірнеше ғасырдан бері осы гүлдей нәзік дене сабағы түрлі алқа, моншақ, өңір жиектермен әшекейленіп, ерекше қорғалып келген. І ғасырда Патшалар Даласындағы Сети қабірханасына жерленген Хатор әйел құдайының мойнына да алқа тағылған [18, 146 с]. Бұлардың барлығы да алқаның оның иесін қорғайтын тұмар қызметін атқарғанын, магиялық ерекше күші болғанын дәлелдей түседі.

Библиографиялық тізім

1. Жәнібеков Ө. Культура казахского ремесла. – Алматы: Өнер, 1982. – 144 с.
2. Қазақ тілінің сөздігі. // ред. Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк- Пресс, 1999. – 774 б.
3. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987 –128 б.
4. Рыжкова В.А. Языковое сознание: стереотипы и творчество. – М., – 269 с.
5. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері. Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2006. – 125 б.
6. Жолдыбай Қ. Бірнеше дінді қабылдаған ұлт-ұлттық тұтастығын жоғалтады //Айқын. № 194, 18 қазан, 2006 ж.
7. Толыбаев Қ. Бабадан қалған бар байлық. – Алматы: «Қазақстан» баспа үйі – 2000. – 256 б. – 239 б.

ӘОЖ 82,3215

ҰЛТТЫҚ ЗЕРГЕРЛІК АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ МАЗМҰНЫ

Ербулатова Д.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Ұлттық зергерлік атауларының этномәдени мазмұны мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы этнокультурного содержания национальных ювелирных имен.

Кез келген нәрсенің асылы мен жасығын асқан талғампаздықпен айыра білген халқымыздың қыздары мен әйелдерін асыл тассыз, алтын-әшекейсіз елестету мүмкін емес тәрізді. Күн көрісін негізінен төрт түлік малдан айырған ата- бабаларымыз үшін зергерлік

кәсіп те бөтен болмаған. Қазақ шеберлерінің қасиетті өнердің бұл түрімен өте ерте кезден айналысқанын осы күнге дейінгі түрлі археологиялық экспедициялардың деректері де дәлелдейді. Түп аталарымыз мекендеген көне қалашықтар мен тарихи орындардан табылған қолөнер бұйымдарымен қоса кәсіби шеберліктің шынайы үлгісі ретінде бағаланатын алтын, күмісті, неше алуан асыл тасты әшекей заттардың көптеп табылуы осыларды айғақтайды. Мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысының Түлкібас ауданындағы Қараүңгір тұрағын зерттеген археологтар оны б.д.д. 5 мың жыл бұрын мекендеген неолит адамдарының тас пен сүйектен жасалған қаруларын, еңбек және іс құралдарымен бірге олар тұтынған әшекей заттарды тапқан. Сүйектен жасалған инелер, ілгектер, басқа да іс құралдарына қарап әйелдердің тері өңдеп, жүннен мата тоқып, киім тігуді меңгергенін, тұрмысқа қажетті басқа заттарды да жасай білгенін көреміз. Зергерлер асыл тастан әсемдік және әшекей бұйымдар жасаған.

Тастан, сүйектен жасаған әшекей заттар әйелдердің әдемілікке ұмтылғанын, қоғамда өздерін сәнді ұстап, аңшылық пен ауыр жұмыстардан шаршап келген еркектердің көңілін аулай білгенін көрсетеді. Кейбір әшекей заттарды Тәңірге көңілдерінің таза екендігін білдіріп, аңшылықта қолдасын деген сеніммен еркектер де мойындарына тағып жүрген болуы мүмкін [59, 117 -118 б.].

Қола ғасырда мыс, мырыш, қорғасын, қалайы сияқты түсті металдарды қорытып, олардың сапасын сараптау басталды. Сом алтын мен күміс, қорытылған қорғасын өте жұмсақ және ауыр болғандықтан тұрмыста кең қолдау тапқан жоқ. Бірақ алтынды тотықпайтын ерекше жалтырауық және сұлу түсіне байланысты шеберлер одан зергерлік, әсемдік бұйымдар жасауға болатынын біліп, сол замандарда-ақ тиісінше әшекей заттар жасауға қолданған [Сонда, 120 б.].

Сұлулық пен әсемдікке жаны құштар бабаларымыз ұсталық, зергерлік өнерді киелі, қастерлі санап, екіншісінің бірінің қолынан келе бере бермейтіндіктен, оның қыр-сырын сырт көзден жасырын ұстап, құпия кілтін тек қана өздерінің жолын қуушы тікелей ұрпағына немесе түрлі қиын сыннан сүрінбей өткен және өнерге адалдықпен, тазалықпен қарайды деп сенген рухани туыстас адамына ғана ашқан.

Зергерлікті жете меңгерген шеберлер түрлі әшекей бұйымды жасауға қабілеті жеткенімен, оған шикізат ретінде қажетті алтын-күмісті өздері өндірімеген. Ертедегі қазақ зергерлері алтын, күміс ақшаларды балқытып, кейде сол күйінде пайдаланған. Ресей көпестеріне малға айырбастаған күміс, алтын теңгелер саудасын мал арқылы бітіретін

...Осыдан он жыл бұрын Алишынбай аулына Құнанбай кеп құда түсіп, Ділдәні Абайға айттырған уақытта , бас құда Құнанбайға кит деп, Алишынбай аулы күміс тартқан. Ол күмістің аты - тайтұяқ, мына бесік жамбыдан кіші еді (М. Әуезов. Абай жолы).

Ұлжан... Біржанның өзіне өз қолынан үлкен күміс тайтұяқ сыйлады (Сонда).

Алуан формадағы алтын-күмістің қорытылған түрлері қазақ халқының өмір сүру салтының құрамдас бөлігі ұлан-асыр той, үлкен астарда өткізілетін түрлі бәйгелердің жеңімпаздарына, ерлік көрсеткен батырға, құлақ құрышын қандырған әнші мен сөздің майын тамызған ақын-жыршыға сый есебінде берілген. Қазіргі кезде аламан бәйгеден озып келген адамға тігілетін сыйлықтың басы отандық немесе шетелдік автокөлік болса, ол замандарда алтын-күмістің қомақты кесегі қатты бағаланған.

Байдалы атына мінер кезде Ұлжан азырақ тоқтатып, оңашалап алды да :

- Тамақ пен күтім бір басқа ғой. Ертең ат шабады, балуан күреседі. Әр алуан бәйгелер бар. Түйе бастатқан тоғыздан бәйге шығарыпсыңдар Жақсы екен! Ағайынның аянып қалатын жері емес қой. Менің балам өз үлестеріңнен де қалмаймын дейді. Соның ақылымен, мына бір бұйымды әкеліп ем! – деп, қалтасынан жібекке ораған бір кесек түйін алды да, Байдалыға ұсынып тұрып: - Бәйгенің бір тоғызының басы осы болсын! – деді .

Бергені үлкен кесек күміс – «тайтұяқ» болатын (М.Әуезов . Абай жолы)

Ұлтымыздың зергерлік өнеріне қатысты лексикасын егжей-тегжейлі зерттеп, оны халқымыздың тарихы мен мәдениетімен байланыстыра қарап, кешенді түрде талдаған

ғалым – Р.Шойбеков. Оның еңбектерінде зергерлік өнердің тарихы, қазақ рухани мәдениетіндегі орны, зергерлік бұйымдардың ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіндегі қызметі халқымыздың салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімдерімен сабақтастырыла қарастырылған [60]. Ал қазақтың қолөнер кәсіптерінің білгірі С.Қасиманов халқымыз ең қалаулы өнеріне балап, жоғары бағалаған зергерлік өнердің тарихын баяндаумен бірге зергерлік жұмыстың орындалу әдісі мен техникасына қарай түрлеріне, аталған өнердің басты, негізгі үлгілеріне тоқталады [61]. Жұмысымыз зергерлік лексиканың тікелей өзіне бағытталмағандықтан әрі ол жоғарыдағы еңбектерде жан-жақты қарастырылғандықтан, біз тек *«қазақ әйелі» концептісіне* қатысты зергерлік атаулардың сакральды мәнін қолда бар тілдік деректерде кездесу орнына байланысты қарауды ғана мақсат тұттық. Зерттеуші А.Керімбаевтың пікірінше, «сакральды (магиялық) вербальды мәтіндердегі сакральды лексика ауруды қуу, дуалау, көз тию, қастандық жасау немесе «жолын ашу», яғни бір нәрсеге деген ізгі ниет тәрізді белгілі бір мақсатты көздейтін магиялық ғұрыптық әрекеттердің сөздік бөлігін құрайды»[62, 7 б.].

Библиографиялық тізім

1. Жәнібеков Ө. Культура казахского ремесла. – Алматы: Өнер, 1982. – 144 с.
2. Қазақ тілінің сөздігі. // ред. Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк- Пресс, 1999. – 774 б.
3. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987 –128 б.
4. Рыжкова В.А. Языковое сознание: стереотипы и творчество. – М., – 269 с.
5. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері. Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2006. – 125 б.
6. Жолдыбай Қ. Бірнеше дінді қабылдаған ұлт-ұлттық тұтастығын жоғалтады // Айқын. № 194, 18 қазан, 2006 ж.
7. Толыбаев Қ. Бабадан қалған бар байлық. – Алматы: «Қазақстан» баспа үйі – 2000. – 256 б. – 239 б.

ӨОЖ 82,3215

ӘДЕБИЕТТЕГІ САТИРА ЖАНРЫН ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМДАР

Жабаева Д.Д.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Әдебиеттегі сатира жанрын зерттеуші ғалымдардың еңбектері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются труды ученых-исследователей жанра сатиры в литературе.

Ғылымда бір ғана ғылыми мәселе бойынша мұншалық мол жұмыс жасап, осынша көп еңбек жариялау – ғалым өмірінде, ғылым әлемінде сирек кездесетін құбылыс. Жасыратыны жоқ, ғылым докторы атағы бар азаматтардың бірқатары зерттеу, ізденіс жұмыстарымен айналыспай, тып-тыныш күн кешіп жатқаны рас. Олар туралы қандай да бір пікір білдірудің реті де келе бермейді. Ғалым дейін десеңіз, ғалымға лайықты ғылымы жоқ, ғалым емес дейін десеңіз, ғылым докторы деген табақтай қағазы бар. Шындығына келгенде, шын ғалым ғылымсыз, ғылыми ізденіссіз бір күнін де өткізе алмайды. Қырандық жасау үшін қыранға аспан қаншалықты керек болса, ғалым болу, ғалым болып қалу үшін кісіге ғылыми ізденіс кеңістігі де соншалықты қажет. Темірбек Қожакеұлы – ғылымда өз кеңістігін, өз аспанын өз қолымен, өз еңбегімен, талант-танымымен жасаған ғалым. Сатиратану ғылымының негізін қалап, дамытқан, оны біртұтас әлемге

айналдырған ғалымның өмірі мен еңбегі құрметке де, құрметтеуге де лайықты. Ғалым ізденістерінің кеңістігіне тән басты қасиет – тереңдік.

«...Ол «өз мінезіне көз салмаған» жан-тұғын. Құдай жаратқан мінез-құлқын өз бойына жарасымды ұштап, өкінбей ғұмыр кешті. Ол кісі «Еріксіз түскен ылдидан, еркімен шығар өрді артық» көрген азамат болатын, еңкеймей өтті, илікпей кетті. Талабы қатаң, тәртібі қатал, тәлімі терең, болаттай берік қайран Темірбек аға! Тағылымды ғұмыр кешкен сіздің адами әлеміңіз мың иірімнен тұратын, рухы өзгеше құбылыс еді. Темағанды мен шын мәніндегі бақытты жан деп білемін. Артында басқан ізін қасиет тұтар ұрпағы бар. Күш-қайратын сарп етіп жазған том-том еңбектерінің сан мың шәкірттер жанына сан ғасыр шырақ жағары сөзсіз. Халқына мәңгілік мұра қалдырған адамда арман болушы ма еді?! Иә, Темірбек Қожакеұлының есімі болашаққа бет алған ұрпақ көшінің алдында ұран болып жүрерінде күмән жоқ» -деп, аяулы ұстаздың шәкірті, бүгінде филология ғылымының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-і филология факультетінің деканы Өмірхан Әбдиманұлы еске алады.

«Сатира теориясының асқан білгірі Темірбек Қожакеев ұстазымыздың қоғамның ғажайып күшіне балайтын сатираны дәріптей келе: «Батыр бір өледі, қорқақ мың өледі», «Шын шешендер ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіреді» дегенін еске салсақ – сатира қаламын ұстағандар халқына, қоғамына жаны ашыса қылыштай қиып түсетін шындықты айтудан жасқанбауға тиісті дейтінін қалай ұмытамыз. Қоғамның шындығын айта алмаған қаламгердің соры қайнағаны деп түсіну керек деуші еді. Қазақ әдебиетінің өткені мен кеткеніне, әр кезеңде қолы жеткені мен жетпегеніне, сонау ауыз әдебиетінен бастап әзіл-қалжыңын жоғалтпаған ұлтымыз мемлекетін киелі сөзбен сақтағанына шынайы төрелік айтып, халқым деп өмірден өткен Қожакеев есімі ғасырларға кетеді. Оған деген құрмет – алдынан өткен талай шәкірттерінің жадынан шықпайды», -деп ұстазы жайында профессордың шәкірттерінің бірі жазушы Табыл Құлыяс ой өрбітеді. Азаматтық ғұмырын университет аудиториясында шәкірттеріне дәріс берумен өткізген Темірбек Қожакеев туралы тағы бір шәкірті - филология ғылымдарының докторы, профессор Өмірхан Әбдиманұлы аяулы ұстазын еске ала отырып:

«Мен Темағанды шын мәніндегі бақытты жан деп білемін. Артында басқан ізін қасиет тұтар ұрпағы бар. Күш-қайратын сарп етіп жазған том-том еңбектерінің сан мың шәкірттер жанына сан ғасыр шырақ жағары сөзсіз. Халқына мәңгілік мұра қалдырған адамда арман болушы ма еді?! Иә, Темірбек Қожакеұлының есімі болашаққа бет алған ұрпақ көшінің алдында ұран болып жүрерінде күмән жоқ» - дейді.

«Сатира әсте өмір шындығынан тыс тұрған жайдан тумайды, қайта өмірдегі мол міннен, сан сараңдық пен көп көргенсіздіктен туады. Соларды жиып топтайды да, сатира «обобщение» жасайды», - дейді М.Әуезов. Қоғамымыз мінсіз емес. Мініміз де, сынсыз қалып жатқан жоқ. Мін бар. Сын да бар. Тек оған мән беріліп жүрген жоқ. Темірбек Қожакеев сынды бүгінгі сатираны зерттеуге кіріскен жан да жоқ. Расында, әдебиетіміздің бұл саласына бүгінгі күні маңыз беріліп отырған жоқ. Бұл жанр Темірбек Қожакеевке дейін де зерттеусіз тұр еді. Бірақ ғалым: «Қазақ сатирасы күні бүгінге дейін арнайы зерттелмей келеді. Әдебиетіміздің бұл саласын елемеуге жөн жоқ. Сатира халқымыздың бүкіл өмірімен біте қайнасып, оның қанау мен тонауға, әділетсіздік пен теңсіздікке қарсы күресінде ең айбынды қаруы болып келді» деп, оны зерттеуді өз қолына алған болатын. Ал бүгінгі сатирамызды зерттеу ісіне кім кірісер екен?...

Профессор Темірбек Қожакеев – қазақ сатирасын түбегейлі зерттеген ғалым. Қазақ сатирасына жазған монографиялары мен ойлы мақалалары әдебиетіміздің аз зерттелген саласы сатираға деген сұранысымыз бен қажеттілігімізді біршама өтеп келеді. белгілі ғалымның «Сатиралық жанрлар» атты күрделі еңбегі сатира саласын жан-жақты зерттеп-зерделеген аса құнды еңбек болып табылады. Аталған еңбектің ерекшелігі – ол қазақ сатирасының негізгі жанрларының типологиясы мен эволюциясын жинақтаушы еңбек екендігі. Алған тақырыбын егжей-тегжейлі зерттеп, авторлық сатиралық жанрлар жүйесін, олардың әрбірінің қыр-сырын ашып, теориялық жағынан негіздеген. Автор кітабын

негізінен екі тарауға – сатираның поэзиялық және прозалық жанрлары деп топтап, нақты факті, байсалды пайымдаулармен тұжырымдаған. Кітаптың алғашқы тарауында сатиралық поэзия түрлері – мысал, пародия, эпиграмма, шарж, сықақ өлеңдер талданып, қазақ жазушыларының осы аталған сатира жанрларына жататын шығармаларынан нақты мысалдар ала отырып, ғалым өз ойын пайымдауының ғылыми негіз-қисынын бекітеді.

Библиографиялық тізім

1. Мұқағали Мақатаев «Жырлайды жүрек» – Алматы, 1998.
2. Жанр сипаты. – Алматы, 1971.
3. Қирабаев С. Шығармалары. – Алматы, 1992.
4. Үмбетаев М. Пірім менің, Сүйінбай. – Алматы, 1992.
5. Белинский В.Г. Шығармаларының толық жинағы. – М.: 1958.
6. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1969.

ӘОЖ 82,3215

ЭМОЦИОНАЛДЫ БІРЛІКТЕРДІ ТОПТАСТЫРУДЫҢ БЕЛГІЛЕРІ

Жандарбекова А.Ж.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада қазақ сөйлеу тілінің экспрессивті-эмоциональды лексикасы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается экспрессивно-эмоциональная лексика казахского языка.

Тілдегі эмоционалдылық мәселесімен айналысытын лингвисттердің алдында бір-бірімен байланысты екі мәселе тұрады. Оның біріншісі - жалпы лексикалық қорған эмоционалды мән туғызатын сөздерді бөліп алу да, екіншісі-оларды семантикалық топтарға ажырату. Осы мәселеге арнайы қалам тартқан тілші -ғалымдар семантикалық талдаудың лингвистикада екі жолы бар деп көрсетеді:

а) парадигмалық мағынаны талдау және сол сөздердің қандай синтагмалық мағынаға ие бола алатынын байқауға мүмкіндік алу;

б) сөздің синтагмалық мағынасын контекстік талдау арқылы сол сөздің семантикалық құрылымды құраушы мағынасын анықтап алу, яғни оның парадигмалық мағынасын анықтау.

Орыс ғалымы Т.А.Трипольская экспрессивті (біздіңше экспрессив-эмотив) лексика талдаудың 5 түрлі әдіс-тәсілдерін көрсетеді [15.101-113]. Олар мынадай:

а) идентификация әдісі. Бұл әдіс экспрессивті етістіктердің семантикасынан коннотативті мағынаны айырып алуда тиімді болып табылады. Бірақ бұл әдіс басқа қатардағы экспрессивтердің семантикасын сипаттауда әлсіздік танытады, сол себепті олардың зерттеуде басқа да әдістерді қатыстыру қажеттігі туындайды.

ә) дефинициялық талдау (дефиниционный анализ), бұл әдіс семантикады зат есімдердің "интенсивті" және "эмоционалды бағалауышты" коннотативті компоненттердің, сондай-ақ экспрессивті сын есімдермен етістіктердің коннотативті компоненттерін бөліп алуға мүмкіндік туғызады. бірақ та бұл әдістің мынадай кемшіліктері де бар: а) коннотативті компоненттердің қарапайым жиынтығы түрінде әрқашанда экспрессивті бірліктердің семантикасын анықтай бермейді; ә) олар әрқашанда экспрессивті семантиканы анықтай бермейді, яғни бір мағына ғана айқындайды немесе керісінше болады. б) контекстік талдау. Контекст коннотацияны анықтап алуға мүмкіндік

туғызады, сонымен бірге жалпы түрде "бағалаушылықтың" коннотативті компоненттің сапасын анықтайды. Экспрессивтің бағалаушылық әлеуетті өте кең болғандықтан, контекстік талдаудың көмегімен бағалаушылық мағынаның жеке реңктерін сипаттау қиын. Бағалаушылықтың мағынасының сапасы тілд қолданушылар мен сөйленімдік жағдайға байланысты. Дегенмен контекстік талдау арқылы экспрессив семантикасынан коннотацияны анықтауға болады. Кейбір жағдайларға байланысты контекстік талдау сөздің коннотативті мағынасын анықтауды және сипаттауда көмекші құрал болып табылады.

в) компоненттік талдау. Компоненттік талдау әдісі экспрессивті лексиканың семантикасын зерттеуде жиі қолданылады. Компонентті талдау лексикалық мағынаны құраушы компоненттерді ажырату жолымен оны, яғни лексикалық мағынаны толық сипаттау мақсатында қолданылады. Бұл әдіс атауыш сөздердің семантикасын сипаттау тәсілі ретінде пайда болған, сол себептен оны атауыш сөздерден сапалық жағынан өзгешеленген материалдарға қолдану, оның қолданылу шегі және мүмкіндігіне байланысты сұрақ туғызады. Коннотативті талдаудың көмегімен мағынаның қандай аспектісін (тек денотативті ғана ма, жоқ әлде денотатив пен коннотативті мағынаны бірге ме) сипаттайтынын айырып алуға және көптеген атауыш сөздердің семантикасын толықтай сипаттауға болады. Бұл әдісті қолдану экспрессивті сөздердің семантикасының белгілі бөліктерін ғана анықтай алады, нақтырақ айтсақ, денотативті мағынаны ғана, ал коннотацияны анықтай алмайды [16.53].

Ғалым коннотативті талдау әдісінің 3 түрін көрсетіп береді. Әйтсе де бұл әдістің де атауыш сөздердің семантикасын зерттеуден қарағанда экспрессивтердің семантикасын зерттеуде өрістің шектеулі екені байқалады.

г) психолингвистикалық талдау. А.П.Клименко психолингвистикалық талдау әдісінің 3 түрін көрсетеді: 1) сынаушыға бірнеше мәтін құрау керек, не болмаса сөз аралық синтагмалық қатынас орнату керек. Соның нәтижесінде сөздің синтагмалық қасиеті жайлы ақпарат аламыз; 2) сынаушыға қабылданған ассоциацияны ары қарай ден қоя өңдеу жүргізілетін еркін ассоциативті эксперимент болуы қажет; 3) сөздің семантикасын анықтау, зерттеуші бірліктердің семантикалық жақындықтарын орнату мақсатындағы метатілдік тапсырма беру керек [17,54-55].

Т.А.Трипольскаяның жоғарыда берген 5 түрлі әдіс-тәсілдері лексикалық қордан эмоционалды бірліктерді айырып алуда және оларды семантикалық топтарға бөлуде мәні ерекше.

О.В.Загоровская сөздің лексикалық мағынасын денотативті, коннотативті және образды компонент негізінде зерттеу керек екенін айтады [15.74]. Тілшілер тілдегі лексикалық мағынаның төрт макрокомпоненттерін көрсетіп жүр. Олар: денотаттық мағына бөлшегі және тілдің ішкі құрылымымен байланысты мағына бөлшегі [8.71]. Десек те, бұл жердегі денотаттық мағына мен сигнификаттық мағына бір компонент деп қарайтын көзқарастар да бар. Ғ.Хасанов денотатив немесе (заттық, ситуативтік, синтагматикалық т.б.) сигнификатты, коннотатты немесе эмотивтік, прагматикалық және функционалды-стилистикалық макрокомпоненттер [18,51] деп бөледі. М.Оразов көрсетіп отырған сигнификаттық мағына денотаттық мағынадан соншалықты қашықтап кетпейді. Олардың арасында жақындық бар. Сигнификат идеалды денотатқа сәйкестенеді. Автор жоғарыда сілтеме жасаған еңбегінде "егер байыптап қарайтын болсақ, сигнификат денотат та емес, сондай-ақ ұғым да емес. Денотаттан айымашылығы сол - ой субстантив қасиетке ие. Екінші сөзбен айтқанда, сигнификат нақтылы заттың белгісі мен түрлі қасиеттерінен қол үзбей идеал денотатқа сүйенеді" [19,84] деп көрсетеді. Эмоционалды сөздерді талдауда жалпылық пен жалқылық ешқандай да маңыздылық атқармайтындықтан, аталмыш сөздерді компонентке жіктеуде денотат, сигнификат деп жіктемей, оларды бір компонент деп санайтындарды қолдай отырып, біз де бір компонент деп есептейміз.

Жоғарыдағы О.В.Загоровскаяның образдылықты компонент ретінде алуының себебі, біздің түсінуімізше, эмоционалды сөздерге байланысты болса керек. Осы жерде айта

кететін бір нәрсе бар, Н.А.Лукиянова образдылықты эмоционалдылықтың жеке бір жіктелімдік белгісі ретінде беріп, оны эмотив пен экспрессив сөздердің коннотативті компоненттердің жеке бір семасы деп қарайды [20.16]. Біздің шамалауымызша, образдылық жеке компонент бола алмайды. Ол жоғарыда айтып кеткендей денотативті, коннотативті компоненттердің жеке бір семасы ғана болуы мүмкін.

Библиографиялық тізім

1. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 446 б.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 317 б.
3. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
4. Оразов М. Етістік. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2001. – 385 б.
5. Қалиев Б. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Абылай хан атындағы ҚазМХҚ және АТУ-дің баспасы, 2004 ж.
6. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. – Астана: Елорда, 2000. – 342 бб.

ӨОЖ 82,3215

Ж. ӘБДІРАШЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Калкөз Ж.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Ж. Әбдірашев шығармашылығының көркемдік ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются художественные особенности творчества Ж. Абдрашева

Жарасқан Әбдірашев көбінесе эпиграммаларын ақын, жазушылардың сырттай байқалған әдет- дағды, мінез-құлықтары туралы жазады. Мысалы, Б.Ысқақовтың жинақ құрастырумен көп айналысатынын, Қ.Қайсеновтың алып қашпа сөзге көп елеңдемейтінін, Ғ.Қайырбековтың еңбекқорлығын, Н.Ғабдуллиннің Одақтан қол үзіп кеткенін, А.Шамкеновтың дастанға ойысып, лирикадан сырттағанын, Ә.Әшімовтың Одаққа қайта оралғанын, Т.Тобағыловтың саяқ жүретінін, М.Әбдіхалықовтың «Жұлдыздан» кетіп қалғанын, С.Оспановтың даукестігін, А.Мекебаевтың артық адамсынуын, Қ.Ілиясовтің ұрыншақтығын, С.Әшімбаевтың замандас, қаламгер туралы пікір айтпайтынын, С.Байқонов пен С.Асылбековтың әдебиетке келгенін хабарлайды.

Ж.Әбдірашевтің «Жаппар Өмірбеков пен Саттар Сейітқазинге», «Сейіт Кенжеахметов пен Көпен Өмірбековке», «Серік Байқонов пен Серік Асылбековке», сондай-ақ бір топтап жазған Мұзафар Әлімбаев, Қастек Баянбаев, Құрманбай Толыбаев, Әдібай Табылдиев, Ермек Өтетілеуов, Сұлтан Қалиевке арналған эпиграммалары бар.

Ж.Әбдірашевтің М.Қаратаевқа, С.Сматаевқа, К.Ахметбековке, К.Сегізбаевқа арналған эпиграммалары негізінен монологке негізделсе, М.Шахановқа, К.Ахметоваға, Е.Елубаевқа, А.Асылбековқа жазғандары диалогке құрылған. Эпиграммаларда халық әдебиетінің де үлгілері қолданыла береді. Мысалы, К.Өмірбековтың К.Ахметоваға арнаған эпиграммасы ауыз әдебиетіндегі бесік жырын еске түсіреді.

Жанрдың аса ықшам, қысқа болуы эпиграммадағы жеке сөз, жеке көркемдік детальге үлкен мазмұн, зор эмоционалдық салмақ беруді, аз сөзбен бай пікір, мол мағына айтуды талап етеді. Соны дәл жеткізе алатын, тиімді де орынды тіл құралдарын таба қою үшін мол тәжірибе, үлкен шеберлік қажет. Бұл орайда Ж.Әбдірашевтің бірсыпыра ізденістері бар. Мысалы, «Нысаналин Аян — аты жұртқа аян», «Әкім де (Әшімов) бір

кездері әкім болған», «Медеу аға (Сәрсекеев) Қанышты медеу көріп келеді», «Қайраттың (Жұмағалиев) қалам сілтесі — ойыны сынды «Қайраттың», «Момышұлы атанғанның емес бәрі тегіс ұлы», «Қайдасың сен Надежда (Лушникова), Қасиет қой ғажайып, болашаққа надежда, бара жатыр азайып», «Көп зерттеп Шығысты, ақындармен шығысты», «Төлеу (Шаханов) керек болады, ақы-пұлын қолма-қол төлеу керек болады» деген ұйқастар табылған каламбур. Ал Қалижан «От шашады мұртынан», Хамит — құрыққа алдырмаған Ақжал асау, Жұбанмен әзілдесу «мұртымен арыстанның ойнағандай» дегендері — бейнелі сөздер, сәтті де әсерлі теңеулер.

Ақын кейде шығармалардың атын, авторларының фамилиясын ұйқастырады. Мысалы, *Тілегенов - дүреленіп - міне келіп, Бас әріпті - аса мықты - Асановты, Төлепберген - бөлек төрден - елеп көрген, дауы түк те - жауы тіп те - Дәуітовке, Сыраған - бір адам - сырадан, Төлеген - көреген - елеген, шағын етіп - Нығыметов, алған үйіп - Серғалиев деген сияқты.*

Ж.Әбдірашев көбіне жеке ақын, жазушыларға қайырымды қабат танытып, қош көңіл білдіріп отырады. Сондықтан оның үнінің ауаны негізінен әшкерелеу емес, әзілге сүйеп наз айту, қалжыңға қарай қисайтып, «қытықтау», достық рәуіште іш тарту болып келеді.

Эпиграмманың өзегі - сөзді ойната білу, тапқырлық, қысқа да болса нұсқалық болса, осы шарттар толығымен Жарасқан поэзиясында сәтімен үйлескен. Әр қаламгердің мінезін, қасиетін дөп басып, дәл тану эпиграмма жазушыдан үлкен шеберлікті қажет етеді. «Бірде тауып, бірде қауып» айту да абырой әпермейді. Сондықтан үнемі шеберлік шеңберінен шықпай нысанға алынған кейіпкерді жете тану үшін де қырағылық пен сезімталдық қажет.

Жарасқан Әбдірашевтың эпиграммаларының «теп-тегіс, жұмыр» болып келуі ақынның тіл ме ойға жүйріктігін дәлелдей түсетін мысал. Эпиграммалардағы мінездеулер де көркем әдебиет талабына сай эстетикалық-этикалық қарым-қатынастарды естен шығармайды. Сондай-ақ әр қаламгердің өзгеден бөлекше мінезі, іс-әрекеті туралы айтыла отырып, кейбірінің айрықша қастерлер, кейбірінің өзгеге ұнай қоймас әрекеттері де көркем тіркестермен көрініс табады. Мысалы, Ө.Әбішевті

Жай уақытта - жайдары,

Жиналыста - ашулы,

Серттен тайса, хас мықты

Семсер сөзбен тіледі.

Күні жеткен «бастықты»

Күні бұрын біледі [4; 134], - деп сипаттаса, Ө.Сәрсенбаевқа

Айналасы тұрған соң сыйға тұнып,

Атақ үшін жатпайды ми қатырып.

Шамырқанған шабыттың қызуынан

Шаштың өзі қалғандай ширатылып [4; 135],

деген жолдарды арнайды. Бұл тұста Жарасқан тапқырлығы кейіпкерінің сырт бейнесіндегі ерекшелікті мінезіндегі ерекшелікпен байланыстырып бере білуінде. Белгілі ақын Қ.Бекқожин туралы:

Асыл болса — сыртынан мақтасады

Қалекең Ашуланса — мұртынан от шашады

Қалекең! Ұнадың ба — соңыра ұмытпайды Қалекең!

Сынадың ба — оны да ұмытпайды Қалекең! [4; 135], —

деп кезекті қайталау үлгісі арқылы кейіпкерінің мінезін танытады. Ақынның үлкендерге қарата жазылған эпиграммаларына кішілік ізет тән болса, құрдастарына келгенде әзілдің уыттысы мен өткірін қару қылып жұмсайды, міні болса, оны да айналып өтпейді. Темірхан Медетбековке арналған эпиграммасында оның ақындық қасиеті тайға таңба басқандай анық, дәл сипатталған:

Зымыран деген бір құс бар

Жұмыртқасы темірден».

Темірхан деген «білгіш» бар,
Темірден өлең «кемірген».
Табатын тосын түрді не,
Уақыттан, рас, ұста жоқ.
Қаламы — құрыш сүргі де,
Ал, өзі — бейне станок.
Жатқанмен өнім алынып,
Аңдаған көзге қырағы:
Тұрады көзге шалынып,
Жонылмай кеткен «брагы» [4; 216].

Нысанаға ілініп отырған ақынның шығармашылық бітімін берудегі тапқырлыққа талас жоқ. Шындығында, поэзиямызға жаңа түр әкелу жолындағы үлкен ізденісте жүрген Темірхан ақынның бұл саладағы алғашқы барлаулары түгелдей жетістікке толы деп айта алмаймыз. Соңғы жылдары «көктүріктер сарыны» түрінде жазылып жүрген өлеңдері ақынның бұл түрді тереңдей меңгергенінің, стилінің қалыптасып, шынайы шеберлікке жеткендігінің куәсі болғандығын байқаймыз.

Библиографиялық тізім

1. Дәдебаев Ж. Қазіргі кездегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.
2. Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1975. 312 б.
3. Қаратаев М. Шеберлік сыры // Көркемдік кілті – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. – 348 б.
4. Нұрғалиев Р. Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму: Монография. Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
5. Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Ғылым, 1999. – 281 б.

ӨОЖ 82,3215

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ АНТРОПОНИМИЯСЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Курбанбекова Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада қазақ және түркі антропонимиясының семантикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье раскрываются семантические особенности казахской и тюркской антропонимии

Этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық ономастикалық бағыттағы зерттеулерге негізгі арқау болып отырған этнолингвистика мен лингвомәдениеттану ғылымдары антропоэзектік парадигма аясында қалыптасып дамыды. Антропоэзектік парадигманың туындау төркіні тым тереңде жатқандығын атап өткеніміз жөн.

Себебі, тіл мен этностың, тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, сабақтастығы идеясы В.фон Гумбольдттың идеялары мен Э.Сепирмен Б.Уорфтың тілдік ықтималдық болжамымен ұштасып жатыр. В.фон Гумбольдттың пайымдауынша: “Тіл – халық рухы, халық рухы тіл арқылы көрініс табады”. Ғалым пікірінше, мәдениеттің екі түрі – материалдық және рухани мәдениеттер ізі халық тілінде сақталады; мәдениет – ұлт

нышанын танытып, тілде өз жүйесін табады; тіл – адам мен табиғатты жалғастырушы күш; мәдениет пен халықтық рух – тілдің ішкі формасына тән [11,32].

Американдық ғалым Э.Сепир әр халықтың танымдық ерекшелігі тек тілінің табиғатынан танылатын көрсетті. Тілдің бір тұғыры бар. Ол мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Ол дәстүр болып жалғасқан біздің тыныс-тіршілігіміз мүлде қабысып кеткен салт-дәстүр мен наным-сенімдерден арыла алмайды. Тілдегі лексика өзі қызмет етіп отырған мәдениетті өз қалпында көрсетеді. Ол тұрғыдан алғанда тілдің тарихы мен мәдениет тарихы жапсарлас дамиды деуге болады” [1,186].

В.фон Гумбольдттың тілдік рухы жөніндегі идеялары, Э.Сепир мен Б.Уорфтың тілдік ықтималдылық болжамы, Г.Штеинваль мен М.Лацерустың тілдің этнотанымдық мәні жайындағы көзқарастары этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың ғылыми алғышарттары іспетті.

Осы ғалымдардың этнолингвистикаға және лингвомәдениеттану ғылымдарына қатысы бар құнды пікірлерінің жалғасы кейінірек көптеген зерттеушілер еңбектерінен өз көрінісін тапты. Мысалы, ресейлік тілші – ғалым А. Потебня тіл мен мәдениет сабақтастығы жөнінде кезінде былай деп жазған: “Тіл – “халықтық рухтың” жемісі, сондықтан тіл ұлттық ерекшелікті көрсетеді; “Халық рухы” алдымен тілде, содан кейін барып әдеп-ғұрып, салт-дәстүрінде, ән өнерінде, фольклорында көрініс береді” [3,117].

XV ғасырдың бас кезеңінен бастап қалаптасқан жоғарыда аталған ғалымдардың ой тұжырымдарын XX ғасырдың 90-жылдарында В.В.Воробьев, В.Н.Телия, Е.М.Верещагин, В.Т.Костомаров, В.А.Маслованың т.б. еңбектерінде өз жалғасын тауып, дербес ғылыми пән дәрежесінде лингвомәдениеттану ғылымы қалыптасты.

Лингвомәдениеттану мен ономастиканың теориялық арқауы мен зерттеу нысаны айтарлықтай жағдайда өзектес, тамырлас болып келеді. Сондай-ақ этнос болмысын танытатын тілдік дерек көздерінің бірі – ономастикалық бірліктер екенін ескерсек, ономастикамен сабақтас болып келетін этнолингвистика екеніне көзіміз жетеді.

Этнолингвистикамен сабақтас болып келетін ғылымдарды академик Ә. Қайдар екіге бөледі.

1) Этнос тіліне жалпы қатысы бар (мәселен, мәдениеттану, этнография, этнология, дидактика т.б.) ғылымдар:

2) Этнос тілінің тілдік табиғатын айқындауға тікелей қатысты ғылымдар (мәселен, этимология, диалектология, ономастика, фразеология, паремиология, терминология, лексикография, социоллингвистика, этнолингвистика, психоллингвистика т.б.) [4,12].

Жоғарыда көрсетілген екі топтағы ғылым салаларын этнолингвистикамен байланыстыратын ұлттық мәдени мәні бар тілдік дерек көздері. Этностың тілдегі көрінісін ономастикалық лексика материалдары негізінде талдап, қарастыруға болады. Ұлттық ономастика тілдік жүйесінің ерекшеліктері “...оның қандай да бір ұлттық тілге жататындығынан гөрі ұлттық онимия пайда болған және қалыптасқан ортадағы белгілі бір этникалық мәдениеттік спецификасына негізделеді және онымен байланысты болып келеді” [5,8].

Зерттеуші В.Г.Костомаров пен Е.М.Верещагин “Ұлттық-мәдени компонент апеллативтерден гөрі жалқы есімдерге тән”, - деп тұжырымдайды [6,88].

Ұлттық мәдениеттің рухани және материалды салалары мен түрлері жалқы есімдердің этномәдени негізде қалыптасуына ұйытқы болған, сол себепті көптеген қазақ жер-су аттарының, кісі есімдерінің уәжілік танымдары мен түп-төркіні халықтың мәдени және рухани байланысында жатыр.

Қазақ тілінің ономастикалық жүйесі қазақ этносының мың ғасырлық тарихымен, мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, халықтың дүниетанымымен тығыз байланыста, сабақтастықта болып келеді. Е.Ә. Керімбаевтың пікірінше: “Әр халықтың онимиясында мәдени-тарихи ақпарат жинақталған, қоғамның мәдени тарихына байланысты жалқы есімнің ерекшеліктерін және типологиялық ұлттық мәдени өзгешеліктерін зерттеу ономастикаға түбегейлі өзгеріс әкелетін бағыт болу керек” [7,14].

Этнолингвистика мен ономастика ғылымдардың тоғысуында пайда болған, ономастика мен этнос болмысының сабақтастығын көрсететін бірден-бір әрекет – этнолингвистикалық аспект болып табылады. Сонда бұл аспектін немесе жалқы есімдерді қалпынан зерттейтін бағыт қазақ ономастикалық бірліктердің идиоэтникалық семантикасында орын алған ұлттық мәдениеттің қандай көріністерін қарастырмақ?

Зерттеуші Е.Ә.Керімбаевтің пікірінше: “Қазақ жалқы есімдерін этномәдени аспектіде зерттеу қазақ ономастикасының этнографиялық, материалдық және рухани мәдениетпен кең әрі алуан түрлі байланыстарын ашып көрсетеді. Жалқы есімдер семантикасында халықтардың жайғасқан орны мен этникалық құрамы туралы, ақпарат, материалды және рухани мәдениеті жөнінде деректер болуы, діни дүниетаным мен сенімдер, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер және халықтың әлеуметтік өмірінің басқа салаларынан хабардар ететін мәліметтер орын алуы мүмкін [8,78].

Библиографиялық тізім

1. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
2. Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері – Алматы, 2005. – 240 б.
3. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингво-концептологиялық негіздері. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2007. – 280 б.
4. Керімбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах – Алматы, 1995. – 248 с.
5. Карабулатова И.С. Русская топонимия в этнопсихоллингвистическом аспекте: автореф. д-ра филол. наук: 10.02.19. – Краснодар: Краснодар. ун-т 2002. – 9 с.
6. Крюкова И.В. Рекламное имя: от избрания до прецедентности: автореф... д-ра филол. наук. – Волгоград: ВГПУ, 2004. – 35 с.
7. Васильева Н.В. Онимический мир жаргона – М.: Институт языкознания РАН. 2001. – 20 с.

ЭОЖ 82,3215

ПОЭЗИЯДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

(З. Шүкіров шығармашылығы бойынша)

Сағындықова Б.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада З. Шүкіровтың шығармашылығы мен поэзиясындағы жаңашылдық көзқарас мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы новаторского подхода в творчестве и поэзии З.Шукурова.

Қазақ поэзиясындағы лирикалық өлеңдердің, лиро-эпикалық (баллада), эпикалық (поэма) шығармалардың романтизм мен реализм көркемдік әдістері тұтастығымен жырлануы қазақ поэзиясының көркемдік жүйесін танытып, сол поэтикалық ерекшеліктерді құрайтын ақындар шығармашылығы әлемінде Зейнолла ақынның да өзіндік үлесі айқындалады.

Ақын-жазушылардың шығармашылық өмірбаяндары – сөз өнерінің киесі қонған дара, дана тұлғалар арқылы танылатын адамзат өркениетінің сипаты.

1927 жылдың ақпан айында қазіргі Арал теңізі маңындағы «Қаратөбе» елді мекенінде дүниеге келген ол жастайынан туған халқының фольклоры мен әдебиеті мұраларына іңкәр көңілімен өсіп қалыптасқан. Арал теңізі атырабындағы ежелгі оғыз-түркі, одан бергі Алтын Орда, Ноғайлы дәуірлерінде негізі қаланған ұлттық рухани құндылықтар дәстүрі жалғыз Зейнолла ғана емес, сол аймақта туған перзенттердің барлығын да көркемдік-эстетикалық дүниетаным қуатымен баурап қанаттандырумен келеді.

Әсіресе, Аралға жақын жердегі Мырзас елді мекенінде өмір сүрген Нұртуған Кенжеғұлұлының философиялық-дидактикалық сарынды лирикалық өлеңдері, тарихи дастандары сол төңіректегі ақындық, жыршылық, термешілік өнердің берік қалыптасуына, кейінгі толқын ақын-жазушылардың қалыптасуына зор әсер етті. Бұл ойымызды Зейнолла Шүкіров дүниеге келген, шығармашылық әдеби мұрасының ұлттық және жалпыадамзаттық рухани құндылықтар қазынасына қосылуына көркемдік негіз болған Арал теңізі төңірегіндегі ақындары мұралары туралы жазылған зерттеулер шоғыры да дәйектейді [104, 105, 106, 107].

Әкесі Әнәпия «халық жауы» деген жаламен Сібірге айдалып кеткен, барлық бала-шағаның ауыртпалығы анасы Набаттың мойнына түскен отбасында мүгедектік тауқыметіне ұшыраған бала Зейнолла тағдыр тәлкегімен өмір бойы арпалысқан. Әуелде сегіз жасында түйеден құлап мертліккен оны білікті маман хирургтерге, невропатолог дәрігер-ғалымдарға көрсетуге көп жанды отбасын асыраумен арпалысып жүрген Набат ананың ешқандай мүмкіндігі болмаған [108, 194-б.].

Жүре алмай қалған Зейнолланы әуелде әжесі екі жыл мектебіне арқалап апарып оқытады, кейін қарттың олай апаруына күш-қуаты жетпейді, ал анасының бала-шағанын асыру жолындағы қара жұмыстан қолы тимейді. Осылайша бастауышты да толық аяқтай алмай, 2 сыныптық ғана білім бастауларынан хабардар болған Зейнолла өмір бойы іздену, оқу, үйрену, шығармашылық даму, қалыптасу, ақырында классикалық білім иесі деңгейіндегі тұлға дәрежесіне жетті. Өмір бойы төсекте жатып, жанашырларының арқалауымен ғана сапар шеккен ақынның классикалық білім иесі болу сырын оның шығармашылық әдеби мұрасы айғақтайды. Өмір бойы өз бетімен ізденген табиғи дарынына сай шығармашылық еңбек ерлігін жасаған ақынның тағдырын әдеби мұрасы арқылы танимыз. «Кітап жайлы жыр» өлеңіндегі Ақынның-Лирикалық қаһарманның толғаныстары өзі және өзімен тағдырлас күрескер, қайсар рухты адамдар қуатын әйгілейді:

Қай-кезде бұл өмірдің ұғып мәнін,
Қай кезде кітап оқып, сыр ұққаным.
Мың алғыс саған, кітап, қағбам болып,
Алдымда жарқыратқан үміт таңын.
Ол кезде сәби едім, сегізде едім,
Білмеймін нені армандап, нені іздедім.
Сартөсек жаттым әлсіз науқас батып,
Өмірден күдерімді тек үзбедім.
Неше іздеп достарымды алаңдағам,
Бала едім ... біреуін де таба алмағам ...
Сол күні қалың тысты ақ кітапты
Әкеліп беріп еді анам маған.
– Оқы, – деп, қойды алдыма асыл анам
Бұл кісі құрыш жүрек, батыр адам.
Тағдыры аямай-ақ азаптапты,
Бірақ ол ешнәрсеге жасымаған.
Өмірдің сонан алғаш ұғып мәнін,
Білдім мен «Құрыш қалай шыныққанын».
... Толқимын қараймын да бұл кітапқа,

Кеудемде сезіп қайта үміт таңын [91, 23-24-бб.].

Адамзат өркениеті тарихында тағдырдың қатал сынағына тап болып, өмір бойы мүгедектік науқасымен арпалысып жүрген күрескер, қайсар рухты адамдардың бар екендігі – өмір шындығының нақты көрсеткіштері. Денесін құрттар жеп жатса да шыдамын, үмітін жоғалтпаған Айуип пайғамбар, темір шынжырмен биік құзға бұғауланып, кеудесін бүркіт шоқыса да адамдарға өмір отын сыйлау жолынан айнымаған Прометей, орнынан тұра алмаса да қазақ фольклортануындағы мифология хақындағы том-том кітаптарын жазып қалдырған Серік Қондыбаев ерлігі, т.б. – күрескер шығармашылық тұлғалар тағылымы адамзат ұрпақтарының мәңгілік жолында жалғасып келеді.

Қазақ поэзиясының тарихындағы дәстүрлі ақын-жыраулардың (Қорқыт Ата, Асан Қайғы, Сыпыра, Марғасқа, Доспамбет, Жиёмбет, Үмбетей, Бұқар, Шал, т.б.) барлығы да қарапайым тұрмыс ортасындағы іс-әрекеттерімен, шығармаларымен ұрпақтарға ұлағат жолын қалдырды. Олар жеке бастарының рахатты тіршілігін ойлаған жоқ. Ақыл-ой дамуының жоғары деңгейіндегі алыптар ұлағаты ХХ ғасырдың 50–70-жылдарындағы Зейнолла Шүкіров сында қазақ поэзиясына көркем туындылар толқынын әкелген қайсар рухты ақындарымыз арқылы жалғаса дамыды.

Библиографиялық тізім

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Әл-Фараби Әбунәсір. Трактат және өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1974. – 39 б.
3. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. – 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
4. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
5. Сейфуллин С. Алты томдық толық шығармалар жинағы. – Алматы: ҚМКӘБ, 1964. – т. 6. – 456 б.
6. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
7. Әуезов М.О. Уақыт және әдебиет. – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. – 427 б.

ӘОЖ 82,3215

БАЛАЛАР ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ, ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Түлемисова Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Балалар драмалық шығармаларының қалыптасу, даму жолдары қарастырылады.

Резюме:

В статье рассматриваются пути становления, развития детских драматических произведений.

Балалар драматургиясын сөз еткенде, әрине оның бүкіл советтік драматургиядан бөліп алып қарауға болмайды. Өйткені, бүкіл совет әдебиеті сияқты балаларға арналған пьесалардың да негізгі мақсаты — совет адамдарының асыл қасиеттерін, рухани байлығын бейнелеу, Отанымыздың қуаттылығы мен ұлылығын мадақтау, жастарды соған баулып тәрбиелеу, не болмаса өмірімізде кездесетін ескілік атаулының барлығынан, жиренішті мінезден, арамдық пиғылдан әлі арыла алмай жүрген адамдардың теріс қылықтарын мейлінше әшкерелеп, одан жастарды бездіру, аулақтату.

Шығармасын балаларға арнаған драматургтеріміздің ескеретін тағы бір міндеті — балалардың жастық ерекшеліктеріне банланысты өзіне тән өзгеше қасиеттерін жете меңгеріп, дұрыс түсіну қажеттігі. Орыс драматургиясында В. Губаревтің «Павлик Морозов», С. Михалковтың «Үйге қайтқым келеді», «Қызыл галстук», Л.Гераскинаның «Кәмелеттік аттестат», В. Розовтың «Оның достары» сияқты тартымды жазылған бірнеше шығармалардың аттарын атауға болады.

Қазақ совет драматургиясы да балаларға арнап шығарма беруде құр қол емес. Ол соғыстан кейінгі жылдары балаларға тәрбиелік маңызы зор «Ыбырай Алтынсарин» (М. Ақынжанов) сияқты тарихи тақырыпқа жазылған пьесасымен қатар «Алтын сақа», «Нұрлы тас», «Әлия Молдағұлова», «Жастық», «Есірткен ерке», «Біздің Ғани» сияқты пьесалар туды. Соғыстан кейінгі жылдары бұлардан басқа да мектеп сахнасына арналған біраз пьесалар «Лениншіл жас», «Қазақстан «пионері» газеттері мен «Пионер» журналында жарық көрді. Мысалы, С. Омаровтың «Портрет», Т. Ахтановтың «Өшпес даңқ», Ш. Ахметовтың «Қолқанат» атты пьесалары 1946—47 жылдары жазылды. Бұлардың қайсысы болса да көркемдік дәрежесі төмен шығармалар еді. Сондықтан да олар театр сахнасын көре алмады. Балалар драматургиясы үшін өміріміздің барлық жақтары да таңдаулы тақырып бола алады. Оған керек образдар да, прототиптер де өзімізбен бірге өміріміздің әр түрлі саласында, мектепте де, заводта да, колхозды ауылда да коммунизм құру жолында белсенді түрде ат салысуда. Ұнамды образ да, ұнамсыз кейіпкер де олардың қайсысынан болса да типтік образ жасау мүмкіншіліктері де бізде толық бар.

Тақырып жөнінен балалар әдебиетінің ересек адамдарға арналған шығармалардан ешбір айырмасы болмасқа тиіс. Айырмасы, балаларға арнап тақырып таңдай білуде емес, соны балаларға түсінікті, ұғымды етіп, өзгеше түрде жаза білуде болуы керек. А.М.Горький айтқандай, балаларға да «сол туралы тек басқаша етіп» жаза білу керек. Орыстың көрнекті педагогі А.С.Макаренко: «Ә, дегенде балалар әдебиетінде жасқа бөліну де, балаларға арналған көркем әдебиеттің ересектерге арналған әдебиеттен айырмашылығы да тақырып, идея, мазмұн өзгешелігінде болып көрінуі мүмкін. Бірақ, балаларға арнап жазуға болмайтын тақырыпты табу қиын. Тіпті, махаббат, кәдімгі жыныс махаббатың да балаларға арналған тақырыптардан алып тастауға болмайды, ең болмағанда «ол оған үйленді, олар бірін-бірі сүйеі еді» деп суреттейтін кітапты кездестіруге болады» деген болатын. Сөйтіп, қорыта келгенде балаларға ғана арналған арнаулы тақырыпты табу қиын.

Ал, қазақ драматургиясындағы балаларға арналып жазылған, жоғарыда аталған 4-5 пьесаның әрқайсысы әр түрлі тақырыпқа құрылған. М. Ақынжановтың «Ыбырай Алтынсарин» пьесасы тарихи тақырыпқа - қазақ халқының әрі жазушысы, әрі ғалымы Ыбырай Алтынсариннің халықты ағарту жолындағы еңбегін суреттеуге арналған. Ш.Хұсайновтың «Нұрлы тасы» мектеп оқушыларының өміріне құрылған. Ал Ш.Байжановтың «Әлия Молдағұлова» пьесасында автор Совет Одағының Батыры Әлия Молдағұлованың ерлік істері мен ескен ортасын бейнелеу арқылы советтік патриотизм идеясының сарқылмас ұлы күшін көрсетуді мақсат еткен. М. Ақынжанов пен Қ.Бадыровтың «Алтын сақа» пьесасы халық ертегісінің негізінде, фольклорлық аңызға негізделген.

Тартыссыз драматургия болуы мүмкін емес. Қандай да драмалық шығарма болсын ол тек шиеленіскен күшті конфликтіге құрылуы тиіс. Олай болса, тартыссыз балалар драматургиясы да болмауы керек. Кайта, балалар драматургиясында ескі мен жаңаның, надандық пен әділеттің көріністері өте айқын суреттелуі тиіс. Күшті конфликтіге құрылған балалар шығармасы орыс драматургиясында, әсіресе, соңғы жылдары аз туған жоқ. С.Михалковтың «Үйге қайтқым келеді», А.Гераскинаның «Кәмелеттік аттестат», М. Бараташвилидің «Инелік» атты т.б бірнеше пьесалар республикамыздың балалар театрында қойылды. Сол сияқты жастар өмірінде кездесетін олқылықтардың бір көрінісін суреттеуге арналған Василь Минконың «Фамилиясын атамай» пьесасы т.б. Бұлардың

кұндылығы - оқиға желісі күшті өмір конфликтісіне құрылуында, өміріміздегі кездесетін ескі қалдықтардың барлық түрін сатираның өткір түрімен өртеуінде. Балалар драматургиясы дегеніміз пьеса кейіпкерлерінің барлығы түгелдей балалар болуы керек деген сөз емес.

Балалардан басқа ересек адамдардың да іс-әрекеттері сөз болып, олардың типтік образы жасалынуы мүмкін. Қазіргі орыс драматургиясындағы балаларға арналған шығармаларда тек қана балалар қатысып қоймайды. Әңгіме көбінесе олардың ұстаздары, ағалары, ата-аналары, мұғалімдерінің образын суреттеу төңірегінде болады. Мысалы, С. Михалковтың «Үйге қайтқым келеді» пьесасында-майор Добрынин, А. Симуковтың «Воробьев таулары» пьесасындағы мектеп директоры Громадин, В. Розовтың «Өмір өткелдері» - атты пьесасындағы қарт оқытушы Елизавета Максимовна Павлованың образдары айқын дәлел бола алады. Сол сияқты «Ыбырай Алтынсарин» пьесасы да тарихи тақырыпқа жазылғанымен балалар драматургиясына қатысы бар, балаларды коммунистік рухта тәрбиелеуде, қазақ халқының тұңғыш ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің - өмірімен, творчестволық еңбегімен таныстыруда елеулі маңызы бар пьеса. «Ыбырай Алтынсарин» пьесасында автор шын мәнісіндегі өмір тартысын шебер суреттей алған. Мұнда Ыбырай бастаған өсіп келе жатқан прогресшіл күш пен Найзағара бастаған озбырлық пен зұлымдық күші күреске түседі. Пьесаның алғашқы актысында-ақ шиеленісе бастаған бұл жай оқиға аяқталғанға дейін заңды дамып, орынды шешіліп отырады. Барлық іс-әрекет, тартыс-талас нанымды түрде көрсетіледі. Ыбырай ескі күшпен күрескенде жалғыз емес, оны жақтаушы күш - халық. Ыбырай барлық уақытта да өзінің халқына сүйенетіндігімен мықты.

Библиографиялық тізім

1. Қабдолов З. Тандамалы шығармалар -Алматы: Жазушы, 1983. -12 б
2. Әлімбаев М. Берен талант Бердібек //Халық кеңесі. 1994. 3 тамыз.
3. Рүстембекова Р. Алпысыншы жылдар әңгімелеріндегі кейбір стильдік ізденістер - Алматы: Ғылым, 1974. - 285 б.
4. Нұрқатов А. Идея және образ -Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962. -85 б.
5. Қирабаев С. Балаларға арналған әңгімелер //Лениншіл жас. 1953. 12 июнь.
6. Бердібаев Р. Өмір ізімен //Жалын. 1978. № 6, -129-137 б.
7. Қирабаев С. Балаларға арналған жинақ //Лениншіл жас. 1951. 17 қаңтар.
8. Кәкішев Т. Жас жүрек албырт... алды-артынды абайлап ал. //Лениншіл жас. 1963. 20 октябрь.

ӘОЖ 82,3215

БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ, СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түлемисова Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада балалар драмалық шығармаларының қалыптасу, даму жолдары қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются пути становления, развития детских драматических произведений.

Балалар әлемі - өзіндік ерекшеліктері мол, күрдеді де қызықты әлем. Сол әлемге еркін еніп, небір нәзік сыр-сипаттарды сезімталдықпен танып, зерделілікпен зейін салу, зергерлікпен бейнелеу - қаламгерлер қауымы үшін үлкен сын. Одан өту үшін «Балалар жазушысы боп туу керек». Өйткені, балалардың ойлауында, дүниені тануы мен араласуында өзгеше сипат бар. Соны түсіну, әрі балғындар риза болатындай бейнелеу - шеберлік. Тегінде өмір, орта атты үлкен ұяда неше алуан нәрсе болуы мүмкін. Әдебиет соларды қалай көрсетеді, нені көрсетеді, дәуір, замана сырын қалай бейнелейді деген мәселенің әрқашанда күн тәртібінен түспеуі де сол себептен. Көзі жаңа ашылған қайнардың қай арнаға бет алуы — ағысты мөлдір өзенге ұласуы, немесе су аяғы құрдымға кетуі табиғаттың ықпалына байланысты. Оң-солын танып үлгірмеген, өмірдің ұзақ жолына түсіп, жан-жағына аң-таң болып қарайлап келе жатқан бала үшін де әдебиеттің рухани-эмоциональдық әсері сол секілді ерекше. Қалыптасқан іргелі дәстүрдің тарихи-тәжірибесінен тамыр алған әдебиеттің, реализм, романтизм әдебиетінің уақыт сырының нақты да тірі куәсіндей образдары балалар үшін шындықтың өзіндей нанымды, әрі ерліктің, патриоттық пен адамгершіліктің жан сүйсінер жайсаң өнегесіндей. Өмірдің өзінен алынған өнеге қашанда өрендерді өрге бастаса керек.

Балалар үшін әдебиет тек қана рухани азық — базарлық болып қана қоймай, рухани тәрбиеші де болса, қадірі арта түспек. Осы ыңғайда орыс совет әдебиетінің, шетелдердің прогресшіл бағыттағы озық, ойлы әдебиетінің де игі ықпалы болғанын атап айту жөн. Мәселен, Аркадий Гайдардың «Мектеп», «Тимур және оның командасы», Николай Носовтың «Көңілді семья», «Витя Малеев мектепте және үйде», секілді шығармаларының әсері төл әдебиетіміздегі мектеп өмірін өзек еткен әңгіме, повестерден аңғарылса, Жюль Верннің «Капитан Гранттың балалары», «Он бес жасар капитан», Даниэль Дефонның «Робинзон Крузо», Марк Твеннің «Том Сойердің таңғажайып істері», «Гекльбери Финнің басынан кешкендері». Чарльз Диккенстің «Оливер Твисттің басынан кешкендері» тәрізді кітаптары әдебиетімізде қызықты хикаялар (приключение), фантастика жанрларының тууына өзіндік себін тигізбеді деу қиын. Бұл, арқылы әрине, аталған шығармалардың айна қатесіз екінші бір нұсқасы, солардың сыңарындай туындылар дүниеге келді деуден аулақпыз.

Мәселе түйіні — көркемдік дәстүрлердің әр ұлт әдебиетінде тармақтала жалғасын табуында.

Соңғы жылдардағы қазақ совет балалар әдебиетіндегі жанрлық-көркемдік жаңалықтар дегенде де ең алдымен сол қызықты хикаялар (приключение), бадалар фантастикасы жанрларының дүниеге келуін айтамыз. Мәселен, жас фантаст Рысбек Баймахановтың «Шайтанқұмда жоғалған бала» атты кітабындағы осы аттас фантастикалық әңгімесінде туған жердегі құмда келе жатқан баланы аяқ астынан құм жұтып қояды. Әрине, құмға ертегідегідей жан бітіп кеткен жоқ. Бірақ сол бала аяқ басқан тұста құмның тұңғыық тартатын қасиеті бар. Мұның бәрін автор балғын оқырманын сескендіру үшін әңгімелемейді, қайта жаратылыстың осындай жұмбақ, құпия сырын ашуға ынталандырып, батылдыққа баулу үшін суреттейді- Мамандығы физик,- жас ғалым-фантаст Рысбек Баймаханов ғылым жұмбағын, дәлірек айтсақ, ғылыми гипотезаны өзіндік ой, позиция айту үшін ұтымды пайдалана білген.

Бұл ыңғайда фантастика саласындағы ізденістер Абдулхамид Мархабаевтың «Арал әуендері», Төлеш Сүлейменовтың «Күн сынығы» кітаптарынан да аңғарылады.

Соңғы жылдары балалар әдебиеті саласына қызықты хикаялар жанрының қанат жая бастауы — қуанарлық жай. Қызықты да күтпеген оқиғалар, тосын шешімдер, шиеленіскен түйіндер жас оқырманды әрқашан қызықтырып, олардың тапқырлыққа, батылдыққа, жігерлілікке баулитыны, қиялын қанаттандыратыны белгілі. Шым-шытырық сюжеттік желілер, соған орай ашыла түсетін күрделі характерлер тағдырлары мен табиғаты балалар ойын шынықтыра түсуге қалай да өзіндік себін тигізбек. Тек шиеленіскен сюжеттік желілер жасау өмір, характер күрделілігін танытудан гөрі автордың өз қиялына өзі тым елігіп кетіп, қолдан тудырғай құйтыркысы болмасын деңіз. Ал, белгілі бір ұнамды ой

айтуға бағытталған шұрайлы шығарма баланың «басын қатырмайды», қайта оның көзқарасы қалыптасуына әсер етіп, арман-қиялына, қимыл-әрекетіне түрткі болады.

Осы тұрғыдан қарағанда Сайлаубай Жұбатыровтың «Алыстағы аралдар» кітабына енген кітап аттас повесі — көңілдеп шыққап сәтті барлау. Оқушы балалардың алыстағы аралға бет алуы, қиыпдықтан мойымай, қажырлылық, тапқырлық көрсетуі көңілге біршама жылы әсер қалдырады. Рас, Жюль Верннің «Он бес жасар капитанын» еске салатын ұқсастықтар да бар. Екі шығарманың да орталық кейіпкерлері — балалар, екеуінде де теңіздегі дауыл, балалардың батылдықтары суреттеледі. «Он бес жасар капитанда» шым-шытырық оқиғалардың тууына себепкер әлеуметтік жағдайлар, қоғамдық-саяси қайшылықтар болса, «Алыстағы аралдарда» қызықты оқиғалар балалардың құштарлығына, құмарлығына ғана байланысты өрбиді. Бұл арада біз Сайлаубайды атаңты жазушының шығармасын мысалға келтіре отырып, өмір айдынының тереңіне бойламай, бетінде қалқып жүрсін деуден мүлдем аулақпыз.

Библиографиялық тізім

1. Қабдолов З. Тандамалы шығармалар -Алматы: Жазушы, 1983. -12 б
2. Әлімбаев М. Берен талант Бердібек //Халық кеңесі. 1994. 3 тамыз.
3. Рүстембекова Р. Алпысыншы жылдар әңгімелеріндегі кейбір стильдік ізденістер - Алматы: Ғылым, 1974. - 285 б.
4. Нұрқатов А. Идея және образ -Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962. -85 б.
5. Қирабаев С. Балаларға арналған әңгімелер //Лениншіл жас. 1953. 12 июнь.
6. Бердібаев Р. Өмір ізімен //Жалын. 1978. № 6, -129-137 б.
7. Қирабаев С. Балаларға арналған жинақ //Лениншіл жас. 1951. 17 қаңтар.
8. Кәкішев Т. Жас жүрек албырт... алды-артынды абайлап ал. //Лениншіл жас. 1963. 20 октябрь.

ӘОЖ 82,3215

Х.ЕСЕНЖАНОВ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР БЕЙНЕСІ

Турлыбаева А.А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Х.Есенжанов романдарындағы тарихи шындық және дәуір сипаты қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается историческая реальность и характер эпохи в романах Х. Есенжанова.

Жайық өңірі – Қазақстандағы Россияға ерте бет бұрған өлке. Сондықтан да ондағы қазақтардың орыспен қарым-қатынасы ерте басталды. Қазақ байлары ел билеушілері патша әкімдеріне сүйеніп, қалың еңбекші қауымды шектен тыс қанаудың озбыр үлгілерін көрсетті. Осының бәрі бұл өлкеде таптық жіктеушілікті ерте танытып, таптар арасындағы қақтығыстарды туғызды. Революция мен азамат соғысы жылдарында да дәуірдің әр қилы аласапыран құбылыстары осы өлкеде тоғысып, өзгеше көрініс тапты. Алайда осы бір тарихи құбылыстар әдебиет бетінде бейне таппай келген еді. Хамза романдары осы олқының орнын толтырып, Жайық бойындағы елдің революция қарсаңындағы өмірін, революцияға келу жолын, ондағы азаттық идеяларының тарауын, ауылды советтендіру кезіндегі тап тартысының әр қилы шындығын эпикалық тұрғыда суреттеп берді. Оның

кейіпкерлері де бір кітаптан бір кітапқа ауысып, революциялық күрестің ұзақ жолын өтеді, сонда шындалады, есейеді.

Халықтың революцияға келу жолы, оны қабылдауы даңғыл болмағаны, қияметі мен қиыны көп жол болғаны әдебиеттен де, тарихтан да белгілі. Жайық өңірі қазақтарының өмірі де осыған ұқсас. Феодалдық-патриархалдық қоғамның мешеу түсінігімен революцияны қабылдау төменгі тапқа қандай қиындыққа түссе, үстем таптың өкілдері мен олардың ішінен шыққан ұлтшыл оқығандар үшін тарих сахнасынан кетуі де ауыр болатын. Революциялық жаңалық қазақ аулына осындай екі жакты қиыншылықты біртіндеп жеңе, қирата кірді. Дәуірдің осы бір өктем шындығының заңды жолын бұрмаламай, оңай схемаға салмай, диалектикалық даму тұрғысынан байсалды шеберлікпен шешуші – Хамза романдарының елеулі табысы.

Революциялық күрестің он жылдан астам уақыт ішіндегі ірі-ірі кезеңдері уақиғаларын желілеп таратып, автор оның суреттерін көп салалы кеңдікпен, тарихи материалды мол қамтыған қарымдылықпен бейнелеген. «Ақ Жайық», «Көп жыл еткен соң», «Ағайынды Жүнісовтер» романдарында революциялық дәуірдің талас-тартыстары, ел өміріндегі шиеленіс, саналы азаматтардың азаттық үшін күресті бастап шығуы, ақтар мен ұлтшылдарға сүйенген байлардың кертартпа әрекеттері, орыс болыпевиктерінің қазақ халқының бостандық күресін қолдауы мен патша әкімдерінің жендеттік айла-тәсілдері, ауылдағы тап тартысы, дала табиғатының әсем суреттері мен ел тіршілігі, халықтың әдет-ғұрпын, салт-санасын көрсететін картиналар оқырман көз алдынан тізбектеліп өтеді. Жана өмір үшін күресте жалынды, жарқын бейнесімен көзге түскен ерлермен де, қарсы топтың адамдарымен де, ел ішіндегі әр қилы типтермен де, осы уақиғалар тізбегінде танысамыз.

«Оралда бірінші Совдеп құрушылар Петр Дмитриев, Бақытжан Қаратаев, Павел Червяков, Петр Парамонов, Мендікерей Ермағамбетов, Әбдірахман Әйтиев, Иван Белан - өмірде болған адамдар.

Автор олардың бейнелерін тарихи деректі шындықтың шеңберінде көркемдік құралдармен сырлап жеткізген. Сондықтан аталған образдарда әрі шыншыл дәлдігімен де, көркемдік жинақтылығымен де нанымды.

Хакім Жүнісов – үш романға да ортақ бас қаһарман. Мұның бойында дәуірдің ерекшеліктерін жинақтау сипаты молырақ байқалады. Басында саясаттан өзін аулақ ұстауға тырысқан жас жігіт аласапыран күрес заманында революция жағына қалай шығып кеткенін байқамай қалады. Жасынан адалдық, шыншылдық жолында өскен жасты осы адамдық қасиеттер үшін тартыс саяси күрес жолына әкеледі. Революциялық өзгерістер оның дүние танымын өзгертеді. Хакімнің оқиғалар тізбегінде оңы мен солын танып, есеюі, саяси күрес жолынан өтуі, кейін саналы азамат болып, білімді заң қызметкері есебінде ауылдағы советтік шараларды жүзеге асыруы, әділет үшін гуманистік күресі – аталған романдардың негізгі өзегі. Әуелде өзі де жас, ісі де ширамаған Хакім соңғы романдарда күрес жолынан өткен тәжірибелі жігіт ағасы есебінде ауылдағы тап күресінің басы-қасында болады. Оған ілесе есіп келе жатқан жаңа ұрпақ – жастар тобы (ішінде өз інілері Әлібек пен Әділбек бар) көрінеді» [1, 368].

«Ақ жайық» романында сәтті көркем бейнелердің ірісі де, осы Хакім образы. Хамза Есенжанов оның сыртқы келбетін түр-түрпатынан бастап, ішкі жан дүниесінің ағым сырларына дейін суреттеп отарыды. Сондықтан да бұл қаламгердің ірі табысы ретінде сыншылар мен зерттеуші ғалымдар тарапынан үнемі аталып келеді» [1, 58].

Библиографиялық тізім

1. Ахтанов Т. Бес томдық шығармалар жинағы. V т. –Алматы: Жазушы, 1985.
2. Серікқалиев З. Тағдыр. / Кітапта: Есенжанов Х. Жүнісовтер трагедиясы. –Алматы: Жалын, 1990.
3. Қаратаев М. Ізденіс іздері. Әдеби сын. –Алматы: Жазушы. 1984.
4. Жұмалиев Қ. Стиль өмір ерекшелігі. –Алматы: ҚМКӘБ, 1967.
5. Елеукенов Ш. Қазақ романы және қазіргі дәуір. –Алматы: Жазушы. 1968.

САНАДАҒЫ САНДАРДЫҢ ҚҰПИЯЛАРЫ

Мергенбаева А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Қазақ тіліндегі сан атауларының зерттелуі мен танымдық сипаты қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается изучение и познавательный характер числительных в казахском языке.

Қазақ – ежелден ырымшыл халық. Кейде ырымдары дәл кеп жатса, кейде қырын кететін тұстары да болды. «Үш», «төрт», «бес», «жеті», «тоғыз», «он үш», «қырықты» қасиетті деп есептеді. Кейбір ғалымдар «бір» санын да осы қатарға енгізіп жүр.

Адам кездейсоқ құлап, сүрініп қалса, жерге үш рет түкіріп, ұшықтаған, садақаға жеті теңге берген. Жұма сайын тоғыз шелпек пісірген. Нәрестені қырық қасық суға шомылдырып, қырқынан шығарған. Қызға қырық үйден тыю салған. Осылардың барлығын жастайымыздан құлағымызға сіңіріп өссек те, олардың шығу тегіне тереңірек үңіліп көрген емеспіз. Сондықтан біз зерттеудің жұмысымызда осы «киелі» деп жүрген сандардың «сиқы-рына» тоқталғанды жөн санадық. Мысалы, “Бір” тұтастықты, солтүстік халықтарында құдай, жарық немесе күн, тіршілік көзі дегенді білдіреді. Ал Пифагор бойынша, бір саны даналық нышаны ретінде саналады. Бір - жалғыздықтың белгісі [12; 91-б.]. Бұған біздің тіліміздегі «бір Алла» тіркесі мысал бола алады:

Бір Аллаға сыйынып,

Кел балалар оқылық....

Қазақ халқының танымында бір саны – даралықты, жалғыздықта ғана емес, бірігейлікті де білдіреді. Мәселен, бір де болса, бірегей; мыңнан біреу [1; 17-б.].

Қ.Т.Қайырбаева “Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні” атты диссертациясында сандар символикасы жайлы былай дейді: “Бір саны бұл белгілі бір бүтіндік, бірлік және өркениеттік, абсолюттік тыныштық, өмір емес бұл тек Алла мен Ғарышқа тән. Бұл сөзімізге тіліміздегі бір құдайға сыйынды; бір түндік астында түтін түтетті; бір тоға; сегіз қырлы бір сырлы; бір сөзді; бір қалыпты; бір кіндіктен; бір бет; бір бейілді; бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарды; он сегіз мың ғаламды бір тарының қауызына сыйғызу т.б. тіркестері дәлел. Соңғы тіркестегі “он сегіз мың ғалам” әлемдегі барша тіршілік” дегенді аңғартатыны белгілі. Басқаша айтсақ, барша дүниені бір тарының қауызына сыйғызу Алланың құзырында дегенді білдіреді. Мысалы:

Қайғылы менің көңілім тола ма екен,

Алланың сызығы екі бола ма екен!..

Бір саны тілімізде Алла сөзімен ғана тіркескенде жалғыздық деген семантикаға ие, ал адам баласына қатысты болғанда оңды әрекет ретінде түсінілмейді. Сондықтан қазақ: “Жалғыздық бір Аллаға жарасқан” - дейді. Жаратқан иемізді атамыз қазақ кейде “Қақ” деп те атайды:

Өзі қақтың жолында Он сегіз мың ғаламның,

Он бесі бар қасында

Жеті Кәміл бабасы

Келді жетіп қасына (“Қобыланды батыр”).

Қазақта “Әліпті таяқ деп білмейді” деген сөз бар. Бұндағы “таяқ” - әліпбидің бірінші әрпі. Мұд аАлланы тану мағынасы орын алған [14; 77-78-б.]. Кейбір сандардың құпия мағынасы жоғалғандығын естен шығармағаны-мыз абзал. Фразеологиялық бірліктерде,

мақал-мәтелдерде, жұмбақтарда, ырым-жораларда, ойындарда және т.б. сандардың семиотикалық киелі мағынасы кодталады. Мысалы, құмалақ ашу дәстүрінде “...тіршілік болмы-сының сандық-сапалық қасиеті 41 құмалақтың ашылу тәртібімен толық үйлеседі. Қырық бір құмалақ о баста тек бал ашу құралы емес, сонымен бірге адамзат әлемін, тәңірлер мен аруақтар әлемімен гармониялық үйлесім түзетін таным кілті болғанға ұқсайды” [1; 3-б.].

Қазақ ауыз әдебиетінде «үш» – өте қасиетті сан, бұл санның ерекше саналуы көнеден келе жатыр. Бұл сан халқымыздың ұлттық болмысына, санасына, салт-дәстүріне әбден сіңіп кеткен. Және «үш» санының халықтық шығармаларда, фольклорлық мұраларда өз көрінісін, айрықша қолданыс тапқанын «Жүсіп – Зылиқа» дастанынан да көреміз. Шығармада Зылиханың Жүсіпті түсінде көріп ғашық болғандығын: Жатады үш күн, үш түн тағам татпай, Бір ауыз еш адамға жауап қатпай. Әйтеуір тіршілік бар, рахаты жоқ Аһ, дейді анда-санда тыныш жатпай, – деп суреттейді. Жүсіп Зылиханың түсіне үш рет кіреді. Жалпы дастанның бойында үш саны он бір жерде ұшырасады екен [1, 184-б.]. Сонымен қатар қайтыс болған адамның “үшін беру” деген ұғым қалыптасқан. Мұны ғылымда былайша түсіндіреді: адам өлгеннен кейін денеден бөлініп шыққан шыбын жан тәнді қимай, үш күнге дейін оны айналып жүреді екен. Және өлі денедегі биологиялық процестер әлі үздіксіз жүріп жататындықтан, осы кезде адамның сақал-мұрты, шашы, тырнақтары өседі. Молда өлген адамның денесін жуып, жаназа дұғасын оқығаннан кейін барып ғана жан тәнмен толық байланысын үзіп, тәннің сезімталдығы толығымен доғарылады екен [1, 27-б.].

Библиографиялық тізім

1. Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. -140 б.
2. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. - Алматы, 2001. № 4. -39-43-б.
3. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. – Алматы, 2004. -228 б.
4. Раев Д.С. Қазақтың шешендік өнері: философиялық пайымдау. – Алматы, 2001. - 228 б.
5. Қайдаров Ә. Этнолингвистика негізі. - Алматы: Ана тілі, 1998. — 15-б.

ӘОЖ 82,3215

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН АТАУЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Мергенбаева А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Қазақ тіліндегі сан атауларының зерттелуі мен танымдық сипаты қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается изучение и познавательный характер числительных в казахском языке.

Ана тіліндегі киелі сандарға ғалымдар тарапынан этнолингвистикалық тұрғыдан түсінік беріліп, олар этнолингвистика және мәдениеттану ғылым-дары тұрғысынан түбегейлі зерттелмеген.

Этнолингвистика лингвистика ғылымының соңғы 30-40 жылдарында зерттеу жағынан қолға алына бастаған жас сала. Бұл - тіл мен этностың даму тарихын, халықтың талай ғасырдағы тағылымын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін зерттейтін ғылым саласы. Тілдік зерттеулердің антропоэзектік бағыты лексикалық құрамдағы түрлі ұғымдардың этномәдени ерекшеліктерін қарастырады.

Лексемаларды этнолингвистикалық бағытта зерттеуде этнос пен оның тілі арасындағы қарым-қатынастарға баса назар аударылады, себебі «Этнос және оның тілі біртұтас, өзара тығыз байланысты, тілдің тек сол этностың қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір-тіршілігінің, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойында сіңіріп, ата мұрасын асыл қазына ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар» [5]. Этнолингвистикалық бағыт тілдік құбылыстарды зерттеудегі әлі зерт-телмеген лексикаларды толық қарастыруды көздейді. Этнолингвистикалық зерттеулер XX ғасырда басталғанымен, классик лингвистердің еңбектерінде одан бұрын да қарастырылған. Тіл мен мәдениеттің байланысы туралы мәселелер М.Қашғари, А.Навои, В.Гумбольдт, Л.Вайсгербер, тағы басқа атақты адамдардың еңбектерінде қарастырылды.

Академик Ә.Т.Қайдар қазақ этнолингвистикасының негізін салды. Е.Жанпейісов, М.М.Копыленко, Н.Үәли, Ж.А.Манкеева, А.Ж.Мұқатаева, Қ.Ғабитханұлы, Н.Оңғарбаева және тағы басқалар оның шәкірттері ретінде танылды. Олардың еңбектерінде тілдік материалдар этнолингвистикалық жағынан жан-жақты зерттелген. Киелі сандар ұйытқы болған фразеоло-гизмдер этнолингвистикалық зерттеулердің басты нысаны болған. Академик Ә.Т.Қайдар этнолингвистика ғылымы жөнінде былай дейді: «Этнолингвистика — этностың инсандық болмысынан туындап, санасында сараланып, тарихи жадында сақталып, тіл арқылы ғасырлар бойы қалыптасып, қорланып, рухани мәдени мұра ретінде атадан балаға, әулеттен нәсілге үзілмей ауысып келе жатқан дәстүрлі мирасты жаңғыртып, жан-жақты зерттеп, танымдық мәнін ашып болашақ ұрпаққа ұсыну мақсатына байланысты дүниеге келген тіл білімінің күрделі де құнарлы саласы» [5], — деген нақты, әрі тұжырымды анықтама береді.

Американдық ғалым Э.Сепир «Тіл» деген еңбегінде: «Тілдің бір тұғыры бар... ол мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Атап айтқанда, ол дәстүр болып жалғасқан, біздің тыныс-тіршілігімізбен мүлде қабысып кеткен салт-дәстүрлер мен наным-сенімдерден айрыла алмайды. Тілдегі лексика өзі қызмет етіп отырған ұлттың мәдениетін сол қалпында көрсетіп береді, осы тұрғыдан алғанда, тіл тарихы мен мәдениет тарихы параллель, қатар дамиды» [6], — дейді.

Л.Р.Палмердің пікірінше, тілдің тарихы мен мәдениет тарихы бір-бірімен тығыз байланысты, олар біріне-бірі дәлел болып, бірін-бірі түсіндіреді [7].

Сан атауы сәбидің ана құрсағында болу уақытымен байланысты ерекше қолданысқа ие болған. Сандар адам өмірінде ерекше қызмет атқарады. Олар уақыт, көлем өлшемі ретінде ерекше қызмет атқарады. Мәселен, бұрын апта бес күннен тұрса, бертін келе жеті күннен тұратын болды.

Сан атаулары фразема жасауда ұйытқы сөз ретінде көп қолданылады, қазақ тіліндегі салт-дәстүр, әдет-ғұрып, діни наным-сенімге байланысты тұрақты тіркестер біздің тіліміздің байлығы болып саналады. Кейбір сан есім-дер сандық мәнімен қатар басқа да мағынада қолданылуымен ерекшеленеді. Дүниетанымға байланысты қолданылатын тұрақты тіркестер жыр-дастандар-да, салт-дәстүрлерде аңыз-әңгімелерде көптеп кездеседі. Бұл құбылыстың тарихы арыда жатқаны анық.

Сан есімдер (екі, төрт, бес, алты, сегіз, елу, жүз, мың т.б.) фразеоло-гизмдер мен мақал-мәтелдерде әр түрлі деңгейде қолданылады. Мәселен, *қырық* кісі бір жақ, *қыңыр* кісі бір жақ; *қырқынан* шығару; *қырықтың бірі* қыдыр; *елу* жылда ел жаңа, *жүз* жылда қазан, *отыз* тістен шыққан сөз, *тоғыз* рулы елге тарайды; тойған үйге *тоғыз* бар; *тоғыз* саққа жүгірту; *тоғыз* тарту (сый); *тоғыз* жолдың торабы; *қырық жеті* (қалың мал); *жеті* қазына; *жеті* өлшеп, *бір* кесу; *жеті* атасына бітпеген; *жеті* атасын білмеген мұрт

(құл); *алты* ай баққан арықты, *бір* күн ұрынған өлтірер; айдағаның *бес* ешкі, ысқырығың жер жарады; *бес* аспап; *бес* арыз; *бес* саусақ бірдей емес; *төртеу* түгел болса алар, *алтау* ала болса алдырар; Ердің *екі* сөйлегені өлгені; *үш* нәрсе тұрақтамайды: *бірі* - саудаға түспеген мал (дүние), *екіншісі* - таласқа түспеген ғалым, *үшіншісі* - саясаты жоқ патша; жыланды *үш* кессе де, кесірткелік әлі бар және т.б. сан есім құрамында бар тұрақты тіркестер тілде тұтас күйінде жұмсалады.

Киелі сандар туралы пікірлерде бірізділік жоқ. Мәселен, І.Кеңесбаев қасиетті сандардың қатарына «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандарын жатқызса [8], Қ.Ғабитханұлы «үш», «жеті», «тоғыз», «он екі», «қырық» сан есімдерін атап көрсетеді [9; 110]. Мұндай жағдайларды аңыз-әңгімелерден, жыр-дастандардан, салт-дәстүрлерге қатысты қолданыстардан байқауға болады.

Киелі сандардың қолданыс аясы қазақ халықтың таным-түсініктерімен байланысты қалыптасқан. Оларды тіліміздегі тұрақты тіркестерден, фразеологизмдерден, мақал-мәтелдерден көруге болады.

Мақал-мәтелдер тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні ретінде қоғамдық құбылыстарды, халық өміріндегі әрқилы кезеңдерді бейнелейтін, ойды жеткізетін, мән-мазмұнға бай дайын бірліктер.

Халық көңілге түйгенін мақал-мәтел ретінде өз ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған.

Библиографиялық тізім

1. Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. –Алматы: Ғылым, 1998. -140 б.
2. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. - Алматы, 2001. № 4. -39-43-б.
3. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. –Алматы, 2004. -228 б.
4. Раев Д.С. Қазақтың шешендік өнері: философиялық пайымдау. – Алматы, 2001. - 228 б.
5. Қайдаров Ә. Этнолингвистика негізі. - Алматы: Ана тілі, 1998. — 15-б.

ӘОЖ 82,3215

ТАРИХИ РОМАН ТАБИҒАТЫ

Мырзағали М.М.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Тарихи романдағы тарихи тұлғалар тағдыры және көркемдік жинақтау мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются судьбы исторических личностей и проблемы художественного накопления в историческом романе.

«Роман» деген сөз дейді Пушкин, ойдан өрбіте баяндалған тарихи дәуір ұғымын береді. Белинский де романды «жаңа дәуір эпопеясы» деп түсіндірген болатын. Ал дәуірлік шындықты көркемжинақтау үшін жекелеген адам тағдыры жеткіліксіз, әр алуан әлеуметтік топтардың қым-қиғаш күрделі қарым-қатынастары, олардың мақсат-мүдделеріндегі бірліктер мен қарама-қарсылықтар, өмір тіршіліктеріндегі өзекті оқиғалар мен кезеңді құбылыстар кең қамтылып, терең тұтастырылуға, сол арқылы жалпы

қоғамдық дамудың заңдылықтары танытылуға тиіс. Романның көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы орасан күрделі болу себебі де осыған байланысты.

Романның туу тарихын топшылаудағы әр тарап пікірлерді өз алдына қойғанда, дәл осы атаудың шығу тегінің өзін әркім әр түрлі пайымдайды: біреулер орта ғасырдағы эпикалық шығармалардың роман (*conte roman*) тілдерінде жазылуына байланыстырса, енді біреулер көлемді эпостың көне-дүниедегі Рим (*Roman*) сұлулығына ұқсастығынан пайда болған термин деседі.

Романның тууы туралы пікірлер де әр тарап: біреулер бұл жанрдың алғашқы белгілерін антик дәуірінің аяқ жағынан тауып жатса, біреулер көне шығыс әдебиетінен іздейді де, енді біреулер Орта ғасырдың рыцарьлық эпосынан өрбітіп шығарады. Ал роман теориясы мен тарихына соңғы кезде көбірек үңілген В.Кожинов болса, әлгі пікірлердің бәріне қарама-қарсы, бұрыннан келе жатқан “дәстүрлерді роман белгілі мағынада тіпті жоққа шығарып, өз бетімен оқшау, осы күнгі өмірдің түп-тура өз топырағынан өсіп-өнді деген жаңа концепция ұсынады. Мұндағы мақсат - жанрдың тууын әлдебір *пішіннің пішінге көшуі* тәрізді тайыз ұғынбай, терең *мазмұн метаморфозасы* ретінде парықтау.

Сөз жоқ, романның тууы - кездейсоқ құбылыс емес, жалпы қоғам өмірі мен адам тағдырының тарихи өзгеру заңдылықтарына тығыз байланысты нәрсе.

Романның даму жолдары - өз алдына жеке тарих болса, сол тарихтың кезең-кезеңдерінде туып, қалыптасқан жанрлық түрлері тағы да көп. Орта ғасырдың “Тристан мен Изольдасынан” Ояну дәуірінің “Таргантюа мен Пантагрэліне” келетін рыцарьлық эпостың бар бұралаңын түгел қозғамай-ақ, М.Сервантестің “Дон Кихотындағы” серілік сипатты айтқанның өзінде біраз шежіре шерткен болар едік. Бірақ бұл - әдебиеттің теориясы емес, тарихына қатысты әңгіме.

Сондықтан біз романның әр тұстағы жекелеген жанрлық үлгілері ретінде Лесаж ден қойған *плуттық* роман, Дюма-көп жазған *авантюралық* роман, Вальтер-Скоттан басталатын *тарихи* роман, Бальзактан былайғы *психологиялық* роман, Жюль Верн өрбіткен *фантастикалық* роман, Чернышевский туғызған *публицистикалық* роман... болғанын атап қана тынамыз. Өйткені романды бұлайша түрлендіріп, әр түріне мінездеме беріп түгесу тіпті мүмкін емес. Түрлер шексіз; туған үстіне туындай береді. Мәселен, бір ғана Б.Томашевскийдің өзі утопиялық роман, семьялық роман, мешандық роман, бульварлық роман, роман-күнделік, роман-фельетон... деп жіпке тізе жөнелгенде ондаған түрді бір-ақ көгендеп тастайды. Оның үстіне, осынау атаулардың бәрі шартты екенін ескерсек, әрқайсысынан жеке-жеке қисын қорытудың қажетсіздігі өзінен-өзі айқын болуға тиіс.

Романдар қатарын соза беруге болар, алайда бұл романдардағы басты сипатты атап өтсек, ол өнер адамдарының ел өмірінен алар орны, танымы мен талғамын оқырманға барынша дәлдікпен жеткізе білу, сондай-ақ олардың өмірде көрген қиындықтары мен жеткен жетістігін елмен бірге, ұлттың бөлінбес бөлшегі етіп мазмұндау болатын. Бұл қатарға халық жадындағы тұлғалар өмірінен жазылған романдарды да жатқызуға болады. Ол романдар да ел суретін, тарихын нақтылы тұлға бейнесінің айналасына топтастырып, жинақтап баяндайды. Тарихи тақырыпта жазылған романдармен сабақтас екендігіне орай көбіне тарихи роман деп те аталады, кейде деректі роман деп жарияланады. Ара жігін ажырату қиын да емес. Мақала көлемі шағын болғандықтан бұл тұсқа көп аялдай алмаймыз.

Роман – қоғамды көркемдік жағынан талдау. Ол да жанды организм сияқты жетіліп, дамып отырмақ. Заман, уақыт, қоғамның әлеуметтік-саяси, рухани-интеллектуалдық, экономикалық-техникалық кемелдену деңгейі оған ықпал етпек.

Роман – синтетикалы жанр, оның сыр-сипатын, себеп-салдарын, түп-төркінін В.Днепров былайша түсіндірген: «Роман является много плановым не только потому, что его течение расположено во многих поэтических планах. Куски повествовательные и неповествовательные. Драматические сцены и лирические монологи. Пейзажи и

публицистика. Изображение в самом малом и самом громоздком масштабе. Рассказ от лица автора и от лица героев. Психологический анализ и бег событий. Сцены переднего плана и исторический фон. Экскурсы в прошлое и возвращение в настоящее. Представление случившего и обсуждение случившегося. Изображения и рассуждения. Эти и другие планы сочетаются так, чтобы образное содержание было охвачено с наибольшей полнотой, и вместо с тем они монтируются так, чтобы своим следованием создавать некий мощный, всеохватывающий ритм. Само сочетание этих планов скрыто включает важнейшую художественную идею громадной сложности и многосторонности бытия, необходимости видеть жизнь в ряде аспектов, разрезов и отношений, чтобы уловить ее целокупность и единство» [1, 127 б.]. Заты, романның іштей түлеуінің себептерін тілге тиек еткенде жанр заңдылығын терең түсіне білерлік дайындық қажет. Онсыз ізденімпаз суреткердің тірнектеп жүріп жатқан көркемдік табысын түсініп-білу, тану қиын.

Жанр – тарихи категория. Ол сол тарихтың ыңғайына бейім тұратын уақыттың төл перзенті. Н.П.Утехиннің: «... Жанр – типологиялық қана емес, сондай-ақ ол тарихи ұғым», [2, 127 б.] - деуі соған саяды. Академик Д.Лихачев жанрдың өзгеруі, жаңаруы, гүлденуі, оның орнын кезі келгенде келесі бір жанр басып, алмасып отыратын эволюциялық табиғатын қолмен қонғандай анықтаған. Ол: «Категория литературного жанра – категория историческая. Литературные жанры появляются только на определенной стадии развития искусства слова и затем постоянно меняются и сменяются... одни жанры приходят на смену и ны один жанр не является для литературы вечным» [3,12 б.], - деп жазған.

Библиографиялық тізім

1. Ысқақұлы Д. Қазақ сынының тарихы. - Алматы: Раритет, 2010. – 569 б
2. Мекебайұлы А. Қазақ әдебиеті 2001, №125 саны.
3. Елеуенов Ш. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті. - Алматы: Алатау, 2006. - 480 б.
4. Тілеубекова Б. Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі. - Алматы: Автореферат, 2010. – 32 б
5. Кажиакпбарова Р. Б. Қазіргі қазақ әдебиеті. - Шымкент: оқу құралы. 2006. - 269 б
6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
7. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.

ӘОЖ 82,3215

ТАРИХИ РОМАНДАҒЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР ТАҒДЫРЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЖИНАҚТАУ

Мырзағали М.М.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Тарихи романдағы тарихи тұлғалар тағдыры және көркемдік жинақтау мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются судьбы исторических личностей и проблемы художественного накопления в историческом романе.

Тарихи роман- бұл кейіпкерлері тарихта орны бар тұлға және романдағы оқиға желісі белгілі бір тарихи дәуірді бейнелейтін, тұтас бір заманның мұң-мұқтажынан хабар беретін көркем туынды. Осы заманғы тарихи романдарды талдамас бұрын қазақ әдебиетіндегі тарихи романдардың басында тұрған, шоқ жұлдызды туындыларды бір саралап өтсек дұрыс болар еді.

Тарихи романдардың басында сөз жоқ М. Әуезовтың «Абай жолы» роман эпопеясы тұр. Бұдан басқа С.Мұқановтың «Ботагөзі», М.Мағауин «Аласапыраны», Х.Есенжановтың «Ақ Жайығы», Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тері», Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», «Елең-алаң», «Үркері» жазу барысында бұйрық, рапорт, шағым, хабарлама, ресми хаттар, күнделік тәрізді документтерді т.б. осы мақсатта ұтымды пайдаланған. С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», М.Дәулетбаевтың «Қызыл жар», І.Есенберлиннің «Алтын Орда», «Көшпенділер», С.Сматаевтың «Елім-ай», Ә.Әлімжановтың «Ұстаздың оралуы», «Махамбеттің жебесі», «Жаушы», Б.Алдамжаровтың «Ұлы сел», С.Шәкібаевтың «Көтеріліс», Қ.Салғариннің «Алтын тамыр», «Көмбе», «Қазақтың қилы тарихы»- тарихи-көркем, документті романдар қатарына жатады. Олардың стилі табиғатына лайық. Аталған туындыларда бәрі бар, бірақ көркем туындыға қажетті принциптердің біреуі көп, келесі кемшім түсіп жатуы да мүмкін. Әйтсе де, документті романдардың уақытқа қызмет еткенін естен шығармағаныңыз жөн.

Осындай шоқтығы биік тарихи романдардың ізін жалғай тәуелсіздік тұсында да көптеген шоқтығы биік туындылар оқырманға жол тауып жатты. Әсіресе тарихи тақырыптар тобы көбейген тұс осы тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығы десек қателеспеген болармыз. Бұл кезеңнің тарихи тақырыптарға көбірек көңіл бөлгендігі жаппай халықтың азаттық алған тұстағы өз тарихын тереңнен және дұрыс тарихты білуге деген құмарлығы мен өткен дәуір елесіне бүгінгі күн биігінен қарап, жаңа заман көзқарасымен оңды бағасын беруінде еді.

Жалпы әдебиеттің тарихында, поэзия, проза, драмалық жанрларға жеке-жеке арналған, роман теориясына қатысты еңбектер өз алдына сала-сала болып кете беретіні тағы белгілі. Бұған қоса мерзімді баспасөзде жарияланған пікірталастар мен мақалалар қаншама! Бұл сын-зерттеулердің қай-қайсысы болса да өз кезіндегі әдеби процестің деңгейін аңғартатын, уақытқа сай мәні бар еңбектер екені даусыз. Солай бола тұрса да, шығармада аталған ғылыми жұмыстардың ішінде қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа жазылған шығармаларды, қазақ тарихи романдарын сөз ететін еңбектердің көпшілігі әдебиет пен тарихтың арақатынасын монографиялық зерттеу объектісіне айналдырмай, тек поэтиканың бір қыры ретінде тілге тиек етеді. Бұл орайда Л.М.Әуезованың «Исторические основы эпопеи «Путь Абая», «История Казахстана в творчестве М.Ауэзова», Р.Бердібаевтың «Қазақ тарихи романы», «Тарихи роман» , Ж.Дәдебаевтың «Өмір шындығы және көркемдік шешім», Т.Жұртбаевтың «Бейуақ» , Т.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы» тәрізді санаулы еңбектерден басқа ауыз толтырып айтарлықтай іргелі зерттеулер аз.

Ал аталған ғылыми еңбектерде қазақ тарихи романына қатысты мәселелер түгел қамтылды, шешімін тапты десек, әсіре қызылдық болар еді. Ғылымның ілгері басуы дегеніміздің өзі қол жеткізген мәселені жаңа ойлармен толықтырып, жалғастыра беру екені кімге болса да аян. Бұл орайда зерттеушілердің бірін-бірі қайталамауы деген сөз бір автор шығармасын қатар алмауында емес, көтерген мәселе, зерттеу нысанының өзгешелігінде болса керек. Бұл мәселені орындауда бір автор шығармаларын жеке алып та, бірнеше автор туындыларын ортақ ой төнірегінде біріктіріп те зерттеу тәсілі жүзеге асатын құбылыс.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығармалар, ондағы дәстүр жалғастығы, авторлық идея, ой-нысана, образ жасау жолдары, тарихи дерек, мұрағат материалы, аңыз желілерін пайдаланудағы жазушылық мақсат пен ой түйю ерекшеліктері, оны қазіргі заман көріністерімен сабақтастыру сипаты - тұтас күйінде бұрын терең зерттелмеген, қазіргі

қазақстанның әдебиеттану ғылымы үшін зәру әрі көкейтесті проблеманы қозғайтын тақырып.

Елі үшін қызмет еткен, бүкіл өмірін елінің еңселі, тұғырының биік болуына күш жұмсаған азаматтар тағдыры мен халық алдындағы қызметі туралы туындылар қазіргі таңда көп-ақ. Тарихи кейіпкерлермен бірге өмір сүрген заман тұрмыс-тіршілігін көрсетер тарихи романдар мен эпопеялардың көбеюі еліміздің мақтанышы, әдебиет саласының жетістігі. Әрбір қаламгер тарихи тақырыпта жазуды өзінің халық алдындағы борышым, ел алдындағы парызым деп таныса керек. Тіпті орыстың ұлы ақыны Пушкиннің тарихи тақырыпқа баруды әрдайым отаншылдық парызым деп санағанын, ұлтының өткеніне ілтипат, құрмет деп қарағанын білеміз.

Жалпы алғанда тәуелсіздіктің алғашқы жиырма жылдығы туғызған қазақ прозасы тек тарихилықмәселесінен бөлек тұтас дерлік оқылуға, жариялауға тыйым салынған ақын-жыраулар, фольклор шығармалары халық игілігіне қайта қызмет ете бастады. Ұлттық-демократияшыл әдебиеттің қайта туып, жаңғыруы тәуелсіздік кезеңінің әдебиеті мен ғылымына айтарлықтай әсер етті. Мағжан Жұмабаев поэзиясы, Ахмет Байтұрсыновтың ілімі, Міржақып Дулатовтың “Оян, қазағы” өзге де қастерлі қазынамыз әдебиетке жаңа рух, тың тақырып ала келді. Енді ұлттық идея, ұлт тағдыры, ел тәуелсіздігі – бүгінгі Қазақ сөзінің өзекті арнасына, алтын арқауына айналып отыр.

Библиографиялық тізім

1. Ысқақұлы Д. Қазақ сынының тарихы. - Алматы: Раритет, 2010. – 569 б
2. Мекебайұлы А. Қазақ әдебиеті 2001, №125 саны.
3. Елеукунов Ш. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті. -Алматы: Алатау, 2006. - 480 б.
4. Тілеубекова Б. Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі. - Алматы: Автореферат, 2010. – 32 б
5. Кажиақпбарова Р. Б. Қазіргі қазақ әдебиеті. - Шымкент: оқу құралы. 2006. - 269 б
6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
7. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.

ӘОЖ 82,3215

3. ШҮКІРОВТЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚОЛТАҢБАСЫ

Сағындықова Б.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада 3. Шүкіровтың шығармашылығы мен поэзиясындағы жаңашылдық көзқарас мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы новаторского подхода в творчестве и поэзии

3.Шукурова.

«Зейнолла Шүкіров – әдебиет тарихындағы ... романтикалық кейіпкер, әрі қайсар қаламгер. 45 жыл бойы екі аяғынан тік басып жүре алмаса да, адамдардың мәңгілік рухани қызметшісі болу жолындағы қажырлы күрескерлік, шығармашылық еңбек ерлігі жолындағы қырандай биікте самғаған қалпынан айнымай өтті. Адамзат ұрпақтарының рухани қызметшісі болған ұстанымын адамдардың екі дүниеде (фәни мен бақи) сабақтастығын қалдырған асыл сөздері мен өнегелі тағдыры арқылы дәлелдеген алыптар

қатарынан Зейнолланың да орын алатыны ақиқат. Бұл – мәңгілік өмір жалғастығы» [108, 227-б.].

XX ғасырдың 50–70-жылдарындағы қазақ поэзиясындағы классикалық әдебиеттердегі көркемдік әдістердің кеңінен өркендеуінде сөз арқауындағы Зейнолла Шүкіров шығармашылығына ықпал еткен әдеби үдеріс сипаты үнемі басты назарды болады. XX ғасырдың 40-жылдары екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі және одан кейінгі әдеби үдеріс дамуынды лирикалық және эпикалық шығармалардың романтикалық-реалистік сипат тұтастығымен жырланған үлгілері ұлттық поэзияның мазмұны мен пішіні поэтикасының халық жүрегін баураған ықпалын танытты. Саяси-әлеуметтік, көңіл-күй, философиялық, махаббат, табиғат тақырыптарындағы лирикалық өлеңдер, лиро-эпикалық толғаулар, балладалар, поэзиялық романдар, сонымен бірге лирикалық-психологиялық, тарихи поэмалар – бәрі де ұлттық сөз өнері шығармаларының көркемдік биіктіктерге көтерілген деңгейін айқын байқатты. Ақын Зейнолла Шүкіровтің шығармашылық қалыптасу, өсу жолы қазақ әдебиетінің сол 50–70-жылдардағы ізденістері, өрлеуі деңгейі көрсеткіштері қатарында бағаланады.

Қазақ әдебиетінің XX ғасырдың 20–80-жылдарындағы дамуы, өсуі-өркендеуі – кеңестік кезеңдегі басшылық қызмет атқарған ұлтымыздың қайраткер азаматтарының назарында болған мәлім. Бұл орайда біз қазақ әдебиетінің, мәдениетінің дамуы үшін өздерінің биік лауазымды қызметтерінде халықшыл, отаншыл қасиеттерімен дараланған, жұртшылықтың құрметіне бөленген қайраткер азаматтардың тарих беттеріне өшпестей жазылғандығын айтамыз. Темірбек Жүргенов, Нұртас Оңдасынов, Ілияс Омаров, Өңбекәлі Жәнібеков, қазіргі Нұрсұлтан Назарбаев, Иманғали Тасмағамбетов, Мұхтар Құл-Мұхаммед есімді азаматтар ұлттық әдебиеттің әлем өркениетіндегі еңселі тұлғасын таныту жолында мәңгі ұмытылмайтын қызмет өнегесін қалыптастырды. Жазушы Нәсіреддин Серәлиевтің «Теңіз жыры» естелік-эссесінде Асқар Тоқмағамбетовке сол кездегі Қазақ КСР Мәдени министрі Ілияс Омаровтың 1957 жылы 26 мартта жазған хатынан үзінді келтіріліпті:

«... Асеке, – деп, жазыпты хатта – көптен бері «Қазақ әдебиетінен» қиып алған Қызылорданың Зейнолла Шүкіров деген баласының кішкентай өлеңі жататын еді. Соны өзіңізге жіберсем деп жүр едім. Бүгін сәті түскен сияқты. Ол баланың кім екенін, қайда оқитынын білмеймін, бірақ аяқ алысы кең сияқты. Жақсыдан дәмете беретін көңілім теңіз суретін шын ақындықпен бергеніне риза болып, үміттеніп қалды. Сол үміт алданбағай, әйтеуір. Хабарласа қалсаң, сол бала жайлы да айтарсың. Мүмкін ескеріп жүрген інішегің болар. Сәлеммен Ілияс» [108, 49-б.].

Қайраткердің XX ғасырдың 40–70-жылдарындағы туған әдебиетіміздің өзекті мәселелер туралы ойлары «Әдеби-толғамдар» (1988) [115] атты кітабында жинақталып берілген.

Қазақ әдебиетінде кеңестік саяси-идеологиялық бақылаудың, сөз өнерінің партиялылығы мен таптығы ұстанымын сақтауын қадағалаудың құрсауында жүрсе де халықтың жан діліндегі философиялық, психологиялық, асыл арна, биік нысаналы ойларды көркем шындықпен жазу үрдісі тоқталған жоқ. XX ғасырдың 50–70-жылдары – қазақ әдебиетіндегі ең елеулі туындылардың жазылып, Кеңес Одағы көлемінде халықтардың, басқа шет ел тілдеріне аударылып әлем өркениетіне таралық танылған кезеңі.

Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылып бітіп, 1959 жылы халықаралық Лениндік сыйлықты иеленуі де ұлттық әдебиеттің мерейін әлемдік деңгейде асқақтатты. Қазақ поэзиясында да, прозасында да, драматургиясында да романтизм мен реализм көркемдік әдістері сабақтастығымен жазылған туындылар ұрпақтардың сөз өнері арқылы тәрбиеленуіне және жалпы адамзаттық гуманизм мұраттары жолында өнегелі өмір сүруіне бағдар берді. Осы орайда, академик Рымғали Нұрғалиевтің сөз арқауындағы қазақ әдебиеті дамуына жасаған ғылыми-теориялық тұжырымын методологиялық ұстаным тұрғысында басты назарға алуды жөн көреміз:

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті әлемдік көркемдік тәжірибені меңгерген дарынды қаламгерлер жасаған, барлық жанрларда дамыған, сұлулық жүйесі қалыптасқан, биік эстетикалық деңгейге көтерілген маманданған өнер екенін тамаша туындыларымен әйгілеп берді. Алаш ұранды әдебиет мұраттары ілгері дамып, жай көзге өп-оңай шалына бермейтін, өнердің ғажайып ұлттық игілік, асыл арна, биік нысаналары көгала толқын іспетті ағыстар талантты қаламгерлер шығармаларында өрістен өріске көтеріліп, жаңа арналар тауып, буы бүрқырап жатты. Саясаттан қашу, тоталитаризм құрығынан құтылу үшін қаламгерлер шыншыл сөз өткізудің сан алуан тәсілін тапты: бүгінгі тақырыптардан кетіп, тарих қойнауына сүнгіді; астарлы, емеурін ой айту амалдарын меңгерді; сөз өнерінің табиғатына жат сарындардан безді. Көкейкесті сырларды бейнелі, суретті, ишара сырлы сөзбен айта білген үздік шығармалар халық махаббатына бөленді, ұлттың рухани игілігіне айналды; еліміздің тұрмыс-салтын, тарихын, мінез-құлқын өзге жұрттарға таныстырды» [38, 8-б.].

Қорыта айтқанда, әлем әдебиетіндегі романтизм мен реализм көркемдік әдістері өркениеттер адамзат ұрпақтарының көркемдік-эстетикалық дүниетанымын байытты. Әлем халықтарының классикалық әдебиеттерінде қалыптасқан көркемдік дәстүр негіздерімен қазақ поэзиясы да сабақтасты. Хакім Абай және оның ақындық мектебі үрдісіндегі шығармашылық тұлғалар XX ғасырдың 50–70-жылдарында да көркемдік сапасы жоғары туындылар жазды. Көрнекті талантты ақын Зейнолла Шүкіровтің поэзиясы да Алаш ұранды классикалық әдебиетіміздің рухани құндылықтар қазынасын лайықты үлес болып қосылды.

Библиографиялық тізім

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Әл-Фараби Әбунәсір. Трактат және өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1974. – 39 б.
3. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. – 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
4. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
5. Сейфуллин С. Алты томдық толық шығармалар жинағы. – Алматы: ҚМКӘБ, 1964. – т. 6. – 456 б.
6. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
7. Әуезов М.О. Уақыт және әдебиет. – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. – 427 б.

ӘОЖ 82,3215

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНА ТАҚЫРЫБЫ

Аймагамбетова Г.М.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Ғ. Мүсірепов шығармаларындағы замандас тұлғасы және жазушы шығармашылығындағы тақырыптық ізденістер қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается личность Современника в произведениях Г.Мусрепова и тематические поиски в творчестве писателя.

Отызыншы жылдары бастаған «Ана» циклын жетпісінші жылдары «Ұлпан» романымен түйіндеді. XIX ғасырдағы қазақ әйелінің трагедиялы ащы тағдырын суреттеген бұл романын жазушы 1974 жылы жазып аяқтаған болатын. Романда автор сол кара түнек феодалдық заманда өз ортасынан суырылып шығып жарық жұлдыздай ағып

өткен айрықша адамды суреттеп берді. Әрине, қанаушылар билеген қоғамның тепкісінде зарлап азап шеккендерге жаны ашып, қол үшін беру, өзін қас тұрып, өзгенің бақытын ойлау – сол кездегі төтенше қимыл, айрықша мінез еді. Міне, осындай жауыздық әлеміне қарсы батыл күреске шығып, ел аңызына айналған, аршынды іс-қимылға барған дарынды қайраткер – қазақтың сол замандағы асқан ақылды әйелі – Ұлпанның әдеби жарқын тұлғасын жазушы жасап береді.

«Ұлпан» романы бірінші рет «Жұлдыз» журналының 1974 жылғы 6, 7, 12 – сандарында жарияланды. 1975 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан осы шығармасын әуелікде повесть деп атаған. Автор кейіннен көп өңдеп, роман жасады. Оны үш бөлімге жіктеп, әр бөлімнің тарауларының қатар санын өзгертті, жаңа тарау қосты. Жазушының бас томдық шығармалар жинағының бесінші томына (1976) және таңдамалысының үшінші томына (1980) енді. Роман «Ұлпан ее имя» деген атпен орыс тілінде (аударған А. Белянинов) «Жазушы» баспасының 1976 жылы кітап болып шықты.

«Ұлпан» романына жазушы қайта-қайта оралып, әрқилы жөндеулер, толықтырулар жасаумен келеді. Сол жөнделген, түзетілген, толықтырылған нұсқасын жазушы таңдамалысының үшінші томында (1980) жарияланады.

Тарихи тақырып бар жерде тарихи шығарма бар. Тарихи болмысқа еркін барып материалды өзінің шығармашылық қазанында еркін қорытып жазу мен тарихта болған және үлкен тарихи рөлі бар белгілі адамдар жайлы жазудың айырмасы бар. "Ұлпанның" басты кейіпкерлері - Ұлпан мен Есенеі тарихта болған кісілер.

Шығарманың оқиғасы - XIX ғасырда қазақ даласында болған тарихи шындықтарға негізделген. Жазушы бұларды шын болған күйінде емес, бұзып, бұрмалап көрсетіпті деген хаттар да басты образдардың болғанын растай түседі. Бір ғана өлкеде болмаса, басқаға беймәлім жандар себепті, осы адамдар туралы кереғар пікірлердің орын алуы да дәлелді. "Ұлпан" романының жазушының тарихи материалдарды өзінің идеялық тұрғысынан қарап, өз ырқына бағындырып пайдаланған тарихи әлеуметтік шығармасы деп түсінеді. Романның соңында автордың "Сөз соңы" делінген түсініктемесі - осынау сөздің айғағы. Мұнда ол өз туындысын документті деректерге емес, ел аузындағы мәліметтерге сүйеніп жазғандығын ашық айтады. Бәрі де, Ұлпанның бейітін көргенде, Исахмет қария: "Ғабит, сен бұл кімнің бейіті екенін білетін шығарсың" - деп сұрады. Бұған ол: "Білемін, тастағы жазуын да оқып отырмын. Ұлпан шешеміздің бейіті," - деп жауап қайырады. Сонда Исахмет: «Шешеміздің дегенін бүкіл Сибанның құлағына жағатын сөз. Ұлпан шешеміз аты жоққа ат берген, асы жоққа ас берген. Кедейлерге пана боған. Өзі Есенеідің ен байлығынан түк қызық көрмей өткен адам," - дейді [1, 239]. Нұрғожа қарт күрсініп қойып: "Ондай адам қайда! Адалдығына қарап әулие ме дерсің, ерлігіне қарап еркек пе деп қаларсың дейді екен бұрынғылар," - дейді. Нұрғожаны қолдаған Тайжан: "Есенеідей адамды көзі тірісінде ойлап алып, осы елді ел қылған сол шешен," - десе, басқалары: "Аяғында сол Керейдің болыс-билері күндесе күңірене жүріп Торсан жалмауыздың дозағына апарып құлатты ғой," - дейді. Бұдан әрі қарттар Ұлпанның бейітіне ақ тасты Торсан емес, Сибан елі орнатқанын әңгімелейді.

Міне, Ғ.Мүсірепов романына негіз салған осы әңгіме. Шығарманың сюжеттік желісі де осы ізден шыққан. Кенесары тобына қосылудан бас тартып, Керей-Уаққа қарасты бес болыс елге ықпалы жүріп тұрған шондар Есенеіге жастай күйеуге шығып, оны ақыл-ойымен, көркімен, ер мінезімен билеп-төстеп кеткен Ұлпанның айналасындағы дүйім жұртқа қалайша беделі өткенін, әділдік, қайырымдылық еткенін, ақырында Торсан жалмауыздың тұзағына түсіп, опат болғанын Ғ.Мүсірепов ел аузынан естіген күйде кітаптың ұзын-ырға мазмұны етіп алған. Мұнда дәуір танытқыш, өмір танытқыш құнды мағлұматтар мен құнарлы образдар, психологиялық суреттер мен көркем детальдар молшылық. Шығарма кейіпкерлерінің тағдыры оқырмандарын сендіре ме? Сөз жоқ, сендіреді. Есенеі мен Ұлпанның, Торсан мен Жәукенің, тағы басқаларының ара қатынастары өмірде шын осылай болған ба еді, жоқ басқаша болған ба еді - мәселе онда

емес. Осылай болуға мүмкін бе еді, жазушы бізді осының растығына сендіре алды ма - міне, мәселе сонда.

Сибан елінің барлық әйелдері Ұлпанның бейітін бес жыл күтіпті. Топырағы олқы түсе бастаса-ақ жаулықтарына түйіп топырақ әкеліп салады екен, содан бұзылмай келеді.

- Ұлпан әулие адам болмаса айтқаны келер ме еді? Өлерінде Торсанды "Маған көрсеткен қорлығың өз басыңа келсін!" - деп қарғаған екен. Сол қарғысы келмеді ме? Бәрін де көрдіңдер, Торсанның шаңырағы бір күннің ішінде құрып бітті.

- Көп жылдар бойы араздасып жүріп, әрең татуласқан біздің әкеміз де Ұлпанды әулие адам деп өтті. Намазынан тастамайтын, - деп кіші баласы, таза жанды адам Сүлеймен өз ойын айтты [2, 530-531].

Тайжекең сөзінде мен де жақсы білетін шындық бар. Әуелі Торсанның үлкен ұлы Шақан болыс әкесінің бір ауыр зұлымдығынан өзін-өзі пышақтап жарылып өлді. Содан кейін 1920 жылы Торсан өзі өліп еді, балалары бір күннің ішінде быт-шыт болып тарап кетті: екеуі - қайнына, біреуі - туысқан еліне. Торсан шаңырағы құлап, қыстауы аңырап қалды. Аяқтап келгенде бір кезде болыс болған, мырза атанған Торсан балалары қайыршылыққа ұшырап барып құрыды. Торсанның бейітіне ешкім барып құран оқымайды екен. Бұл енді қорлаудың үлкені. Бейітінде тым болмаса бір шыбық шанышқан белгі де жоқ, бет тақтайлары көрініп опырылып жатыр. Балалары әкесін көмген күні ұмытып та болған. Осының бәрін Сибан елінің, Ұлпанның қарғысынан деп есептейді.

- Ұлпан шешеміздің қазасы неден болды екен? - деп сұрағанымда:

- Оның дәл анығын көрген де, білетін де өзіңнің үлкен әжең Шынар еді. Ол кісі өле-өлгенше аузын ашпай кетті. Ол кісі таң атпай келіп, Ұлпанның қаза болғанын бірінші болып көрген. Ұлпанды арулап, ақ киізге орап, үш жерден байлап берген де сол кісі. Жерлегенде ішінде болдық. Жүзін көре алғанымыз жоқ. Бала болатынбыз.

- Ел өтірік айтпайды, қате ұстап қалып, сол қатесін өзі түсінеді де соны өңдеймін деп, кейде өзгертіп алатыны болады, - деді қария.

Ұлпан жайындағы әңгіменің ұзын-ырғасы осы. Кейбір жерлерінде артық-кемі де жоқ емес.

Біздің үлкен атамыз Мүсірептің бейіті де осы зиратта. Бейіттің бас жағына шыққан екі жуан ақ қайың бар. Қайындар қолдан отырғызғандай емес, өздері шыққан.

- Үлкен атаң Мүсіреп Ұлпан бәйбішенің ең жақын дос адамы болыпты, - деді Нарғожа қарт.

- Бала күнімізде Мүсекеңнің атын суғарып келуге таласушы едік. Жақсы ат мінетін. Шынар әжең де балалардан барын аямайтын, мырза кісі еді. Әжең ертерек қайтыс болды да, атаң қартая келе көп жоқшылық көрді. Үлкен баласы шаруа басын құрастыра алмайтын момын кісі еді ғой, - деп аяқтады.

Сегіз сері Бахрамұлы әйел теңсіздігі туралы былай дейді: "Мен қалың мал салтына анық наразылық білдіремін. Жастардың өз теңіне қосылуы, бірін-бірі көріп, қалап барып құда түсуін орынды санаған. Кез-келгенді ала салуға, қалың малдың арқасында қос-қостан әйел алып, оларды күң есебінде ұстауға немесе жасы келіп дірілдеген кәрі шалға жас қыздарды ұзатуға батыл қарсылық танытқан. Ал әйел теңсіздігін аяққа басқан қоғамдық топтарды өткір сынайды. Серінің осы тұрғыдан 1850 жылы шығарған "Есенеиге" атты өлеңінде:

Ұлғайған күшті арыстан түк бітірмес,
Шал ойнап жас қызбенен дәурен сүрмес.
Жылатып жас бойжеткен қыз алғанмен,
Бұл күнде Есенеиден ештеңе өнбес.
Алғанын ол Есенеі қайтып бермес,
Өзімен дауласқанды жақсы көрмес.
Көз жасы Ұлпан қыз бен Дайрабайдың,

Қазақ пен Есенеиді шын жібермес, - деп, Есенеидің жас қыз алғанын жақтырмай сынаған еді [3, 31-32].

Ғ.Мүсіреповтің "Ұлпан" романы жайында көптеген сыни ой-пікірлер газет-журналдар беттерінде басылып жатты. Одан кейін де сахна төрлерінде "Ұлпан-Есеней" атты қойылымдар да қойылды. Бұл жайында да баспасөз беттерінде режиссерлардың қателік жақтарын айтып көрсеткен. "Ұлпан" романы жайында жазылған ой-пікірлерге тоқталатын болсақ, 1997 жылы 22-қаңтарда шыққан "Егемен Қазақстан" газетінде "Ер еңсесі" деген мақаламен жарық көрді. Мұнда былай делінеді: "Ауыл өміріндегі бай мен шаруа арасындағы қайшылықтарды сол тарихи кезеңдегі шындықпен дәлелдеп берген "Ұлпан" романы шыққаннан кейін, ненің өтірік екенін ешкім дәл басып айта алмады. Торсан қатал адам еді. Өзінің жұмыстарымен, болыс-билерімен сөйлескенде қатып қалушы еді. Алдына кісі салдырмайтын. Торсан туралы елде көптеген аңыздар, әңгімелер бар. Біріншіден, ол кісіні ешкім атымен атамай, "Қоқан" дейтін. Байдың ауылының жанынан ешкім жортып, атпен шауып өтіп, өліп кеткен адамды бітуші еді. Көп жақтарын қазір ұмытып қалыппын," - дейді С.Мұқанов [4, 17].

Сонымен қатар Ғ.Мүсірепов Ұлпанды Есенейге ғашық болды деп айтып көрсеткен жоқ, Ұлпан негізінен Есенейге қазақтың ескі салт-дәстүрінен аса алмай және де әке-шешесінің кедей болып, қолы қысқалығынан Есенейге қосылады. Ал шындығында Есеней апы елге мәлім болған қайсар батыр адам. Кенесарымен бірге орысқа қарсы шықпайсың деп, малын қуып кеткенде бес болыс Керей-Уақты бастап, малын қайтарып алады. Кіпапта Біжікен өлімі көмескі, екі ұшты болады. Өмірде Біжікен бала үстінде қайтыс болады. Соңында қалған қызы да көп ұзамай өледі. Ұлпан бәйбіше күйеу баласының, яғни Торсан төсегін басқаға жаңғыртқызбайын деп, туған ағасы Ембайдың қызы Бибіәурені (Жәукені) қосады. Одан бес ұл, бір қыз өмірге келеді, - деп осы "Егемен Қазақстан" газетінде көрсетеді. Сонымен қатар осы газет бетінде "Төлінді сатып, төрінді жатқа берме" деген-мақалада мұндай деректер бар: "Ұлпанды кіші баласы Мырзашқа айттырып қойған Түленнің әкесінің әкесі Тілепбайдың шешесінің сіндісі Ақбайпақтан туған Қарабайдың Қайыркелдісінің жиені Игембердінің қызын алып отырған Ырымбектің Жәуке деген қызы бар еді. Торсан сол қызға үйленеді". Міне, осы "Ұлпан" романына байланысты осындай көптеген көзқарастар жазылды.

Библиографиялық тізім

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208
2. Мүсірепов Ғ. Ана. Алматы: 1934ж
3. Бекбергенов М. Ғабит Мүсіреповтің прозасы. Алматы: Рауан, 1990ж.
4. Мүсірепов Ғ. Қазақ әйелі. Алматы: Жалын 1982ж. Ғылыми түсініктерді жазған филология ғылымының докторы. Әділхамит Нарымбетов.
5. Нарымбетов А. Ардақтаған аруларды, ананы [Ғ. Мүсіреповтің туғанына – 90жыл]. // Алматы ақшамы – 1992ж – 18 наурыз – 19 наурыз.
6. Нарымбетов Ә. Қазақ әйелін бейнелеудің шебер мүсіншісі. [Социалистік Еңбек Ер, академик-жазушы Ғ.М. – 80 жаста] // Қазақстан әйелдері №3, 1982ж.

ӘОЖ 82,3215

Ғ. МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЗАМАНДАС ТҮЛҒАСЫ

Аймағамбетова Г.М.

Шымкент университеті, Шымкент

Андапта

Мақалада Ғ. Мүсірепов шығармаларындағы замандас тұлғасы және жазушы шығармашылығындағы тақырыптық ізденістер қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается личность Современника в произведениях Г. Мусрепова и тематические поиски в творчестве писателя.

Ғабит Мүсірепов жай жазушы емес, үлкен суреткер. Ал суреткер дегенің өзін жазушы санайтындарының барлығының маңдайына бұйыра бермейтін ерекше бақыт. Ол жаратқанның, тәңірінің

берген ұлы сыйы, ерекше қасиеті.

Ғабит Мүсірепов – қазақ сөз өнерінің майталман шебері, сөзден маржан түзген, қазақ сөзін қақпақылдап ойнатқан, бір сөз екінші сөзіне жарық түсірген сирек талант иесі, қаламынан өнері төгілген сөз зергері. Өзіне де сөзіне де аса талғампаз, кірпияз, дегдар, текті қалам иесі. Үлкен талғам, зор талап биігінен қарайтын, сөз өнерінің эстетикасын бойына барынша жинаған эстет, сөздің қадірін де қасиетін де киесін де жан-жүрегімен терең сезінетін әр сөзін аса ыждаһаттылықпен пайдаланатын мәдениетті жазушы. Ғабен, Ғабит Мүсірепов – қазақтың қара сөзінің қаймағын сапырған, ұлттық мәдениеттің мәйегіне бөліп, уызына жарыған, құнарлы топырағынан нәр алған жазушы. Әдебиет әлемінің ұңғыл – шұңғыл ын зерттеп, ізденіс баспалдақтары арқылы, шеберліктің биік шыңына шықты. Бізде әңгімемізді жазушы прозасындағы шеберлік мәселесіне, оның суреткерлік бітіміне бұрмақпыз.

Ғабит Мүсіреповтей сөз зергерінің өз шығармашылығына аса талғампаздықпен, жауапкершілікпен қарағандығын академик – сыншы Мұқаметжан Қаратаев былай деп көрсетеді: «Көркем творчествоның міндеті мен шартына Ғ.Мүсірепов әуелден – ақ жеңіл – желпі қараған жазушы емес. Ол әдебиет дүниесіне асықпай, аптықпай, аяқты жай басып келгені сияқты, келген соң да өз ісін үнемі үлкен жауапкершілікпен, ұқыптылықпен қарайтын байсалды жазушы екенін танытты. Бұл шебер жазушының негізгі принципінің бірі болса керек. Мұны біз Ғабеннің баяу, бірақ байсалды істейтінін де, шыңдалған стиль шеберлігінен де, жастар творчествосының көркемдік сапасы мен қазақ тілінің тазалығы жөніндегі жанкүйер қамқорлығынан да анық көреміз.» [1.187]

Ал, академик- сыншы Серік Қирабаев Ғ.Мүсіреповтің көркемдік әлемін түйсіне, терең пайымдай отырып, былай деп жазады: «әдетте, жазушыға сипаттама беруден көп қолданылатын кітап аттарымен геройларды атау, олардың тақырыбы мен идеясын айту Ғабиттің жазушылық жолын әңгімелеуге келе бермейді. Оның әдеби мұрасы жалпылай сөйлеуді ешқашан көтерген емес. Өйткені, Ғабиттің әр кітабы – өз алдына эстетикалық мұрат – мақсаты бар көркем қазына. Жалпы адам абласының көркемдік ой – пікірін байытудағы сөз зергерлерінің қызметін ол жақсы түсінеді. Абай айтқан «қиыннан қиыстырар ер данасы» көп болмаса, сол азғана топтың ішінде Ғабиттің де өз орны бар» [2.122].

Жиырмасыншы жылдардың аяғы, отызыншы жылдардың бас кезіндегі Ғ.Мүсіреповтің негізгі шығармалары: «Қос шалқар», «Талпақ танау», «Үздіксіз өсу», «Туннель», «Жеңілген Есрафил», « Бір адым кейін, кейін екі адым ілгері» (бұл повесть кейін «Алғашқы адымдар» деген атпен басылған). « Көк үйдегі көршілер», «Өмір ертегісі», және ана туралы әңгімелер циклі.

«Ғабит негізінде шебер әңгімеші. Ол әңгіменің бас – аяғын шашыратпай, нақтылы бір идеяның төңірегінде жинақы оқиғаға құрып, сурет пен бояуды әңгіменің көлеміне лайықтап шым-шымдап, шебер, дәл пайдаланады. Қысқа репликамен, ұжымды сөзбен характерді ашып кетеді.

Жазушы әңгімелер, шағын повестер жазу арқылы өз шеберлігін шыңдап, үлкен жанрға дайындалады. Көп оқиды, көп ізденеді. Оның осы алғашқы әңгімелерінен – ақ драмалық таланттың нышмы сезіледі. Ол ең алдымен диалогке шебер». [3,42].

Жазушының прозадағы алғашқы қадамы, «Тулаған толқында» повесінен бастау алған. Әлі ысылмаған, тәжірбиесі аз қаламгердің бұл тырнақ алды туындысында көркемдік тұрғыдан алып қарағанда оқиға шашырандылығы, образдар жүйесінің босандығы секілді композициялық олқылықтар кездеседі. Бірақ осы алғашқы аяқ алысының өзінде болашақ сөз зергерінің көркемдік қарымы, стильдік өрнегі, тіл байлығы, өзіндік юморы байқалады. Шығарма тақырыбында өзі жақсы білетін өмір құбылысы – ел іші, ауыл тұрмысынан алып жазады. Жазушының суреткерлік болмысының алғаш осы туындыдан тамыр тартқан алғышарттарын әдебиет сыншысы Сайлаубек Жұмабеков былайша ашып көрсетеді: «Жазушының тұңғыш туындысы- «Тулаған толқында» повесі. Ендеше болашақ ұлы суреткердің жемісті творчествосының төл басы саналатын осынау

«ұзақ әңгіме» - «Тулаған толқында» повесіне тоқталмай оту әсте мүмкін емес. Өйткені, бұл шығарма, біріншіден, әдеби – тарихи елеулі факті – дерек ретінде қызығушылық тудырмай қоймайды. Екіншіден, ұлы суреткердің жұртты сүйсінткен дара стиліне тән кесекте кемел сипаттардың әуелі осы туындыда алғаш нышандар танытқанына күмән жоқ» [4.27].

Жазушының суреткерлік стилі «Тулаған толқында» оның көркемдік тіл өрнегінен байқалады. Мысалы: «Шегірткелінің құба жанында, кілемдей көк майсаға жаңа ғана қонған Шынтемір ауылы. Құжынаған қалың мал, екі дөңнің астын алып, көрпедей жауып жатыр. Алалы – сиыр, ақтыыл қой қотанды ыңырсытады. Ауылдың төңірегіндегі өңкей ақ ордалар Шынтемір тұқымынан басқаның түк ортағы жоқ...» [5.15].

Бұл – Оспанның үйі. Ары: «Көз үйреніп, ішіндегі адамдардың анық түстегеннен кейін бұл үйде қорқарлық дәнеме жоқ. Кәдімгі кедей адамының үйінің іші. Үйдің қақа жартысын алып, шөгіп жатқан соқпа пеш, үсті – басы тілім – тілім. Жаққан қамыстың бұрқыраған күлі аузынана шығып, үйге төселген шөптің үстіне лықсып төгіледі де жатады. Қамыстың түтінен пештің үсті де қап – қара. Төбе ағаш та, төбе ағаштың арасынан салбырап тұрған қамыс та қап қара құрым. Пешке қарсы тұрған жарымжан бір кәрі төсек – ағаш. Оның кейінгі жағында аузы былжиған қара сандық пен бір қу кебеже. Нан илейтін астау, қырма қара табак, бір ағаш шелек, қара қазан, қара құрым тұтқыш, бір ағаш ожау секілді нәрселерді қоспағанда Қалишаның бар мүлкі осы ғана» [5.13]. Бұл жесір әйел Қалишаның үйі. Екі жағдайдағы әлеуметтік тұрмысты суреттеу үшін жазушы бұл жерде кереғар, котристы бояуларды әдейі таңдаған. Мақсат – өмір шындығын дәлде, шыншылдықпен бейнелеу.

Ғабит Мүсірепов стилінің тағы бір ерекшелігі, кейіпкерлерінің характерлерін сомдаудағы суреттеу, мүсіндеу тәсілдері, портрет берудегі шеберлігі айрықша көзге ұрады. Мысалы: «Сетік танау жақ ерніне бір алақан насыбайды жымқырып алып, былшылдатып түкіреді тұрады...

Қасына жақындап кетуің мұң, аузы насыбайға толып тұрса да, «Насыбайың жоқ па?»- деп бір айтпай қалмайды». [5.11].

«Бірақ мұның інісі Омар, ондай емес. Отпен кіріп, күлмен шығатын епті жігіт. Бір түнде тоғыз ауылдың итін үргізіп, тоғыз үйдің босағасын тырнап, мазасын алу қолынан келеді» [5.11]. Бұл – Итемгенің екінші баласы Омар. «Көтібардың Итемгені тығыршықтай тығыз, шертіп қалсаң, шырт ете түскендей ашуланшақ адам. Екі танаудың алдын таңқита қырқып тастаған. Берекеусіздеу шыққан қара мұрты екі езуінде мысықтың мұртына ұқсап селтиеді де тұрады. Тымағын бастыра киіп алып, шарбақтың ішіне Итемген кіргенде, мал жайласып жүрген балалар да, жұмыскерлерде аяқтарын қаздан – қаздан басады» [5.11]. Бұл – кәдімгі Итемген байдың өзі.

Бұл үзінділердегі сатиралық – юморлық, ирониялық – гротескілік әсіреулер, саналуан портреттер, образдар мен характерлер, өмірдің әр түрлі реалистік штирхтары Ғабит Мүсіреповтің суреткерлік стилін айшықтайтын белгілер.

Ғ.Мүсіреповтің прозадағы үлкен көркемдік белесі- «оянған өлке» романы болып табылады. Романның алғашқы журналдық нұсқасы «әдебиет және искусство журналының 1952 жылғы 1-5 және 10-12 аңдарында жарияланып, 1953 жылы «оянған өлке» романы жеке кітап болып шығады. Ал, романның екінші кітабы – «Жат қолында» - романы арада отыз жыл өткен соң, 1984 жылы шығып, оқырмандар қолына түсті.»

«Сонымен көп жылға созылған тынымсыз еңбек баянды аяқталып, қазақ совет әдебиетінің бәсіре – еншісіне тағы да бір роман – эпопея келіп қосылды.

Екі кітаптан тұратын осынау роман – эпопеяда ХІХ ғ.дың ІІ жартысы мен ҰлыОктябрь революциясына дейінгі мерзімдегі қазақ халқының әлеуметтік – экономикалық хал – ахуалы, барша тұрмыс – тіршілігі, қоғамдық жағдайы кеңінен қамтылып, жан – жақты терең суреттеледі». [4.52-53]

«Романда қазақ өмірінің сол кездегі тарихы да, әлеуметтік тұрғысы да, пәлсепелік ойы да, этика мен эстетика да, әдет – ғұрыптық, салт – санасы да – үлкен суреткердің ой елегінен өтіп, бейнелі көрініс тапқан.

Жазушы романда кесек те сом образдар, типтік характерлер жасаған. Романдағы кейіпкерлердің барлығы жазушының эстетикалық мұратын ашуға қызмет етеді.

Библиографиялық тізім

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208
2. Мүсірепов Ғ. Ана. Алматы: 1934ж
3. Бекбергенов М. Ғабит Мүсіреповтің прозасы. Алматы: Рауан, 1990ж.
4. Мүсірепов Ғ. Қазақ әйелі. Алматы: Жалын 1982ж. Ғылыми түсініктерді жазған филология ғылымының докторы. Әділхамит Нарымбетов.
5. Нарымбетов А. Ардақтаған аруларды, ананы [Ғ. Мүсіреповтің туғанына – 90жыл]. // Алматы ақшамы – 1992ж – 18 наурыз – 19 наурыз.
6. Нарымбетов Ә. Қазақ әйелін бейнелеудің шебер мүсіншісі. [Социалистік Еңбек Ер, академик-жазушы Ғ.М. – 80 жаста] // Қазақстан әйелдері №3, 1982ж.

ӘОЖ 82,3215

ДИУАНИ ХИКМЕТТІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Буркитбаева Ж.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада ғалымдарының зерттеуіндегі Қ.А.Ясауидің өмірі, поэзиясы қалай зерттелініп, талданғандығы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается, как изучалась и анализировалась жизнь, поэзия Х. А. Ясауи.

Қожа Ахмет Ясауи- түркі сопылық поэзиясының бастауында тұрған көрнекті тұлға. Ясауи ілімі мен шығармашылығы түркі халықтары рухани мәдениетінің барлық саласында - әдебиетінде, тарихында, салт - дәстүрінде, дүниетанымында, ойлау жүйесінде өзіндік із қалдырды. Сондықтан ойшыл ақын мұрасын зерттеп - зерделеу - ұлтымыздың төл болмысын, түп негізін тану болып табылады. Ясауи есімін тарихта қалдырған оның «Диуани хикмет» атты поэзиялық туындысы болғандықтан, отандық ғылымда ақын шығармашылығы өзге қырынан гөрі әдеби тұрғыдан көбірек зерттелді.

Қазақ қаламгерлері арасында Ясауи жайлы зерттеулердің алғашқы бастамасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығынан байқалады. Көрнекті ақын өз тұсында Ясауи жайлы көптеген аңыз - әңгімелерді жинақтаған. Кеңестік кезең саясаты Ясауидің ақындық тұлғасына терең бойлап, лайықты пікір білдіруге мүмкіндік бермегенімен, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов секілді көрнекті қаламгерлер өздерінің танымдық мақалалары арқылы сопы ақын есімінің ұлт жадынан өшпеуіне өзіндік үлес қосты.

Қазақ әдебиетіндегі Ясауи шығармашылығына қатысты алғашқы толымды зерттеулердің бірі белгілі ғалым Х.Сүйіншәлиев қаламына тән 1967 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері туралы» атты еңбегіндегі зерттеу мақаласында Ясауи шығармашылығының алғаш рет толыққанды әдеби зерттеуге арқау болып отырғанын ескерген автор ақын өмір сүрген кезеңнің келбетін ашып, Ясауи ілімінің

алғышарттарын айқындауға тырысқан. Зерттеуші Қожа Ахмет Ясауи ілімін өз дәуірінің қоғамдық санасының жемісі ретінде бағалайды [1,95].

Хикметтерге талдау жасай отырып, ғалымның туындыдағы моральдық мәселелерге, адамгершілік идеяларға сыншыл көзқарастарға баса назар аудару арқылы Ясауи шығармашылығын өз қоғамының саясаты жағдайында құтқарып қана қоймай, әдебиет тарихында берік орнықтыруды көздегені аңғарылады. Діни мазмұндағы хикметтерден дүнияуи астар іздеуі де зерттеушінің мақсатты әрекетінен туындаса керек. Шын мәнінде ғалымның Ясауи хикметтерінің сан - сала мазмұндық қабатына терең бойлай білгені, ақын шығармашылығы жайындағы көптеген іргелі зерттеулермен таныс болғандығы мақаланың өн бойынан аңғарылып отырады.

Хикметтердің құрылымдық жүйесіне де назар аудара отырып зерттеуші Ясауидің өз өмір белестері баяндалатын хикметтерін «Ғұмырнама толғауы» деген атаумен біріктіреді. Ясауи шығармашылығына ауыз әдебиетінің ықпалы тигенін атап көрсеткен автор 7-8 буынды жыр үлгісімен және 11-12 буынды қара өлең түрімен жазылған хикметтерді дәлел ретінде келтіреді. Х.Сүйіншәлиевтің орынды пайымдағанындай, кейінгі қазақ ақындары арасында Ясауи хикметтеріне тек идея жағынан ғана емес, өлеңдік түрі жағынан да еліктеушілік өріс алған.

1901 жылы М.Тынышлықұлы тарапынан жарияланған Ясауи хикметтерінің қазақ тіліндегі тұңғыш аудармасы туралы мәліметті алғашқы болып ғылыми айналымға енгізе отырып, ғалым аудармаға өзіндік бағасын берген. Х. Сүйіншәлиевтің аталмыш мақаласы отандық ғылымдағы Ясауи поэзиясына қатысты зерттеулердің көшбасшысы болып саналады. Кейінгі ізденушілер еңбегінде кеңінен дамытылған ғалым тұжырымдары өз кезегінде тұғырнамалық міндет атқарды. Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы жайлы әдеби зерттеулердің бірінің авторы – көрнекті әдебиет зерттеушісі Ә.Қоңыратбаев 1987 жылы жарияланған «Қазақ эпосы және түркология» еңбегіндегі «Сопылық әдебиет» атты ой - түйінінде сопылық поэзия табиғатына шағын шолу жасай келе автор Ясауи шығармашылығына жеке мақала арнаған [2,65].

Мақаланы оқу барысында автор пайдаланған мәліметтердің қайшылыққа толы екендігі бірден көзге түседі. Сопы ақынның тұрақтаған мекені Түркістанды Шәуілдірмен шендестіруі, оның түпкі тегі тірелетін Фатиманы Мұхаммед пайғамбардың қызы емес, Рум елімен болған қақтығыстарда танылған күрескер тұлға ретінде көрсетуі, сопылықты исламға қарсы туған ағым ретінде сипаттауы, оларды «шариғатты алмай, тариқатты алған» деп есептеуі, Ясауидің надан молдаларға арнаған хикметін Бағдат сопыларына арналған деп келтіруі, т.б. жайттар осыны аңғартады. Сопылық - исламға қарсы тұрған ағым емес, исламның өз ішінен туындаған, кейінгі зерттеушілер «исламның маңыз – мәйегі, қайнар көзі» деп баға беріп отырған ілгерішіл құбылыс.

Ресми исламмен жекелеген догмалық қағидалар жөнінде келіспегенімен, сопылар шариғатты ешқашан теріске шығармаған, керісінше сопылық жолға – тариқатқа – тек шариғатты жетік меңгеріп, оның барлық шарттарын орындауды дағдыға айналдырғаннан кейін ғана өтуге болады деп білген. Ясауи өз хикметінде: «Шариғатсыз тариқатқа өте алмадым», «Шариғатсыз тариқатқа кіргендердің Шайтан келіп иманын алады екен» деп жазады. Бұл тұста мақала авторының екі дәлелді себеппен жаңылыс тұжырымдарға жол беріп алғанын айтуға болады. Біріншіден, кеңестік кезең тұсында жабық тақырыпқа айналған дін төңірегіндегі басқа да барлық мәселелер секілді сопылық ілім жөніндегі ғылыми айналымдағы мәліметтер аясы тым шектеулі болды. Екіншіден, осы шектеулі мағлұматтардың өзі саясат сүзгісінен өткізіліп, соның сойылын соғуға икемделіп, өңдеп берілді.

Автордың шынайы көзқарасын ашып жеткізуге мүмкіндіктің болмауы да сол кезең үшін қалыпты жағдай болатын. Ясауи хикметтерін талдау барысында автор ақынның сыншыл идеялары мен отансүйгіштік сезімнен туындаған мақсатты іс-әрекетіне- өз туындысын түркі тілінде, «халықтық поэзиядағы өлең өлшеуімен» жазғанына баса

мән береді. Ясауидің әдебиет тарихындағы орнын осы ерекшеліктер арқылы айқындауға күш салады.

Сопылық поэзия дәстүрінде жазылғанымен зерттеуші «Диуани хикметті» түркі мәдениетінің төл туындысы ретінде бағалаған ғалымның: «Орта Азия мәдениетінің жарық жұлдызы Әлішер Науаи Ясауиден 250 – 300 жыл кейін шыққан. Оған дейін Қожа Ахметтің әдеби мектебі болатын» деген тұжырымы соны ізденістерге қозғау саларлық қорытынды. Өз кезеңінің ақпараттық кеңістігінің мүмкіндігіне сай жазылған Ә.Қоңыратбаевтың аталмыш мақаласы бірқатар мәліметтерді жинақтап, ой-пікірлерді тұжырымдап беруімен, төл әдеби тіліміздің тарихындағы Ясауи шығармашылығының тұғырын тиянақтай түсуімен құнды.

Тәуелсіздіктен кейінгі қазақ әдебиетіндегі Ясауи поэзиясын зерттеу үдерісі үш бағытта жүріп жатыр деуге болады: бірінші бағыт Ясауи шығармашылығын арнайы зерттеу нысанына айналдырумен, екіншісі ақын поэзиясын әдебиеттану мәселелері контекстінде қарастырумен байланыс-тырылса, үшінші бағыт «Диуани хикметті» аудару ісіне қатысты болып отыр. Аударма жұмыстарын арнайы зерттеулермен ұштастыра еңбек етіп жүрген авторлар да бар.

Библиографиялық тізім

1. Жармұхамедұлы М. Айтыс жанрының тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. – 293 б.
2. Дәуітұлы С. «Диуани хикмет» және қазақ поэзиясы. – Алматы, 2001.
3. Бердібай Р. Түбі бір түрікпіз. – Астана: Фолиант, 2002. – 344 б.
4. Мырзахметов М. Суфизм және қазақ әдебиеті // Түркістан тарихы мен мәдениеті. Ғылыми мақалалар жинағы. – Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ – Түрік университеті, 2000. – 216 б.
5. Қыраубаева А. Тамыр жайған бәйтерек // Егемен Қазақстан, 2000 жыл, 20 қазан.
6. Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи. Көңілдің айнасы (Мират – ул қулуб). – Анкара: Билиг, 2000. – 114 б.

ӘОЖ 82,3215

Қ.А.ЯСАУИДІҢ ӨМІРІ, ПОЭЗИЯСЫ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУІНДЕ

Буркитбаева Ж.

Шымкент университеті, Шымкент

Андатпа

Мақалада ғалымдарының зерттеуіндегі Қ.А.Ясауидің өмірі, поэзиясы қалай зерттелініп, талданғандығы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается, как изучалась и анализировалась жизнь, поэзия Х. А. Ясави.

Ахмет Ясауи – түркі халықтардың орта ғасырдағы аса көрнекті ақыны, есімі ислам әлеміне машһүр болған ойшыл қайраткері. Ол мұсылман қауымының дәстүрлі қағидаларын жырлаған сопылық әдебиеттің түркі халықтары арасындағы мейлінше танымал ірі өкілдерінің бірі болды. Ясауи кезінде «Жахрия» немесе «Ясауи» деп аталып кеткен сопылық - мистикалық ағымының негізін қалады.

А.Ясауи Испиджаб (Сайрам) қаласында туылған. Ақынның туған жылы белгісіз. Тек оның қайтыс болған жылы - 1166 жыл екені ғана мәлім. Ол ержете келе Түркістан (Яссы) қаласына келіп тұрады. Сол кезде атақты Арыстан Баб және Жүсіп Хамадани деген

шайықтардан тәлім-тәрбие алған. Бұхарада оқыған. Сосын оқымысты адам, сопы ретінде Яссы қаласына қайтып келеді.

Халықтың қиялында өшпесіз қалдырған әрбір тұлға, тіпті көзі тірісінде атының аңызға айналғанына куә болады. Бұл аңыздар ұзақ ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа беріліп жетіп, ұлғая-ұлғая ең соңында тіпті сол тұлғаның шын, ақиқат бейнесін білу күшке түсігендей дәрежеге жетеді. Әсіресе Шығыста, сопылардың халық қиялында әсерлерінің күштілігі сондай, әр өткен ғасыр оларға жаңа аңыздар ойлап шығарып, тарихи кейіптерін, бейнелерін күн өткен сайын өзгертіп отырған. Ескі шығыс тарихшылары көбінесе тарих пен аңызды бір-бірінен ажырата алмағандықтан халық қиялында қалыптасқан қиялм түрлерін сол күйі кітаптарына жазудан басқа шаралары қалмайтын. Міне сондықтан Қожа Ахмет Ясауи тарихи тұлғасын анықтамасын бұрын дәстүрге сай алдымен аңызға толы өмірін суреттейміз. Әлеуметтік ұждан жаратқан бұл-тұлға әлеуметтік қиындықтарға ие бола отырып, зерттеуге тұратын тұлға.

Түркістанның Сайрам қаласында Әзіреті Әлидің шайқы Ыбырайым деген ұрпағы бар еді. Шайқы қайтыс болған кезде артында Гауһар Шахназ деген үлкен қызы мен Ахмет деген жеті жасар бір ұлы қалады. Ахмет кішкентайынан-ақ әртүрлі тағдыр соққысына ұшыраған еді. Жасына сәйкес келмейтін әдеттен тыс қызметтер көрсететін.

Өзінің «Диуани хикмет» деген шығармасында рухани жетістік нәрін сопыларға ғана жарасатын бір тілмен жеткізеді. Жеті жасында әкесінен жетім қалған Ахмет басқа рухани әкеден тәрбие көреді. Әзіреті Пайғамбарымыздың рухани ишарасымен сахабаларының бірі болған шайқы Арыстанбаб Сайрамға келіп оны оқытады. Арыстанбаб аңыз бойынша сахабалардың ішінде ең озықтарының бірі болған. Мәшһүр аңыз бойынша төрт жүз жыл, басқа бір аңыз бойынша жеті жүз жыл жасаған. Оның Түркістанға келіп Қожа Ахметті оқытуы бір рухани ишараға байланысты еді. Әзіреті Пайғамбарымыздың соғыстарының бірінде Асхаби Кирам (сахабалары) аш қалып, оның алдына келеді. Біраз тамақ сұрайды. Әзіреті Пайғамбарымыз дұға қылғаннан кейін Жәбірейіл Әмин жәннаттан бір табақ құрма әкеледі. Сол құрмалардың біреуі жерге түсіп қалады. Жәбірейіл: «Бұл құрма сіздің үмбетіңіздің бірі болатын Ахмет Ясауи деген біреудің несібесі» - дейді [1,185].

Әр аманаттың иесіне берілуі табиғи нәрсеболғандықтан Әзіреті Пайғамбар сахабаларына қарап, олардың ішінен біреуінің бұл тапсырманы орындауын сұрады. Сахабалардан үн шықпайды. Сол кезде тек Арыстанбаб қана Пайғамбардың бұл ұсынысын қабыл алып, тапсырманы орындауды мойнына алады. Сол кезде Әзіреті Пайғамбар ол құрманы өз қолымен Арыстанбабтың аузына салады да мүбәрәк (берекелі) түкірігінен де сыйлайды. Құрманың үстінде бір перде пайда болады. Әзіреті Пайғамбар Арыстанбабқа Сұлтан Ахмет Ясауи қалай табатынын түсіндіріп, оның тәрбиесімен айналысуын бұйырды. Сол үшін Арыстанбаб Сайрамға, я болмаса Ясыға келіп, мойнына алған міндеттен құтылғаннан кейін келесі жылы қайтыс болады. «Диуани хикметте» Әзірейілдің оның жанын қалай алғандығы, хор қыздарының оған жібектен кебін тіккендері, жетпіс мың періштенің жылай-жылай оны жәннатқа әкеткендері жайынды жазылған.

Жеті жасына дейін жоғары рухани шендерге ақырын-ақырын көтерілгеннен кейін Арыстанбабтың тәрбиесінің арқysанда шыңдалып, дамуының шарықтау шегіне жеткен кішкентай Ахметтің бірте-бірте атағы, даңқы жер жүзіне кішкентай Ахметтің бірте-бірте атағы, даңқы жер жүзіне жайыла бастайды. Онсыз да әкесіз шайқы Ыбырайым шексіз кереметтері, аңыздарымен аты әйгілі болған бір адам болатын. Сондықтан жерлесінің, отандасының сөздерін толық құрметтеген бұл тұйық, томаға мінезді кішкентай баланың ата-тегі тұрғысынан да, мәні жағынан да үлкен орын алатынын білетін. Сол кезде болған әдеттен тыс оқиға Ахметтің даңқын бүкіл Түркістанға жайған еді.

Сол дәуірде Мәуреннахр мен Түркістанда Ясауи деген бір билеуші билік құрып тұрған. Қыста Самарқандта тұрып, азда Түркістан тауларында өмір сүретін. Барлық түркі билеушілері сияқты аң десе ішкен асын жерге қоятын бұл падишаһ жазды Түркістан тауларында аң аулаумен өткізетін. Бірде жаз уақытында Қарашық тауында аң ауламақшы

болғанымен таудың ойы - қыры оған кедергі жасап, бұл ойынан айнытады. Қарашықта сөйтіп ешқандай аң аулай алмайды. Сол себептен бұл тауды тегістеп тастамақшы болады.

Өзі билік жүргізген жерлерде қанша әулие болса, соның бәрін жинап алады да, олардың дұғаларының берекетімен бұл тауды алып тастауларын сұрайды. Түркістан әулиелері билеушінің бұл өтінішін қабыл алады. Ихрам киіп (қажылық заманында киілетін киім) үш күн бойы осы тауды жойып жіберу үшін жалбарынып, сиынады. Бірақ бұл сиынулар, жалбарынулар үміт еткендей болмастан, нәтижесіз қалады. Себебін іздестіреді. «Бұл өңірдегі білгіш, әулиелерден келмеген бар ма? - деп сұрастырады». Сол езде шайқы Ыбырайым-ның ұлы Қожа Ахметтің әлі кішкентай болғандығы үшін сиқырға қатыспағаны жеткізіледі. Дереву Сайрамға адам жіберіп, шақыртып алады. Бала әпкесімен кеңеседі. Әпкесі: «Әкеміздің өсиеті бар. Сенің ортаға шығатын уақытыңның келіп-келмегенін білдіретін нәрсе-әкемнің мазарындағы байлаулы тұрған дастархан. Егер оны ашуға құдыретің жетсе бар, бағыңды сынап көр. Сол кезде белгілі болар», - дейді [2,48].

Бала содан кейін мазарға барып, дастарханды ашады. Сөйтіп ортаға шығатын уақытыңның жеткеніне көзі жетеді. Дереву дастарханды алып Ясы қаласына келеді. Барлық әулиелер сол жерде дайын боп тұрады. Дастарханындағы бір тілім нанды дуалайды. Мұны қабыл етіп Фатиха оқиды. Сөйтіп нанды жиналғандарға бөліп береді. Барлығына жетеді. Әулиелерден және падишахтың әмірлері мен әскерлерінен 99000 адам сақадай сай тұрады. Олар бұл кереметті көргенде Қожа Ахмет Ясауидің ұлылығына бас иеді.

Қожа Ахмет әкесінің бешпетін киіп, әкесінің батасының (дұғасының) соңын үтіп отырады. Сол кезде кенеттен көк жүзінен сел ағып, жер атаулы судың астында қалады. Шайқылардың жайнамаздары толқын үстінде қалқиды. Сол себептен бәрі айқайлап-шулап жалбарына бастайды. Қожа Ахмет бешпеттен басын шығарады. Кенеттен дауыл тоқтай қалады да, күн жарқырап шығады. Тау жаққа қараған кезде Қарашық тауының жымылас жоқ боп кеткенін көреді. Қазір ол тау орнында Қарашық деген және отаны. Бұл кереметті көрген билеуші Ясауи атының, есімінің қияметке дейін жиһанда мәңгі бақи қалуы үшін Қожадан әрдем сұрайды. Қожа бұл тілекті қабыл алып: «Әлемде кім бізді жақсы көрсе сенің атыңмен бірге еске алсын» - дейді. Міне осыған байланысты сол күннен бері «Қожа Ахмет Ясауи» депеске алынатын болды.

Аңыздар кітаптарында Ахмет Ясауидің Арыстанбабтың нұсқауымен бір уақыт Бұқарға барып, ол жерде әйгілі ұстазы шайқы Жүсіп Хамаданиге кездескендігі және ол қайтыс болғаннан соң біршама уақыт Бұқарда халықты дінге шақырумен айналысып, кейін барлық артына арген із басушыларын, жолдастарын Қожа Әбдіхалық Ғыждуаниге тапсырып, рухани әмір бойынша Ясыға қайтып келгендігі жайында жазылғандар айна-қатесіз бірдей. Өзі де «Диуани хикметте» жеті жасынан елу жасына дейін қандай жағдайларға ұшырағанына сопыларға тән мәнермен жеке-жеке тоқталады. Жиырма алты жасында ғашықтық отына күйіп (бұл жерде Аллаһқа ғашық болу), Мансұр сияқты «дидар» үшін ұрсысып, пірге жете алмай түрлі дертке ұшырағанын, ақырында жиырма жеті жасында пірге жетіп, дертінен айығып, ол теккеге (дәруіштердің отыратын орны) лайық бола алғандығын айтады.Тіпті бір хикметтің қайырмасында «Заты ұлы қоғам, саған паналап келдім» делінген. Бұның Жүсіп Хамадани жөнінде екендігін және жиырма жеті жасында оған қауышқандығын жорамалдауға болады.

Библиографиялық тізім

1. Жармұхамедұлы М. Айтыс жанрының тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. – 293 б.
2. Дәуітұлы С. «Диуани хикмет» және қазақ поэзиясы. – Алматы, 2001.
3. Бердібай Р. Түбі бір түрікпіз. – Астана: Фолиант, 2002. – 344 б.
4. Мырзахметов М. Суфизм және қазақ әдебиеті // Түркістан тарихы мен мәдениеті. Ғылыми мақалалар жинағы. – Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ – Түрік университеті, 2000. – 216 б.

5. Қыраубаева А. Тамыр жайған бәйтерек // Егемен Қазақстан, 2000 жыл, 20 қазан.

6. Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи. Көңілдің айнасы (Мират – ул қулуб). – Анкара: Билиг, 2000. – 114 б.

ӘОЖ 82,3215

ХҮІІ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ӘДЕБИЕТІ МҰРАЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Есенбаева Э.С.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада ХҮІІ ғасырдағы қазақ мәдениеті мен әдебиеті мұраларының тәрбиелік мәні қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается воспитательное значение наследия казахской культуры и литературы XIII века

Қазақтың халық ауыз әдебиетін жазылған ата дәстүрінде жастардың үлкендер бар жерге адуандап кіріп, асқақтай сөйлеуі сөкеттік саналады. Ауыл ақсақалдарының қолын алу үшін, жастар атынан түсіп, үйге дейін жаяу аяндап келген. Сырттан жасы үлкен адам кірген кезде, орнынан тұрып қарсы алу, оларды атқа қолтығынан демеп мінгізу, сөйлесу, әңгімелесу барысында ізет пен ілтипат танытып отыру, жасы кішілерге тән әдеп салттары болды. Осы орайда ата жолын, қонақ кәдені, сыбағаны, жеңге назын, келін ізетін, күйеу мізетін, сәлем салуды, көңіл айтуды тағы да басқаларға ден қойған ұл мен қыз осындай ұғымдардың тек атын ғана емес, затын да білуге талпынатынына шек келтіруге болмайды.

Ата-ананың тәрбиесі бала мінезінің іргетасы. Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі деп түйіндейді мұны халық даналығы. Сондықтан балаға өмірінің алғашқы жылдарынан-ақ адамгершілік сезімдерін егудің орны бөлек. Жастайынан бойға сіңген мінез басқа бір зор күш әсерінен болмаса, есейгенде сақталады. Сүтпен біткен мінез, сүйекпен кетеді деген мақал, ең алдымен, тәрбие мәселесіне қаншалықты терең мән берілетінін көрсетеді. Тәрбие – табалдырықтан басталады деген нақылдың өзі өмірден алынған шындық.

Сондықтан да халық өмір есігін енді ғана ашқан бөбек тәрбиесін бесіктен бастайды. Бесік жырында халқымыз өзінің сол бөбекке деген тілегін, үмітін, жақсы азамат болып, өмірден өз орнын тапса екен деген арманын білдіреді.

Әлди, әлди, ақ бөпем,

Ақ бесікке жат бөпем

Қонақ келсе, қой бөпем.

Құнан қойды сой бөпем.

Бармақтарың майысып,

Түрлі ою ойысып,

Ұста болар ма екенсің? ... [1, 65 б.].

деп, ұрпақ тәрбиесіне айрықша мән беру сәби жүрегін тербеп, адамгершілікке жетелейді. Кең байтақ өлкемізде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып ұяттылық, әдептілік, көргенділік, мейірімділік, шарапаттылық салтанат құрып, үйлесім тауып жатты. Бұл адамзат баласының әу бастан өз өміріне серік еткен тұрмыс салттарының ең көкейтестісі. Міне, сол қымбат қасиеттердің бәрі отбасы, ошақ қасында бүршік атып, бұтағын жаяды.

Отанға деген сүйіспеншілікті, оған адалдықты, өз іс-әрекеттерімен оның мүдделеріне қызмет етуге ұмтылысты, сондай-ақ, туған жеріне, тұрақтаған мекеніне бауыр басушылықты білдіреді. Қазақ патриотизмін, отаншылдығын қалыптастыруда жыраулар поэзиясының алатын орны ерекше. Бұл жөнінде Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Тарих толқынында атты еңбегінде былай ой түйеді: Халық рухының ұшқыны ақындардың, сазгерлер мен айтқыш абыздардың жүрегінде тұтанып, жалындай бастады. Асан қайғы, Шалкиіз, Бұқар жырау сияқты бұл дәуірдегі ұлттың шығармашылығында шынайы қазақ руханияты қалыптасып дамыды. Сондықтан да Отан отбасынан басталады демекшіміз.

Жыраулар – Қазақ хандығы мемлекетіндегі қазақ халқының әрбір азаматының асыл сапаны иеленуін, сол жақсылықты ұрпақтарға жалғастыруын мұрат тұтқан қайраткерлер. Жеке адамдардың қасиеттері арқылы халықтың, оның ұрпақтарының өнегелі тұлға, үлгілі әулет құрайтындығын жыр жолдарында айғақтайды.

Шалкиіз жырау дүниеде тұрақты, мәңгілік ештеңе де жоқ, әлем бір қалыпта тұрмайды, бәрі өткінші деген пікірді уағыздайды. Жырау әрбір адам ақырын жүріп анық басуы тиіс, асқанға бір тосқан болатынын да еске салады.

Жыраулар қазақ халқының ертеңгі болашағы, балалардың да татулықпен, бірлікпен қалыптасып өсуін жырлайды. Жастайынан ауызбіршілікпен, достықпен қалыптасып өскен жас ұрпақтың халқын баянды бақытқа жеткізгені – тарихта дәлелденген ақиқат. [2, 65 б.].

Ақтамбердінің қазақтың жаңа жас буынына арналған тәрбиелік өсиетінің осындай тағылымды жақтары бүгінгі Қазақ елінің өскін ұрпақтарына үлгі-өнеге болмақ.

«Балаларға өсиет:

Қылмаңыздар кепиет,

Бірлігіңнен айрылма,

Бірлікте бар қасиет.

Татулық болар береке,

Қылмасын жұрт келеке», дейді ақылман Ақтамберді.

Ақтамбердінің жырлап кеткен өсиет сөздері бүгінгі таңда өзіндік құндылығымен ерекшелене түседі. Бүгінгі жаһандану дәуірінде тәуелсіздігіне қол жеткізген Қазақ елі үшін бірлігін сақтауға, мемлекеттілігінің тұтастығын қамтамасыз етуге жыраулар поэзиясының беретін тәлім-тәрбиелік жақтары ұшан теңіз.

Жыраулар – Қазақ хандығы халқымыздың барлық жастағы адамдарының асыл, саналы қасиетті болуын мұрат еткен нағыз тәрбиешілер. Жыраулар поэзиясы – қазақ сөз өнеріндегі шынайы ұлттық сипаттың негізгі көркемдік іргетасы. Сондықтан, халықтық тәрбие дәстүрін жыраулар поэзиясы арқылы тереңдете ұғындыру – өмір талабынан туындаған мәселе.

Қорыта айтқанда, Қазақ хандығы дәуірінде жыраулар поэзиясының басты тақырыбы – халықтың топтасқандығы мен бірлігі және әскери күш-қуатын нығайту мәселелері болды. Сондай-ақ, жыраулар шығармаларында әміршіге тікелей арнау да, мадақ өлеңдер де, болмыс туралы философиялық толғаныстар да, ізгілік пен зұлымдық, жақсы мен жаман, достық пен дұшпандық туралы толғаулар молынан. Жыраулар өз туындыларын, толғауларын кейінгі ұрпақтарына мәңгілік мұра етіп қалдыру жолында көркемдігі жоғары поэзия тілімен, таптырмас теңеулер, жарқын метафоралар, синтаксистік және психологиялық параллельдер арқылы баяндаған. Бұл туындылардың Тәуелсіз Қазақстанның өркендеп дамуына тигізетін ықпалы орасан зор деп білеміз.

Жыраулық поэзия – 15-18 ғ-лардағы қазақтың халық поэзиясы. Біздің дәуірімізге, негізінен, ауызша жетті. 15 ғ-дың орта шенінен бастап қазақ халқының төл мәдениеті өркен жая бастады. Көне, ортақ арнадан бөлініп, қазақ халқының дербес әдебиеті қалыптасты. Ж.п. қазіргі Қазақстан жерін қоныстанған ежелгі тайпалар туғызған бай рухани қазынадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, жаңа мазмұн қалыптастыру нәтижесінде кемелденді. Қазақ әдебиетінің ортақ арнадан оңаша жол тартқан алғашқы қадамдарының өзінен-ақ кемелдікті, көркем келісімді аңғару қиын емес. Ж.п. сұлулық пен сезімнің шеңберінде шектелмеген. Содан да болар, Ж.п-да

мейлінше терең танымдық ойлар буырқанып, ұдайы философиямен шендесіп жатады. Онда өмір мен болмыс, заман және адам туралы толғанады. Қоғам, дін, этика, адамгершілік, қарыз пен парыз, ерлік пен ездік, байлық пен кедейлік, о дүние мен бұ дүние жайлы сан-салалы ойлар тоғысқан философиялық туындылар Ж.п-ның терең дүниетанымдық сипатын аңғартады. Ж.п-ның алғашқы өкілдері, кезінде бүкіл Дешті Қыпшаққа даңқы кеткен Қодан Тайшы, Сыпыра жырау, Асан Қайғы, Қазтуған жыраулар жаңа әдебиеттің ізашарлары ғана емес, көне мұраны жалғастырушылар деп те саналады. Елге, ер-азаматқа ақылгөй болған жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғыры мен көркемдік биігін айқындап кетті. Асан Қайғы туралы аңыздар ноғай, қырғыз, қарақалпақ халықтарында да сақталған. Мұндағы деректер арасында алшақтық жоқ деуге болады. Асан Қайғы – көптеген нақыл сөздердің, филос. толғаулардың авторы. Ол ел іргесінің берік болуын армандайды. Өз өлең, толғауларында мемлекетті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайды. Осы орайда академик-жазушы М.Әуезов “Қазақ халқы өзінің тарихы жолында Асан есімін өктемдікке қарсылықтың символындай сезді.

Ел мұнын жоқтаған ақындардың Асан есімін ауызға ең алдымен алатыны да осыдан” (“Уақыт және әдебиет”. А., 1962, 57-б.) деп атап көрсетті. Сахара эпосын тудырушылардың бірі, ірі эпик ақын, ерлік жырларын шығарушы жорық жырауы әрі нәзік лирик болған Қазтуғанның (15 ғ.) біздің дәуірімізге жеткен жырлары табиғат аясындағы көшпендінің болмыс, тіршілік, өзін қоршаған орта туралы түсінігін бейнелейді. Жырау қиялының байлығы, суреттеу тәсілдерінің кемелдігі мен әсемдігі сол дәуірдегі қазақ поэзиясының биік өресін, өзіндік сипатын танытады. Қазтуғанның ұлттық бояуы қанық, афоризмдерге, көркем түстерге бай толғаулары туған әдебиетіміздің таңдаулы үлгілері қатарына жатады. Ж. п-ның дамып, өркендеуіне Доспамбет пен Шалкиіз шығармалары айрықша әсер етті. Жорық жыршысы болған Доспамбет жырау (1523 ж. ө.) шығармаларынан ортағасырлық жауынгер көшпендінің ер тұлғасы, ерлік кейпі көрінеді, оның асқақ рухы, берік дәті, өмірлік мұраты танылады. Ойлы да сырлы Доспамбет толғаулары тақырыбы, мазмұны ғана емес, көркемдік ерекшеліктері тұрғысынан алғанда да соны сипатта. Доспамбет толғаулары ең алғаш 19 ғ-дың 80-жылдарынан бастап баспа бетін көре бастады. Ж. п-ның ең көрнекті өкілі – Шалкиіз жырау Тіленшіұлы (1465 – 1560). Өзінің ұзақ өмірінде Дешті Қыпшақтың төрт бұрышын түгел шарлаған, заманының бірінші ақыны боп танылып, үлкен даңққа бөленген жырау бүкіл өмірін күрес үстінде өткізеді. Өз тұсындағы әміршілердің ешқайсысының да шашбауын көтермейді, турашылдығынан танбайды. Жыраудың шағын көлемді шымыр толғауларынан көне заман таңбасы – дала тұрғынының дүниетанымы, адамдық табиғаты, мінез ерекшелігі, адамгершілік, этик. қағидалары айқын аңғарылады. Жырау дүниеде мәңгі, тұрақты ештеңе жоқ деп біледі. Әлем бір қалыпта тұрмайды, адам өмірі де өтпелі. Жырау осының бәрін табиғат заңы деп түсінеді. [3, 65 б.].

Библиографиялық тізім

1. Ғабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану: Оқулық. Алматы: Раритет, 2014. - 416 б.
2. Нұрмұратов С. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. - Алматы: ФСИ, 2015. - 180 б.
3. Ақатай С Ұлттық діл деген не? //Ақиқат. - 2019. - №3. - 64 б. (41-466.).
4. Молдабеков Ж.Ж. Тектіліктің тұрағы тұлғалыққа тірек // Адам әлемі. -1999. - №2
5. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. - Алматы: Ғылым,1999. -200 б.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ САРЫН

Есенбаева Э.С.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Жыраулар поэзиясындағы публицистикалық сарын мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы публицистического мотива в поэзии Жырауов.

Публицистиканың түп-төркінін зерттеумен айналысып жүрген ғалымдар: "Публицистиканың тарихына тереңінен үңілу бұл қоғамдық-саяси қызметтің тарихын қарастыруға апаратын бірден-бір жол. Бұл сөз тарихы, ең алдымен ауызша (астын сызған біз. - Б.Ж.), содан соң негізінен жазбаша сөздің саяси қызметке бағышталған тарихы"[1,24 б.],- деген пікірге тоқтайды. Егер де біз кешегі өткен шешендерді, жыраулар мен айтыс ақындарын халықтың үні мен тілі болған, қоғамдық пікір қалыптастырған, қоғам кемшіліктерін сынға алған өз заманының публицистері болды десек, құлаққа тосын естілуі мүмкін. Бірақ газет-журнал жоқ кезде сол хандық дәуірдің ақиқатын елге жеткізіп, халық мұңын ханға жеткізіл отырған сол сахараның саф алтын сөзін пір тұтқан тұлғалары еді. Олардың кейбіреуі - ел билеушілерін асыра мақтап, дәріптеп, оның саясатын жұрт арасында жүргізуіне бас жәрдемші болса, енді біреулері - қарапайым халықтың жанашыры болып, солардың мақсат - мүддесін жүзеге асыру үшін бар күш-жігерін жұмсады, тіпті ұлықтардың әділетсіз, зорлықшыл, қиянатшыл әрекеттерін бетіне басып, айтып салды.

Тағы бір жыраулар таразының екі басын тең ұстауға тырысып, билік өкілдері мен халық арасындағы дәнекерлік, қарым-қатынас, байланыс қызметін атқарды. Мұның өзі жыраулар сөзі айтылып қана қоймай, халықты белгілі бір ой төңірегіне топтастырып, белгілі бір істі жұмыла шешуге бағыттап отыратын күшке ие болғандығын айғақтайды. "Бізге дейін жеткен ежелгі мәдениет ескерткіштерінен қазір өзіміз публицистика терминімен анықтап жүрген дүниені бүгінгі қалыптасқан күйінде таба алмаймыз, бірақ қоғамдық өмірге публицистикалық ықпал ету түрі ерте кезеңдерде де болған, ол ауызекі сөзбен - шешендік өнермен жүзеге асырылған"[2,13 б.],- деген тұжырымдар да біздің ойымызды бекіте түседі. Жыраулар поэзиясындағы басты публицистикалық белгі - оның мемлекетті басқару құралына айналғандығы болып табылады. Жыраулар - хан сарайы төңірегінде қызмет етті, көпшілігі әскери жорықтарға бірге шығып, өз көзімен көрген батырлар ерлігін, хандар қаһармандығын, жеңістер мен жеңілістерді, қанды шайқастарды суреттеп жырлады. Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар, Жанақ, Махамбет жырларында публицистикалық белгілер көптеп кездеседі. Жыраулар поэзиясындағы публицистикалық, сарын арқылы біз өткен ата-бабалар өмірінен, олардың әлеуметтік-саяси тіршілігінен сыр тартып, халқы үшін жанын қиған батырлар ерлігімен танысамыз. Заманның толғақты мәселелеріне ел назарын аударып, жақсысын дәріптеп, кемшілігін әшкерелеп бере алған "дала демократиясының" жарқын көрінісінің бірі - жыраулар поэзиясы.

Өзінің "Ақындар" атты монографиясында профессор Е.Ысмайылов жыраулар поэзиясының өзгешелігін айқындап көрсетіп берді: "Жырау адам баласы басындағы қайғыны, зарды, ел ішіндегі ауыртпалықты толғау, әлеуметтік, елдік мәселелерді көтеру, тағы басқа әр түрлі өткен-кеткен күйлерді шерту, болашақты болжап, ақыл айтып, батагөйлік ету, шешендік түйіндер жасап, терең ой қозғайды. Бұл жыраудың дәстүрлі ерекшелігі". Осы анықтамадағы көптеген тұжырым - түйіндер жыраулар шығармаларында публицистика белгілерінің көрініс беретіндігіне айқын дәлел бола алар еді.

Көрнекті қазақ ақыны Әбу Сәрсенбаев: "Кешеге дейін өзімізді өзіміз қоршап, біздің өткеніміз болған жоқ, тарихымыз тек Кеңес өкіметінен басталады, біздің бетке ұстарымыз болмаған, мал соңында қаңғып жүрген жабайы, меңіреу халық едік, тек ұлы орыс халқының арқасында ғана жер бетінен жойылып кетпей аман сақталдық, патша үкіметі атамекенімізді отарлап, бізді құрып кетуден сақтады деп келдік. Қазақ хандарының бәрі жауыз, қанышерлер, қазақ жырауларының бәрі керітартпалар, ал орыс патшаларының бәрі шетінен дана, шетінен халық қамқоршысы деп сандырақтадық. Бізді солай сандырақтатты" [3,88], - деп ащы да болса, ашына жазғанындай, өткенімізге бүгінгі тәуелсіз ел ұланының көзқарасы тұрғысынан әділ баға беретін күн туды.

Орта Азия әдебиетінің қайта бас көтеру кезеңі XV ғасырлардан басталды. Қазақ хандығының дербес мемлекет ретінде қалыптасуына орай, оның өзіндік әдебиеті мен әдеби тілі де жаңа белеске көтеріледі. Жеке хандар мен қолбасшыларды мадақтаған туындылар көбейе бастады. Олардың ауыз әдебиетіндегі қаһармандық бейнелері сомдалды. Көсіле жыр төгіп, шешіле сөз маржанын тізетін жыраулар тарих сахнасынан орын алды. Жырау поэзиясының басты тақырыптары - қазақ хандығын құрған тайпалардың ынтымағы мен бірлігі, мемлекетті нығайту, сыртқы жаудан елді қорғау, әскери қуатты күшейту мәселелері болды. Жоқшылық атаулыдан құтылып, молшылықта өмір сүретін қоғамды аңсады. Соған жетуге ханды да, халықты да шақырды. Жыраулар поэзиясындағы басты публицистикалық белгі - оның мемлекетті басқару құралына айналғандығы болып табылады.

Жыраулар — хан сарайы төңірегінде қызмет етті, көпшілігі әскери жорықтарға бірге шығып, өз көзімен көрген батырлар ерлігін, хандар қаһармандығын, жеңістер мен жеңілістерді, қанды шайқастарды суреттеп жырлады. "Қазақ әдебиетінде ғасырлар бойы ауыз әдебиетінің, фольклордың ықпалы басым болып келгені мәлім. Ақындар мен жыраулар фольклор кайнарынан сусындап, шығармаларында ауыз әдебиетінің ағынымен кетіп отырады", - деп жазды профессор Ш.Елеукунов. Жыраулық поэзия да ауыз әдебиетінің бір үлгісі болғандықтан олардың айтқандары ел аузында тез тарап, ұрпақтан-ұрпаққа қаймағы бұзылмай жетті.

Бұл туралы Ә.Кекілбаевтың мына бір ойы көкейге қонады: "Шамасы, бағзыдағы бабалар өздері тұрғызып кеткен ескерткіштерден гөрі аңыздарға көбірек үміт артқан болса керек. Өйткені, үн-түңсіз тас ескерткішке тек ғұлама ғалым ғана түсінеді, ал ауыз екі аңызға жұрттың бәрі түсінеді. Тас ескерткіш, қирап көзден жоғалады, аңызды жүрген жерде айта жүресің. Сөйтіп бір ұрпақтың тарихы екінші ұрпаққа, бір елдің тарихы екінші елге жетеді" /ЛЖ. 1968, 12 ноябрь/. Жыраулар поэзиясы да ауызша тарағандықтан, көне замандар тарихын бізге жеткізген, халық бар жерде ешқашан жоғалмайтын асыл мұра.

"Орта ғасырлардағы қазақ поэзиясында жыраулар жетекші рөл атқарды. Жырау шығармалары әдетте нақыл, қанатты сөздерден құралған философиялық толғаулар түрінде келеді. Толғауларда жырау өзінің замана жайында түйгендерін, мораль, этика хақындағы ойларын баяндайды, елеулі қоғамдық мәселелер көтереді. Сол сияқты, әлем болмыс, тіршілікте жүріп жататын өзгерістер, оның мән-мағынасы жөніндегі түсініктерін де білдіруі мүмкін. Жаугершілік заманда жорықтарға қатысып отырған, кейде, тіпті, батыр, қолбасы да болған жыраулар әскери тұрмысқа қатысты сан алуан жырлар туғызады". Жыраулар поэзиясы көптеген ғалымдар еңбектерінде әдеби-көркемдік тұрғысынан зерттеліп өз бағасын алды. [4,50-56]

Жыраулар поэзиясында өз орны бар тұлғалардың бірі-Асан қайғы. Хасан Сәбитұлы - Еділ бойында туып, Ұлытауда дүниеден өткен баба жырау. Ол Алтын Орда ханы Ұлуғ - Мұхамедтің ықпалды билерінің бірі болып, Керей, Жәнібек хандардың тұсында да ақылгөй абыз, Қазақ хандығы құрылар тұста жаңа мемлекеттің ұраншысы болғандығы туралы деректер бар. Ш.Уәлиханов, Г.Потанин еңбектерінде оның ХІҮ-ХҮ ғасырда өмір сүргендігі айтылады. Шоқанның "Записки о киргизах" атты еңбегінде: "Халық есіндегі атақты тамаша философ болып сақталған Асан қайғы жырғаланда көшіп-қонып жүрген қазақ... Асанның аты тек қазаққа ғана емес, көрші қырғыз еліне де мәлім, ол "Манас"

жырында да аталады... Асанды қарақалпақ халқы да жақсы біледі. Олар өздерінің ескі жырауының бірінен санайды",— деген мағлұматтар айтады. Қалай болғанда да Асан қайғы жырларымен танысқанда, ондағы қазақтың көшпелі тірлігіне, қазақ жеріндегі мекен аттарына, қазақ ханы Жәнібекке қарата айтқан сөздеріне қарап, қазақ жыраулық өнерінің төл өкілі деген тұжырымға тоқтаймыз. Асан атына "қайғы" сөзін халық қосқан. Өйткені Асан жырау ғұмыр бойы халықтың қайғы — мұңын жырлап, елдің тұрмысын жақсартуды армандап, жұртқа "жерұйық" іздеп өткен жан. Жыраудың "Жерұйықты" іздеуі атақты Томас Мордың "Утопиясы" (1516) мен Томмазо Кампанелланың "Күн қаласы" (1602) шығармасындағы тыныштық, елге жайлы бейбіт өмір, жақсылық пен мейірімділіктің орталығы болатын мекен іздейтін бүкіладамзаттық қиял-армандармен ұштасып жатыр.

"Еділ менен Жайықтың

Бірін жазға жайласаң,

Бірін қысқа қыстасаң..." — деген жыр жолдарынан сол кездегі қазақ елінің жаз-жайлауда, қыс-қыстауда тіршілік кешкен, көшпенді тұрмысының көрінісі, қазақтың мал бағу кәсібімен айналысқандығы айна-қатесіз көз алдымызға келеді. Сол көшпелі халықты тарих сахнасында сақтап қалу үшін, Асан қайғы ел басқарған хандарға өз ұсыныстарын батыл айтады. "Адамы жүзге келмей өлмейтін, қойы екі төлдейтін" мамыражай қоныс табуға үндейді, сол арқылы сыртқы жаулардан құтылып, халық бақытты өмір сүрсе екен деп армандайды. Елді жақсы қонысқа көшірмегені үшін Жәнібек ханды өткір ирониямен сынға алады.

"Ай, хан, мен айтпасам білмейсің, // Айтқаныма көнбейсің. // Шабылып жатқан халқың бар, // Қымыз ішіп қызарып, // Мастанып, қызып терлейсің. // Өзіңнен басқа хан жоқтай // Елеуреп неге сөйлейсің?!" - Баба жырау жау қыспаққа алған, жазықсыз шабылып жатқан ел тағдырын ойлағанда, ханнан да, сұлтаннан да именбейді. Хан елдің қамын ойлауы керектігін, елі аман болса ғана ханның хан екендігін түсіндіреді. Осы үзіндідегі соңғы төрт жолдың өзі үлкен әлеуметтік жүк көтеріп тұр. Кейіннен біз памфлет деп жүрген сатиралық-публицистикалық шығарманың алғашқы көрініс, пішіндері сияқты да көрінеді.

"Арысынан қытай, орыстың, қорған сап, тыныш жатырсың, // Өзің, Жәнібек, елден асқан батырсың. // Ертісті өрлеп орыс жүр "Тіл алсаң іздеп қоныс көр" — деп жайлы қоныс табуға, іс-әрекетке сөз қуатымен шақырады. Орыс пен Қытай сияқты алаш мемлекеттерден сақтандырады.

"Ай, Жәнібек, ойласаң, // Қилы, қилы заман болмай ма, // / Судағы жүрген ақ шортан // Қарағай басын шалмай ма! // Мұны неге білмейсің?!" — деген сөздерінде үлкен астар бар. Асан қайғы ел болашағын ойлап отыр. Көрші отырған орыс патшасының отарлауын алдын-ала сезіп көрегендік танытып отыр. Кейіннен жазған бір жырында сол жұмбақтың шешімін де өзі айтып өтеді: "Мұнан соң қилы-қилы заман болар, // Заман азып, заң тозып жаман болар! // Қарағайдың басына шортан шығып, // Балалардың дәурені тамам болар.

Библиографиялық тізім

1. Ғабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану: Оқулық. Алматы: Паритет, 2014. - 416 б.
2. Нұрмұратов С. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. - Алматы: ФСИ, 2015. - 180 б.
3. Ақатай С Ұлттық діл деген не? //Ақиқат. - 2019. - №3. - 64 б. (41-466.).
4. Молдабеков Ж.Ж. Тектіліктің тұрағы тұлғалыққа тірек // Адам әлемі. -1999. - №2
5. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. - Алматы: Ғылым,1999.-200 б.

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ҮНЕМ ЗАҢДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Жүніс Т.Т.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Ұлттық Тіл біліміндегі үнем заңдылығы және оның зерттелуі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается законность экономии в Национальном языкознании и ее изучение.

Тіл білімінің ұзақ даму тарихында сөздер тұлғалық, мағыналық жағынан түрлі өзгерістерге ұшырап, даму, қалыптасу кезеңдерін бастан кешірген. Сөйлеуші қашан да тілдік элементтердің айтуға жеңіл болуын, сөйлеу органдарына күш түсірілмеуін көздейді. Түркі тілдеріндегі үндесу заңын осының бір мысалы деп білеміз. Бұл жайында «Жалпы тіл білімі» коллективтік еңбегінің авторлары былай деп жазады: «Биологическая наука давно установила, что чисто биологические возможности человеческого организма далеко не безграничны. Они имеют определенные физиологические ограничения... Он старается определенным образом реагировать на все те явления, возникающие в языковом механизме, которые недостаточно соответствует определенным физиологическим особенностям организма. Таким образом возникает постоянно действующая тенденция приспособления языкового механизма к особенностям человеческого организма, практически выражающаяся в тенденциях более частного характера». Демек, сингармонизмнің осы талапқа негізделгені айқын.

Бұл айтылғанның үнемдеу заңына да қатысы бар. Тіл біліміндегі сіңісу құбылысы-тілдің өзгеру, құбылу, даму процестерін айғақтайтын күрделі құбылыстардың бірі. Тіл білімінде бұл құбылыс фузия деп аталады. Түркі тілдеріндегі сіңісу құбылысы, фузия туралы зерттеулер орыс ғалымдары В.А.Богородицкийдің, А.Н.Кононовтың, неміс ғалымдары Ф.Шлегель, А.Шлегель, В.Гумбольдт, А.Шлейхер, қазақ ғалымдары Б.Қ.Қалиевтің, Н.Оралбайдың, Ә.Т.Қайдаровтың, М.Томановтың, А.Ысқақовтың, К.Ахановтың, Қ.Жұбановтың, А.Салқынбайдың, Б.Сағындықұлының еңбектерінде әр қырынан қарастырылған.

Түбірлер мен аффикстердің бір-біріне кірігіп кетіп, біртұтас морфемаға айналу құбылысын кезінде профессор В.А. Богородицкий сіңісу (опрошение) құбылысы деп атаған болатын [1,133].

Мысалы, бүлік, бүлін сөздерінің бастапқы түбірі бұл екеніне қарамастан, бұл сөздердің қазіргі тілде бүл-ік, бүл-ін болып мүшеленбеуін осы аталған сіңісу құбылысының нәтижесі деп қарауға болады.

Түркі тілдерін зерттеген ғалым А.Н. Кононов өзінің «О фузии в тюркских языках» деген мақаласында былай дейді: «Образование аффиксов в тюркских (resp. алтайских) языках, как видно из всего предшествующего изложения, шло двумя главными путями:

1) фузия, т.е. Сплавление одно или двухфонемных морфем в единый сложный аффикс (примеры см. выше);

2) соположение, например: ала беря+йорур, он идёт>алыйор он берет (сейчас); ала беря+турур он стоит >ала+тур>ала-ды>ала-т он берёт; ат бирлан>билан>била>іла>-ла/-la: ат-ла с лошадей [2,120].

Следует особо подчеркнуть, что тюркские аффиксы, возводимые к полноточным словам, встречаются преимущественно в сфере образования сложных глагольных форм; образование же сложных глагольных форм в их синтетическом виде-явление бесспорно позднее, так как форма типа алы йорур встречается в памятниках вплоть до XVIII в., а

форма типа ала турған употреблялась в литературном языке совсем недавно, а в диалектах сохраняется и поныне.

Словообразование способом сложения корней-только один из возможных способов образования слов в алтайских языках; другим и, пожалуй, ведущим способом словообразования и безусловно словоизменения является аффиксация, т. е. образование новых слов и словоформ с помощью прилеп-аффиксов. Причем прилепы-аффиксы, даже состоящие из двух и более фонем, как правило, не могут быть возведены к однозначным словам (во всяком случае убедительных этимологии нет или почти нет!). Более того, большинство прилеп-аффиксов, состоящих из двух и более фонем, сплавлены в единую форму из элементов, чаще однофонемных, имеющих идентичные или синонимичные функции. Эти первичные элементы (очень похожие на флексию), природа которых пока с надлежащей точностью не определена, могут быть с известным приближением сопоставлены только с фузией, механизм образования которой едва ли имеет что-либо общее со словосложением. Вспомним в этой связи, что Э.Сепир «сополагающую», т.е. агглютинативную, технику слово и формообразования противопоставлял «сплавляющей», т.е. фузионной технике.

Тілдік өзгерістердің түрлері көп. Бұған лингвистер ХІХ ғасырда-ақ назар аудара бастаған. Осы кезеңде философия ғылымында етек алған доктрина бойынша, Звегинцев В.А. өзінің 1964 жылы жарық көрген «История языкознания ХІХ-ХХ веков в очерках и извлечениях» деген еңбегінде «тарихқа дейінгі дәуірде тіл қалыптасады, дамып жетіледі; тарих басталғаннан кейінгі кезеңде, тіл дамуды тоқтатады, кері кетіп, заман өткен сайын бардан айрылып кедейленеді», - деген пікір айтқан. Бұл концепцияны неміс лингвистері Ф.Шлегель, А.Шлегель, В.Гумбольдт, А.Шлейхер одан әрі дамытты.

Үнемдеу құбылысының метонимиядан күрделі сатысы - эллипсис. О.С.Ахманова бұл терминге мынадай анықтама береді: «Эллипсис (элизия) англ. elliptical. Пропуск (выкидка) элемента (члена) высказывания, легко восстанавливаемого в данном контексте или ситуации (в данном речевом или бытовом контексте)» [3,525].

Белгілі тілші Д.Н.Шмелев 1964 жылғы «Очерки по семасиологии русского языка» атты еңбегіндегі эллипсис жөніндегі түсінігі де осы пікірмен үндеседі: «Семантический эллипсис возникает в результате выпадения из сочетания одной или нескольких лексических единиц в зависимости от семантики. Значение частей, подвергнувшихся эллипсису, передается другими словами в составе оборота. Таким образом, сокращается одно из семантически близких слов. Оставшийся же компонент способен полностью выразить семантику всего сочетания в целом».

Сөздердің бірқатары әрі дыбыс, әрі буын түсуі негізінде қалыптасқандығы байқалады. Мұндай ықшамдалудың бірден емес, бірте-бірте болуы ықтимал. Мағынасы кейде көмескіленбеуі де мүмкін. Ғ. Мұсабаев былай деп жазады: «Сөздің ішкі мағынасы сақталып, дыбысталу түрі өзгертін де жағдай болады. Мысалы, «лақ» деген сөздің бастапқы түрі «оғулақ» болған, ол бірте-бірте мына сияқты өзгеріске түскен: 1. Оғул-лақ. 2. Оғу-лақ. 3. Оғы-лақ. 4. Оғ-лақ. 5. О-лақ. 6. Ұ-лақ. 7. Ы-лақ. 8. Лақ. Сөйтіп, түбір жойылған да, бұрынғы түбір-дегі мағына жұрнаққа ауысып, жұрнақ сақталып қалған» [4,17].

Үнемдеу - ежелгі дәуірден келе жатқан тілдік құбылыс. Дыбыстардың, буындардың бірте-бірте түсуі сөздің формасын адам танығысыз дәрежеде өзгертіп жібереді. Туысқан түркі тілдеріндегі лексикалық айырмашылықтар ең алдымен ықшамдалу, қысқару процесі нәтижесінде пайда болған. Жоғарыда мысалға келтірілген «оғулақ» сөзінің «лақ» болып түлғалануы, «урағун» сөзінің «у» тұрпатын алуы қиыннан жеңілге ұмтылу заңдылығының әсері өте күшті болғандығын көрсетеді.

Қысқару, ықшамдалу, түркі тілдерінің әрқайсысында әр түрлі және мұның өзі сандаған ғасырларға созылғандықтан белгілі бір сөздің сан қилы морфологиялық-фонетикалық сипат алып түрленуі, құбылуы тіл тарихының жемісі болып есептеледі.

Үнем заңдылығымен қатар тіл дамуының өзге де заңдылықтары көп: дыбыстардың өзара алмасуы, ауысуы, ықпалдасуы нәтижесінде бір-біріне ұқсауы, қатандардың уяңдануы, уяңдардан қатандануы, жуан дауыстылардың жіңішкеруі, жіңішкелердің жуандануы, тағысын тағылар. Осы сияқты ішкі факторлардың барлығы жиналып сөздің сыртқы түлғасын өзгертіп жіберетін кездер де болады. Мұның сыртында

экстралингвистикалық факторлар тағы бар. Сөзді бұрынғы қалпына келтіргенде бұлардың баршасы толығынан есепке алынуы қажет.

Үнем заңы тарихи жазба ескерткіштерде де, қазіргі түркі әдеби тілдерінде де, оның диалектерінде де өзінің ізін қалдырған. Сол ізге түсіп, түбірлердің, қосымшалардың ең алғашқы күйі қандай болғанын болжамдауға болады. Ең алдымен тілдік фактілерге назар аударалық. Орхон-енисей ескерткіштерінде, «Құтадғу билигі» (Бақытты болуға бастайтын білім), «Дивану лұғат-ит турк» (Түркі тілдері сөздерінің жинағы), «Ғибат-ул хақайиқ» (Ақиқат сыйы), «Мухаббат-наме» (Махаббат туралы тоғау), «Гүлстан бит-турки» (Гүлстанның түркішесі), «Хұсрау уа Ширын» әдеби нұсқаларында мына төмендегідей дыбыс қысқарулары жиі ұшырайды

Сөйлеу процесінде шектес, іргелес келген екі немесе одан да көп сөздің міндетін бір-ақ сөз атқаратын реттер де кездеседі. Бұл құбылыс лексикада «метонимия» деп аталып жүр. «Үлкенге құрмет, кішіге ілтипат деген болмай ма?» (Ауызекі сөйлеу тілінен). Осы сөйлемдегі «үлкен», «кіші» - метонимия. Толық формасы «үлкен адам», «кіші адам». «Қарынбай сияқты тас саран» деудің орнына «қарынбай» дейміз. «Кеспелтек ағаш» деудің орнына «кеспелтею» дей саламыз. Бір кездегі «Жүйрік ат тоқтығын білдірмес, жомарт кісі жоқтығын білдірмес» деген мақал тілімізде «Жүйрік тоқтығын, жомарт жоқтығын білдірмес» болып қалыптасқан. Мұнда «жүйрік», «жомарт» конверсияланған, ал «ат, кісі» атаулары және екі рет қайталанған «білдірмес» егістігінің біреуі қысқартылып, ықшамдалған. Бұл жерде мақалдың мазмұнына нұқсан келіп тұрған жоқ, қайта өткірлене түскен. Сондай-ақ «оқасы», «окаман», «надан», «соқыр», «ақсақ» сияқты әрі зат есім, әрі сын есім бола алатын сөздер жоғарыдағыдай тәсілмен конверсияланып, екі-үш сөздің қызметін атқарып тұр. Осылайша әр түрлі жолдармен жасалған атаулардың тізімін әрі қарай жалғастыра беруге болады. Бүтіндей сөйлемнің не оның белгілі бір мүшелерінің қысқартылып айтылуы да үнем заңдылығының көріністері болып есептеледі. Бұл жайында М.Балақаев: «Ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған олқы сөйлемдер толымсыз болады» [5,189], - деп жазады.

Библиографиялық тізім

1. Богородицкий В.А., Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. - Казань, 1953.
2. Кононов А.Н., О фузии тюркских языках // Структура и история тюркских языков. - М.: 1971.
3. Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов. - М.: 1969.
4. Мұсабаев Ғ. Кеңесбаев І., Қазіргі қазақ тілі, Лексика, фонетика. - Алматы, 1962.
5. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. - Алматы, 1971.
6. Аханов К., Тіл білімінің негіздері. - Алматы, 1978.
7. Қалиев Б.Қ. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы. Алматы, 1984.

ӘОЖ 82,3215

ФОНЕТИКАДАҒЫ ҮНЕМ ЗАҢДЫЛЫҒЫ

Жүніс Т.Т.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Ұлттық Тіл біліміндегі үнем заңдылығы және оның зерттелуі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается законность экономии в Национальном языкознании и ее изучение.

Фонетикадағы үнемдеу құбылысының «элизия», «апокопа», «гапталогия» деп аталатыны Б. Сағындықұлының еңбегінде айтылған [11,68].

Қ, к дыбыстары түркі негіз құрамында қолданылған. Бұл жағдай қыз, қара, кес, кір, кел, кет тәрізді байырғы сөздердің басында айтылуымен дәлелденеді. Бұл сөздер көне, қазіргі түркі тілдерінің барлығында осы сипатында қолданылады. Көне түркі тілінің қ

дауыссызы сөз басында қазақ тілінде де өз сапасын сақтаған. Бірақ тіл дамуының барысында сөз ортасындағы қ элизияға ұшыраған. Оның кейбір іздері қазақ тілінде де кездеседі; тарқау-тарау, уқалау-уалау, т. б.

Сонымен бірге, көп сөздер құрамындағы г элизияға ұшыраған. Қазақ тіліндегі керек, кір(у), өзен, үшеу сөздерінің құрамындағы г-нің элизияға ұшырауы орта ғасыр ескерткіштерінде-ақ кездеседі: кергек сөзі керек түрінде де айтылған. Бұл процесс те кейінгі кезеңде көне түркі тіліндегі омоним сөздерінің сырт құрылысы жағынан бір-бірінен ажырасуына себеп болған: өгүз сөзі бірде өгіз мәнінде, бірде өзен мәнінде жұмсалған, г дыбысының түсіп қалуының нәтижесінде орныққан.

Сөз соңындағы г-нің элизиясы көбінесе оның алдында қысаң дауысты-лардың іргелес айтылуына байланысты болып отырады: сарығ, кішіг, арығ сөздері ғ, г дыбыстарынсыз орныққан. Бірақ бақ, бау(бағ), тақ, тау (тағ!, сау, сақ (сағ), т. б. Соңғыларда ашық дауыстылар айтылады [12,63].

қ, к, ғ, г дыбыстарының түсірілуі. Көне түркі жазба ескерткіштерінен бұл дауыссыздардың сөз басында түсіріліп айтылуы байқала бермейді. Сөз ортасында, сөз соңында бірде түсіріліп, бірде түсірілмей қолданылуы нәтижесінде жарысып жүрген варианттар баршылық. Мысалы:

Сөз ортасында: чомғук ~чомук (чомга-птица); кергак~керак (нужный, необходимый); қазғук~қазук (кол); қағаш~қаш (родич, родственник, родной, родные); қапғак~қапак (покрышка, крышка); қағатыр~қатыр (мул); кулғак~кулғак~кулак (ухо); куртға~курта (старуха); йалбырғак ~йапырғак~ йапрак (лист, лепесток), тамғак ~тамак (горло, глотка, задняя часть неба) т.б.

VI-XIV ғасыр аралығындағы ескерткіштерде г қ, к, ғ дауыссыздарының сөз құрамында бірде сақталып, бірде сақталмағанын байқасақ, кейінгі кезеңде бұл процесс тездеген, гуттураль дыбыстар көп жағдайда мүлде айтылмайтын болған. Көне нұсқалардағы тілдік фактілер қазақ тілімен (сол сияқты көптеген түркі тілдерімен) салыстырылғанда бұл өзгерістердің сипаты айқындала түседі: буғра-бура, буғдай-бидай, күргәк-күрек, оғры-ұры, оғуз-уыз, тоғра-тура, тумағу-тұмау, игнә-ине, қағун-қауын, куғу-ку, тарғак-тарак, кулғак-қулак, куруғсақ-құрсақ, суғар-суар, егін-иін, т.б. Уақыт өте келе адам организмінің табиғи өзгеруі, тіл арты дауыстылары мен дауыссыздарының тіл алдына қарай жылжуы гуттураль дыбыстарды ығыстырды, бұл процесс келешекте де жалғаса беретін сияқты.

Сөз соңында: чық ~чы (роса); анчағ~анча (столько, так много); қутлуғ~ қутлу (счастливый, испытывающий счастье, благодатный); куйуғ~куйығ (колодец); қамуғ~қаму (весь, целый, полный; все в совокупности); қуруғ~ қуру~қур (сухой, высохший, засохший); қапуғ~қапығ~қапу (дверь, ворота, врата); сүнүг~сүнi (копье); ағрығ~ағры (боль, болезнь); ачығ~ачы (кислый, горкий); исиг~ыссы (горячий); йарлығ~йарлы (бедный, убогий); қатығ~қаты (твердый, жесткий, крепкий); татлығ~татлы (вкусный, сладкий); черіг~чері (войско); түк~тү (волосы, шерсть) т.б.

қ, к, ғ, г дыбыстары сөз соңында сөз ортасына қарағанда көбірек түсіріліп айтылған. Бұл құбылыс XIII-XIV ғасырларда-ақ түркі тілдерінде мықтап орын тепкенге ұқсайды. Қазіргі тілдерде сан жағынан әлдеқайда артқан.

н, ң дыбыстарының түсірілуі. Ежелгі дәуірде түркі тілдерінде бұл дыбыстар сөз басында қолданылмаған. Сондықтан н мен ң сөз ортасында, сөз соңында ғана элизияға ұшыраған. Сөз ортасында да н мен ң түсе бермейді. Жұрнақ, жалғау қосылғанда ғана кейбір түбірлерден бұл дыбыстардың түсіп қалатыны байқалады: қандаш~қадаш (единокровные братья, братья по отцу); туйнақ~туяқ (копыто); анлар~олар (они) т.б.

Сөз соңында н мен ң ең көп түсіріліп айтылатын дыбыстардың қатарына жатады. Мысалы: акрун~акру (тихо, осторожно, спокойно; немного); инчин~ инч (спокойно, спокойный); илкин~илк (прежде, вначале, сначала); икагүн~ икагү (оба, двое, вдвоем); қойун~қой (овца); теркин~терк (быстро, поспешно, скоро); тегин~теги (до); толун~толу

(полный, наполненный); утрун~утру (напротив, навстречу); йаңан~йаңа (слон); йуымғын~йуымғы (все, вместе); үчагүн~үчагү (трое, втроем) т.б.

Тарихи тұрғыдан алғанда, түспейтін дыбыс жоқ: дауыстылар да, дауыссыздар да фонологиялық жүк атқармаған кезде әлсіреп, сөз құрамынан шығып қалады. Мысалға, тыныш~инч (покой, спокойно), ерсар~ерса~еса (союзное слово), келтүр~кетүр (приводить, доставлять), кедин~кин (затем, после) варианттарын өзара салыстырсақ, т, д, р, л дауыссыздарының түсіп қалғанын аңғарар едік. Әсіресе, қ, к, ғ, г, н, ң, р, л дауыссыздары жиірек түсіріліп айтылады, қалған дауыссыздардың сөз құрамынан ығысуы сирек.

Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі фонетикалық варианттар қандай дыбыстардың сөз құрамынан түсіріліп айтылатынын анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, б~0: балбыра~албыра, бадырақ~адырақ, бадырай~адырай, бақыр~ақыр, бедірей~едірей; қ~0: қайран~айран, адақ~ада, қадым~адым, будақ~ буда; д~0: дөңкиген~өңкиген, дабдыра~абдыра, далбең~делбең~елбең~елбең; к~к~0: кебежедей~қабажадай~абажадай, реңк~рең; р~0: беркін~бекін, арнайы~ анайы; т~0: тарби~арби; с~0: сарқыра~арқыра; ш~0: шәңгі~әңгі; л~0: болбыра~бобыра; қ~ж~0: кеміріл~жеміріл~еміріл; м~0: бәлкім~бәлки, ғұрлым~ғұрлы, жазғытұрым~жазғытұры т.б.

Л, р дыбыстары тарихи тұрақсыз дыбыстар деп аталатын топқа жатады.

Л дыбысы сөз ортасында, сөз соңында түсіп қалады (элизия).

Қазақ тілінде мынадай фактілер кездеседі: апкел (алып келіп кел), апар(алып бар), әкел (алып кел), боса(болса), т. б.

Мұнда реттерде л дыбысының түсіп қалуы әсіресе оңтүстік қазақтарының тілінде қалыптасқан норма. Осымен байла-нысты, ауызекі сөйлеу тілінде кездесетін кеген кім тәрізді фактілерді еске алу қажет.

Қазақ тіліндегі отыр етістігі осы күйінде л дыбысының түсіп қалуы арқылы келгені де белгілі.

Л, сонымен қатар, бұл, сол сілтеу есімдіктері мен ол жіктеу есімдігінің құрамынан да түсіріліп айтылады. Түркі негіз тілінде л дыбысы сөз басында айтылмаған (егер біраз еліктеу сөздерді ескермесек), сөз ортасында, әсіресе сөз соңында жиі айтылған. Сондықтан ал, бол, тол, қыл тәрізді сөздер құрамындағы л түркі негіз тілінен келе жатқан құбылыс [12,62].

Р дыбысы түсіріліп айтылатын сөздер қазақ тілінде аса көп емес: беркіт~бекіт. Бірақ тарихи тұрғыдан р түсіру арқылы қалыптасқан фактілер едәуір ұшырасады. Мысалы, түрікмен, азербайжан тілдерінде аслан, қазақша арыстан. Осы ізбен ала+туру>аладүр>ала+ды формуласы әбден дәлелденді. Яғни, осы шақтық көрсеткіш ал етістігінің көсемше түрі мен тур етістігінің келер шақ тұлғасының қысқарып, кірігуі арқылы жасалған.

Р-дің түсіп қалуы қазіргі е етістігінің формасынан да көрінеді. Оның ескі формасы ер екені мәлім.

Көне түркілік материалдардан байқасақ, қазақ тілінде екі түрлі ыңғайда қолданылатын сөздер бір түбірдің екі варианты екенін көреміз. Сой, сойым (сойымдық мал), соғым, ортақ түбір соғ (й<ғ), пыс (диал, ас пысты), пысық (пысық кісі), МҚ: бышығ-дайындалған, піскен, бышығ аш-дайындалған, піскен, бышығ аш-дайындалған, піскен ас, бышығ ет-дайындалған, піскен ет. Қазақ тілінде әдеби норма ретінде бұл сөздің жіңішке айтылатын варианты орнықты. Көне түркі тілінде қат етістігі, қатығ сын есімі, қатығдан етістігі, қатығды үстеуі қолданылған [15,432].

Библиографиялық тізім

1. Богородицкий В.А., Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. - Казань, 1953.
2. Кононов А.Н., О фузии тюркских языках //Структура и история тюркских языков. – М.: 1971.

3. Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов. – М.: 1969.
4. Мұсабаев Ғ. Кеңесбаев І., Қазіргі қазақ тілі, Лексика, фонетика. - Алматы, 1962.
5. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. - Алматы, 1971.
6. Аханов К., Тіл білімінің негіздері. - Алматы, 1978.
7. Қалиев Б.Қ. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы. Алматы, 1984.

ӘОЖ 82,3215

ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТӨРКІНІ

Исмайылов Х.

Шымкент университетінің магистранты

Аңдатпа

Мақалада Түр-түс атауларының шығу төркіні және осы түр түске байланысты барлық атаулардың тарихи қалыптасуы мен айтылуының шығу тарихы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается происхождение названий видов и происхождения всех названий, связанных с цветом этого вида.

Ш. Уәлихановтың көрсетуінше, қазақ халқында ертеректе ел жақсысы қаза тапқанда шаңырақтан қара ала шашақты қара жалау көтеріп, жақындары қара жамылып аза тұтатын, оның мінген атын бір жылға дейін тұлдап, ер-тұрманына қара жабу жауып, көші-қон кезінде жетелеп ертіп жүрген. Қаралы үйге қара тігуде қайтыс болған кісінің жас ерекшелігі ескерілген. Егер өлген адам жас болса - қызыл, орта жастағы адамға - қара, ал қарт болса ақ орамал байлаған. Қаралы үйде қандай адамның өлгенін осы белгі арқылы жүргінші жолаушыға білдіріп отырған.

Көк түс – жалпы адамзаттық түсінік бойынша аспан әлемі мен су кеңістігіндегі мұхит, теңіз, көл, өзен ұғымдарымен байланысты тұжырымдалады.

Көк түс танымының көне түркілер дүниетанымында аспан әлемімен байланыста болғандығын Күлтегін ескерткіштеріндегі:

Биікте көк Тәңірі

Төменде қар Жер жаралғанда

Екеуінің арасында адам баласы жаралған, - дейтін өлең жолдары дәлелдей түссе, оны жалғастыратын батырлық идеяны «Оғуз қаған» эпосындағы көк бөрі ұғымымен байланыстыруға болады.

Қазақ ұғымында көк түс аспанға берілген оның тәңірлік сипаты ретінде танылғандықтан, ата-бабаларымыз көк түсті аспан әлемі, жаратушы тәңір әлемі, биіктік пен бостандық әлемі деп қабылдаған. Осыған орай бүгінгі тәуелсіз Қазақ елінің көк байрағы аспан түстес еркіндіктің, бостандықтың символын білдіреді. Көк түстің этносимволикалық табиғаты жөнінде Е.Шаймерденов былай дейді: «своеобразный «небесно-голубой мир» кочевника оставил глубокий след в его мировосприятии, национальном характере. Спокойствие души, бисхитростная откровенность во взаимоотношениях с людьми, вера в добро – эти качества, отличающие его, как раз закодированы в символических значениях небесно-голубого цвета. Такой же след, может быть, даже более яркий, прослеживается в мировоззрении и мировосприятии казахов» [1, 110].

Қызыл түс - о баста Күннің, Оттың түсіне байланысты қабылданып, күні бүгінге дейін көптеген халық үшін символ ретінде қасиеттілік, махаббат символы, билік ұғымдарымен байланысты қалыптасқан.

Қызыл түстің басқа түстерден өзіндік ерекшелігін В.Василевич төмендегідей көрсетеді: «Если белый и черный цвет в языковом сознании средневекового человека были сакрализованы, то красный – был социологизирован, так как соотносился с идеей власти» деп көрсетеді [2, 125б.]. Қазақтың дүниетанымында да коммунистік идеямен байланысты қызыл әскер, қызыл отау, қызыл империя ұғымдары жоғарыдағы зерттеуші пікірін нақтылай түседі.

Қазақтың ұлттық этномәдениетінде қызыл түстің жағымды мағыналары түрлі сезімдік коннотацияға байланысты әдемілік, махаббат, жастық, қуаныштық, шешендік сияқты ұғымдармен ассоциациялық байланысқа түсіп қызыл шырайлы, қызыл қызғалдақ, қызыл көйлек, қызыл алма, қызыл шиедей сияқты сөздер мен тіркесімдерде ерекше көрініс береді.

Қызыл түстің бұдан да бөлек қызыл кеңірдек болу, қызыл өңеш болу – дау, жанжал, ұрыс; қызыл көз пәле - ыза, кек; қызғаныштың қызыл түлкісі сияқты сан алуан жағымсыз коннотациялық мәні бар екенін аталған тіл бірліктері айқындайды.

Сары түс - ежелгі түркілер мен көшпенділердің дүниетанымдық түсінігінде даналық пен ақылдықты, байлықты, әлемге жарық беруші күннің нұрын бейнелеген. Сондай-ақ сары түсінің семантикалық өрісі қозғалысты, сағынышты, аурумен байланысты көңілсіздік пен қайғыны, тоқтаусыз өмір мағыналарын да бедерлейді. Мұның негізінде сары жұрт, сары жілік, сары уайым, сары төсек болу, сары жамбас болу, сары майдай сақтау, сары алтындай сарғайып күту сияқты тіл бірліктері өмірге келгені белгілі.

Сары түс бүгінгі поэзия тілінде лингвопоэтикалық қолданысты жиі ұшырасады. Оған Н.Оразалиннің «Сары күз» өлеңі дәлел.

Саралап, сарғаяды жарық Айым,
Сағынып, сілкінеді сары қайың
Сары күз....
Сары дала.....
Сары тоғай.....
Санамда сақыр-сұқыр сары уайым....
Сам жанып, салқын көкте от күледі,
Сарғайған салқын күздің жеті лебі,
Сарыжұрт бүріседі кеште суық
Сабылып сары ала қаз көк тіледі
Сары бел жетімсіреп қалқияды,
Сары адыр саздау еңіс салқияды
Сары тал.....
Сары қайың.....
Сары белес....
Сағым - мұң тербетеді сал қияны.

Қоңыр түс - халқымыздың этномәдени дүниетанымында жанға жақын түстердің бірі. Қоңыр түсіне пропозиционалды модель тұрғысынан талдау жүргізген Н.Айтова былай дейді: «Қоңыр» өзі қатысты немесе өзін ассоциациялайтын сөздерімен уақыт, кейде объект (аргумент), қатынас ретінде байланысады. «Қоңыр» байланыстарында мына мәндердегі ақпараттарды мазмұндау үшін қызмет етеді: орташа, қарапайым, жұтаң өмір; жанға жайлы оңтүстіктен соққан жел, салқындау жел; жаз соңынан басталатын мезгіл; алыстан қарауытқан биіктік (төбе); сағыныш назды саз; мұңдылау дауыс; мұңды әуен; жай ойнайтын саз; майда күй; жағымды дауыс; момын, жуас адам; тыныш кеш, тыныш орын [3, 36б.]. «Қоңыр» түсі қоңыр күй, қоңыр дауыс, қоңыр күз, қоңыр кеш, қоңыр жел, қоңыр саз, майда қоңыр сияқты тіркестермен келіп, әртүрлі құбылыстың небір жанға жайлы, құлаққа жағымды, жүрек тебірентетін нәзік те әсем сәттерді, өмір тіршіліктің жайбарақат күйін сипаттайтын семантикалық өрісімен қазақ дүниетанымында көрініс тапқан.

Библиографиялық тізім

1. Каймулдинова К.Д. Қазақстанның аридті аумақтарының топонимиясы: монография – Алматы « Те-color » баспасы, 2020. – 280 б.
2. Кононов А.Н О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии // изв. атд. общ. наук АН Тадж. ССР вып 5, 2019. – С.85-88.
3. Конкашпаев Г.К. Цветовые слово в тюркских топонимиках - в кн: «Географические науки », Алма – Ата, 2020. – С. 72-83
4. Сапаров К.Т Қазақ топонимдерінің геоэкологиялық негіздері. I бөлім. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2018. – 307 б.
5. Керімбаев Е.Ә және т.б. Оңтүстік Қазақстанның топонимикалық кеңістігі – Шымкент: «Кітап» ЖШС, 2017. – 352 б.
6. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты , 2012. – 460 б.

ӘОЖ 82,3215

«ТҮР-ТҮС» АТАУЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Исмайылов Х.

Шымкент университетінің магистранты

Аңдатпа

Мақалада Түр-түс атауларының шығу тегі және осы түр түске байланысты барлық атаулардың тарихи қалыптасуы мен айтылуының шығу тарихы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается происхождение названий видов и происхождения всех названий, связанных с цветом этого вида.

Ақ түйенің қарны жарылды – молшылыққа, қуанышқа, жақсылыққа, үлкен тойға кенелді деген мағынада қолданылатын дағдылы сөз тіркесі – тоқшылықтың тағы бір метафоралық кеңістік образы. Бұл тіркестің мағынасы өте терең – қазақ халқы ақ түсті малды, әсіресе, байлықтың өлшеміне саналған түйе малының ақ түстісін ұстау бақыт әкеледі деп санайды. Себебі, ақ түйеге қасиетті Халифа Хазірет Әлінің мәйіті артылып келген-мыс. Қазақ халқы ақ түсті аруана, ақ інген, ақ бураларды төрт түлік малдың «басы», «киесі» деп қасиеттеп салтанат пен байлықтың көрсеткіші ретінде бағалаған.

Алайда, қазақ мәдениетінде ақ эпитеті сол «түр-түсті» тек көру арқылы қабылдау нәтижесі ретінде ғана қабылдаумен шектелмейді, сонымен қатар белгілі бір тарихи-мәдени деректермен, қазақ халқының дүниетанымы және көшпелі тұрмыс жағдайы ерекшеліктерімен, түр-түс атаулары тудыратын бейнелі-ассоциативті байланыстарымен пайымдалған басқа да мағыналық коннотацияларға ие. Осындай үдеріс әсіресе этномәдени феномендер болып табылатын омонимдерде – антропонимдер, топонимдер, гидронимдер көрініс табады: Ақерке, Ақжол, Ақтілек, Ақторе, Ақтобе, Ақтау, Ақмола, Ақтерек, Ақсу және т.б. Сонымен қатар, ақ эпитеті көптеген ұлттық әдеби-көркем бейнелерде, халық әндері мен аңыздарда жиі кездеседі: Аққайың, Аққасқа, Ақбаян және т.б.

Түрік халықтарында ақ түсі киелі мағынаға ие. Осыған байланысты тарихшы-ғалым Х.Көктәнді ақ сөзінің ежелгі нұсқасы ретінде су сөзіне де үлкен мән береді: «Су – ақ деген сөз. Судың ақ деген мағынаны білдіретінін көптеген деректер айғақтайды. Жапондарда да су дыбысталуы ақ мағынасын білдіреді екен. Сырдария өзенінің «Авеста» кітабындағы

атауы – Ардвисур. Бұл өзеннің ежелгі аты – «таза ақ өзені» деген мағына берген. «Су» сөзінің

«ақ»мәнін білдіретіндігіне тағы бір мысал: Сурманак – жалайыр тайпасының Шыңғыс хан заманындағы бір тармағы, екінші тармағы – Шуманак. Алғашқы тұлғалық атауы Су-ман, кейін Суман (мәні ақ деген мағынада), түсініксіз болған соң, алғашқы мағынасын калькалық тәсілмен көшіреаударып, «ақ»сөзін қосқан, содан кейін Сурманак болып шыққан. Шуманак тармағы да осындай тарихқа ие. Қазақ тіліндегі «су қараңғы соқыр»тұрақты тіркесі «көзі аппақ болып ағарып кеткен адам» деген ұғымды білдіреді»[1, 148 б.]. Ауызекі сөйлеуде жиі қолданылатын «сүттен ақ, судан таза» тұрақты тіркесіндегі мағынасы да аппақ, мөлдір түске қатысты айтылып, «кінәсіз» деген мағынаны білдіреді.

Сонымен қатар, қазақ тілінде ақ сөзжасам компоненті тұрақты және күрделі құрамында кең қолданылады: ақ көңіл, ақ жүрек, ақ пейіл, ақ ниет, ақсақал, ақ бата, ақ ана, ақ дастархан, ақ жол, ақжарқын. Ақ компоненті бар сөздер жағымды коннотацияға ие, мейірімділік, тазалық, киелілік, ризашылық т.б. адам бойындағы және өмірдегі ізгі қасиеттерді сипаттайды.

Ақ эпитетінің қазақ дүниетанымында ерекше орын алады, оның символдық және метафорлық мағыналары ұлттық құндылықтар жүйесіне негізделген. Осы қазақ колоремасының бірегейлігі ақ түсті этномәдени колоремді прототип деп түсінуге мүмкіндік береді.

Ақколоремасы мүлде бір жақсы, оңтайлы бастама ретінде қараңғылық пен түнекке қарсы тұрады, нұрлы қуанышқа үміт артады. Мысалы, орыс халқының тілдік әлем бейнесінде ақ (белый) эпитеті көбінесе тазалық, пәктілік, киелілік пен қасиеттіліктің символы болып табылатын «жарық» түсінігімен байланысты: «**Радостные, белые, белые цветы**» (З. Гиппиус). Сонымен қатар, ақ түс бақыт, қуаныш және оларға қарама-қарсы сезім уайым мен қайғы эмоциялардың концептілерімен тығыз ассоциативті байланыста:

«Рождество, праздник детский, **белый**, Когда **счастливы** самые несчастные» (З. Гиппиус); «**Белыми** светлыми крыльями веют и реют во мгле» (К. Бальмонт).

Көне орыс дүниетанымында адамдың келбетіндегі сұлулық ақ түспен сәйкесетін: белое лицо (ақ бет), белые руки (қолдары ақ) және сурет салу өнерінде өз көрінісін табатын.

Ақ түр-түс үшін түптұлғаның бірі ретінде орыс қыс мезгілінің атрибуты болып саналатын қалың қарды бейнелейтін табиғи көріністер сипатталады, себебі ақ қар шексіз қарлы жазықтар, жалғыздық пен жүректегі үрей, суықтық пен көңілсіздік, шарасыздық пен үмітсіздік ұғымдар тізбектерін тудырады.

Орыс тілінде ақ сөзі бар компонентінен құралған фразеологизмдер жиі кездеседі. Алайда, белая ворона, белые люди, белые стихи сияқты тұрақты тіркестер түр-түсті сипаттайтын коннотацияларымен байланысы жоқ, әдетте бұл белгілі бір топ тұлғаларды сапалы түрде белгілеуде қолданылатын идиоматикалық жинақтама бейне.«Белая ворона» концептісі тек қана орыс этнолингвомәдениетіне тән, тіпті ағылшын тіліндегі ең жақын семантикалық эквивалент «rare bird»–«сирек құс», «мыңнан бір кездесетін бірегей адам» деген ұғымдарды білдіре отырып, «ерекше, басқаларға ұқсамайтын, тұрмысқа үлесімі жоқ адам» семантикасын жүктемейді.

Көп жағдайда қара хроматоним колоремасымен жағымсыз ассоциациялар байланысты: black mail (бопса), black-market (қара базар), black economy (қара экономика), black humor (қара әзіл-сықақ), black sheep (қотыр қой), black soul (қара ниет), blackmail (сөзбе-сөз: қара пошта, бопсалау мағынасында). Керісінше white – бейбітшіліктің, адалдықтың, тазалық пен пәктіктің, ақжүректіктің белгісі. Жағымды семантикаға ие ақ сын есімі жағымсыз мағынасы бар зат есімдермен тіркесе де оны жұмсартып, асылдандырады: черная зависть – белая зависть.

Ақ эпитетіне қарама-қарсы қара түр-түсі көптеген лингвомәдениеттерде қайғы-қасірет, торығу мен қажу, өшпенділік пен жек көру символы. Бірақ, қазақ мәдениеті мен қазақ тілінің бейнелі жүйесінде қара сын есімі тек қана түр-түс эпитеті ғана емес, сонымен

қатар қалыптасқан танымдық ой-өрісінің ұлттық - мәдени сипатын анықтайды. Мысалы, қара көз, қарақат көз, бота көз сияқты теңеулер арқылы қазақ қызының әдемі, нәркес көздері бейнеленеді. Әдетте, осындай тіректі теңеулер мәдени негізделген семантикаға, ауқымды бейнелі әлеуетке, сан алуан ассоциативті типтерге ие.

Қара сөзі көшепенділер тіршілігіндегі қиын кезең, дала табиғатының қолайсыз құбылыстарын бейнелейді, ол қауіп пен қатер, қайғы мен қасірет символы. Мысалы: «Көк жүзін қапелімде **қара бұлт** басып, **қап-қара боп түнеріп**, жерге бауырын төсеп, жөңкіп көшіп жатыр екен.

Жел де дәл Темірқазықтан шығып алған. Қаптай сокқан **қара дауыл** бүкіл әлемді былғалап, бірді бірге соғып, ойран қып жатқандай жердің топырағын суырып, шандатып, ышқына ұли соғады. Кенет Ақбала жоғары қарады. Жүз **қаралы қарға** әлденеге жаны қалмай, қанаттары сатырлап, азан-қазан боп ыққа қарай ұшып бара жатты...» (Ә. Нұрпейісов. Қан мен тер).

Сонымен қатар қара эпитеті түр-түсті белгілемейтін жағдайларда жағымды, мағыналы ассоциацияларға ие болады: қара сөз, қара шаңырақ қара күш және т.б.

Кеңестік дәуіріндегі сөздік пен заманауи сөздік материалдарын салыстыру ассоциациялық парадигманың жылжуына дәлел бола алады. Алайда, ассоциациялық өрістердің түйісетін аймағы – түр-түс атауларының колористикалық семантикасы және қалыптасқан этникалық дәстүр.

Қазақ және басқа түркі тілдеріндегі қызыл мен жасыл сөздерінің түбі «қыз» бен «жас» деген пікір көптен бері айтылып келеді. Зерттеушілердің дәлелі ретінде - ыл, - іл жұрнақтары дара мағына бере алмаса да, оларды бөліп, сөз мағынасын зерттеуге болады. Қызыл сөзінің этимологиясын әртүрлі жер, су атауларымен байланыстырады. Мысалы, қазақ топонимикасында қысыл (тар, қысылу) етістігінен пайда болған деген пікір айтылады. Осыған келтіретін дәлел ретінде – Жоңғар және Іле Алатауларындағы шатқал аты –Қызылауыз («узкие ворота» мағынасында). Алайда, қалыптасқан пікір бойынша қызыл түр- түс атауының түбірі –қыз: етістік мағынасында ‘краснеть’, ‘пламенеть’, сын есіммен байланысты болса –‘красный’, ‘багровый’. Ал сын есім мағынасында қолданылғанын дәлелдеу үшін қызар етістігін алып, боз-бозар, көк-көгер, ақ-ағар моделі бойынша талдауға болады. Бұл жердегі түбір тек зат есім немесе сын есім ғана болуы керек. Сонда қазіргі қазақ тіліндегі қызыл сөзінің құрамындағы о бастағы дербестігін жойған «қыз» түбірінің төркіні айқындалмақшы. Ол тек қызыл түстің ғана емес, тіпті қызу қанды, сұлу ренді мағынасындағы «қыз» сөзінің шығуына да негіз болса керек [2, 133б.].

Библиографиялық тізім

1. Каймулдинова К.Д. Қазақстанның аридті аумақтарының топонимиясы: монография – Алматы « Те-color » баспасы, 2020. – 280 б.
2. Кононов А.Н О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии // изв. атд. общ. наук АН Тадж. ССР вып 5, 2019. – С.85-88.
3. Конкашпаев Г.К. Цветовые слово в тюркских топонимиках - в кн: «Географические науки », Алма – Ата, 2020. – С. 72-83
4. Сапаров К.Т Қазақ топонимдерінің геоэкологиялық негіздері. I бөлім . Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2018. – 307 б.
5. Керімбаев Е.Ә және т.б. Оңтүстік Қазақстанның топонимикалық кеңістігі – Шымкент: «Кітап» ЖШС, 2017. – 352 б.
6. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография – Алматы : Мемлекеттік тілді дамыту институты , 2012. – 460 б.

ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ БАҒЫТТА ЗЕРТТЕЛУІ

Кыдырманова А.Н.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада қазақ жалқы есімдерінің зерттелуі және ғылыми парадигмалар қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются научные парадигмы и изучение имен казахов.

Қазақ ономастика ғылымында қазақ антропонимдерінің лингвомәдениеттанымдық сипаты арнайы түрде “Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі” атты Ф.М. Әшімханованың кандидаттық диссертациясында қарастырылды.

Сонымен қатар Г.Ж. Снасапованың “Ғ.Мүсірепов “Ұлпан” повесіндегі лингвомәдени бірліктер” тақырыбында жазылған диссертациясының бір тараушасында повестегі антропонимдер ономастикалық лингвокультуре ретінде зерделенді. А. Ислам “Ұлттық мәдениет контекстінде дүниенің тілдік суреті” деп аталатын докторлық диссертациясының бір тараушасында қазақ антропонимдерінің ұлттық сипаты және олардың шетел тіліне аударылу мәселесі лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан қарастырылды. Сондай-ақ қазақ топонимдер қатарына қазақ тіліндегі кісі аттарының номинативтік (атауыштық) қызметіндегі лингвомәдениеттанымдылық аспектілері Б.Тілеубердиевтің “Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері” атты докторлық диссертациясының бір тараушасында зерттелген.

Міне, осы жоғарыда аталған еңбектерде көрсетілген қазақ антропонимдерінің лингвомәдениеттанымдық сипаттары мен қырлары жөніндегі тұжырымдар мен байқауларға еңбегімізде теориялық сараптама жасалмақ. Қазақ антропонимикасының осы саладағы теориялық ұстанымдары бүгінгі күнгі ономастикалық (антропонимикалық) тілдік зерттеулердің негізгі бағыт-бағдарын анықтауға, келелі тұжырым жасауға мүмкіндік беретіндіктен, олардың жалпы ономастика және жеке антропонимика аясындағы (арнасындағы) өзіндік белгілерін сұрыптау, өзге ізденістер қатарында алар орнын нақтылау қажеттігі туындап отыр. Ономастикалық (антропонимикалық) құбылыстардың табиғатын этнос болмысымен, оның рухани және материалдық мәдениетімен ұштастыра талдау – ономастикалық (антропонимикалық) бірліктердің лингвомәдениеттанымдық тұрғысынан талдау болып табылады.

Қазіргі тіл біліміндегі лингвомәдениеттанымдық парадигма антропоэлектік ұстанымға сәйкес ұлт пен мәдениет, ұлт өкілдерінің дүниетанымы, дүниені танудағы тілдің рөлі және ұлттық мәдени құндылықтарын тілде сақтау сияқты маңызды мәселерді шешуге бағытталған.

“...Мәдениет пен өркениеттің жұмбақтарын зерттеу – лингвомәдениеттанудың ең маңызды мәселелерінің бірі” – деп пайымдаған белгілі орыс лингвомәдениеттанушысы В.В.Воробьев басқа бір еңбегінде “тіл-ұлт-мәдениет” үштігінің байланысы жөнінде былай жазады: “Тіл дегеніміз – қарым-қатынас пен ойды білдірудің аса маңызды құралы ғана емес, ол сондай-ақ мәдениет білімдерін жинақтау құралы болып табылады. Күрделі таңбалы жүйе бола отырып, тіл ақпарат беру, сақтау, пайдалану және иелену құралы да бола алады. Тіл сияқты мәдениет те ақпарат беруге қабілетті таңбалық (семиотикалық) жүйе болып саналады, бірақ оның тілден айырмашылығы – ол өз бетінше ұйымдасуға қабілетті емес, өйткені мәдениет дегеніміз – ең алдымен жады, ес, ол негізгі қасиеті – жинақтау мен шексіз жалпылыққа талпыну. Өзінің шексіз бірегейлік қасиетіне талпыныста болған тұлға қарым-қатынас, мәдениет диалогынан тыс қала алмайды.

Сондықтан “тіл-ұлт (ұлттық тұлға)-мәдениет” – лингвомәдениеттанымдағы орталық үштік (триада), осы ғылым саласындағы аса маңызды мәселелер түйісетін және шешілетін ортақ нүкте (фокус) болып табылады” [1, 12-13 бб.].

Жалқы есімдердің және рухани мен материалдық мәдениет арасындағы байланысы жөнінде ұжымдық “Теория и методика ономастических исследований” атты монографияда былай делінген: “Біз талдап өткен материал негізінде белгілі болғандай, ономастикада мәдениет өзінің жан-жақты көрінісі арқылы бейнеленеді, алайда ол әр түрлі жолмен беріліп отырады. Бір жағынан алып қарағанда, есімдер тілде ғана жасалады, осы тұрғыдан алғанда олар үшін негізгі және басты нәрсе – рухани мәдениет. Басқа бір жағынан қарастырғанда, жалқы есімде сөз ретінде тек қана рухани емес, сондай-ақ материалдық мәдениеттің кез-келген фактілеріне мән береді” [50, 129 б.].

Қазақ тіл білімінде жалпы және жалқы есімдердің лингвомәдениеттанымдық қырлары (аспектілері) жөнінде жоғарыда көрсетілген және де басқа ғалымдардың көзқарастары мен тұжырымдары бар. Тіл мен мәдениеттің сабақтастығының көркем мәтіндегі көріністері А.Ислам, Г.Снасапова, Ш.Елемесова, Г.Абдрахманова, Ф.Қожахметова, Г.Қажығалиева, А.Әмірбекова т.б. зерттеулерінде қарастырылған.

Осы авторлардың қатарында қазақ антропонимдерінің лингвомәдениеттанымдық аспектілерін тек А.Ислам мен Г.Снасапова қарастырған.

А.Ислам қазақ антропонимдерінің ұлттық сипатын және олардың шетел тіліне аударылу мәселесін өз зерттеуінің бір ғана тараушасында қарастырған. А.Исламның көрсетуінше: “Ат қою – қазақтарда, кең көлемде алғанда – түркі халықтарында өте тереңде жатқан мәні бар дүние. Егер түркілік есімдерді үндіеуропалық тілдердегі кісі аттары мен еуропалық мәдениеттегі ат қою үрдісімен салыстырар болсақ, соңғысынан бұндай сан алуандықты байқай алмайтынымызды айтуымыз қажет” [2, 37 б.].

Антропонимдердің аудару мәселелеріне қатысы бар лингвомәдениеттану аспектілері жөнінде А.Ислам былай дейді: “Қазақ антропонимдерінің ішкі уәжділігі тіл және мәдениет иелеріне айқын болып келеді. Тіл иелері белгілі бір мәдени фондық біліміне сүйене отырып, қандай да болмасын антропонимнің астарын, жалпы автор ойын түсіне алса, ал, өзге тіл, өзге мәдениет иелеріне қатысты бұлай айта алмаймыз. Аударма арқылы антропонимдерді “дешифровкалау” шетел оқырманына мәдениетіміз бен тіліміздің байлығы мен тереңдігін көрсетіп, образ бен шығарма идеясының біртұтастығын кешенді қабылдауына септігін тигізері сөзсіз” [3, 38 б.].

Осы келтірілген ономастикалық лингвокультуремалар бір жағынан фольклорлық антропонимдерге жатса, екінші жағынан фольклорлық туындылардың аты (атаулары – фольклорлық поэтонимдер) болып келеді. Қалай дегенмен, осы лингвомәдени бірліктерді прецедентті феномендерге жатқызуға болады және соларды танып білуге аялық (фондық) білімнің мәні мен маңызы зор екені айқын.

Шетел тіл білімінде (ағылшын, неміс, орыс т.б.) қолданылып жүрген “фоновые знания” деп аталатын ұғым қазақ лингвистикасында Н. Уәлиұлының ұсынысымен және оның ғылыми жетекшілігімен қорғалған диссертацияларда [4, 28 б.], [4, 27 б.] **аялық білім** деген терминмен атала бастады.

Аялық білім танымдық дүниелерден, атап айтқанда – мифология, діни фольклор, ертедегі ауызша жазбаша әдеби үлгілер, діни шығармалар мен бұрынғы және қазіргі классикалық шығармалардағы әлеуметтік мәдени сипаты бар құндылықтар, сондай-ақ аса маңызды тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалар т.б. жатады [5, 71 б.].

Бір сөзбен айтқанда аялық білім – әлеуметтік-мәдени мәні бар ұжымдық білім. Прецедентті жалқы есімдер (олар көбінесе – антропонимдер болып келеді) аялық білім аясында контекстінде болады және танылады.

Ғ. Мүсіреповтің “Ұлпан” повесіндегі жоғарыда аталған антропонимдермен бірге Шоқан Уәлиханов, ел қамын жеген Едіге, Біржан сал, Ақан сері т.б. ұлтқа әйгілі есімдер мен Қыз Жібек, Төлеген, Айбарша сұлу т.б. тәрізді эпостық кейіпкерлердің аттары мәдени аялық білімге қатысты прецедентті фенонимдерге жатады” [5, 22 б.].

Лингвомәдениеттану ғылымының зерттеу нысандарының бірі прецедентті жалқы есімдер. Прецедентті атау дегеніміз – халық үшін нақты құндылығы бар, кеңінен танымал көркем шығармамен, тарихи есіммен, саяси тұлғамен, географиялық реализммен, сонымен қатар тіл иелеріне кеңінен танымал қатынастарға, нақты оқиғаларға байланысты қолданылатын және қабылдаушы танитын жеке есімдер [2, 145 б.].

Сонымен Г.Ж. Снасапованың диссертациялық еңбегінің бір тараушасында қазақ антропонимдерінің төмендегідей лингвомәдениеттану аспектілері қарастырылды: ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық мәдени ерекшеліктері; олардың лингвомәдени коннотациялары; прецедентті жалқы есімдердің көркем мәтіндегі көрінісі.

Б.М. Тілеубердиев қазақ жалқы есімдерінің номинативтік (атауыштық) қызметіндегі лингвомәдениеттанымдық аспектілерін тек қазақ антропонимдер материалдар негізінде ғана емес солармен бірге қазақ топонимдер материалдарына сүйене қарастырған. Зерттеушінің пікірінше: “Әр халықтың өзіндік қайталанбас ерекшеліктері, яғни ұлттық, этникалық реңк өзгешеліктері болатындығы белгілі. Ұлттық есімдер ұлттық мәдениет ерекшеліктерін білдіреді. Мұндағы бір есімдерде ұлттық-тарихи болмысы айқын көрінсе, ал басқаларында оның қарқыны нашар болады, алайда оны жасаған немесе қолданушы халықтың мәдениетімен байланысы жоқ есім табыла қоймайды. Ұлттық есімдерге мейлі антропоним, топоним, зоонимдер болсын олардың бойында алуан түрлі тарихи мәдени ақпарат қалыптасқан” [3, 42-43 бб.]. Антропоним мен топонимдерге лингвомәдениеттанымдық ақпараттар молынан шоғырланған. Осы құбылыстың негізгі екі-үш себебі бар. Біріншісі – антропонимдер мен топонимдер адамның (этностық) сан қырлы, сан салалы өмірі және тіршілігімен тығыз байланыста пайда болып дамиды және қолданылады. Екінші себеп – антропонимдер мен топонимдердің, жалпы барлық жалқы есімдердің суггестиялық (жинақтаушы, кодтаушы) қасиеті бар. Үшіншіден – антропонимдер мен топонимдер кумулятивтік қызметі арқылы ғасырдан ғасырға өтіп, мәдени және рухани мұра ретінде ұзақ сақталады. Семантикалық тұрғыдан қарағанда – олар таңба, мәтін, яғни онда көптеген тарихи-мәдени ақпараттар жинақталып, сақталған. Зерттеуші ономаст ғалым Ю.К. Юркеностың пікірінше: “... антропонимдер өзіндік бір мәдени мәтін (культурный текст) ретінде қабылдануы тиіс” [55, 5 б.].

Осы негізгі мақсатына сай диссертациялық жұмыстың құрылымы сәйкес түзілуі қажет екені белгілі болғанмен, бірінші тарау қазақ антропонимдерінің әлеуметтік мәніне арналған.

Лингвоәлеуметтік немесе социалингвистикалық мәні мен сипаты антропонимдердің лингвомәдени немесе этномәдени мәні мен сипатынан міндетті және заңды түрде айырмашылығы, өзгешеліктері бар. Ең басты айырмашылығы – әлеуметтік сипатта зерттелетін антропонимдерде тіл, яғни антропонимдік бірліктердің қоғаммен байланысын, ара-қатынасын, социалингвистикалық сипатын айқындаса, лингвомәдени сипаттағы зерттеулер антропонимдердің мәдениетпен байланысын, этно (лингво) мәдени сипаттарын анықтамақ.

Библиографиялық тізім

1. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания – Алматы: Қазақ университеті, 2004 -190 с.
2. Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері – Алматы, 2005. - 240 б.
3. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2007. - 280 б.
4. Керімбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах – Алматы, 1995. - 248 с.
5. Карабулатова И.С. Русская топонимия в этнопсихолингвистическом аспекте: авт. д-ра филол. наук: 10.02.19. - Краснодар: Краснодар. ун-т 2002. - 9 с.

6. Крюкова И.В. Рекламное имя: от избрания до прецедентности: автореф... д-ра филол. наук. – Волгоград: ВГПУ, 2004. – 35 с.

ӘОЖ 82,3215

ҚАЗАҚ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАР

Кыдырманова А.Н.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада қазақ жалқы есімдерінің зерттелуі және ғылыми парадигмалар қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются научные парадигмы и изучение имен казахов.

Қазақстан ономастикасының тарихы мен дамуы оның теориялық негіздері мен ұстанымдарының, түрлі бағыттағы зерттеу қырларының (аспектілерінің) қалыптасу мен даму ерекшеліктерімен сипатталады.

Т.Жанұзақ пен Қ.Рысбергenniң еңбектеріне сүйене отырып Г.Б.Мәдиева қазақ ономастикасының қалыптасуы мен дамуының үш кезеңін шартты түрде былай сипаттайды:

- бірінші кезең – 1949-1970 жылдары. Бұл кезеңде қазақстандық ономастикалық мектеп қалыптасты; қазақ топонимдері мен антропонимдері зерттелді, олардың этимологиясы, құрылымдық және лексика – семантикалық топтары анықталды; географиялық терминдердің топонимдер жасаудағы орны мен рөлі анықталып зерттелді;

- екінші кезең – 1970-1995 жылдар арасы. Бұл кезеңде аймақтық топонимиялық зерттеулер дами түсті; ономастикалық теорияларға назар аударылды; топонимдер мен антропонимдер этнолингвистикалық бағытта зерттеле бастады; ономастикалық зерттеулердің ауқымы кеңейді – космонимдер, зоонимдер, Қазақстан территориясындағы орыс топонимдері зерттелді; топонимиялық және антропонимиялық атауыштық уәждер анықталды; түркі-монғол сәйкестіктер зерттелді; ономастикалық қолданбалы аспектілер қарастырыла басталды, транскрипция мен транслитерация негіздері жетіле түсті, жалқы есімдерді стандарттау мәселелері қарастырылды, ономастикалық сөздіктер жасалды;

- үшінші кезең – 1995 жылдан күні бүгінге дейін. Бұл кезеңде аймақтық топонимиялық зерттеулер өз жалғасын тапты; ономастикалық (топонимиялық, антропонимиялық) сөздіктер жасалды; топонимдер мен антропонимдердің салыстырмалы зерттеулері даму үстінде; ономастикалық зерттеулердің нысандары эргоним, идеоним, мифонимдер болуда; жалқы есімдерді зерттеуде жаңа әдістермен бағыттар қолданыла бастады [1, 6-7 бб.].

Қазақ ономастикасының қалыптасуы мен дамуының кезеңдеріне тән жүргізілген ономастикалық зерттеулердің өз ерекшеліктері болуы заңды құбылыс. Мәселен, қазақ ономастикасының алғашқы қалыптасу кезеңінде ХХ ғ. 30-50 жылдары белгілі қазақ лингвистері А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ж.Досқараев, С.А.Аманжолов, А.Ысқақов, Ғ.Мұсабаев т.б. жеке топонимдер мен антропонимдерге этимологиялық этюдтер жазды; қазақ тіліне арналған зерттеулерінде апеллативтік лексика қатарында ономастикалық материалдар да зерттелінді [2, 18 б.]. Осы зерттеулерді толыққанды немесе “таза” ономастикалық зерттеулер санатына жатқызуға болмағанымен, “сөзде фонетикалық өзгерістерді анықтау, қазақ тілінің тарихын және оның диалектілік ерекшеліктерін зерттеу, қазақ қоғамын, рулық иерархиялық құрылуына тарихи сәйкес ру-тектік атаулардың шығу тегін, этимон және сөз мағынасын анықтау мақсатында этимологиялық принципті қолдану жеке ономастикалық фактілерге сүйеніп жүргізілді” [2, 19 б.].

Әлемдік және орыс топонимикасы тарихында топонимиканы о баста – ең алғашқы даму сатысында дербес ғылым деп есептемеді: топонимика – география, тарих ғылымдарының “көмекші” (вспомогательный) құралы, бағыты ретінде танылды. Ал, 1949 жылы қорғалған “Қазақ халықтық географиялық терминдер” атты Ғ.Қ.Қоңқашпаевтың кандидаттық диссертациясы география саласында қорғалды. Ғ.Қ.Қоңқашпаев өз еңбегінде қазақ топонимдерінің құрамындағы географиялық терминдерге терең талдау жүргізгенімен, ғылымның зерттеуі сол кездердегі географиялық тақырыптардың біріне арналған еңбек деп есептелінді.

Осы жәйт – сол кезеңде әлі де қазақ ономастикалық (соның ішінде топонимикалық) мектебінің, оның теориялық негіздері мен ұстанымдарының қалыптаспағанын көрсетіп отыр.

Сан салалы теориялық ұстанымдар мен қағидалар қазақ ономастикасының ұзақ даму тарихының нәтижесі іспетті, ал енді сол ғылыми-теориялық нәтижелер бүгінгі күні ономастикалық зерттеулердің бағыт-бағдарын анықтауға, келелі тұжырымдар жасауға мүмкіндік беріп отырғаны анық. Қазақ ономастикасының даму күйін сипаттайтын түрлі ғылыми-зерттеу парадигмалар лингвистикалық және жалпы гуманитарлық ғылымдар тарихымен тікелей және жанама байланысы бар, себебі кез келген ғылым саласы басқа салалармен (ғылымдармен) байланысы, сабақтаса дамиды. Осыған орай, айта кететініміз – қазақ тіл білімінің шеңберінде қалыптасқан отандық этнолингвистика мен лингвомәдениеттану ғылымдарының қазақ ономастикасына берер үлесі мол болды, соның нәтижесінде қазақ ономастикалық теориясының ғылыми-әдіснамалық “қоржыны” толықтай түсті де, сол аталмыш ғылымдар тоғысуының жемісі ретінде қазақ ономастикалық тіл білімінде этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық зерттеулер пайда болды.

Ал енді, қазақ ономастикасының қалыптасуы мен дамуының үш кезеңіне тән жалпы ономастикалық зерттеулердің басты ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ, олар төмендегідей: 1) негізінен антропонимдер мен топонимдер зерттелген; 2) антропонимдер мен топонимдердің этимологиясы, стратиграфиясы; құрылымдық-сөзжасамдық, лексика-семантикалық топтары қарастырылған; 3) қазақстанның көптеген аймағы топонимиялық зерттеулермен қамтылды; 4) тоқсаныншы жылдардан кейін аймақтық топонимия лексика-семантикалық, морфологиялық бағыттармен қатар этнолингвистикалық бағытта зерттеле бастады [3, 8-9 бб.].

Қазақ жалқы есімдерінің зерттелу тарихында ғылыми-теориялық және әдіснамалық негіздерге байланысты ономастикалық бірліктер әр түрлі аспектіде зерделенді. Белгілі бір аспектіні таңдау – ономастикалық материалдардың сипатына, зерттеушінің алдына қойған мақсаты мен міндеттеріне, белгілі бір теориялық ұстанымдар мен тұжырымдарға байланысты және оларға тәуелді болып келеді. Мәселен, қазақ ономастикасының даму барысындағы екінші кезеңге тән зерттеулерде лексикографиялық, лексикологиялық, этнолингвистикалық аспектілер орын алды. Осыған байланысты аталған кезеңде қазақ ономастика саласында бірқатар топонимикалық, этимологиялық сөздіктер, этнолингвистикалық бағыттағы ономастикалық зерттеулер дүниеге келді.

Ономастикалық зерттеулердің әдістемелік және теориялық мәселелерін арнайы түрде қарастырған ғалымдар ұжымдық монографияда (“Теория и методика ономастических исследований” – М.: Наука, 1986-221-230 бб.) жалқы есімдерді зерттеудегі төмендегідей аспектілерді көрсеткен: географиялық аспект, тарихи аспект, лингводеректану аспекті, логикалық аспект, топологиялық аспект, ономастиологиялық аспект, психологиялық аспект, семасиологиялық аспект, семиотикалық аспект, этнолингвистикалық аспект.

Зерттеу тақырыбымызға қатысы бар лингвомәдениеттану және этнолингвистикалық аспектілер қазақ ономастикасында төмендегідей болып келеді.

Лингвомәдениеттану аспекті – жалпы мәдени нормада, оқиғалық нормада және коммуникативтік өзін-өзі ұстаудағы жекелеу нормада жалқы есімдердің қолдану

шарттылығын анықтау; жалқы есімдер көрініс тапқан мәдениетті халықтың тарихи жады ретінде анықтау; белгілі халықтың мифологиялық көзқарасы, яғни нақты тарихи тілдік қоғамдастықтың мәдени құндылықтарына негізделген тұрмыстың ұлттың формаларын көрсететін жалқы есімдер жүйесін зерттеу [3].

Этнолингвистикалық аспект – ұлттық көзқарас, ұлттық ерекшелік, этномәдени, этнопсихологиялық факторларды ескере отырып, жалқы есімдерді зерттеу, яғни этностың материалдық және рухани дүниесін, оның ұлттық болмысын ескеру. Этнолингвистикалық зерттеулерде жалқы есімнің рулармен, диалектілермен, тілдік ұя, мәдени топтармен генетикалық байланысын анықтауға көбірек көңіл бөлінеді. Бұл тұста ономастикалық деректер халықтардың ұлттық менталитетінен, тұрмыстық және мәдени ерекшеліктерінен, олардың шығу тегі мәселелерінен, көші-қонысынан мәлімет береді [2, 45 б.].

Қазіргі ономастика ғылымының теориялық деңгейін және соны бағыттарынан хабардар ететін жаңа ономастикалық аспектілер қатарына төмендегілер жатады: “когнитивтік аспект” – “оним” концепті оның ономастикалық тұлғамен байланысын, нақышын және тілдік құрылысын қарастыру, ұлттық лингвомәдени қоғамдастықтың когнитивтік базасында сақталған прецедентті атауларды анықтау, яғни жалқы есім арқылы әлемдік болмысты тану, ономастикалық кеңістіктің ментальді құрылымы, “әлемнің тілдік бейнесінің фрагменттер жүйесін” құрайтын ономастикалық жүйені анықтау;

- Функционалды аспект – сөйленістегі жалқы есімнің қолданысын анықтау (коммуникацияда / мәтінде жалқы есім жұмсалымы, ономастикалық узус мәселесі, ономастикалық норма, жалқы есімнің окказионалды қолданысы);

- Мәдениаралық коммуникация (қарым-қатынасы) тұрғысынан – жалқы есімді басқа ұлтқа үйрету, таныстыру мақсатында сипаттап зерттеу “елтанымдық, лингвомәдени мүмкіндіктерін анықтау, коммуникативтік жағдайларды жалқы есім және олардың түрлерін қолдану жағдайларын, ережелерін талдау, жалқы есім туралы лингвистикалық мәліметтерін жеткізу және қолдану әдістері мен тәсілдерін ойластыру” [2, 46 б.].

Қазіргі ономастикалық зерттеулерде қолданып отырған аспектілер қатарына Г.Б.Мәдиева мынадай: функционалды прагматикалық, социоллингвистикалық, этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық, когнитивтік аспектілерді жатқызады. Ғалымның пікірінше, функционалды-прагматикалық аспект Е.Ә.Керімбаевтың [4], И.С.Карабулатованың [5], И.В.Крюкованың [6], Н.В.Васильеваның т.б. ғылыми еңбектерінде қолданылған.

Ономастикалық бірліктерді зерттеудегі психоллингвистикалық аспект ассоциативтік эксперименттерге негізделеді. Орыс ономастикасында антропонимдер, топонимдер материалдары бойынша Е.Л.Березович, В.Д.Ондалетов, Л.М.Дмитриева, И.С.Карабулатова, И.В.Крюкова, М.Е.Новичихина, В.И.Супрун т.б. ғалымдар ассоциативтік эксперименттерді жүргізген болатын. Қазақ ономастикасында осындай ассоциативтік эксперименттер күні бүгінге дейін қолданылмаған [1, 19 б.].

Жалпы тілге және соның құрамындағы ономастикалық жүйеге әлеуметтік факторлардың ықпалы зор. Жалқы есімдердің құрамы мен құрылымына, ономастикалық бірліктер қорының өзгеруіне және динамикасына, жалпы есімдердің жаңа түрлерінің пайда болуына, географиялық атаулардың кейбір типтерінің тарих сахнасынан кетуіне немесе жаңғыруына себеп болған немесе болатын тарихи-әлеуметтік факторларды, негіздерді есепке ала отырып ономастикалық әлеуметтік лингвистика осы әлеуметтік астары бар ономастикалық құбылыстарды зерттеп қарастырады.

Библиографиялық тізім

1. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания – Алматы: Қазақ университеті, 2004 -190 с.
2. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері – Алматы, 2005. - 240 б.

3. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2007. - 280 б.
4. Керімбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах – Алматы, 1995. - 248 с.
5. Карабулатова И.С. Русская топонимия в этнопсихолингвистическом аспекте: авт. д-ра филол. наук: 10.02.19. - Краснодар: Краснодар. ун-т 2002. - 9 с.
6. Крюкова И.В. Рекламное имя: от избрания до прецедентности: автореф... д-ра филол. наук. – Волгоград: ВГПУ, 2004. – 35 с.

ӘОЖ 82,3215

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЭМАЛАРДЫҢ НЕГІЗГІ ТАҚЫРЫБЫ МЕН ИДЕЯСЫ

Мамыхова Н.Б.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысымен байланысты туған жырлардың тілдік, стильдік ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются языковые, стилевые особенности родного языка, связанные с Великой Отечественной войной.

1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысының қаһарлы күндері бұл тұстағы поэма жанрында да заманалық ерлік пафос туғызды. Қазақтың эпикалық поэзиясындағы шын мәніндегі жауынгерлік дәстүр осы жылдарда айқын көрінді. Бұл жылдары қазақ поэмасы ежелден келе жатқан халықтың жауынгерлік дәстүрін, отаншылдық сезімін, үлкен патриоттық рухын бойына сіңіре отырып, құлашын кең жайды. Бұған Қ.Аманжоловтың, Т.Жароковтың, Қ.Бекхожиннің, Ә.Сәрсенбаевтың, С.Бегалиннің, М.Хакімжанованың поэмалары дәлел.

Жиырмасыншы, отызыншы жылдардағы поэмаларға қарағанда, бұл кездегі қазақ поэмаларының сипатында елеулі өзгерістер болды. Әсіресе ол шығармаларда уақыт тынысы, оның халықтық сипаты, ерлік сарыны айрықша көрініс тауып отырды. Барлық поэманың да идеялық-мазмұндық арқауы – халықтың шапқыншы жаумен шайқастағы ерлігін мадақтап, әлемге паш ету болды.

Соғыстың алғашқы тұсында жазылған Т.Жароковтың «Қара мұртты Қаплан», С.Бегалиннің «Ажар» сияқты поэмаларында бүкіл отандастарымыздың жауға қарсы күреске білек біріктіре отырып аттануы нақты кейіпкердің өмірі арқылы нанымды баяндалғанын көреміз. Қаплан, Қайрат, Ажар сияқты патриоттық бейнелер сол тұстағы шындықтың типтік көріністерінен едәуір хабар бергендей.

Қазақ ақындарының поэмаларында өмірде болған нақтылы, тарихи оқиғалар мен тарихи кейіпкерлер де көрнекті орын алды. Олар Отан соғысының даңқты батырларын кең тынысты жанрда бейнелеуге ұмтылды. Қ.Бекхожиннің, Қ.Аманжоловтың, Ә.Сәрсенбаевтың, М.Хакімжанованың, Т.Жароковтың, С.Бегалиннің поэмаларында дауылды жылдардағы халық өмірінің эпикалық суреттері бірсыдырғы дұрыс берілді. Қазақ поэмаларында Мәскеуді қорғауда теңдесі жоқ ерлік көрсетіп, атағы бүкіл әлемге жайылған жиырма сегіз батырдың, жаумен айқаста ерлік туын биік ұстаған даңқты батыр, қазақ ақыны Абдолла Жұмағалиевтың, Кеңес Одағының Батыры Мәншүк Мәметованың қаһармандық бейнелері сомдалған. Елімізге опасыздықпен баса-көктеп келген фашистердің жауыздық істері уытты жолдармен әшкереленіп отырды. Бұл жылдарғы

поэмалардың тағы бір ерекшелігі – оларда ақын мен кейіпкердің бір-бірімен жақындасып, етене бірігуінің күшейе түсуі. Поэмаларда ақын бас кейіпкердің өнегелі іс-әрекетін, батырлық тұлғасын суреттей отырып, оны өз бауырындай сезінеді, онымен сырласады, пікір-кеңесін, ой-сезімін ортақтастырады, кейде тікелей сөйлеседі, бірге қуанып, бірге ренжиді, бірге дұшпанға қарсы кектенеді. Оның ерлігіне сүйсінсе, өліміне қабырғасы қайыса жас төгеді. Бір сөзбен айтқанда, ақын мен кейіпкер сезімі қабырғаласып, қатар жарысқа түседі.

Сұлу күлсе, жыр да күлмек, –

Ол мұнайса, бірге егілмек... –дейді ақын Т.Жароков («Зоя туралы жыр») бас кейіпкер Зояның тағдырына өзі тікелей ортақтаса отырып.

Торға түскен тоты құстай келбетің,

Айналайын, ар-намысты бермеші! –дейді ақын М.Хакімжанова («Мәншүк») қиын-қыстауда арпалысқан бас кейіпкер Мәншүкке.

Ал «Ажар» поэмасында майданда Отан үшін ғажайып ерлік көрсеткен ұлының қасиетті ісіне сүйсінген анамен сырласа отырып, ақын сол қадірмен анаға:

Асқардың әнмен оят тас жүрегін,

Ана ару, жерде қалмас ақ тілегің,

Ардақты ұланыңның ер атанып,

Мақтаншы алғанына жаудан кегін, деп, тікелей тіл қатады.

Бұл сияқты ақын мен кейіпкердің жүрекпен сырласуы, ара-қатынасының жақын тартуы поэманың оқырман сезіміне ықпалын күшейтіп, онда суреттелген өмір шындығының нанымдылығын арттыра түседі.

Ұлы Отан соғысында біздің елдің адамдары адамзат тарихында бұрын-соңды кездеспеген ерліктің неше алуан үлгілерін көрсетті. Сондай ғажайып ерліктің бірі – 1941 жылғы 16 қарашадағы Мәскеу түбіндегі Дубосеково разъезіндегі 28 панфиловшы-гвардияшылардың немістің 50 танкісіне қарсы шайқастағы тіл жеткісіз батырлығы болғаны тарихтан мәлім. Соғыстың алғашқы жылдарының өзінде-ақ біздің жауынгерлердің осы тарихи ерлігіне арналған лирикалық та, эпикалық та туындылар көптеп жарық көре бастады. 1942 жылдың басында Н.Тихоновтың «28 гвардияшылар туралы сөз», М.Светловтың «Жиырма сегіз», П.Кузнецовтің «Панфиловшылар», қырғыз ақыны А.Тоқамбаевтың «28 батыр», қазақ ақыны Қ.Бекхожиннің «Жиырма сегіз» атты поэмалары жазылды. Алған объектісі ортақ болғанмен, бұл шығармалардың ұқсас жақтарымен қатар, ерекшеліктері де аз емес. Аталған ақындардың бәрі де өз туындыларында болған тарихи фактіден онша ауытқыған жоқ, Василий Ключков бастаған 28 жауынгерді даңқты генерал И.В.Панфиловтың ерлікке баулығанын, жаудың 50 танкісін талқандап жеңген олардың өмірінің көркем эпизодтарын тарихи шындыққа сәйкес бейнелеп берді. Н.Тихонов, М.Светлов поэмаларында политрук В.Ключковтың «Россия – кең байтақ, бірақ шегінерге жер жоқ – артымызда Москва» деп, 28 жауынгерді рухтандырған патриоттық жалынды сөздеріне дейін дәлме-дәл келтірілген. Қ.Бекхожин поэмасында 28 жауынгердің майдан даласындағы қаһармандық іс-әрекеттері әрі көркем, әрі тарихи шындыққа сәйкес жырланды. Әсіресе Н.Тихонов, М.Светлов поэмаларында И.Панфилов, В.Ключков, Д.Қожабергенов, И.Натаров, Ә.Қосаев, Г.Шемякин, П.Емцов, Г.Летренко, Я.Бондаренко, А.Крючков, И.Шепетков, М.Сенгірбаев сияқты жауынгерлердің тарихи ерлігін нақты түрде суреттеуге талаптану бар. Кейде олардың ой-сезімін, қимылын, көңіл-күйін, айтқан сөздерін сол қалпында бейнелеуі де байқалып қалады. Бұл жайлар аталған поэмалардың тарихи нақтылығын арттырып, күшейте түсті. Сол бір ауыр сын сағаттарда шыңдала түскен еліміздегі халықтар достығының ұлы күшін сипаттау да аталған поэмалардың идеялық арқауы болып табылады.

Аталған ақындар – әр ұлттың өкілдері. Алайда алған объектілері ортақ болғандықтан, ақындардың көркемдік бейнелеу әдістеріндегі кейбір ұқсастықтарға таң қалуға болмайды. Мәселен, Н.Тихонов, Қ.Бекхожин поэмаларындағы Дубосеково разъезіндегі шайқас тұсындағы қысқы пейзажды суреттеу, көбінесе, ұқсас шыққан. Бірақ бұл үнемі осылай емес. Нақты көркемдік бейнелеуде айырмалар толып жатыр.

Н.Тихонов жаудың топас темір танктерін жалғыз мүйізді өгізге теңесе, Қ.Бекхожин құмырсақдай өрмелеген жау танктерін аждаһамен салыстырады. Ақындар салыстыру әдісін де ұтымды пайдаланады. Қ.Бекхожин жауынгерлер талқандап қиратқан жау танктерін мыжырайған сұрқай молаға балай отырып, жиырма сегіз жауынгердің төтенше жеңісіне шаттанып, еңсесі көтерілген Мәскеудің таң нұрымен жарқыраған биік мұнарасын оған қарама-қарсы қояды. Елін сапқан опасыз қорқақ солдатты қоян жүрек деп лағнеттесе, зұлым жаумен табандылықпен майдандасқан 28 жауынгерді от жүректі жолбарысқа теңейді.

Бұл тұстағы поэмаларда партизандардың ерлік өмірі де айқын көрініс тапқан. Т.Жароковтың «Зоя туралы жыр», Ә.Сәрсенбаевтың «Намыс ұлы» сияқты поэмаларында партизандардың басқыншы жауға қарсы күрестегі қаһармандық тұлғалары тәп-тәуір бейнеленген.

18 жасар батыр қыздың патриоттық жарқын бейнесі бүкіл кеңес жастарына үлгі болып, оларды ерлікке, отаншылдыққа рухтандырып, жігерлендірді.

«Зоя туралы жырда» батыр қыздың жас та, қысқа өмірінің шындығы келісті жырланған. Ақын Зояның мектеп бітіруін, өзі тіленіп майданға аттануын, партизандармен бірге Петрицево селосындағы неміс басқыншыларынан аянбай кек алуын шынайы суреттеген.

Жеке атысып партизан қыз, –
Арпалысты жаумен жалғыз.
Гранаттың оғыменен,
Немістерді тобыменен,
Партизан қыз шын тықсырды,
Талайын жер құштырды.

Бұл-поэмадың шарықтау шегі. Батыр қыздың қанқұйлы жаумен ерлік шайқасы эпикалық реңкпен суреттелген. Автор шындық шеңберінен шықпайды. Күші басым дұшпанмен теңсіз айқаста Зояның тұтқынға түсіп, жаудың оны айуандықпен азаптауын ақын ашына жырлаған. Бұл тұста автор егіліп, еңіремейді. Қайта сол шексіз жауыздықпен бетпе-бет келгендегі Зояның ерлігін, өжеттігін, қайтпас қайсарлығын толық бейнелеуді көркемдік нысана етеді. «Нар кескендей ер кескінді» қыздың иілмейтін, сынбайтын характерін көрген мейірімсіз дұшпан оны дарға асып өлтіреді. Поэма соңында автор Зояны өлтіру – жеңу еместігін, Зояның мәңгі тірлігін, оның батырлық бейнесінің кейінгі ұрпаққа өшпес үлгі-өнеге берерлік жеңімпаздық, рухтандырушылық күш-қуатын көтере жырлайды.

Библиографиялық тізім

1. Бекхожин Қалижан. Ардагерлер туралы аңыздар: жаңа поэмалар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1965.-204 б.
2. Қасым Аманжолов "Нұрлы дүние" жинақтары - Алматы: Ғылым, 1998. – 236-246 б.
3. Сәрсенбаев Әбу Бес томдық шығармалар жинағы - Алматы: Жазушы. Әңгімелер мен новеллалар.- 1983.- 460 бет.
4. Абай, Қара сөз. Книга слов / Абай; [пер. с каз. К. Серикбаевой и Ю. Кузнецова]. - Семей : Международный клуб Абая, 2001. - 264 б. - (Аманат журналының кітапханасы ; XIX ғасыр поэзиясы)

ӘОЖ 82,3215

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ТУҒАН ЖЫРЛАРДЫҢ ТІЛДІК, СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мамыхова Н.Б.

Шымкент университеті, Шымкент

Аннотация

Мақалада Ұлы Отан соғысымен байланысты туған жырлардың тілдік, стильдік ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются языковые, стилевые особенности родного языка, связанные с Великой Отечественной войной.

Соғыс жылдарындағы қазақ әдебиетінің даму ерекшеліктерін айтар болсақ, – жазба поэзия өкілдерінің жалынды жырлары арқылы қазақ әдебиетін бір шынға көтеріп-ақ тастады. Атап айтқанда, Абай шығармалары (1943, 1944, 1945), Қ.Әбдіқадыровтың «Батыр» (1940), «Серт» (1945), Д.Әбілевтің «Жүректен» (1945), «Майданбек» (1943), М.Бектембекованың өлеңдері (1940), Қ.Бекхожиннің «Шеру» (1944), Д.Еркімбековтің «Айдай» (1945), І.Есенберлиннің «Айша» (1945), «Сұлтан» (1945), Т.Жароковтың «Зоя туралы жыр» (1944), «Нарын» (1940), «Сталин сұңқарлары», З.Қалауованың «Шолпан» (1941), А.Жұмағалиевтың «Таңдамалы өлеңдері» (1945) С.Мұқановтың «Алыптар туралы аңыз» (1942), «Біз жеңеміз» (1942), Т.Мұқановтың «Жауынгер жыры» (1943), Ғ.Ормановтың «Емен» (1945), «Халық қаһарманы» (1941), ұжымдық «Өлеңдер жинағы» (1945), ұжымдық «Поэмалар» (1940), Ж.Саинның «Жорық жырлары» (1944), «Күланда» (1945), Қ.Сатыбалдиннің «Әлия» (1945), Ә.Сәрсенбаевтың «Ант» (1940), ұжымдық «Сталинградты жауға бермеңдер» және «Тарту» (1940), Ә.Тәжібаевтың «Перне» (1942), А.Тоқмағамбетовтің «Ажалды жеңген алыптар» (1944), «Маршалдар шықты майданға» (1941), «Мұнай бер» (1943), Қ.Шаңғытбаевтың «Ар» (1945), т.б. өлең, поэмалар жинағы кітап болып шықты. Бұларда қаһарлы жылдардың шындығы түрлі тұрғыдан кестеленді.

Фашист басқыншыларын тас-талқан етіп күйретуге шақырған, қан майданда қаймықпай айқасуға үндеген, «қанға – қан, жанға – жан» деген ата-бабамыздан қалған ұранды ту етіп ұстап, зұлым жаудан кек алуға бастаған өлеңдермен қоса жаудың сиқын, зұлымдығы мен қанішерлігін ашына, ашумен әшкерлеген туындылар да молынан жарық көрді.

Ақындарымыздың идеялық-өмірлік нысанасы ортақтығы себепті тақырыптық ұқсастық басым болды. Мәселен, А.Тоқмағамбетовтің «Ажалды жеңген алыптар» (1943) атты жинағындағы өлең аттарына назар аударайық. «Жеңіс бұйрығы», «Күйреген план, қайырылған қанат», «Сермей, соқ», «Аға, іні, туысқан», «Халықтың сәлемі», «Шабубылға», «Кавказға», «Жауынгер қазақ жастарының маршы», «Достық», «Қуаныш», «Ата мен бала», «Қош, бауырым Панфилов», «Халық қаһарманы», «Мерген қыз» (атақты мерген, 309 немісті өлтірген Людмила Павличенкоға арналған), «Ажалды жеңген алыптар» (Кеңес Одағының Батыры Васильев пен Шемякин жолдастарға) секілді айдарынан-ақ кімге, неге арналғанын аңғару оңай.

Бұл кезеңдегі поэзияға тән тағы бір сипат – сол тұста кең таралған әндердің ырғағына бейімделген өлеңдердің жаппай болмаса да, ара-тұра жарық көруі. Мәселен, Т.Жароковтың «Гэккугай» әніне ыңғайлап жазған «Жаңа жыр» атты өлеңі «Қиратамыз дұшпанды, Қақ майданның төрінде мен» тамамдалса, отызыншы жылдары жазылған «Миллион толқынның» ырғағына икемделген келесі «Миллион толқыны»:

Аттан, халық,

Талқандалық,

Фашизмнің ордасын, – болып, мазмұндық өзгерістер енгізілген.

Үгіт-насихаттық рухтағы жырларда фольклорымыз бен төл әдебиетіміздің дәстүрлі тәсілдері, бейнелеу құралдары молынан пайдаланылса, өткен ғасырдан бастап (Абай, Ыбырай) 20-жылдардан кейін тіпті күшейе түскен батыс әдебиетінің ықпалы айқын сезіледі. Бұған, әрине, мемлекеттік саясаттың барлық түрлерінің орыс тілінде жүргізілуі, сондықтан орыс әдебиетінің мемлекет ішіндегі өзге ұлт республикалары үшін басты ықпалдық қор қызметін атқаруы алабөтен әсер етті. Болмыс шындығын бейнелеудегі амал-тәсілдері, түрлі ізденістері, бейнелеу құралдары, романтикалық рух, реалистік мазмұн жағынан айтарлықтай үлгі болғанын атап айту керек. Шет елдердің ақындарының шығармалары орыс тіліне аударылуы арқылы өзге ұлт республикалары ақындары үшін көркемдік тәжірибе, көркемдік нәр қызметін атқарды.

Ал Шығыс әдебиетінің барлық эстетикалық құбылыстары жете бермеді, тек кеңес өкіметінің мақсат-мүддесіне септігін тигізеді-ау деген туындылары іріктеліп аударылды.

Оған қарағанда, Батыс ықпалы айқын да басым көрінді. Мәселен, Ә.Тәжібаевтың «Перне» (1942) атты жинағындағы «Ленинград» өлеңіндегі:

Дабылыңнан оянғанмын,
Жарығыңнан ой алғанмын.
Тамырыңнан таралғанмын,
Жалыныңнан жаралғанмын.
Жүрегімнен өшпейтін ат –

Ленинград, Ленинград! – секілді толғаныстары Гейне поэзиясын еске салады. Алайда жалаң еліктеу емес, қазақ ақынының ой мен қуатқа, тегеурінді тебіреніске толы өзіндік өршіл үні асқақ естіледі

Жароков Тайыр 1908 жылы 26 қыркүйекте Батыс Қазақстан облысының Орда ауданына қарайтын Жетібай ауылында, Нарын құмының етегіндегі Темірбек деген жерде дүниеге келген. 1920-1923 жылдары өз ауылындағы орысша-қазақша мектепте оқып, соның үш класын бітіреді. 1923–1927 жылдары Орынбор қаласындағы Қазақтың Халық ағарту институтында (Кино) оқиды. 1928 жылдың күзінде Алматы қаласындағы Қазақ педагогика институтына оқуға түсіп, 1931 жылы соның тіл-әдебиет факультетін бітіріп шығады. 1932-1933 жылдары Қазақстан Жазушылары ұйымдастыру комитетінің хатшысы, Қазақ мемлекет баспасының көркем әдебиет бөлімінде редактор болып істейді. 1934-1936 жылдары Леиннград қаласындағы тарих, философия және тіл-әдебиет институтының аспирантурасында оқиды. 1936-1938 жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінің редакторының орынбасары болған. 1938 жылдан 1942 жылдың сәуіріне дейін Жамбыл Жабаевтың әдеби хатшысы болып істеген. 1942 жылы Совет Армиясы қатарына шақырылып, содан 1945 жылдың аяғына дейін әскери қызметте болады. 1946–1965 жылдары Қазақстан Жазушылар одағы мен Қазақстан мемлекеттік көркем әдебиет баспасында әртүрлі жауапты қызметтер атқарған.

Тайыр Жароковтың көп жылдарғы жемісті әдеби еңбегін мемлекет жоғары бағалап, бірнеше орден, медальдармен марапаттады. Қайтыс болғаннан кейін, ақын есімін мәңгі есте қалдыру туралы үкімет қаулысы шығып, бірнеше елді мекенге, мектептерге, Алматы қаласындағы ең үлкен көшеге ақын есімі берілді. 1972-1975 жылдары «Жазушы» баспасы ақынның төрт томдық таңдамалы шығармаларын жарыққа шығарды.

Тайыр Жароков әдебиетке өткен ғасырдың 20 жылдарының аяғында, 30 жылдарының басында келді. Алғашқы «Күлімдеді күміс күн де» атты өлеңі 1927 жылғы «Ақындар шашуы» атты жинақта (құрастырған Сәбит Мұқанов) жарияланған. 1928 жылы «Жаңа әдебиет» (Қазіргі «Жұлдыз») журналының бірінші санында «Аэроплан» атты өлеңі жарық көреді. 30-жылдардың басында алғашқы кітаптары шықты: «Жұлдыз жарығы» өлеңдер жинағы, (1932) «Коммунизм таңында» Поэма, (1933) «Нефтьстан» Поэма, (1933) «Мотор жыры» өлеңдер жинағы, (1934) «Өмір сөйлейді» өлеңдер жинағы, (1934) «Күн тіл қатты» Поэма, (1934) «Мұз тұтқыны» Поэма, (1935). Осылай баспа бетінде жиі көрінген ол, ақын ретінде жұртшылыққа кеңінен танылды. Анығына келсек, идеялық-көркемдік тұрғыдан ақынның ол тұстағы көпшілік шығармалары оқырманның эстетикалық биік талғамын өтей алған жоқ. Ақын туындыларының ішінен көпшіліктің жақсы қабылдаған шығармалары – «Бес жылдықтың балғасы» (1931), «Миллион толқын» (1931-1936) еді. Көркемдік дәрежесі биік бұл өлеңдер сол жылдарға қазақ поэзиясының елеулі жетістіктері қатарынан орын алды. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші ғалымдар Тайыр Жароковтің бұл өлеңдерін жоғары бағалады.

Тайыр Жароков – диапазоны (ауқымы) кең ақын. Ол туған елі – Қазақстанмен қатар, сол тұстағы бүкіл Кеңестер одағын мекендеген көптеген ұлттардың жарқын өміріне жақсы өлеңдерін арнады. «Кавказға саяхат», «Дон», «Украина», «Баку», «Мақашқала», «Грузин қызы», «Кавказ шыңы» т.б. өлеңдерінде орыс, украин, грузин, әзірбайжан т.б. елдердің ұл, қыздарының биік тұлғасын, сұлу келбетін тануға ұмтылды. Мұндай өлеңдерден кеңес жерін мекендеген туысқан халықтардың тұрмысы туралы ақынның терең ой-сезімдерінің шын шабыты қанат қаққанын көреміз.

Тайыр Жароков – шын мәніндегі патриот ақын. 1941-1945 жылдары ол өзінің қара басының жеке өмірімен де, жүрегінен жарып шыққан буырқанған отты, жігерлі өлеңдерімен де Отан сүйгіштігін көрсетті, перзенттік сезімін жырлады. Ел басына күн туып, соғыс өрті бұрқ ете қалған алғашқы мезгілде-ақ, ол майданға аттануға бірден тілек білдірді. Әскерге алынды да, кейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысымен, Қазақстан республикалық әскери комиссариатының бұйрығымен майданнан елге оралып, Алматы облысы, Қаскелең аудандық әскери комиссары болып істеді.

Елге оралған Тайыр Жароков те Ж.Жабаев, С.Мұқанов, Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағамбетов, Ғ.Орманов сияқты ақындармен бірге өзінің жауынгер жырларымен жауды талқандау ісіне көркемдік үлес қосты. Соғыс жылдарындағы ақын өлеңдерінің бәрі де халықты жауынгерлік рухта тәрбиелеуге бағытталды. Ақын өлеңдері бастан-аяқ кеңес халқының басқыншы фашистерді талқандап жеңетін биік сеніміне толы болды. Онда фашизмнің зұлымдық, опасыздық әрекеттері әшкерленді.

Шаптың ба бізге атылып,
Күннің көзін қара бұлт
Жаба алмайды, қылма, үміт,
Сен шөкім бұлт, біз – күнбіз,

Құр үмітті тез ұмыт! – деген жолдардағы туған елін, халқын күнге, басқыншы дұшпанды қауқарсыз шөкім бұлтқа теңеу өлеңнің бейнелік бітімін биіктетіп тұрғанын көреміз. Ақын өлеңдерінде жаумен майданда ерен ерлік көрсеткен жауынгер тұлғасын бейнелеудің тың құралдарын да таба білді. Мысалы: «Киёмін сұр шинельді» өлеңіндегі Марат, «Ол туғанда» өлеңіндегі Таймас т.б. «Зоя туралы жыр» атты белгілі поэмасында фашистерге қырғидай тиген батыр қыз Зояның әдеби тұлғасын сомдады.

Библиографиялық тізім

1. Беккожин Қалижан. Ардагерлер туралы аңыздар: жаңа поэмалар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1965.-204 б.
2. Қасым Аманжолов "Нұрлы дүние" жинақтары - Алматы: Ғылым, 1998. – 236-246 б.
3. Сәрсенбаев Әбу Бес томдық шығармалар жинағы - Алматы: Жазушы. Әңгімелер мен новеллалар.- 1983.- 460 бет.
4. Абай, Қара сөз. Книга слов / Абай; [пер. с каз. К. Серикбаевой и Ю. Кузнецова]. - Семей: Международный клуб Абая, 2001. - 264 б. - (Аманат журналының кітапханасы ; XIX ғасыр поэзиясы)

ӘОЖ 82,3215

М. ДУЛАТОВТЫҢ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСҚА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Муканова Ж.Ж.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада М.Дулатовтың ұлт-азаттық қозғалысқа қосқан үлесі, осы көтеріліске байланысты жазылған өлеңдері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются стихи М.Дулатова, связанные с национально-освободительным движением, с этим восстанием.

1916 жылы, маусым айында, патшаның қазақ халқының 19 бен 31 жас аралығындағы азаматтарын майданның қара жұмысына алу туралы жарлығы шығады. Онсыз да

патшаның жақсы жерін тартып алып, сырттан келгендерге беріп, салық санын көбейткен қысастығын майданға алу жөніндегі жарлығы күшейтіп, ел наразылығы өр-шіп, төзімінің шарт сынуына әкеп соқтырды. Патша үкіметі жергілікті билікті шектеп, басқаруды өз қолына алған шақта еркіндік пен бостандықты, азаттықты, ерлікті мұрат тұтқан халық көтеріліске шықты. Патша салығымен қоса жергілікті билеушілердің тізесі батқан халық азаттықты күреспен алғысы келді. Бұған ел билеуші болыс, старшындардың майданға жіберетін тізімін жасауда да түрткі болды.

Көтеріліс қазақ даласын түгелге жуық қамтыды. Семей жеріндегі, Торғайдағы (А.Иманов бастаған), Жетісу бойындағы (Б.Әшекеев бастаған), Батыс Қазақстандағы көтерілістерге халықтың көптеген әлеуметтік топтары қатысты. Көтерілісшілер жергілікті билеушілерді болыс, би, старшындарды өлтіріп, пошта қатынастарын үзіп, байлардың малын тартып алып, тіпті бірсыпыра жерлерде патша үкіметі әскерлерімен де шайқасты. Бірақ әр жердегі көтерілістердің басы бір жерге бірікпей, ауыл, болыс, аймақ, облыс деңгейінен аса алмады. Әскери даярлығы аз халық көтерілісшілері патша үкіметінің қаруы да, айласы мен арамдығы да мол әскеріне төтеп бере алмады. Бірақ бұл көтеріліс халықтың оянуына жол ашып, өз бостандығы, еркіндігі жолында күресе алатындығына сенім ұялатты. Биліктің халықпен санасуы керектігін естеріне салды.

1916 жылғы көтеріліске байланысты туған шығармаларда басты кейіпкерлер ел жүгін көтерген, халық қамын жеген батырлар болды. Ауыз әдебиетінен Қобыланды, Ер Қосай, Ер Көкше, бертінгі Қабанбай, Жәнібек, Бөгенбай, Баян батырлардың ерлігін жыр етіп өскен ұрпақ осындай ерлердің жалғасы етіп Амангелді, Бекболат бейнелерін жасады. Халық қиялындағы адамдық жақсы қасиеттерді бойына жиған, елдің ой-арманы, мақсат-мүддесі жолында құрбан болар ерлер бейнесі Омар Шипиннің «Амангелді батыр» дастанында, Күдері ақынның «Амангелдінің Торғайды алуы» дастанында, Иса Дәукебаевтың «Бекболат» поэмасында ашылды.

Халық арасында Амангелді батырдың атағы кең жайылды. Батыр жөнінде өлең, жыр, дастан, толғау, аңыздар шықты. А.Имановтың сарбаздарының «Амангелді маршы» атты жыры да болған.

О.Шипин, С.Есенбаев, Қ.Жолдыбаевтың шығармаларында Амангелді бейнесі ержүрек батыр, халықты бастаушы, ұйымдастырушы тұлғасында суреттелді. Шығармалардың мазмұны, оқиғасы ұқсас, әрі бірін-бірі толықтыра түседі. Жыр, дастандарда батыр өмірбаянын суреттеп бере отырып, нағыз берік тұлғасын соғыс, ұрыс үстінде ашады.

Көркем әдебиетті басқа өнердің түрінен бөліп алудың өзі оның сан қырлы, мол арналы екенін танытады. Әдебиет пен фольклордың тарихи өзара байланысы әлем әдебиеті дамуының ең бір мәнді заңдылығын байқатады. Сондықтан фольклор мәселесі әдебиеттің теориясы мен тарихын жасауда, қаламгердің шығармашылық мұрасын игеруде көрнекті орын алады. Әр дәуірде әдебиеттің фольклорға бет бұруы, күрделі тарихи заңдылықтардың ашылуы.

Ұзақ жылдар бойы қатаң тыйым салынып келіп, енді ғана асыл мұраларымен халқына қайтып оралған ардақты есімдердің арасында Міржақып Дулатов аты – ерекше құрметке лайық. Қиын-қыстау өмірінің өн бойында тынымсыз жалғасқан қарекетімен, тындырып кеткен ұлан-ғайыр істерімен халық жадында біржола сақталып қалған бірегей тұлғалардың бірі.

М.Дулатовтың бүкіл өмірі осы ғасырдың бас кезінде халқымыздың рухани көсемдерінің бірі ретінде танылған Ахмет Байтұрсынов есімімен тығыз байланысты. Бұл да сондай, бойындағы барлық қайраты мен білімін туған халқының бостандығы мен бақыты жолына бағыштаған қоғамдық-саяси қайраткер, ойлы сөзімен халық санасын оятқан дарынды ақын, ағартушы ұстаз, жалынды публицист [1, 83].

Міржақып Дулатов 1885 жылы қарашаның аяқ кезінде бұрынғы Торғай уезінің Сарықопа болысындағы №1 ауылда, қазіргі Торғай облысының Жангелдин ауданына қарасты «Қызбел» совхозының жерінде туған.

1907 жылы Петербургте жалғыз ғана нөмірі шыққан «Серке» газетінде Міржақыптың «Жастарға» деген өлеңі басылады. Ал, осы газеттің жарық көре алмай кеткен екінші санына Дулатов «Біздің мақсаттарымыз» атты бас мақала жазған екен, газеттің шықпай жатып тұншықтырылуына басты бір себеп болған осы мақала екен деген де деректер бар.

Бұл кезде Міржақып белсенді қайраткер, саяси күрескер ғана емес, сонымен бірге шабытты ақын ретінде де таныла бастаған. Оның тұңғыш өлеңдер жинағы 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан «Оян, қазақ!» деген атпен басылып шығады.

Жаңа ғана оқу-білімге тартылып, ана тіліндегі алғашқы басылымдарға ынта-ықыласы арта түскен қазақ оқырмандары арасында бұл кітаптың әсері өте күшті болады. Ауыл арасында қолдан-қолға, ауыздан-ауызға тарап, аз уақыттың ішінде ақынның атақ-данқы ете алыс қияндарға танымал болады.

Бірақ, бұл кітап жас авторға халық арасындағы абырой-бедел-мен бірге патша әкімдерінің тарапынан қуғын-сүргінді ала келеді. Мұғалім жігіт тергеу органдарының бақылауына алынады. Ақыры, ол туған жерден тайғақтап, өзі көрген Омбы жаққа, Ақмола облысындағы Қызылжар қаласына қарай жылыстап кетеді. Осының артында «Оян, қазақ!» та кәмпіскеленеді [2, 116].

Қызылжарға барғаннан кейін бақылауда жүрген Міржақыптың ресми орындарда еркін жұмыс істеуіне мүмкіндігі болмайды. Сот кеңсесінде там-тұмдап тілмәштық қызмет атқарып, күн көрістік каражат тауып жүреді. Жеке адамдарға жалданып, мұғалімдік қызметін де жалғастырады. Қазақ балаларына орыс тілінде сабақ береді. Сол кезде одан біраз уақыт Мағжан да дәріс алған.

Революция толқыны күшпен басылып, ел ішін реакцияның қара түнегі қайта торлаған кезде, әрбір қадамы санаулы болған саяси сенімсіз жігіт белсенді қоғамдық қаракетке бара алмай, көбінесе көркем шығармашылыққа шоғырланады. Поэзияда қаламы төселіп қалған автор енді жаңа бір шабытпен проза саласында, күрделі жанрда күш сынап көрмек болады. Ол дереу роман жазуға кіріседі. Шығарма тез жазылады да, 1910 жылы Қазандағы Каримовтар баспасынан «Бақытсыз Жамал» деген атпен жарық көреді. Қазақ әдебиеті тарихындағы тұңғыш роман дүниеге осылай келеді.

Бұл кезде Міржақып өз шығармашылығын өлең мен проза жанрында қатар дамытады. Әр жерде шығатын қазақ басылымдарына, әсіресе, «Айқап» журналына үзбей жазып тұрады. Сонымен бірге қағілез жігіт қазақ даласындағы әлеуметтік өмірден де қол үзбей, жігі құлақ түріп, халық тұрмысының жай-жапсарын қадағалап отырады.

Әр өлкедегі ел тұрмысын өз көзімен көріп-білгісі келеді. Осындай ниетпен 1911 жылы қазақ ауылдарын аралап, Қызылжардан Семей облысына қарай саяхатқа шығады. Бірақ, бұл кезде патша тыңшыларының қатты андуына алынған азамат Семей қаласына келгенде полицияның қолына түседі. Осында бір жарым жыл қамауда отырады.

Абақтыдан шыққан бойда Міржақып ел шетінен жер аударылған Ахаңның ізімен Орынборға қарай беттейді. Мұнда келгеннен кейін осындағы азғана топ қазақ зиялылары ақыл қосып, ел санасын оята беру, бәсеңсіп қалған жұртшылық қозғалысына қайтадан дем салу мақсатымен, баспасөз қызметін қолға алуды ұйғарады. Қыр өлкесінің ағартушылық демократияшылдық бағыттағы тұңғыш биресми басылымы - айтулы «Қазақ» газетін шығару жөніндегі Байтұрсынов пен Дулатовтың бірлескен қызметі басталады.

Әдепкіде баспахана жалдап, ақыға шығарылған газет көп ұзамай өзіндік баспаханасы, қағаз қоры, айналым қаржысы, шағын кітапханасы, тағы басқа керек-жарағы бар әжептәуір кеңселі мекеме дәрежесіне көтеріледі. Алғашқыда 3 мың дана болып басылған газет тиражы аз уақыттың ішінде 8 мыңға жетеді.

«Оян, қазақ!» кітабынан соңғы кезеңде жазылған өлеңдерін 1913 жылы осы Орынборда «Азамат» деген атпен жинақ етіп шығарып, 1914 жылы «Бақытсыз Жамалды» Қазанда қайтадан бастырып, 1915 жылы «Терме» атты жинақпен «Оян қазақтағы» өлеңдерін Орынборда тағы бір жаңғыртып шығарады да, өзінің ақын-жазушылық қалпын нығайтып, Міржақып осы жылдары журналистік, публицистік дарынын да мейлінше аша

түседі.

«Қазақ» газеті 1913 жылдың бас кезінен 1918 жылдың наурызына дейін шығып тұрды. Алғашында айқын ағартушылық, дәйекті демократияшылдық бағытта болған бұл басылым Ақпан революциясын мойындап, ал Қазан революциясын қабылдай алмады.

Бірақ, оқиғалардың кейінгі аяқ алысында Алаш басшылары, оның ішінде М.Дулатов та, жаңа құрылыс жағына шығып, қалған өмірін түгелдей туған халқының мәдениетін көркейту мақсатына арнауға бекінеді.

Әлбетте, аумалы-төкпелі заманның аласапыраны кезінде жасалған бұл батыл қадамның қатерлі тәуекелі де жоқ емес еді. Осының айғағындай, алғашында Ташкентке барып, аз уақыт «Ақжол» газетінің редакциясында, одан кейін Семей облысының сот органдарында қызмет атқарған Міржақып 1922 жылы ешбір себепсіз абақтыға жабылады. Бірақ, бұл әділетсіздік ұзаққа созылмай, Семейден Орынборға жөнелтілген бойда қамаудан босатылады.

Библиографиялық тізім

1. Тарақов, Ә.С. Ғаламның жыр данасы [Мәтін]: [зерттеу] /Ә.С.Тарақов.-Алматы: Сардар, 2020.

2. Қабдолов Зейнолла, Шығармалары. Т.5: Ғылыми зерттеулер: талдаулар мен толғаулар; Әдеби - көркем сын / 3. Қабдолов; [ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі. Ақпарат және мұрағат комитеті Әлеуметтік маңызды бар әдебиет түрлерін шығару бағдарламасы]. - Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2013. - 328 б.: автордың фотосуреті

3. Қабышұлы Ғаббас, Шығармалары жинағы: Т2. Шығармалар жинағы. / Ғ.Қабышұлы. - Алматы: ҚАЗАқпарат., 2011. - 476 б.

4. Қорғасбек Жүсіпбек, Үлгілдек : роман-тәмсіл / Ж. Қорғасбек; [ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі; Ақпарат және мұрағат комитеті]. - Алматы : Жазушы, 2012. - 232 б. - (Жаңа заман әдебиеті. Проза)

ӨОЖ 82,3215

ИСА ДАУКЕБАЕВТЫҢ «БЕКБОЛАТ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХ

Муканова Ж.Ж.

Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа

Мақалада М.Дулатовтың ұлт-азаттық қозғалысқа қосқан үлесі, осы көтеріліске байланысты жазылған өлеңдері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются стихи М.Дулатова, связанные с национально-освободительным движением, с этим восстанием.

1916 жылғы көтеріліс бүкіл халықтың патша үкіметі мен жергілікті үстем тап өкілдеріне қарсы күрескен ұлт-азаттық көтерілісі болды. Мұндай көтерілістер басқа да Орта Азия елдерінде (Өзбекстан, Түркменстан, Қырғызстан, т.б.) өріс алды. Көтерілістің тарихи-әлеуметтік негіздері мен шығу себептері әр алуан еді. Оның бірі - патша үкіметінің отаршылдық қысымының күшейіп, соғыс жылдарында еңбекші бұқараны ашықтан-ашық аяусыз талау саясаты болса, екіншісі - патшашылдықтың қазақ даласындағы сүйенер тірегі - қазақ байларының қалың бұқараны айуандықпен қанауы, оған көрсетіп келген қорлық-зорлығы еді.

1916 жылғы көтеріліс - қазақ халқының тарихында аса маңызды қызмет атқарған көтеріліс болды. Ол қазақ байларының бет пердесін жұлды, буржуазиялық-ұлтшылдардың

опасыздығын әшкерелеп, халықтың саяси сана-сезімін көтерді, қазақ даласында тап күресін күшейтті.

1916 жылғы көтеріліс аса бай халық әдебиетін туғызды. Оларды бұқарашыл бағыттағы халық ақындары, ел ішіндегі өнер серілері шығарды. Жалынды поэзия жасауға тырысқан ақындар өнерін халық мүддесіне жұмсады. Бұл әдебиеттің көтерген туы, өзекті сарыны - ұлт-азаттығы, бостандық, еркін өмір. 1916 жылғы көтеріліске байланысты туған әдебиеттің біздер үшін де маңызы үлкен. Өйткені патша үкіметі тұсындағы халықтың ауыр тұрмысын, мүшкіл халін суреттейді, бұдан біз халқымыздың басынан кешкен қиын талай күндерді, теңдіксіз тепкіде өткен өмірді көреміз. Асыл, ерлік дәстүрінен үлгі-өнеге аламыз, бұл әдебиет - халқымыздың ақын, жыршылары шығарған мазмұны жағынан терең, түрі жағынан әр алуан, сөздері өткір, тілі таза, ерекше қайсарлық үні басым, идеялық сарыны жағынан өршіл әдебиет. 1916 жылғы әдебиеттегі қай шығарманы алсақта, көбінесе патшаның 25 маусымдағы майдан жұмысына жігіт алу туралы жарлығына қарсы наразылық, ашу-ызамен қатар, халықтың жалпы қайғылы халі, бұлқынысқа толы кезеңі жырланады. Халық ақындары өз жырларында патша үкіметінің соғысқа құмар саясатын айыптайды. Халық бұқарасының пікірін қолдай және көркем бейнелей отырып, халық ақындары патшаның қазақ жігіттерін майданның қара жұмысына алуын оларды өлімге айдау, қыру деп білді. Патша саясатының озбырлығын түсінген, одан қысым көрген ел жігіт бергеннен өлген артық деп ұғып, ақындардың да осы идеяны жар сала жырлаған "Зілді бұйрық", "Патша әмірі тарылды", "Құты қашты патшаның" өлеңдері, "Амангелдінің Торғайды алуы", "Бекболат" поэмалары дүниеге келді. Бұл жылдары туған жырлардың бір алуаны майданға алынған жігіттердің өмірін суреттеумен байланысты болып келеді. Бұлардың бірқатарында майданға алынған жігіттердің кешкен халі мен ел-жұртынан айырылардағы зарлы кейпі көрінеді. Бұл жырлар туған жерден алыста жүрген адамдардың сағыныш сезімін, тұйықтан шығар жол таба алмай күйзелген күйін танытады. "Асқардың үй ішімен қоштасуы", "Еріксіз кетіп елімнен" деген жырлар сол кезеңнің айғағы. Бұл кезең демократтық-ағартушылық бағыттағы әдебиет ағымын жаңа дәуірдің әдебиетіне ұштастырар баспалдақ болды.

«Бекболат» поэмасы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс суреттелетін шығармалардың ішіндегі көрнектілерінің бірі – Иса Даукебаевтың «Бекболат» поэмасы.

Поэма «Июнь жарлығы», «Елдің қамдануы», «Елге әскер шығуы», «Ұлықтардың Бекболаттан жауап сұрағаны», «Би, қажырлардың жауабы», «Бекболаттың екінші рет жаулап алуы», «Бекболаттың жауабы», «Соттың жауабы мен үкімі», «Бекболат дарға бара жатқанда», «Дар түбінде төрелердің Бекболатқа айтқаны», «Бекболаттың ақырғы сөзі» тәрізді тақырыптар қойылған көлемі мен шағын тараушалардан тұрады.

Шығарма желісінде 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығының қазақ даласына жеткен хабары, оған халықтың қарсы шығып, көтеріліс жасауға бел байлауы, жергілікті ұлықтардың күш көрсетуі, елдің көтеріліске дайындала бастауы, елге қарулы әскер шығып, көтерілістің күшпен басылуы, көтеріліс басшысы Бекболаттың қолға түсіп, қамалуы, ақырында дарға асуы баяндалған.

Автордың идеялық нысанасы – әділеттілік пен азаттық үшін күрескен халықтың көтерілісі жеңіліске ұшырағаннан кейінгі азапты күндері мен аянышты халін, көтеріліс басшысы Бекболаттың ел тағдыры үшін ерлікпен қаза табуын жырлау.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс суреттелетін шығармалардың ішіндегі таңдаулы туындылардың бірі – Иса Даукебаевтың «Бекболат» поэмасы.

Поэма «Июнь жарлығы», «Елдің қамдануы», «Елге әскер шығуы», «Ұлықтардың Бекболаттан жауап сұрағаны», «Би, қажырлардың жауабы», «Бекболаттың екінші рет жаулап алуы», «Бекболаттың жауабы», «Соттың жауабы мен үкімі», «Бекболат дарға бара жатқанда», «Дар түбінде төрелердің Бекболатқа айтқаны», «Бекболаттың ақырғы сөзі» тәрізді тақырыптар мен шағын тараушалардан тұрады.

Шығарма желісінде 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығының қазақ даласына жеткен хабары, оған халықтың қарсы шығып, көтеріліс жасауға бел байлауы, жергілікті

ұлықтардың күш көрсетуі, елдің көтеріліске дайындала бастауы, елге қарулы әскер шығып, көтерілістің күшпен басылуы, көтеріліс басшысы Бекболаттың қолға түсіп, қамалуы, ақырында дарға асуы баяндалған.

Автордың идеялық нысанасы – әділеттілік пен азаттық үшін күрескен халықтың көтерілісі жеңіліске ұшырағаннан кейінгі азапты күндері мен аянышты халін, көтеріліс басшысы Бекболаттың ел тағдыры үшін ерлікпен қаза табуын жырлау.

Иса Дәукебаевтің «Бекболат» поэмасы 1916 жылғы көтеріліске байланысты туған эпикалық туынды. Дастанда негізінен жеңіліс тапқаннан кейінгі оқиға сөз болады. Көтеріліс басшысы - Бекболат батырдың қолға түсіп, дарға асылуы, оның қайтпас қайсарлығы мен жау алдында тізе бүкпеген ерлігі жырланады. Дастанның басты кейіпкері – Бекболат Әшекеев. Ол Жайылмас болысына қарасты 4-ауылдың қазағы, 1843 жылы туған. 1916 жылғы көтеріліске оның інісі Сарманбет Әшекеев, баласы Әбділда Бекболатовтарда белесене қатысып басшылық еткен. Бекболат Әшекеев түрмеге поэмада айтылатын 70 кісімен бірге түскен. Оның інісі "Бунттың басшысы есебінде" Вярный қаласының отряд сотында кезектен тыс қаралып, оған 1916 жылғы 7 қыркүйек күні дарға ату жазасына кескен үкім шығарған. Тарихи деректерге қарағанда Бекболат басқарған көтерілісшілер тобы подполковник Базилевский мен Малышев бастаған жазалаушылар отрядпен 2 рет кездесіп арада қырғын шайқас болған. Жігіттер қалың жылқыны жауға қарсы айдап салып, отрядтың аз ғана солдаттарын қоршап алып жоқ қылуға әрекеттенген. Бекболат бір топ жолдастарымен Қарғалы болысының көтерілісшіне қосылмақшы болып кейін шегінеді. Осындай қолайлы кезеңді қолданданған қарсыластары Күнтубаев пен Сүлейменов өздеріне тілектес жүз қаралы жігітпен Бекболаттың соңына түседі. Ақыры опасыздық жасап, алдап батырды жолдастарымен түгел қолға түсіреді де 16 тамыз күні Бекболатты Шамалғандағы Балғабек Төлегеновтың үйіне «Келісім үшін шақырылған» жазалаушы отрядқа тапсырылады.

«Бекболат» поэмасы «1916 жыл» атты жинақта тұңғыш рет жарияланып, содан бері қарай түрліше оқулықтар мен хрестоматияларда басылып келеді. 1936 жылғы нұсқасымен 1960 жылғы «Дастандар» атты жинаққа кірген. Бекболат поэмасының композициясын ақын күнделік іспетті етіп құрып, оның белгілі бір заңдылықпен өрбітеді. Автордың идеялық нысаны-әділеттілік пен азаттық үшін күрескен қалың бұқараның көтеріліс, жеңіліс тапқаннан кейінгі аянышты халімен көтерген ауыр азабымен, сол күрестің туын ұстап халыққа басшы болған Бекболаттың ерлікпен қаза табуын баса жырлау екені осы тараудың өзінен-ақ көрініп тұр.

Қазақ даласын дүбірлеткен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне байланысты өмірге келген халық поэзиясына жан-жақты талдау жасаған ғалым-әдебиетшілерді «Бекболат» поэмасы өзінің көркемдік шешімін тапқан жоғары идеясымен, тартымды сюжет, композициялық тіл ерекшеліктерінің тұтастығымен дараланып көзге түсуімен өте ұғымды көрініп, қазақ әдебиетінде алатын орны өте зор, деп жазады. Алайда Бекболат поэмасына байланысты бір мәселе бар. Бұл - «Дастан авторы кім?» деген сұрақ төңірегінде әңгіме. Зерттеушілердің көбі Иса Дәукебаев авторлығына күмән келтіреді. Өйткені Жетісу өңірінде жалпы қазақ сахнасына Иса Дәукебаев ат еш жерде кездеспейді.

Библиографиялық тізім

1. Тарақов Ә.С. Ғаламның жыр данасы [Мәтін]: [зерттеу] // Ә.С.Тарақов. –Алматы, Сардар, 2020.

2. Қабдолов Зейнолла, Шығармалары. Т.5: Ғылыми зерттеулер: талдаулар мен толғаулар; Әдеби - көркем сын / 3. Қабдолов; [ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі. Ақпарат және мұрағат комитеті Әлеуметтік маңызды бар әдебиет түрлерін шығару бағдарламасы]. - Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2013. - 328 б.: автордың фотосуреті

3. Қабышұлы Ғаббас, Шығармалары жинағы: Т 2. Шығармалар жинағы. / Ғ.Қабышұлы. - Алматы: ҚАЗАқпарат., 2011. - 476 б.

4. Қорғасбек Жүсіпбек, Үлпілдек: роман-тәмсіл / Ж. Қорғасбек; [ҚР Мәдениет және ақпарат министр.; Ақпарат және мұрағат комитеті]. - Алматы: Жазушы, 2012. - 232 б. - (Жаңа заман әдебиеті. Проза).

ӘОЖ 82,3215

ШӘКӘРІМ МЕН АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰҚСАСТЫҚ

Оразова Т.Ш.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының поэзиясының тәрбиелік мәні қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается воспитательное значение поэзии Шакарима Кудайбердиевича.

Ұстазы Абай сияқты Шәкәрім де алдымен реалист ақын. Жоғарыда айттық, ол да шығармаларында өмір шындығын, әлеуметтік қайшылықтарды, өткендегі үстем таптың зорлық-зомбылығын, бұқара халықтың ауыр күйін жырлайды. Дәулетті таптың өкілдерін ақын мынадай сөздермен шенейді:

«Мақсаты жаман жанды өзі білмек,
Ол қашан өзгелерді көзіне ілмек.
Сатса мейлі, қонаққа сойса мейлі,
Халықты қой есепті айдап жүрмек».

Ол ағасы Абай сияқты, өлеңді өнер деп білген, оған мол талантын, еңбекқұмар жігерін барынша жұмсап, қасиет тұта кіріскен. Оның әрбір өлеңі ұйқасқа қысылмайды, сөздері сара-сара, мағыналы да терең мазмұнды да, бейнелі де кестелі.

«Ән - өлшеуіш, өлең – күміс,
Қоспаңыз мыс аралас.
Артық алу, не кем салу

Қапы қалу жарамас...», - дегенді өзі ұстанып, өлеңнің буынына, әрпіне, ауаздылығына, әсерлілігіне қатты көңіл бөледі.

Сондай-ақ Абайдың «Қарасөздері» - қазақ философиясының негізгі ой түрткісі болса, Шәкәрімнің «Үш анығы» - қазақ философиясының шыңы. Форма жағынан Абай туындысы әдеби эссе болса, «Үш анық» - трактат.

Оқырмандар жақсы түсініп, берік меңгеріп, есте сақтауына ыңғайлы болуы үшін трактат стилі қолайлы, өз ойларын автор бірнеше рет қайталап жазады, негізгі дәлелдерін келтіреді, қорытындысын анықтайды. Араб, орыс терминдерін міндетті түрде қазақ тіліне аударады, дербес терминдер ұсынып, қазақ тіліндегі философиялық категориялар, атаулар негізін қалайды.

Екі ойшылды қызықтырған жан мәселесі. Табиғат өлсе де жан өлмес деген Абайдың пікірін Шәкәрім түрлендіреді. Оның пайымдауынша, дүниедегі барша нәрсенің жаны бар, жан өлмейді, өзгереді, өзгерген сайын өседі, жоғарылайды: сезімді жан (инстинкт), аңғарлық жан (сознание), ойлайтын жан (мысль), ақылды жан (ум).

Жан мәселесін зерттегенде Шәкәрімнің буддизм қағидаларымен таныс болғаны шығармаларынан белгілі. Кәктайдың айтуынша, Абай буддизм негіздерін зетреп үлгермедім деп өкінген екен. Абай мен Шәкәрім екеуіне ортақ ой – діндердің бәрі шатақ, екеуі де соқыр дінге, жұртты жеген молдаларға қарсы шыққан. Бірақ екеуі де негізгі діни қағидаларды жоғары рухани-құлықтық (моральдық) қағидалар деп түсіндірген.

Қазақ поэзиясының асқар шыңы Абай қалдырған шығармашылық дәстүрді жалғастыра отырып, өз жаңалықтарымен байыта өрнектеген Шәкәрім Құдайбердіұлының көркем мұрасы төл әдебиетіміздің асыл қазынасы іспетті.

Ақын қазынасы көптеген өлеңдер мен поэмалардан, мысалдар мен нақылсөздерден, әңгімелер мен философиялық толғаулардың негізінде құралғанын білеміз. Оның қай туындысын алып қарасақ та жаңа лебімен, сазды үнімен, ойлылығымен, сұлулығымен ерекшеленіп, оқырманды баурай түсетіні анық. Шәкәрімнің танымдық әлеміне Абай мұрасы арқылы кіру – ұтымды боларына айрықша ден қою керек, өйткені бұл жол жантану ілімін танып білуде адастырмас темірқазығымыз.

Екі ой алыбы өз туындыларында қазақтың қоғамдық ой санасындағы шешуші әрі күрделі философиялық тақырыпты көтеріп, оның өзегіне айналған жантану ілімін танып білу жолында толассыз ізденіске түскен.

Алдымен, Абай өз поэзиясында 1889 жылдан өмірінің соңына дейін түп иені танып білу жолында жүрек культін көтере жырлау арқылы толық адам ілімінің негізін салуға батыл қадам жасауға ұмтылды. Бұл ұмтылысты Шәкәрім дәстүрді жалғастыра дамыту арқылы XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басындағы әдебиетте философиялық лириканы классикалық биік деңгейге көтере білді. Әсіресе, бұл өте күрделі, шешуі қиын мәселені Шәкәрім XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің ояну дәуірінде мүлде тереңдей зерттеп, соны танып, тың ойлар желісін тартты. Әрі оны философиялық лирика табиғатына сай молынан қамтып, зерттеп терең мән бере қарады. Анығына келсек, Абай мен Шәкәрімдегі философиялық лириканың өзекті тақырыбына айналып отырған аса күрделі де ұғынуы қиын ғарыштық танымдағы жантану ілімі туралы мәселе таза ақыл қуатымен танып жырланған өзіндік қайталанбас терең сыры бар тылсым құбылысқа айналды.

Қазақ поэзиясының биік белеске көтерілуіне, әдеби тілдің ауқымының кеңеюіне Абай шығармашылығының үлкен үлес қосқаны анық. Шәкәрім де Абайдан соңғы қазақтың ең көрнекті тұлғаларының бірі. Абай мен Шәкәрімнің мол әдеби мұрасынан өзгеше мәдениет, кең өріс, бедерлі өрнек танимыз. Қос ақынның өлеңдерінде, поэмаларында, философиялық ой-толғауларында бір пендеге ғана емес, бүкіл адамзатқа тән сырлы мұң жатыр. Бұл өлең өрісін, өнер көкжиегін айқындайтын биік меже. Біздің туған тілімізде, ұлттық әдебиетімізде Абайдан соң ғана мүмкін болған биік жетістік. Шәкәрім Абайдан соңғы ең танымал есім, ең көрнекті тұлға. Сондықтан да қос алыптың шалқар дүниетанымы, нұрлы жаны, талантты тебіренісі, өзгеше бітімі, биік мақсұты, ақыл-ой тереңдігі қазақ халқының арымайтын рухани биігі болып қала бермек.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде өмір сүрген көрнекті қазақ ақыны, нақыл сөздің атасы, мысалшы, аудармашы, сазгер- Шәкәрім Құдайбердіұлы. Ол 1858 жылы ескі жыл санауы бойынша 18 шілдеде қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданында дүниеге келген. Шәкәрім – Абайдың Құдайберді деген ағасынан туған немере інісі.

1866 жылы әкесі Құдайберді қайтыс болады да, бала Шәкәрім бұдан былайғы уақытта Құнанбай атасының тәрбиесінде, Абай ағасының қамқорлығында болады. Бұл табиғатынан зерек әрі алғыр Шәкәрімнің жетімдік көрмей өсуіне ғана емес, талантты ақын, парасатты ой иесі ретінде қалыптасуына да айрықша әсер етеді. Арнайы оқу орындарында білімалмаса да, ол өз бетінше және Абайдың ақыл – кеңесімен, нұсқауымен іздене жүріп, өз заманында қазақ арасындағы аса білімдар, ойшыл адамдардың бірі атанады. Араб, парсы, түрік, орыс тілдерін жетік меңгереді. Өзінің «Мұтылғанның өмірі» атты ғұмырнамалық өлеңінде бес жасында ауыл молдасынан сабақ ала бастағанын жазады. Жеті жасынан бастап өлең сөзге бейімділігін танытады. Былайғы өмірін - білім қуумен қатар, домбыра тарту, гармонда ойнау, ән салу, саятшылық құру, сурет салу т.б, өнерлерге арнайды. Оның өнеге көрген ортасы – Құнанбай ауылының зиялы тобы, ұлы Абайдың тағылымы болды. Жиырмаға толғанна кейін үш жылын Шәкәрім болыс болып, ел ел басқаруға арнаған. Бұл жылдарын ол «Еріксіз жемтік шоқыдым», «Ар кетіп, айла

жамылдым» деп еске алады. Өйтсе де елмен қызмет бабына араласу ақынның адам тануына, адамшылық пен аярықты айыра білуіне, қоғамдық ортаның тамырын басып, сырқатын анықтауына көмектеседі. Өмір бойы білімін кеңейтіп, барынша ізденуге ден қойған Шәкәрім Абай ағасына берген уәдесін орындамақ ниетпен 1905-1906 жылдары Меккеге барып қайтады. Жолда Стамбұл қаласында бір айдай болып, ондағы кітапханаларда отырады. Өзіне керекті көп кітаптар табады. Мекке, Медине қалаларының тарихын ақтарады. Сөйтіп, бұл сапардан ол қажы атануымен бірге көп білім жинап қайтады. «Абайдың ақыл- кеңесі болмағанда мен ол жерлерге бармаған да болар еді», деп жазады Шәкәрімнің өзі.

Ойшыл ақын ретінде қалыптасуы барысында Шәкәрім халық шығармашылығының түрлі бастауларынан, Шығыс пен Батыс әдебиетінің өнегесінен нәр алды.

Іздедім, таптым анығын,
Тастадым ескі танығын,
Қақихат нұрдың жарығын,
Жарылды жүрек көргенде,-

дейді шетелдерді аралап қайтқан ақын ол елдер мәдениеті мен әдебиетін, діні мен философиясын, ғылым салаларын тануға күш салады. Ой өрісі кеңейіп, өмір, қоғам, жан, тән жайында жаңаша байыптай бастайды. Оның есімін мәңгілік биік тұғырға қондырған ұлы мектеп Абай негізін қалаған жаңа сипаттағы әдебиет дәстүрі болды. Шәкәрім Құдайбердіұлының әдеби мұрасы өте бай. Оның шығармашылық жанрыда әр түрлі. Ол поэзия, проза, аударма, трактат саласында жұмыс істеді. Шәкәрім шығармашылығындағы Абай өнегесінің ықпалы оның реализімінен, шыншыл да сыншыл өлеңдерінен көрінеді.

Библиографиялық тізім

1. Ж. Камалқызы. Қазақ әдебиетінің теориялық және әдістемелік мәселелері 2020ж
2. Тоқсамбаева А. «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» Оқу құралы. Астана, 2015ж.
3. Майкл Р. «Әдебиет теориясы» Кіріспе. Астана, 2019ж.
4. Б.Әбдіғазизұлы. Жыр әлемінің жауһар бастауы. //Ақын, тарихшы, философ Шәкәрім Құдайбердіұлының туғанына 150 жыл толуына орай «Қазақ халқының рухани мәдениеті: зерттеу мен оқытудың өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 17сәуір, 2008
5. Әуезов.М. 20 томдық шығармалар жинағы. 18том, 1982.
6. Ислам Ж. Шәкәрім және парсы әдебиеті. Кітапта: Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. 6-т.-Алматы: Раритет, 2007.-376-бет.-«Атамекен» сериясы.

ӨОЖ 82,3215

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Оразова Т.Ш.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының поэзиясының тәрбиелік мәні қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается воспитательное значение поэзии Шакарима Кудайбердиевича.

Тәуелсіздік халқымыздың тарихына, мәдени-рухани мұрасына қайта үңілуге мүмкіндік берді. Қазалы күнде жоқтау айту – ұлттық дәстүріміздің жақсы үлгісі. Біздің қазақ ұлтының осы ырымынан – ақ ғасырлар бойы жинақталып түзілген қасиетті салт – дәстүріміздің сыпайы мәдениеті мен әдебінің жоғары болмысы көрініп тұрады.

Сондықтан жоқтаудың тәрбиелік мәні де зор. Ал қазіргі кездегі жоқтаудың мәні өзгеріп бара жатқандығы бәрімізге мәлім. Әсіресе қарапайым халық арасында не тәрбиелік мәні жоқ, не жоқтаушы адамның тындырған ісі, бала-шағасына қалдырған өсиет-мұрасы айтылмайды. Ұйқас қуып, «дауыс шығарды» деген атты ғана ойлайтын болдық. Сол себепті де бүгінгі күні жоқтаудың сөзіне, әніне, сазына мән беруі керек. Шәкәрімнің қаламынан туған «Күйеуін жоқтау» атты мына өлеңі халық ауыз әдебиетіндегі жоқтаулардың ең әдемі үлгісі іспетті.

«Қайғыңменен жүдейін.
Құдай қосқан жолдасым,
Ағынан иман тілеймін.
Арғымақ келер ағылып,
Жібектен арқан тағынып.
Иманды болғыр ақ досым,
Ел-жұртың келді сағынып.
Ақ бүркей салдым басыма,
Керегеге қарап табынып.
Құдай басқа салған соң,
Көзден жас келді ағылып.
Айтайын, жұртым, зарымды,
Көңілді қайғы-барымды.
Жыламай қайтып тұрайын,
Кең дүние тарылды.
Айтайын, жұртым, мұңымды,
Басыма түскен күнімді.
Өткіземін зарлаумен,
Күндіз бенен түнімді» [1, 256.].

Шындығында да, жалпы болмысты ұғыну, байыптау тұрғысынан келгенде, көркем әдебиеттің қадір-қасиеті баға жеткісіз. Мәселен, ауыз әдебиетіндегі Алпамыс, Қобыланды, Қамбар батыр, Кер құла атты Кендебай, Ер Төстік туралы жырлар, бертінгі жыраулар поэзиясы, Абайдан бермен қарайғы көркем әдебиет бүгінде Қазақстанның ұлттық келбетін айқындап отырған аға және орта буын ұрпақтың ұлттық қасиетін тәрбиелеп шындаған. Ал ұлттық тілді уызында бойына сіңірмеген, ана тілінде фольклоры мен әдебиетін оқи алмаған адамды қаншама ұлтжанды десек те, уызында жарыған ұлт өкілімен бірдей бола алмайды. Осы тұрғыдан келіп қарағанда, әр дәуірдің ақ-қараны айыра алатын өз шайыры болады. Бүгінгі күннің сондай шайырының бірі - Қадыр десек, артық-кемдігі жоқ болар.

Қазақтың кемеңгер ақыны Абайдың: “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” дегені тәрізді “кеңестік заманның өзі де шын, сөзі де шын” уақытында тарихымызды теріс бұрмалаудың, жасықты семіз, жалқыны егіз етіп көрсету дәстүрінің белең алғаны баршаға аян. Барлық нәрсеге ұлттың, халықтың көзімен емес, кеңестің көзімен қарадық. Пайда да сол тұрғыдан шешіліп жатты.

Иә, тарихы тақырға, халқы пақырға айналған тірліктің қасірет- мұңы ақын жүрегі арқылы өтсе, оның “жаман да болса, өз тарихымды өзіме бер”, - деп қайсарлық танытуы да ерлік қой. “Ері шерменде, жері шерменде, сөйте тұра қырық эпосы қырық батыр, ал қырық батырды қазақ жазбай, біреу жазып берген бе?!” Демек, тарих - елдігіміздің іргетасы, берік тұғыры. Тарихы бар елді тарихтан өшірем деу - тасырлық.

Расында да, жалғыз қазақ халқына емес, бірнеше түркі халықтарына ортақ фольклорлық шығармаларға деген пейіл, көзқарас кеңестік идеология тұсында мүлде өзгеше сипатта болды. Тарихи, әдеби құбылыстарды ғылыми методологияға сүйеніп, адал зерттеудің орнына жаттанды, қасаң қағидаларға жол берілді. Мәселен, 50 жылдардың бас кезінде үлкенді-кішілі нұсқаларымен есептегенде төрт жүзден асатын қаһармандық, ғашықтық, тарихи жырлардың көбіне “халыққа жат” деген таңба басылып, “Алпамыс

батыр”, “Қобыланды батырдан” бастап ондаған жыр “идеялық жағынан залалды” деп табылды, сол мұраларды зерттеушілер мен қолдаушылар сынға алынып, қуғынға ұшырады. Ақырында “Қамбар батыр” жыры ғана “сүлмий” жалғыз қалды. Оны идеология “тепкісінен” құтқарған нәрсе бас кейіпкерінің бай баласы емес, аңшы деп танылуы еді.

Қазақ жырларының біразында қайсыбір тарихи оқиғалардың, тарихи қайраткерлердің сарыны мен аттары сақталғанына қарап, оларды халықтар достығына қайшы деп корсету ол кезде дағдыға айналған еді. Тарихтан мәлім Едіге, Шоралардың нақтылы бастан кешкен істерін эпостан іздеушілік, жырдың көркем шығарма екенін ескермеушілік, әсіресе, халық қиялының жемісі болып табылатын ауыз әдебиеті туындыларының табиғатын мүлде ескеріп-елемеушілік фольклорды бағалауда тұрпайы қателіктерге жол ашқан еді [2, 256.].

Ауыз әдебиеті - жұртымыздың өткен күнінен леп әкелетін, алтынның сынығындай ұлы құндылық. Әйтсе де, сол құндылығымызды бағалап, нарқы мен парқын кеш түсінген жайды ақын жоғарыдағы өлең шумақтарында келтіреді. “Өкінішке орай енді тағы да бір кедергіге душар болдық. Ауыз әдебиетін, соның ішінде эпосты сериялы түрде кітап етіп шығару ісі тоқталды. Баспаға әзірленген жинақтар жарық көрмей жатыр. Қазақ фольклорының 150 томдығын жарыққа шығарудың ұлттық мәдени мәні бар екенін ескеріп, Қазақстан үкіметі тарапынан арнаулы шешім болмаса, қазіргі және келешек буын асыл қазынадан махрұм қалғалы тұр” [3, 225 б.]- дейді Рахманқұл Бердібай.

Осы тұста «Шәкәрімнің Жайлаудың баласымен айтысқан өлеңі» атпен тарап кеткен айтысты ұсынып отырмыз.

«Наданның көзі соқыр, көңлі қара,
Қазаққа надан болмай бар ма шара?
Бір күні аңнан қайтып келе жатсам,
Жүр екен далада ойнап бір топ бала.
Бәрі де шуылдады сәлем беріп,
Олармен ісім бар ма, өттім желіп.
«Кісі-ау, кісең үзіліп түсті ғой»,– деп,
Тамам бала айғайды салды келіп.
Қарадым кісем түсіп қалды ма деп,
Балалар соған айғай салды ма деп.
Анықтап, алдағанын білгеннен соң,
Ұрыстым балалардың алдына кеп.
Ұйлықты менен қорқып тамам бала,
Ақырдым «антұрған» деп келе сала:
– Міне, кісем өзімнің белімде тұр,
Неге өтірік айтасың, жүзі қара?» [5, 256.]. –

деп баламен айтысын бастап кетіпті. Сонда әлгі өтірік айтқан баланың жауабы мынау болыпты:

Бір бала жауап берді жақын келіп:
– Алыстан сәлем бердік сізді көріп,
Үлкен кісі деп құрмет қылсақ-тағы
Сәлемді алмадыңыз бізді ескеріп.
Сәлемді дұрыс па екен алмағаның,
Тым болмаса құлақты салмағаның.
Шынды алмаса, алар деп өтірікті
Сол еді жалған айтып алдағаным.
– Сен, бала, бұл амалды қайдан таптың,
Тілін кесіп алайын бұл қу жақтың.
Өкесіндей кісіні алдаймын деп,
Айтқан сөзін қарай көр ақымақтың.
[6, 256.].

Бұл бала ел арасында ұры атанып кеткен Жайлаудың баласы болып шығады. Шәкәріммен керемет мағыналы айтыс жасаған баланың сөз саптауына ырза болған Шәкәрім батасын беріп жүре беріпті.

Әдебиет зерттеулерінде драматизмді асқақтық, биіктік, адам жанының тазалығын, адалдығы нәтижесінде қақтығысқа толы тартысты оқиғаларға ұрынуы кезіндегі әрекеті негізінде қарастырады. Сондай-ақ, драматизм әлеуметтік - мәдени қайшылықтарды көркемдік негізде біріктіру құралы да болады. Көркем драматизм әр дәуірдің қоғамдық-тарихи ерекшелігіне сай жалпы және жеке характерлерге ие болып әр түрлі тартыстарды шешуде кейде трагедиялық сипат алса, кейде комедиялық түрде көрініп отырады. Жалпы драматизм термині полисемантикалық аспектіде көрініп: эстетика категориясы, поэтикалық элемент категориясы, жанрлық категорияларда көрінеді.

Лирика жанрының сезімге құрылатындықтан лирикалық драматизмнің осы аталған үш белгісі де лирика бойынан табылатынына әкеледі. Сондай-ақ, лирикалық тұлғаның, яғни лирикалық «меннің» әлеммен, дүниемен байланысуы белгілі дәрежеде өзіндік көзқарас қалыптастыратынын айтпай кетуге болмайды. Белгілі бір тарихи әлеуметтік ортада қалыптасып, өсетін суреткер тұлғасы үшін сол қоғамдық-әлеуметтік ортадағы әр түрлі тартыстар, қайшылықтар өз ізін қалдырады. Міне, осы қоғамдық ортаның әр түрлі тартысы жағдайларды ақын шығармашылығының өзіндік драматизмін жасайды.

Библиографиялық тізім

1. Ж. Камалқызы Қазақ әдебиетінің теориялық және әдістемелік мәселелері 2020ж
2. Тоқсамбаева А. «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» Оқу құралы. Астана, 2015ж.
3. Майкл Р. «Әдебиет теориясы» Кіріспе. Астана, 2019ж.
4. Б.Әбдіғазизұлы. Жыр әлемінің жауһар бастауы. //Ақын, тарихшы, философ Шәкәрім Құдайбердіұлының туғанына 150 жыл толуына орай «Қазақ халқының рухани мәдениеті: зерттеу мен оқытудың өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 17сәуір, 2008
5. Әуезов.М. 20 томдық шығармалар жинағы. 18том, 1982.
6. Ислам Ж. Шәкәрім және парсы әдебиеті. Кітапта: Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. 6-т.-Алматы: Раритет, 2007.-376-бет.-«Атамекен» сериясы.

ӨОЖ 82,3215

ТАРИХИ РОМАН ТАҒЛЫМЫ

Рысбеков Е.К.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада автор тарихи романдардың туу, даму, қалыптасу жолдарын сөз ете отырып, сол романдардағы махаббат тақырыбының көтерілу жолдарын қарастырады.

Резюме

В статье автор рассматривает особенности подъема любовной темы исторических романов.

Жалпы әдебиеттің тарихында, поэзия, проза, драмалық жанрларға жеке-жеке арналған, роман теориясына қатысты еңбектер өз алдына сала-сала болып кете беретіні тағы белгілі. Бұған қоса мерзімді баспасөзде жарияланған пікірталастар мен мақалалар қаншама! Бұл сын-зерттеулердің қай-қайсысы болса да өз кезіндегі әдеби процестің деңгейін аңғартатын, уақытқа сай мәні бар еңбектер екені даусыз. Солай бола тұрса да, шығармада аталған ғылыми жұмыстардың ішінде қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа

жазылған шығармаларды, қазақ тарихи романдарын сөз ететін еңбектердің көпшілігі әдебиет пен тарихтың арақатынасын монографиялық зерттеу объектісіне айналдырмай, тек поэтиканың бір қыры ретінде тілге тиек етеді. Бұл орайда Л.М.Әуезованың «Исторические основы эпопеи «Путь Абая», «История Казахстана в творчестве М.Ауэзова», Р.Бердібаевтың «Қазақ тарихи романы», «Тарихи роман» , Ж.Дәдебаевтың «Өмір шындығы және көркемдік шешім», Т.Жұртбаевтың «Бейуақ» , Т.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы» тәрізді санаулы еңбектерден басқа ауыз толтырып айтарлықтай іргелі зерттеулер аз.

Ал аталған ғылыми еңбектерде қазақ тарихи романына қатысты мәселелер түгел қамтылды, шешімін тапты десек, әсіре қызылдық болар еді. Ғылымның ілгері басуы дегеніміздің өзі қол жеткізген мәселені жаңа ойлармен толықтырып, жалғастыра беру екені кімге болса да аян. Бұл орайда зерттеушілердің бірін-бірі қайталамауы деген сөз бір автор шығармасын қатар алмауында емес, көтерген мәселе, зерттеу нысанының өзгешелігінде болса керек. Бұл мәселені орындауда бір автор шығармаларын жеке алып та, бірнеше автор туындыларын ортақ ой төңірегінде біріктіріп те зерттеу тәсілі жүзеге асатын құбылыс.

Ұлттық әдебиетімізде махаббат тақырыбын айналып өтпеген жазушы – қаламгерлеріміз кемде-кем. Солардың бір де бірегейі – қазақтың прозашы алғашқы қыздарының бірі – Шәрбану Құмарова. Оның «Сезім патшалығы» және «Ғасыр нұры» атты романдарында адам тағдыры, махаббат мәселесі өз биігінде суреттеледі. Жазушы апаймызға кезінде 1961 жылы «Қыз сыры» деген атпен алғашқы кітабы жарық көргенде Сәбит Мұқанов: «Шәрбану Құмарова – қазақ әдебиеті тарихында көркем проза, яғни әдебиеттің ауыр артиллериясына жүрке жұтып аяқ басқан тұңғыш әйел жазушысы болар деген ойдамын» деп бағасын берген болатын.

Қазақ поэзиясының ірі өкілдерінің бірі лирик ақын Мағжан Жұмабаев шығармашылығының негізгі арқауы махаббатпен үндесіп жатыр.

«Жандым, күйдім сені ойлап дамыл көрмей,

Еш жанға сенен басқа көңіл бөлмей.

Сен – бір жақ, жалған – бір жақ, қатар қойып,

Сені іздедім жалғаннан қолым серми»- [1, 316.]

деп ғашығын жырға қосса, қара өлеңнің құлагері, ақиық ақын Мұқағали Мақатаев:

«О, махаббат!

Сен әлі тірі ме едің,

Тірі ме едің, менде онда тірілемін.

Ақ періште алдыңа жүгінемін,

Қолдай көр ғашықтардың пірі мені!»- деп тіл қатса, енді бірде жан досы Шәмілге жазған хаттарында;

«Махаббат бүгін және қарамады,

Қарамады, жанымды жаралады.

Шәміл-ау білесің бе шын махаббат,

Осылай қарамаудан жаралады...

Шәміл-оу!

Күндер өтті, айлар өтті.

Алаңсыз қайран күндер қайда кетті?

Махаббат сәулесіне ұрындым мен, [2, 396.]

Махаббат өмірімді ойран етті» деп мұңын шағады. Ақын жүректі осынша әуре сарсаңға салған махаббат құдіреттілігін түйсінбеу мүмкін емес. Иә, махаббат- ұлы сезім. Осы тақырыпта ең көп қалам тебеген ақындардың бірі- Мұқаң болатын. Ақынның мына бір өлең жолдары ғашық болған жанның көкірегінде сайрап тұратыны белгілі.

Қазақ әдебиеті тарихындағы көркем туындылардың қай-қайсысы да өзінің түп төркіні – халық ауыз әдебиетінен нәр алып дәстүрлік жалғастық табады. Бүгінгі таңдағы әлем әдебиетінің алтын қорына қосылған іргелі туындылары бар қазақ әдебиетіндегі алуан

тақырыптар, сан түрлі сарындар, өлмес идеялар, өміршең мұраттардың бәрі де о баста ауыз әдебиетінде, оның ішінде поэзия саласында көрініс тапқан. Бұл орайда біз нысана етіп отырған махаббат тақырыбы да алғаш осы халық ауыз әдебиетінде, яғни, халықтық ән-өлеңдерде, эпостық жырларда көрінген. Мәселен, көнеден жеткен авторы белгісіз мына шумақтар соның бір дәлеліндей:

Көрдім де бір сұлуды болдым ғашық,
Алашқа білдірмедім аузымды ашып.
Жарасқан бал, шекерге күміс қасық,
Жүреміз сүйтіп қашан араласып [3, 188-б.].

Фольклорлық үгілердің қашаннан-ақ эстетикалық сипаты мол болған, онда әсемдіктен, ойдан жырақ, сұлулықтан тыс дүние жоқ. Бұлар халықтық ой-сананың туындысы ретінде үнемі эстетикалық оймен терең астасып жатады. Фольклор туындыларында көркемдік сын мен эстетикалық таным егіз ұғым ретінде әуел бастан әсемдікті жырлау талабымен ұштасып отырады. Өмірдегі құбылыстар: ел қорғаған батыр, бас бостандығы үшін күрескен ұл мен қыз, ақылгөй қарт әсемдік заңдарына сәйкес жырланады.

«Роман» деген сөз дейді Пушкин, ойдан өрбіте баяндалған тарихи дәуір ұғымын береді. Белинский де романды «жаңа дәуір эпопеясы» деп түсіндірген болатын. Ал дәуірлік шындықты көркемжинақтау үшін жекелеген адам тағдыры жеткіліксіз, әр алуан әлеуметтік топтардың қым-қиғаш күрделі қарым-қатынастары, олардың мақсат-мүдделеріндегі бірліктер мен қарама-қарсылықтар, өмір тіршіліктеріндегі өзекті оқиғалар мен кезеңді құбылыстар кең қамтылып, терең тұтастырылуға, сол арқылы жалпы қоғамдық дамудың заңдылықтары танытылуға тиіс. Романның көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы орасан күрделі болу себебі де осыған байланысты.

Романның туу тарихын топшылаудағы әр тарап пікірлерді өз алдына қойғанда, дәл осы атаудың шығу тегінің өзін әркім әр түрлі пайымдайды: біреулер орта ғасырдағы эпикалық шығармалардың роман (conte roman) тілдерінде жазылуына байланыстырса, енді біреулер көлемді эпостың көне-дүниедегі Рим (Roman) сұлулығына ұқсастығынан пайда болған термин деседі.

Романның тууы туралы пікірлер де әр тарап: біреулер бұл жанрдың алғашқы белгілерін антик дәуірінің аяқ жағынан тауып жатса, біреулер көне шығыс әдебиетінен іздейді де, енді біреулер Орта ғасырдың рыцарлық эпосынан өрбітіп шығарады. Ал роман теориясы мен тарихына соңғы кезде көбірек үңілген В.Кожинов болса, әлгі пікірлердің бәріне қарама-қарсы, бұрыннан келе жатқан “дәстүрлерді роман белгілі мағынада тіпті жоққа шығарып, өз бетімен оқшау, осы күнгі өмірдің түп-тура өз топырағынан өсіп-өнді деген жаңа концепция ұсынады. Мұндағы мақсат - жанрдың тууын әлдебір *пішіннің пішінге көшуі* тәрізді тайыз ұғынбай, терең *мазмұн метаморфозасы* ретінде парықтау.

Сөз жоқ, романның тууы - кездейсоқ құбылыс емес, жалпы қоғам өмірі мен адам тағдырының тарихи өзгеру заңдылықтарына тығыз байланысты нәрсе.

Романның даму жолдары - өз алдына жеке тарих болса, сол тарихтың кезең-кезеңдерінде туып, қалыптасқан жанрлық түрлері тағы да көп. Орта ғасырдың “Тристан мен Изольдасынан” Ояну дәуірінің “Таргантюа мен Пантагрэліне” келетін рыцарлық эпостың бар бұралаңын түгел қозғамай-ақ, М.Сервантестің “Дон Кихотындағы” серілік сипатты айтқанның өзінде біраз шежіре шерткен болар едік. Бірақ бұл - әдебиеттің теориясы емес, тарихына қатысты әңгіме.

Сондықтан біз романның әр тұстағы жекелеген жанрлық үлгілері ретінде Лесаж ден қойған *плуттық* роман, Дюма-көп жазған *авантюралық* роман, Вальтер-Скоттан басталатын *тарихи* роман, Бальзактан былайғы *психологиялық* роман, Жюль Верн өрбіткен *фантастикалық* роман, Чернышевский туғызған *публицистикалық* роман болғанын атап қана тынамыз. Өйткені романды бұлайша түрлендіріп, әр түріне мінездеме беріп түгесу тіпті мүмкін емес. Түрлер шексіз; туған үстіне туындай береді. Мәселен, бір

ғана Б.Томашевскийдің өзі утопиялық роман, семьялық роман, мещандық роман, бульварлық роман, роман-күнделік, роман-фельетон... деп жіпке тізе жөнелгенде ондаған түрді бір-ақ көгендеп тастайды. Оның үстіне, осынау атаулардың бәрі шартты екенін ескерсек, әрқайсысынан жеке-жеке қисын қорытудың қажетсіздігі өзінен-өзі айқын болуға тиіс.

Библиографиялық тізім

1. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 2020. – 305 с.
2. Введение в литературоведение. Под общей редакцией Чернец Л.В. – М.: Высш.шк., 2016. – 680 с.
3. Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. Антикалық философия. – Алматы: Жазушы, 2015. Т.2. – 568 б.
4. Орта ғасырлық діни философия. Жиырма томдық. – Алматы: Жазушы, 2015. Т.5 – 568 б.
5. Қара өлең. – Алматы: Жазушы, 2020. – 320 б.
6. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы: Бірлік, 2019. – 752 б.
7. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2014. – 312 б.

ӘОЖ 82,3215

ЖЫР ДАСТАНДАРДАҒЫ МАХАББАТ ТАҚЫРЫБЫ

Рысбеков Е.К.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада автор тарихи романдардың туу, даму, қалыптасу жолдарын сөз ете отырып, сол романдардағы махаббат тақырыбының көтерілу жолдарын қарастырады.

Резюме

В статье автор рассматривает особенности подъема любовной темы исторических романов.

Сұлулық, әсемдік, әдемілік символы болған әйелдер туралы сөз қозғасақ, әрбір ұлттың әдемілікті сезінуі мен әсемдікті қабылдауында өзіндік ерекшелік болатынын естен шығаруға болмайды. Мәселен, қазақ ауыз әдебиетінде, поэтикалық шығармаларда әйел сұлулығын, кескін-келбетін, мінез-құлық, іс-әрекетін суреттейтін туындылар аз емес. Бұл тұрғыда қазақ батырлар жырының да, лиро-эпостық жырлардың да, ертегілердің де орны ерекше.

Қай халықтың болса да фольклоры өзіндік, даралық ерекшелікке сай қалыптасқан.

«Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жыры басталғаннан-ақ оның басты тақырыбы сұлулық пен әсемдік екендігін бірден-ақ байқауға болады. Нәзік әуен сазындай жайдары, ашық, әсем әнмен басталатын жыр қалың тоғай ішінде адасып елеңдеп жүрген маралды әдемі сезімге әсер ету мақсатымен суреттейді. Марал мен Баян арасында үлкен жақындық бар. Бірі – табиғаттың еркесі, аң сұлуы болса, екіншісі – ел еркесі, адамзаттың сұлуы. Жырдағы осы ғайыптан келген табиғаттың ерке сұлу маралы кіршіксіз, таза махаббаттың символындай жарқ етіп көрінеді. Табиғаттың өзі елжіреп, сұлулық нұрын төгіп тұрғандай сезіледі. Жыр әсемдікті тап басып, тілсіз табиғат пен адам өмірін қатар алып, сұлулықтың құпия әсем сырына бой ұрады.

Қазақтың лиро-эпос жырларына көш басшы болған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырынан кейінгі тілі көркем, көлемді сюжетті жыры – «Қыз Жібек» жыры ел арасына ауызша да, жазбаша да кең тараған жыр. «Қыз Жібек» жырының нұсқалары көп емес және

олардың бір-бірінен айырмашылығы да аз. Басында оның оқиғасы Төлеген–Жібек махаббатымен ғана шектеліп, трагедиямен біткен сияқты. Әрі қарай айтушы ортамен жанжалдасқан Жібектің трагедиясын жеңілдету үшін жырға әмеңгерлік идеясын қосып, оның шешуін жай прозаға айналдырады. Сол идея бойынша Жібек бұдан былайғы жерде Төлеген жоқтауын Жағалбайлы еліне арналған өзінің жесірлік мүддесімен байланыстырады. Әмеңгерлік салты бойынша Төлеген өлген соң Жібек Сансызбайға қосылады.

«Батырлық, байлық кімде жоқ, ғашықтың жөні бір басқа» дейтін Төлеген Базарбайдың еркінен тыс сүйіспеншілік іздейді. Жібекке ғашық болады. Жібек сияқты сұлуға ғашық тек Төлеген ғана емес. Сол елдің атқа мінер азаматтарының біразының қолы жетпей жүрген аруды, сырттан келген Төлегенге жетектетіп жібермейтіні белгілі. Төлеген елдегі көп ғашықтардың бірі – Бекежанның қолынан қаза табады.

Төлеген басындағы биік арманды көрсету үшін оның махаббатын әсірелеу мақсатында айтушы «қыз таңдау» оқиғасын қосады. Жырда Жібек – көп сұлудың бірі ғана емес, атадан көргені, анадан білгені бар туысы, бақ-дәулеті ауқымды атаның қызы. Ол заманда жақсы әйел, ибалы қызға қойылатын негізгі шарт – ақылы, әлеуметтік жағдайы болған. Ал Жібек бойынан осының барлығын кездестіруге болады. Ертеде қыз таңдаған байлар: «Көріп алған көріктіден, көрмей алған текті артық» деген.

Жырда ескі мен жаңаның тартысы бар десек, сол жаңалықтың үлгісін, жастардың еркіндік идеясын Жібек пен Төлегеннің махаббаты тұсынан іздейміз.

XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ елінің әлеуметтік-қоғамдық тіршілігін, тұрмыс-салтын қамтитын, халық арасына кең тараған, оқиғасы реалистік өмірден алынған қазақтың лиро-эпостық жырларының бірі – «Айман-Шолпан» жыры. Жыр Маманның екі қызын әуелі сұлулық, бақыт, салтанат құшағында көрсетеді де, кейін екеуін тұтқынға түсіріп, теңсіздікке ұшыратады. Бұл шендестіру Маман мен Көтібардың бақ салтанатын мақтай келіп, олардың өте ұсақ, халықтың мінезге жат адамдар екенін, феодалдық зорлық бар жерде қазақ қызының бағы жанбайтындығын көрсетеді. Жырдағы Шолпан мен Арыстанның махаббаты екі елді бітістіруге себеп болады. Ал, жырдағы Айман - өте ақылды, парасатты қыз. Айманның махаббаты романтикалық-трагедиялық сарында емес, прозалық-реалистік арнада баяндалған. Өз басының мүддесіне келгенде, ол – бас бостандығын іздеген, үлкен махаббат иесі болған образ.

Жоғарыда аталған қазақтың ғашықтық жырларынан басқа XIX ғасырда туып, сюжеттік негізіне әлеумет теңсіздігін, феодалдық қоғам қайшылығын арқау еткен «Мақпал қыз», «Құл мен қыз», «Күлше қыз-Назымбек», «Есім сері-Зылиха» жырларының да көркемдік-тарихи мәні ерекше. Мұндай жырлардың кеңес дәуірінде де туғанын ескерсек («Құралай сұлу», «Сұлушаш»), олардың реализмі алғашқы лиро-эпостық жыр үлгілерінен өмірге тереңдеу қабысып жататынын көреміз [26,237-б.].

Бұл жырларда айтылатын Мақпалдың сүйгені - Әбен, Айымның ғашығы – Талайлы, Зылиханың жары – Есім бұқара халық ортасынан шыққан кедей-жалшылар. Қолдары қысқа кедей жігіттерінің өздерінің сүйген қыздарына қосыла алмай, ру қоғамының ескі салтынан соққы жейді.

ҮІІ-ХІІ ғасырларда ең жоғары өркендеу дәрежесіне жетіп, дүниежүзілік тарихи маңызға ие болған біртұтас араб-мұсылман мәдениетінің ықпалына басқа елдер сияқты қазақ сахарасы да ілікті. Араб-мұсылман мәдениетінің өзі көптеген әлемдік мәдени мұралардың көркем де озық үлгілерін өз бойына сіңіру арқылы биікке көтеріліп, өзіндік өрнек қалыптастырған болатын. «Шығыс мұралары қазақ даласына әр түрлі жолмен келіп жетті. Біріншіден, олар халықтардың күнделікті қарым-қатынастары арқылы ауызша түрде жетті. Екіншіден, бұлар қолжазба күйінде таралады. Бірақ шығыс сюжеттері қазақ халық ауыз әдебиеті шығармашылығы арнасында жырланады. Сондықтан қазақ эпикалық дәстүрі бұған өз әсерін тигізбей қойған жоқ» [27,8-б.].

Шығыс халықтары әдебиеттерінің өзара байланысы және бір-біріне жасаған игі әсері түрліше деңгейде болды. Солардың бірі – көркем шығармалардың адамгершілік мазмұн-

мағынасын, оқиға желісін, өрнек тәсілдерін түсіне, өрбіте қабылдау болып табылады. Соның айқын дәлелі ретінде Рудаки, Фирдоуси, Низами, Физули, Науаи, Саади, Хафиз, Жәми шығармаларын қазақ ақындары өзінше дамыта жырлап, тыңнан толғап, «нәзира» дәстүрімен, халық арасына таратқан нұсқаларын айтуымыз керек. Абай шығыстық желіге «Масғұт», «Ескендір», «Өзім» дастандарын жазса, Ш.Жәңгіров «Ескендір Зұлқарнайды», Т.Ізтілеуов «Рүстем-Дастанды» жырлады. Бүгінде араб, парсы, үнді аңыз-ертегілерінен келген «Мың бір түн», «Тотынаме», «Жүсіп-Зылиха», «Сейфүлмәлік», «Мұңлық-Зарлық», «Бозжігіт», «Шәкір-Шәкірат» т.б. сияқты ғашықтық дастандар қазақ топырағында қайта түлеп, жаңарып, бай фольклорлық мұраларымыздың қатарын толықтырды.

Батыстың «Ромео мен Джульеттасы», шығыстың «Ләйлі-Мәжнүнімен» үндесіп жатқан, махаббат мұңын шертетін «Таһир-Зухра» дастанының сюжеті араб, үнді елдерінде бұрыннан бар екені белгілі. Бұл жырда да осыған дейінгі айтылған дастандар сияқты бірін-бірі шын сүйген екі ғашықтың бақытына жетуіне кері кеткен әдет-ғұрып пен күштілер билеген кезеңнің кедергісінен құрбан болған жастардың өмірі суреттеледі. Екі жастың қайғылы махаббаты арқау болған бұл дастанда өмірдегі ең аяулы нәрсе – жан сұлулығы, достыққа, махаббатқа, арманына жету үшін қара күш иелерімен, қиындықпен күресе білу, көңілі сүйгенін кіршіксіз сақтай білу керектігі жырланады.

Шығыс тақырыбына жазылған қазақ дастандары - ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасап келе жатқан аса құнды мұралар. Махаббат пен ерлік қоса өрілген осы аталған ғашықтық дастандар тақырыптық, идеялық жағынан болсын, оқиғаны суреттеуі, көркемдік ерекшеліктері жөнінен болсын қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларымен орайласып, үйлесіп жатады.

Ғашықтық дастандар мен лиро-эпостарда өмірдегі ең аяулы нәрсе – жан сұлулығы, достыққа, ғашықтыққа берік болу, арманына жету үшін қиындықпен күресе білу.

XIII-XIV ғасыр әдебиетінде ғашықтық желісін негізгі мәселе етіп алған қисса-дастандар да туа бастайды. Көпке белгілі Низамидің «Хұсрау уа Шырын» дастанын Оянушылық дәстүрімен халық тілінде түрікше сөйлеткен ақын Құтб (1341-42). Құтб дастанының бұрыннан мәлім құрылысы мен сюжетін толық сақтай отырып, өз оқырманының түсінігіне лайық жазған [28,37- б.].

Ұлтымыздың өркендеу тарихында, мәдени және әдеби өмірімізде XIX ғасырдың орны бөлек. Қазақ мәдениетінің жарық жұлдыздары Шоқан, Ыбырай, Абай шығармалары қазақ ғылымына, мәдениеті мен әдебиетіне жаңа арна әкеліп қана қойған жоқ, осы тұста жарқырап көрінді. Қазақ әдебиетінде сүйіспеншілік, ғашықтық мәселесіне тұңғыш рет арнайы тоқталған Абай болатын. Ауызбен айтуға ұят саналып, әркімнің өз жүрегінде тұншықтырылып келген сүйіспеншілік жеңіл-желпі емес, қайта, адамгершілік асыл қасиеттердің қатарынан орын алатын, мораль нормаларының мықты бір өлшемі екенін танытқан Абаймен бірге әдебиетке махаббат лирикасы келгендігі анық.

Ұлтымыздың әдеби-мәдени өміріне айрықша із қалдырған, жастайынан өнер қуған, өзіндік үлкен өнер, өрнек тудырған, сайын даланы ән мен жырға толтырған, ай маңдайлы, ақ дидагикалық сұлу қыздарды жүрек құштарымен, іңкәр көңілімен, шалқар сезіммен толқыта суреттеген, терең сырға, ұшқыр қиялға толы өлең дүниесін кейінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырған ақын, сал-серілердің ролі айрықша болғаны мәлім. Өздерін толғандырған жайларды өлең өрнектерімен бейнелеген сал-серілер шығармаларының бір қыры – махаббат мәселесі.

XIX ғасырдың екінші жартысынан былай қазақтың ұлттық оянушылығының бір көрінісі ретінде XIII-XIV ғасырлардағы назира дәстүрі қайтадан жаңғыра дами бастайды. Назиралық әдеби тәсіл мен машықтық негізінен қисса-дастандарда жалғасын тапты.

Халық арасына кең тараған хиссалардың қатарында «Қыз Жібек», «Мұңлық-Зарлық», «Сейфүлмәлік», «Орақ-Күлше», «Таһир-Зухра», «Назым», «Бозжігіт» т.б. бар еді. Әр түрлі тақырыпқа (дін, ғашықтық, әділдік т.б.) арналған бұл хиссалардың негізінде адамдықты, адамды сүюді армандаған халық қиялының көріністері жатты. Олардың кейбіреулері бірнеше рет басылды да.

«Айқап» журналының, «Қазақ» газетінің беттерінде шығыс әдебиеттерінен аудармалар жасады. Олардың ішінен «Рүстем-Зораб» (Фирдоусидің «Шахнамесінен» М.Сералин аударған), «Мың бір түн» ертегісінен үзінділер аударылды.

XIX ғасырдағы 70-жылдардан бастап орыс әдебиетімен байланыс өріс алды. Бұл игі дәстүрдің негізін салған – Ыбырай, Абай және Шәкәрім. Абай Пушкин мен Лермонтовты, ал Шәкәрім Пушкиннің «Дубровский», «Боран» сияқты прозалық шығармаларын өлеңмен аударып, орыстың классикалық әдебиетін қазақ оқушысының өнер үйренер, адамгершілік тағлым алар дүниесіне айналдырды.

Библиографиялық тізім

1. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 2020. – 305 с.
2. Введение в литературоведение. Под общей редакцией Чернец Л.В. – М.: Высш.шк., 2016. – 680 с.
3. Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. Антикалық философия. – Алматы: Жазушы, 2015. Т.2. – 568 б.
4. Орта ғасырлық діни философия. Жиырма томдық. – Алматы: Жазушы, 2015. Т.5 – 568 б.
5. Қара өлең. – Алматы: Жазушы, 2020. – 320 б.
6. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы: Бірлік, 2019. – 752 б.
7. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2014. – 312 б.

ӘОЖ 82,3215

ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАР АЯСЫНДА «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІНІҢ СИПАТТАЛУЫ

Тажибоева Ж.А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Қоғамдық ғылымдар аясында «әйел» концептісінің сипатталуы қарастырады.

Резюме

В статье автор рассматривает особенности подъема любовной темы исторических романов.

XX ғасырдың 60-80 жылдары қазақ жазушылары үшін заман талабына сай өмірдің елеулі оқиғаларына үн қосқан, адам психологиясын, оның жан әлемін жан-жақты үңіле зерттей түскен кезең болды. Себебі, XX ғасырдың 60 жылдарынан басталған әлемдік деңгейдегі аса ірі өзгерістер, ауқымды оқиғалар мен құбылыстар дүниежүзілік деңгейде адам концепциясына баршаның назарын аударды, сол адам деген жаратылыстың күрделі екендігіне, жұмбақ екендігіне тиісті дәрежеде көңіл бөліп, ғылыми зерттеулер жүргізіле бастады. Аталмыш кезеңдегі жалпыадамзаттық ынтығушылық руханият саласында түрлі жанрдағы, түрлі мазмұндағы, түрлі проблематиканы арқау еткен шығармалардың тууына алғышарттар жасады. М.Бахтиннің сөзімен айтсақ, “... каждая эпоха имеет свой ценностный центр в идеологическом кругозоре, к которому сходятся все пути и устремления идеологического творчества. Именно этот ценностный центр становится основной темой или, точнее, основным комплексом тем литературы данной эпохи. А такие тематические доминанты связаны, как мы знаем, с определенным репертуаром жанров” [4,171].

Олай болса, XX ғасырдың 60-ыншы жылдарынан басталған әлемдік деңгейдегі аса ірі өзгерістер, ауқымды оқиға-құбылыстар, бәрінен бұрын, қаламгер санасына серпіліс пен

сілкіністі туғызды. Қаламгерлер адам өмірінің мазмұнына, мақсаты мен міндетіне, мәні мен маңызына ерекше назар аударып, сол адамды түрлі қырынан қарастыруға тырысты. Адам, өмір, дүние, қоғам туралы өз көзқарастарын шығармаларына арқау етті.

XX ғасырдың сол тұстағы кезеңінде әдебиеттің ауқымды жанры - роман дүниеге көптеп келе бастады, тарихи романның көптеп тууын Н.Добролюбовтың мына сөзімен түсіндіргеніміз дұрыс. “Халық өзінің өткен өміріне көз жіберіп, ой елегінен өткізген кезде тарихи роман дүниеге келеді” [5,528].

XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы тарихи романшылар үшін әлемдік әдебиеттің қорына қосылған М.Әуезовтің “Абай жолы” тарихи роман-эпопеясы мен басқа “алыптар тобы” қаламынан туған шығармалар шеберлік мектебі болып қалыптасты. Аталмыш кезеңде халқына эстетикалық қуаты, көркемдік деңгейі жоғары туындылар берген қаламгерлер – І.Есенберлин, Ә.Әбішев, Ә.Әлімжанов, З.Ақышев, Ә.Кекілбаев, С.Жүнісов, Қ.Жұмаділов т.б. Ықылым замандардағы бабаларымыз ғұмыр кешкен қиын ғасырлар шеруі, қоғам дамуында айрықша орын алатын кешегі дүбірлі дәуірлер тынысы да тарихи романға берік арқау бола алды. Тарихи романшылар шығармада суреттелетін өмір құбылыстарының мәнін дәл де нақты образдар мен ұтымды көріністер арқылы айқын бейнелейді. Дәл 60 жылдардан бастап адамды жан-жақты зерттеу, оның аса күрделі де қиын жаратылыстың жан әлеміне айрықша көңіл бөлу үрдісі біртіндеп біртіндеп жүзеге аса бастады. Ал, “Суреткер - өз заманының ұлы, өз дәуірінің үні. Ол өзі өмір сүріп отырған мезгіл мен мекендегі қандай құбылысқа болса да енжар, бейтарап қарай алмайды. Оны бәрі тебіренгенді, ол бәріне араласады. Ендеше оның қаламынан туған шығармалар да бір емес, бірнеше тақырыпқа жазылады; бір емес, бірнеше проблемаға құрылады. Оның көркем туындыларының мазмұны мен пішіні де, жанры мен жанрлық түрлері де осыдан келіп шығады” [6,38] – деген академик З.Қабдоловтың пікірін еске алсақ, әлемдегі ауқымды осынау құбылыстардан қазақ әдебиеті өкілдерінің тыс қалуы мүмкін емес. Тарихи романшылар тарихтың сан-салалы, қатпар-қатпар беттеріне үңіліп, оны осы заман тұрғысынан танып, ой елегінен өткізіп, тарихи тұлғаның жан-дүниесін кескіндеп, рухани әлемін шебер бейнелейді.

Әдебиеттану ғылымында әйел бейнесін зерттеу мәселесі ешқашан назардан тыс қалған емес. Өйткені әдебиет өз алдына адамтану мәселесі болып танылса, сол әдебиеттің нысаны – адам. Сан ғасырлық әдебиетімізде әйел-ананың жан-дүниесі, сырлы әлемі, нәзіктігі, сұлулығы, даналығы, ерлігі, адамгершілік сапалары ерекше тақырып ретінде қалыптасты.

Шекспир мен Диккенс, Гете мен Шиллер, Толстой мен Пушкин, Тургенев пен Достоевский, Әуезов пен Айтматов өз шығармаларында әйел жанының сұлулығын, пәктігін, жоғары адамгершілік сапаларын жырлау арқылы Джульетта, Дездемона, Гретхен, Анна Каренина, Наташа Ростова, Татьяна, Маша Миронова, Лиза, Елена Стахова, Ася, Соня Мармеладова, Зере, Ұлжан, Тоғжан, Найман-Ана, Жәмила сияқты өшпес образдар сомдаған. Н.Усачева: “Литературный идеал мадонны встречается в двух видах: ангел-хранитель домашнего очага, мать, нежно прижимающая к себе ребенка или кормящая грудью младенца. ...И второй тип мадонны: дама, светская красавица, в сиянии своей недоступности, загадочности, хрупкости, изысканности, утонченности и надменности: бесполезный мотылек грез и мечтаний поэтов, она не живет, а позирует, являясь вечным образцом “гения чистой красоты” [7,185,186] – деп жазады. Өзінің құпияға толы болмысымен, нәзіктігімен әрқашан жырға арқау, туындыға тұғыр боп келген әйелдің жан дүниесі, сырлы әлемі, ғасырлар бойына әдебиет әлемінде өзгеше тақырып ретінде тереңінен тамыр жайды.

Академик-жазушы М.Әуезов: “Адамның ғұмыр кешіrmек кәсібінің терең түбіне қарасақ, хайуанша күндік коректі таспен атып, ағашпен ұрып аң аулап жеп немесе жеміс теріп жеп, қарны тойса, аңша бір жерге жата кетіп жүрген. Ер жағы қара басынан басқаға қарамай жүргенде, балаларын баулып, асырап, үйлік ұйымның басын құраған - әйел” [8,46] – деп жазады. Қазақ халқының ұлт болып ұйысуына, халық боп қалыптасуына әйел-

ананың сіңірген еңбегін жеткізу қиын. Сондықтан да халқымыз қасиетті жерін, киелі Отанын, ұлттығының өлшемі тілін асыл да ардақты, мейірімді де шуақыты Анаға теңейді. Ал, ұлы суреткер өшпес әңгімелеріне дейін-ақ, авторлық ұстанымын нықтап, “Адамдық негізі - әйел” деп ой толғады. Адамның адамдығы, адамгершілік қасиеті әйелге-анаға деген қарым-қатынасымен, көзқарасымен айқындалатынына мән берді.

Қазақ әйелі нендей ауыртпалықты болса да халқымен бірге көтеріп, жаугершілікте ерлермен бірге атқа қонып, қолына қару алса, бейбіт кезеңде бесік тербетіп, ұл-қызын дала даналығына баулыған. Оған дәлел көп. Ежелгі эпостық шығармалардан бастап, бергі дәуірдегі Домалақ ана, Айша бибі мен Абақ ана, тарихтағы Қасым ханның анасы Жаған бике, Есім ханның анасы Жақсы бике, одан беріде ұлы Абайды тәрбиелеген Зере мен Ұлжан, қол бастаған Бопай мен ел билеген Айғаным, Ұлпан аналарымыз жұрт жадында есімі қалған сол әйелдердің бір шоғыры ғана.

Жер бетіндегі бар тіршіліктің бастау көзі, қамқоршысы мен ұйытқысы – ана. “Ана мен Киелілік егіз ұғымдар. Қазақ халқының ұлттық болмысында ананы от басының қамқоршысы, елдің ұйытқысы, береке-бірліктің бастаушысы деп санаған. Көне түркілерде Ұмай ананы шаңырақтың желеп-жебеп жүрер киесі, қасиетті қорғаушысы деп ұққан” [9,110] – деп жазады ғалым Н.Келімбетов.

Сан ғасырлық әдебиетте әйел – зұлымдық пен бақытсыздықтың бастаушы көзі (сикыршы, жын-пері, құбыжық, жалмауыз кемпір) бейнесінде немесе әйел таңғажайып сұлулықтың символы ретінде суреттеледі (Венера, Дева Мария, Мадонна, Жібек, Баян, Құртқа).

Е.М.Мелетинский шығыс эпостарының көне пластарын айқындауда әйел бейнелерін: әйел-ана, әйел-құбыжық, әйел-туыс ретінде сипаттап көрсетеді [10,10]

Көркем әдебиетте тарихи-философиялық ұғымға ие қос категория – мазмұн мен пішін бар. “Әдеби шығарманың мазмұны - өз эстетикалық идеалының тұрғысынан суреткер таныған ақиқат өмір де, пішін – осы шындық тұтастырыла жинақталған көркем образдар жүйесі, яки әдеби қаһармандар өмірі” – деген пікірге сүйенсек, авторлық ұстаным қазақ романшыларының өз туындыларында әйелдер образын сомдаудағы негізгі мазмұнмен, көтерген рухани-әлеуметтік проблемалармен шебер ұштасқанын баса айтуымыз керек. Бұл – мәселенің бірінші жағы болса, әр автордың өз қаһарманын жан-жақты кескіндеп, ұлттық болмысқа негізделген характерін ашудағы талпынысы оның әйел образын жасаудағы эволюциялық өсу жолын үнемі назарда ұстағанынан көрінеді. Мысалы, Кенесарының қарындасы ержүрек Бопай, Мәди үшін кепілге ұсталып, түрмеге түсетін Самал, Демежандай ерін қадірлеп, оның ұрпағын өрбіту үшін, Ырысқанды тоқал етіп алдырып, оны туған сіңлісіндей қастерлейтін Бибі, көп тобырдың қолынан ардагер Ақанның мерт болмауын тілеп, Жалмұқанға еріксіз қосылатын Ақтоқты бейнелері шығарма дамыған сайын әр қырынан ашыла түседі.

Библиографиялық тізім

1. Қаратаев М. Эпостан эпопеяға. -Алматы: 1969. -444 б.
2. Ауэзова Л.М. Исторические основы эпопеи “Путь Абая”. -Алматы:
3. Қирабаев С. Шындық пен шеберлік. –Алматы: :Жазушы, 1983.
4. Бердібаев Р. Роман және заман. –Алматы: 1967-216 б.
5. Қабдолов З. Әуезов және оның әсемдік әлемі. –Алматы: 1986.-352б.
6. Ахметов З. Роман-эпопея Мухтара Ауэзова. –Алматы: Санат. 1997. 288с.
7. Лизунова Е.В. Современный казахский роман. Алматы: 1964.-360с.
8. Мырзахметов М. Әуезов және Абай. –Алматы: Қазақстан. 1996.-272б.
9. Нұрғали Р. Әуезов және Алаш. –Алматы: Санат.1997.-432 б.
10. Елеукенов Ш. От фольклора до роман-эпопеи. –Алма-Ата: Жазушы, 1987.-352 с.

ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІ КОНЦЕПТИСІНІҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Тажибоева Ж.А.

Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа

Мақалада Қоғамдық ғылымдар аясында «әйел» концептісінің сипатталуы қарастырады.

Резюме

В статье автор рассматривает особенности подъема любовной темы исторических романов.

І.Есенберлин сомдаған Ақбөкен сезімі құбылмалы болса, Ә.Әлімжанов сомдаған Сәнияның сезімі - тұрақты. Сәния Қаражалмен оңаша кездесуді қалап, оған бір сәттік аңсары ауғанмен, өткінші сезімін ақылға жеңдіре білді. Қазақ қызының бойындағы үлгі тұтарлық қасиеттің бірі – тұрақтылық, айныспау серт екенін романшы Сәния бейнесі арқылы ұтымды зерделеген.

Ғалым Қ.Алпысбаев “Көшпенділер” трилогиясындағы образдарға талдау жасай отырып, “Шығыс әйелдерінің еркіндікті аңсаған арман-тілегі, мұңлы өмірі де трилогияда шаң беріп отырады. Қоңырқұлжаның қорлығына тұншыққан Күміс, адал да өжет Гауһар, жастайынан орыс семьясында өскен Алтыншаш, айлалы Зейнеп, батыр білекті Бопай образдары арқылы жазушы қазақ әйелдерінің әлеуметтік жағдайын, олардың рухани жан-дүниесін кеңірек аша түседі” [28,161] – деген пікір айтады. Шығармада қаламгер сомдаған әйел-ана-арулардың ішінде ақылдылығымен, өзінің ойлы ұсыныстарымен, батыл шешімдерімен ерекшеленетін кейіпкер – Алтыншаш. Оның мінез-құлқы, халқына деген адал махаббаты, күйеуі Ожардың сатқындық әрекеті ашылған тұстағы шешімі арқылы көрініс береді. Алтыншаштың әкесін өлтіріп, өзін алдап, қармағына түсірген Ожардың зұлымдығын Кенесары мен Таймас қинала отырып білдіргенде, өжет қыз:

- Өзім де сондай бір сұмдықты сезіп жүр едім, - деді. –Ағажан, күмәніміздің бетін аштыңыз. Ал әкем мен Сейтен көкем үшін Ожар әлі маған жауап береді. Оған кегімді жібермеске ант етемін! ... Талдырмаш жас келіншектен Кенесары құр ғана қайсарлық емес, әкелеріне деген бір мөлдір таза сезімді байқап қалды”. Қаламгер адам табиғатындағы аса нәзік ішкі қалтарыстарды анық та көрнекті бейнелейді. Жас та албырт қыз жан жарасын, ішкі сезімін құдіретті әнге қосып, алтыбақан аясында тербелді. Алтыбақан - қыр баласы үшін, жастық дәуреннің ең бір қызықты шақтары өтетін қымбат жер. Алтыбақан - әрбір адамның жастық дәуренін, қуанышты сәттерін қимастықпен еске салатын жер. Алтыбақан - қыз бен жігіттің махаббат сырларын шертісіп, оларды табыстыратын қасиетті жер. Тарихи романда бейнеленген Ақан мен Ақтоқты, Абай мен Тоғжан, Мұса мен Сапар, Байжан мен Нағыш, Естай мен Дүрия, Байтабын мен Алтыншаш та осы алтыбақан аясында табысып, сырласты. “Жақсы жігіт, сұлу қыз – соншалық бір ерекше жарастықпен, жақсы үйлесті. Тоғжан жүзі айға қарсы келгенде Абай өзгеше бір нұр көрді. Бетіне жұқалаған қызыл сәуле беріп, іштегі терең сырдан, дос көңілден белгі етті. Сағынған сүйгеннің жанына жаны ұмтылып, айрылысқа, кетіспеске серт еткендей. Қазіргі әсем әнмен үйлескендері: бауырға кіріп, жабысып тұрып құшқаннан да жақынырақ, күштірек сияқты. Ырғағы көп сезімді сұлу әнге екеуі де бар шындығын тапсырып, бар сырларын бөледі.Ән айтқан жоқ, екі бірдей ынтық жан, қауышып, табысқан шаттық айтты. Бар жиынға, бар дүниеге, барлық жұлдызды аспан, жарқын айға да: “Көрші бізді, кінәлап көрші!” дегендей”. Бірін-бірі сағынған қос ғашық алтыбақан аясында осылай табысты. Ғашықтық нәзік сезімді құдіретті ән арқылы жеткізді. Алтыбақанда бұлардың өздері ғана емес, екеуіне ғана ортақ, екеуіне де бірдей ыстық

махаббат сыры қоса тербеледі, ол да әуелей өрлеп барып, қайта төмендемей, қыз бен жігіт өздерінің тұнық тілегімен ғана самғап барып қалықтап тұрып алатын биікте қалыпқояды. Осының бәрінің ажарын арттырып, алтыбақанға да, онда тербеліп тұрған екі жасқа да, олардың бір-біріне ынтық, ынтызар сезіміне да нұрлы сипат дарытып, жүректі еріткендей мөлдір тыныс беріп тұрған құбылыс - ән, “Толайкөк” әні. “Толайкөк” әнінсіз алтыбақандағы Абай мен Тоғжанның мұңын да, қуанышын да мұншалық терең, әсерлі, мұншалық әсем, сезімді ашу мүмкін болмағандай еді. Абай айтқысы келетін, бірінен-бірі ести алмай келген, бірақ бірінен-бірі естігісі келетін шындық сыр – бәрі алтыбақан үстінде “Толайкөк” әні болып шырқалады.

“Абай жолындағы” қос ғашық Абай мен Тоғжан, “Қаһардағы” Алтыншаш пен Байтабын қыр елі қадір тұтатын алтыбақан аясында танысады.

“- Батыр, - деді Байтабын тізе бүгіп, Алтыншашты қолынан түсірмей, - басымды алсаң мінекей, мен жаңа өз қолыммен Ожарды өлтірдім. Жазығы болды.

... - Егер олкүнәмді кешсеңіз, - деді Кенесарының бетіне тіке қарап, қуанышын әзер жасырып Байтабын, - Арқадан таңдаған қызыңды беремін деген уәдеңіз бар еді. Таңдағаным осы Алтыншаш болсын, қиыңыз маған” [29,201] – деп ел ағасы Кенесарының рұқсатын алып, қос жас осылайша табысқан еді.

І.Есенберлин Алтыншаштың генерал Генстің қабылдауында болып өзінің өмірбаянын, тағдырын орыс тілінде жеткізіп, Туринскіге жер аударылған аға-інілерім мен апа-сіңлілерімнің амандығын білдіріп беріңіз - деген тілегін білдіріп, Күмістің де Қоңырқұлжаның үстінен шағым айтуына, жасаған озбырлығына жазасын беруіне өтініш білдіруіне көмектескен, орыстардың арасында жүріп үйренген француз тілін жақсы білгенінің арқасында генералдың сан құпия сырларын естіп, Кенесарыға қарсы қолданылмақшы шараларды күні бұрын біліп алған өжет қыз ретінде бейнелейді. Автордың Алтыншашты осындай тұрғыда бейнелеуі - ұлт-азаттық қозғалысына белсене араласқан, ұлты үшін отқа түсетін қайсар әйелдің өсу эволюциясы. Авторлық ұстаным да осыны мақсат тұтқан. Тарихи романдардағы әйел сезіміне тән құштарлық Зейнеп, Нина, Нұрбике арқылы берілген. І.Есенберлин “Көшпенділер” трилогиясында Әбілқайырдың Нұрбикенің өзіне деген адалдығын Қожа Ахмет Яссауи мешітінде сынамақ болған әрекетін, Кенесарының Абылай шығарған “Ақ жол” емін ұтымды бейнелеген. “Ақ жол” емі төре тұқымының әйел жыныстысын бозбалашылықтан, ерлерінің көзіне шөп салушылықтан сақтау үшін Абылайдың өзі шығарған ем болатын. Бұл ем бойынша сұлтан тұқымынан шыққан әйел жаралы адамның үстінен аттап өтеді. Егер әйел ерінің көзіне шөп салмаған болса, жаралы жазылады. Ал әйел ақ жолды дұрыс ұстамаған күнәһар болса, жаралы үстінен әйел аттаған мезгілге жетпей өледі. Бұл “ақ жол” емі - жаралы адамнан гөрі, төре тұқымынан шыққан қатындарға үлкен сын. Әйелдері еркек жанды болып келетіндіктен сұлтандар бұл емді жұрт көзінше көп қолданбайтын” [30,285].

“Ақ жол” емінің шарттарымен түсіндіріп, төре тұқымының әйелдерін сынамақ болған Кенесарының әрекеті де ерлі-зайыптылар арасындағы ар тазалығын, сезімнің пәктігін сақтап, қадірлей білуден туса керек. Ауру адамның үстінен аттауға батылдары жетпей тұрған күнәлі әйелдердің әрекетінен кейін туған Кенесарының мына ойы ұтымды берілген: “Мұндай қатындардан туған ұл қайдан батыр болады? Кімді көтереді? Расымен төре тұқымы бақа-шаянға айналғалы бара ма? Бүкіл қазақ түгіл, өз ұрпағымды жөндеп түлете алмайды екенмін, қалай үш жүзге хан болмақшымын” [31,287].

Абылайдың “ақ жол” емін шығаруының өзі де ерлі-зайыптылар арасындағы ар тазалығын сақтап, бір-біріне деген сенімнің берік болуын қалаған әрекеттен кейін туса керек. Кенесарының төре тұқымынан шыққан әйелдерді сынамақ болған кезіндегі Бопайдың тапқырлығы мен Зейнептің айласы сәтті шыққан. Қаламгер кейіпкердің табиғатын танытып, ішкі жан иірімдерін ашу үшін “Ақ жол” емін сәтті қолданған. “Күндіз-түні ат үстінде жүріп қалжырап, кейде қатты ұйықтап қаласың... Ер жүрек біреу ойындағысын істеп, оң қолдай батырдың ажалына себепкер болсам, жұртқа қай бетіммен қараймын?” [32,287], - деп, күнәсін жасырып, жұртқа аңғартпай, амалын тапқанына

Кенесары да риза болған еді. Қаламгер Зейнептің ішкі сезім арпалысын монолог арқылы сәтті берген.

Романдағы Жанайдардың кеселді жеңе бастаған кезімен Зейнептің айласы дөп келіп, қас жауы Қоңырқұлжаның әйелі Зейнепке бостандық беріп, Кенесары оның тілегін білмек болғанда Зейнеп қара құл Қараулекті таңдайды. “Төре тұқымынан шыққан әйелдің тіпті, қараша емес, төленгіт емес, есікте жүрген құлға шығамын деуінен артық масқара бар ма?”. Зейнептің таңдауына хан қанша ашуланғанымен, Зейнеп: “- Хан екі сөйлемес болар, мені Қараулекке байға берсең, Қоңырқұлжадан да өшінді қайтарасың, есігінде жүрген құлдың да сауабын аласың, айтқан уәденді де орындайсың”. І.Есенберлин адамның өміріне, оның мәңгілігіне өз уақыты тұрғысынан үніле білген. Мейлі хан тұқымынан, мейлі қарадан шықсын, әрбір адамның жар құшып, бақытты өмір сүруге еркі бар. Неге иесі Кенесарыға шын ниетімен берілген құл Қараулек бақытты бола алмайды? Автор Зейнептің осы әрекеті арқылы әрбір адамның бақытты өмір сүруіне, жар құшып, бала сүюіне еркі бар деген автордың ұстанымы көрініс береді. Зейнептің құштарлық, ынтықтық сезімі романда шынайы суреттелген. Ұлы ғұлама Абай: “Ғашықтық құмарлықпен ол екі жол”, - деп жырлағандай Қараулекке деген Зейнептің сезімі - әйелдік құмарлық. Адам бойындағы құштарлық, ынтықтық, нәпсіқұмарлық сезімдеріне романшы Ә.Әлімжанов “Ұстаздың оралуы” романында Әл-Фараби мен Бәнуидің диалогы арқылы былайша баға береді:

“- Махаббаттың сыынар мейірімді тәңірлері көп-ақ, алайда, зұлымдары да аз емес, солардың ең көнесі Кама болады. Үнділердің айтуынша ол құштарлық тәңірісі көрінеді. Обыр құштарлық дейді. Сенің еркінді қазір сол билеп тұр. Бірақ ол бір сәттік қана өткінші тілек, өткен күнге де, болашақ күнге де себеі жоқ. Сондықтан сенің сөздерің ақыл-ой сарабынан өтпеген. Үнділер Камасутраны ойлап шығарып, махаббаттың бар құпия-сырларын білеміз деп шешкен. Шын даналық шешілмес түйіндерді шеше бітуде ғой. Алайда махаббат сырын жеріне жеткізіп кім ұға білді. Навуходоносор ма? Сүлеймен пайғамбар ма, болмаса нәпсісі тойымсыз халифалар ма? Қанішер жендет, қорқақ жендет Нарун әл-Рашид па немесе соның қолынан өлген Бармекид па?” [33,15].

Библиографиялық тізім

1. Қаратаев М. Эпостан эпопеяға. -Алматы: 1969. -444 б.
2. Ауэзова Л.М. Исторические основы эпопеи “Путь Абая”. -Алматы:
3. Қирабаев С. Шындық пен шеберлік. -Алматы: Жазушы, 1983.
4. Бердібаев Р. Роман және заман. -Алматы: 1967-216 б.
5. Қабдолов З. Әуезов және оның әсемдік әлемі. -Алматы: 1986.-352б.
6. Ахметов З. Роман-эпопея Мухтара Ауэзова. -Алматы: Санат. 1997. 288с.
7. Лизунова Е.В. Современный казахский роман. Алматы: 1964.-360с.
8. Мырзахметов М. Әуезов және Абай. -Алматы: Қазақстан. 1996.-272б.
9. Нұрғали Р. Әуезов және Алаш. -Алматы: Санат.1997.-432 б.
10. Елеукенов Ш. От фольклора до роман-эпопеи. -Алма-Ата: Жазушы, 1987.-352 с.

ӘОЖ 82,3215

ІШКІ МОНОЛОГ ҚҰРУДАҒЫ ТІЛДІК ТӘСІЛДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Тойчибекова Д.З.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Көркем шығармадағы ішкі монологтың зерттеу нысандары қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются объекты исследования внутреннего монолога в художественном произведении.

Шығарма сюжетіндегі кейіпкерлердің тілі арқылы көркем проза шеберлігін асқақтату бұлда маңызды қадамдардың бірі болып саналады. Жалпы алғанда типті

тұлғалауға қажетті өзге тәсілдерді шеберлікпен пайдалану арқылы жазушы оқырманның жүрегіне керемет көпір салып, оның ықыласын оята алатыны сөзсіз.

Монолог – бір адамның сөзі. Монологқа адамның бар болмысын аша түсетін сөздерді кіргізіп жіберуге болатыны тағы бар. Ұлы ақын Абай Құнанбайевтің «болыс болдым мінеки» өлеңі лирикалық монологқа, Алтай ("Сұлушаш"), Қоңқай ("Ақан сері – Ақтоқты") репликалары эпикалық, драмалық монологтарға мысал бола алады. Монологта кейіпкердің ой-тұжырымы айтылып, оның жай-күйі айқын аңғарылады. Монологтың ғылыми тұрғыдағы атауы – «интраперсоналды сөйлеу».

Көркем шығарма тілінің бүгінгі даму мен шарықтауы арынды да тым асқақ. Әсірелеп айтқанда, ол бейне бір тау басынан нәр алып, сай – салалармен сарқырап құйылып жатқан бұлақ суларымен молығып, толықси аққан үлкен өзен арнасын көз алдыға елестететін сияқты. Сондықтан болуы керек, оның айдынды ағысында лайы мен тұнығы араласқан иірімдері, тас домалатар ұрымтал тұстары, қалтарыста қалып қойған қойнау – қолтықтары да жоқ емес.

Кез келген көркемдік тәсіл, бейнелеу құралдары жеке – дара тұрғанда ешқандай көркемдік қызмет атқармайтыны белгілі. Шығарма поэтикасының өзі сөз өнеріндегі түрлі көркемдік тәсілдер мен бейнелеу құралдарының жиынтығы екендігін естен шығармағанымыз дұрыс.

Әлем әдебиетіндегі алдыңғы қатарда жүрген ішкі монолог, ой ағысы сияқты көркемдік тәсілдер енді біздің ұлттық әдебиетте де көрініп, көркемдік ойлау жүйесін кеңейтті. Біздің қарастырып отырған мәселеміз ішкі монолог болғандықтан, бейнелеу құралдарының ішінде тікелей қатысты түс көру, оны жорыту, ішкі дауыс, ой ағысы, психологиялық жағдай, портрет, дауыс ырғағы тағы басқа адамның сезіміне қажетті көркемдік тәсілдерге тоқталуды жөн көрдік.

Ұлттық әдебиетімізде 60-80 жылдар аралығында бой көрсеткен шығармаларда қаһарман мінезін дәріптеудің еркін өсу мәлесін кеңінен өрістудің ашық түрі әдебиетімізге ішкі монолог тәсілін алып келген болатын. Қазақ прозасында да оқиғаны қызықтау, тек баяндаушылық, сюжет қуушылық секілді сипаттан гөрі психологиялық тереңдік, образды ойлау, іштей өсу – түлеу айрықша өріс алды.

Әбіш Кекілбаев шығармаларында баяндаушылық сипаттан гөрі, образды ойлауға, оқырманын психологиялық тереңдікке бойлатуға мүмкіндік береді. Осындай шығармаларының бірі «Үркер», «Елең-алаң» романдарында ішкі монолог тәсілі жоғары деңгейде қолданылған. Мысалы: романның бас кейіпкері Әбілқайыр ханның өзімен-өзінің іштей сырласу мен сөйлесу тәсілі жоғары суреттелген.

Ішкі монологқа тікелей қатысты түс көру және оны жорыту тәсілі жазушының сөзге деген шеберлігін білдіреді. Әбілқайырдың Ресей патшалығына елшілік жібере отырып, ұзақ сонар күнді күтумен өткізген уақытында түс көріп, оны өзінің құрдасы Тайланға жорыттырудың өзі жазушының ішкі монолог тәсілін ауқымды қолданғанының бір кепілі.

Әбіш Кекілбаевтың «Үркер» романының «Елшілік» тарауында ішкі монологпен қоса Ресей патшалығынан келген елші Тевкелев пен Әбілқайыр ханның әңгімелесуі диалог тұрғысында берілді.

Көркем шығармада кейіпкер атынан айтылатын төл сөз диалог және монолог түрінде келеді. Сонымен қатар авторлық баяндау ішінде диалогтың дара репликалар да қолданылады.

Диалог – екі адамның белгілі бір тақырып шеңберінде сөйлесуі. Диалог – тілдік қатынастың батапқы және табиғи түрі. Оның түп – төркіні – сөйлеу тілі.

... Екеуі оңаша қалғасын хан сөз бастады.

- Ал аман-есен жеттіңіз бе? Жол-жөнекей қиындық көрген жоқсыз ба?

- Шүкір. Өз жағдайларыңыз қалай? Есендік пе?

- Қалай болары әлі белгісіз. Ертең ру басыларының жиынына шақырмас бұрын өзіңізбен оңаша сөйлесіп алғым келді. Олар Сейітқұл мен Құттымбет орыс патшасынан жоңғарға қарсы бірге соғысатын әскер сұрай кетті деп ойлапжүр еді. Елшілік келе жатыр

деген хабарды естіп, көңілдеріне бір секем қонып, менің әр адымымды аңди бастады. Кеше сіздің қасыңызда ғаскер адамдары барын өз көздерімен көріп келген билер маған келіп, сізбен оңаша кездесуге тыйым салып, тек біздердің көзімізше ғана сөйлесесіз деп шарт қойып кетті. Содан бері ешқайсысы қараларын көрсеткен жоқ. Өзара не деп пәтуа байласып жатқанын бір алла біледі. Бірақ, оларға бодан болу жайындағы әңгімені абайлап айтпай болмайтыны белгілі болды.

Осы бір үзіндіден жазушы монологпен қатар диалог тәсілінде қолданғанын байқаймыз. Кейіпкерлердің төл сөзі көркем шығармада диалог және диалогтық дара реплика түрінде ғана емес, сонымен қатар монолог түрінде берілуі жайында орыс ғалымы В.Виноградов сөз еткен болатын. Көркем шығармадағы монологтың сипаты, диалогтан ұзақтығы ғана емес, олардың диалогтан қарағанда композициялық күрделілігінде және бұлардың мазмұнына түгелдей сөзбен жауап қайырылуы міндетті еместігінде.

Ішкі монологқа тікелей қатысты түс көру, оны жорыту, ішкі дауыс, ішкі диалог, ой ағысы, психологиялық жағдай, көзқарас, ишара, дауыс ырғағы. Толып жатқан адамның әрқилы көңіл-күйіне байланысты ерікті кейде еріксіз күйде туатын психологиялық іс-әрекеттерді, ой мен сезім құбылыстарын бейнелейтін көркемдік тәсілдерді Әбіш Кекілбаевтың зерттеуге тірек болған шығармаларында ғалымның көрсеткен ішкі монологқа қатысты түс көру мен оны жорыту тәсілі көрініс табады.

Түс – ішкі монологтың бір элементі, яғни кейіпкердің көңіл – күйін, санасындағы үздіксіз жүріп жатқан үрдістің бір сәтін белгілейтін көркемдік тәсілдің бір түрі. Жазушы түсті өз шығармаларында өте көп және зор рөл атқаратын құрал ретінде пайдалады. Қазақ прозасында түске соншалықты мән беріп, одан терең философиялық ой, әлеуметтік мәселе көтеру алпысыншы, сексенінші жылдардағы жаңа лекке тән қасиет болса керек. Соның ішінде Әбіш Кекілбаевтай түстің көркемдік мүмкіндігін кеңінен пайдаланған қаламгерлер жоқтың қасы.

Романдарындағы кейіпкерлердің ең биігі Әбілхайыр хан өзінің ашқан балын жорытқалы Тайлан құрдасына барады. Әбілқайырдың бұл баруының өзін жазушы тек хабарлама сөз ретінде емес, Тайлан екеуінің ара қатысын, сонымен бірге уақиғаның барлық желісін автор баяндауында көрсете білді.

...- Бал аштырғалы келдің бе, жоқ түс жорытқалы келдің бе? – деді Тайлан оң қолында отырған қараша баланың кекіліне танауын көме түсіп.

Хан тамағын кенеді.

- Басы бес әліп, ортада алты әліп, аяқта алты әліп, жүрегі мен босағасы жұп түсіп, қалғандары ұйыспай, шілдің құмалағындай шашырап кетсе, неге көрінуші еді?

- Іздеген жоғың болса, хабары шыққанмен, қолыңа тиер – тимесі белгісіз. Ал, енді сапардағы жолаушыға бағыштасаң, белдеуге ат басын тіреп келіп қалыпты, бірақ жүрегінің басында бір зіл бар ма қалай... Қуаныштан күпті ме, әлдебір күдік пе... не де болса, келуі келіп – ақ қалды...

- Һм!- деді хан.

Орынынан тұрып, жырық балақ құлын жарғақ шалбарына жабысқан шөп-шөңгені сйлкіп тастап, етектегі жалғыз үйге қарай баяу басып жүріп кетті

Түс – біздің көркем әдебиетімізде күні кеше ғана көркемдік тәсіл болып қалыптаспағаны белгілі. Оның түп – тамыры тереңде, сонау халық болып қалыптасып, ой – мұңы, ән – жыры дүниеге келген ықылым заманнан бастап жырлар мен лиро – эпостық жырларда әдеби тәсіл ретінде қолданылып келген. Қазақ халқында өзінің болмыс – бітіміне байланысты түс жоруды дәстүрлі түрде қалыптасқан және әдеби жанрдың кез – келгенінде кездеседі де. Өйткені адам бар жерде саналы және еркіннен тыс болатын психологиялық құбылыстардың болуы заңды нәрсе. Ал, түс адамның шындықты санамен бейнелеуіне тікелей қатыспайтын психикалық құбылыс.

Әбіш Кекілбаев өз шығармаларында тоқырау түстеріне терең мән береді, оны көп пайдаланады. Ол түстер шығараманың шырайын ендіріп, ең маңызды қызмет атқарып, өзімен бірге ұғым – сенім, оны жорыту секілді қосымша тәсілдерді алып келді.

...Жастыққа басы тисе болды, қайдағы бір ауызы үңірейген үңгірлерге тап болады. Үңгірдің аузында екі анары салбыраған тырдай жалаңаш ақ сары қыздар күнге қыздырынып отырады. Көздері көкпеңбек. Денесі уыздай аппақ. Жанарына бір қарадың - ақ, көзіңді енді қайтып ажырата алмайсың. Жады немелер жымың – жымың күліп, қараңғы үңгірдің түп жағын нұсқап, ымдап шақырады. Бұл, қапелімде, айтқандарына көніп, енді ұмтыла бергенде, тастан ырғып түскен сұлу қыздың аяғының екеу еместігіне көзі түседі. Жалғыз аяқ. Жалғыз балтыр. Мандайындағы көзі де жалғыз. Бұл жалма – жан жалт бұрылып қаша жөнеледі. Жалғыз аяқ қыз аттатпайды. Қуып жетіп, ту сыртына жабысып мініп алады. Жан ұшырып қашып келе жатады. «Құтқарыңдар!» - деп айқай салып келе жатады...

Библиографиялық тізім

1. Пірәлиева Г. «Ішкі монологтың кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметі». Фил.ғыл.канд.ғылым дәрежесін алу үшін жазылған дисс. Жұмысы. Алматы, 1994ж89-90б).
2. Еңсебаева Күләш Кенжебекқызы «Қазіргі көркем әдебиеттегі кейіпкер тілінің стильдік қызметі» алматы, 1999ж фил.ғыл.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация 67-70беттер)
3. Турабаева Л. Қ. Қазақ прозасындағы өнерпаз тұлғасының бейнеленуі.
4. Ержанова Г. Қазіргі қазақ әңгімесі. Ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. Алматы, 2019.-125 б..
5. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. - Алматы: Таңбалы, 2019 374 б
6. Қирабаев С. С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім., 2015-228 б

ӨОЖ 82,3215

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ІШКІ МОНОЛОГТЫҢ ЗЕРТТЕУ НЫСАНДАРЫ

Тойчибекова Д.З.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Көркем шығармадағы ішкі монологтың зерттеу нысандары қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются объекты исследования внутреннего монолога в художественном произведении.

Латын сөздерінің тіркесуінен пайда болады *жеке* «өзіне» деген мағынаны білдіреді және *люкс* «Мен айтамын» дегенді білдіретін монолог - драматургтерге көрермендерге пьесаның сюжеті мен барысы туралы хабардар болудың ыңғайлы әдісін ұсынады, сонымен қатар кейіпкердің жеке уәждері мен тілектері туралы түсінік береді.

Монолог өзінің ренессанс кезеңінде өзінің танымалдылығының ең жоғарғы деңгейіне жетті. Монологтың қолданылуы 18 ғасырдың аяғында драма реализмінің «Станиславский жүйесі» - пьесалардағы нақты өмірді дәл бейнелеуге көшкен кезде басталды. Бүгінгі таңда монолог фильмдер мен теледидардағы «тікелей мекен» ретінде белгілі.

Монологқа мысал: "Өткенге өкінбе" деп айтып жатады. Бірақ өкіну керек сияқты. Сол кезде ғана біз уайымдай бастаймыз, ал уайым - алға қадам жасаудың себепшісі болмақ. Уайымдау арқылы мәселенің шешімін жанталаса іздейміз. Бірақ өзінді қажы деп айтпаймын. Өкін. Өкіне білгенің-шешілмес түйін бұл өмірде саған жат болмақ - өзіңнің қиын мәселе алдында жауап бере алу жеңісің деп қабылдаймын. Өкініш. Жүректі мүжіп,

жанға тыныштық бермейді. Өкініш. Неге осы кезде батыл болып, телефонға жабысып, бар ойымызды сол адамға айтып салмаймыз? Өкініш. Ол бір күн, немесе екі күннің ішінде ұмытылар. Бірақ кейде көз алдында елес болып мөлдіреп шыға келеді. Өтті ғой, несіне өкінемін дейміз. Бірақ ешқашанда өтсе де, неге іште сақтаймыз. Қартайғанда, неге телефонның тұтқасына жармаспадым, неліктен деп одан да зор өкінішпен өмірден өтіп кетпейміз бе? Дәл осы кезде бәрін талқылап алуым керек шығар, әлі де кеш емес... Ойлар су тама тасты жарғандай миымды тесіп барады. Өкінішті бойымда ұстағым келмейді. Оны сөзбен саған жеткізгім келеді. Бірақ сенің оны қабылдауың не қабылдамауың - мені қызықтырмайды. Бар қалауым-өкінішті жіберу... Сен арқылы жіберу... (Монолог интернет желісінен алынды)

Монологқа тағы бір мысалды Софы Сматаевтың «Елім-ай» романының үшінші кітабынан үзінді келтірейік. «Елім-ай романы 17-18 ғасырдағы қазақ –қалмақ қақтығысының және орыс бекіністерінің қазақ еліне жаңадан салынып жатқан ұсты керемет бейнелейтін тарихи құнды шығармалардың бірі. Осы романның үшінші кітабы Қазыбек бидің өткен өміріне арналған. Қазыбектей тарихи тұлғаның образын ашуда жазушы көбінесе ішкі монологқа көп жүгінген. Қазыбектің өз сөзімен жазушы романның көркемдік ерекшелігін арттыра түскендей болады. Ал, оның қоңтайшының алдында сөйлеген сөзі де оның ең алғашқы шешендік сөзінің баспалдығы іспеттес.

Уа алдияр! Біз қазақ мал баққан елміз, Қазақ деген мал баққан елміз, ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп найзасына жылқының қылын таққан елміз. Дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзын ақтай білген елміз. Бірақ асқақтаған хан болса – хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса – құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса – құн боламын деп тумайды, ұл мен қызын жатқа құл мен құн етіп отыра алмайтын елміз. Сен темір болсаң, біз көмірміз – еріткелі келгенбіз, қазақ-қалмақ баласын теліткелі келгенбіз. Танымайтын жат елге — танысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең – шабысқалы келгенбіз.

Сен қабылан болсаң, мен арыстан – алысқалы келгенбіз, тұтқыр сары желіммен жабысқалы келгенбіз. Бітім берсең – жөніңді айт, бермесең – тұрысатын жеріңді айт!” – депті.

Жас баланың бұл сөздерінен бас алыспақ батырлықты да, ынтымаққа шақырған ізгілікті де аңғарған қалмақ ханы әділдікке жығылып, өжеттігі мен шешендігіне риза болып: “Дауысың қаздың дауысындай екен, бұдан былай сенің есімің Қаз дауысты Қазыбек болсын”, – деген екен. Соның арқасында елшілік жау қолындағы 90 тұтқынды шабылған мал, тоналған мүлігімен шашау шығармай қайтарып алып, елге олжалы оралған екен. Қазыбек бұдан кейін де жоңғарларға екі рет елшілікке барып, ел намысына дақ түсірмей, көздеген мақсатын орындап қайтқан.

Тілдің қалыпты тірегі – сөз. Ол халқымыздың бағзы заман бергі тіршілігінің, елдігі мен ерлігінің сара жолының үлкен куәсі. Ал сол тіл сөз байлығын танытатын – көркем шығарма.

Белгілі бір жазушы шығармасының тілін ғылыми тұрғыда қарастырғанда, оны қалай зерттеу керек, ғылыми ізденіс неден басталып, немен аяқталуына тиіс, зерттеуші қандай мәселелерді қамтуға міндетті, тілдік фактілерді жүйелеу, түсіндіру, талдау принциптері қандай болмақ тағы сол сияқты толып жатқан сұрақтар көркем әдебиет тілін нақты зерттеумен шұғылданушының алдына тартылады. Өйткені бұл мәселелердің басы ашық деп айта қою қиын. Ал бұлар айқын болмаған жағдайда нақты ғылыми ізденістердің объективті қорытындысы болмайды.

Көркем шығарма тілін зерттеумен көп шұғылданған және елеулі табысқа ие болған ғалымдардың бірі Г.Винокурдың пайымдауынша, көркем шығармада тіл үш түрлі сапада көрініс табады (сөйлеу тілі, әдеби норма үлгісі және өнер туындысы тілі) соған сәйкес оны үш түрлі бағытта зерттеу мүмкіндігі туындайды.

Ал, академик В.Виноградов тілді бағалаудың үш түрін ұсынады. Олар жалпы тілдік стилистика немесе құрылымдық стилистика, екіншіден сөйлеу стилистикасы, үшіншіден, көркем әдебиет стилистикасы. Осылардың ішіндегі ең жасы – көркем әдебиет стилистикасы.

Көркем әдебиет тілін зерттеудің алғашқы қадамдары ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезінде Еуропа тілші – ғалымдары тарапынан жасалғаны белгілі.

Көркем әдебиет стилистикасы – әдебиеттану ғылымынан да, лингвистикадан да тыс жатқан аралық ғылым саласы, аралық пән. Оның себебі мынада: көркем әдебиетті стилистикалық тұрғыдан зерттеудің әдіс – тәсілдері жөніндегі ғылыми көзқарастардың ала – құлалығы, ғалымдардың пайымдауынша, көркем әдебиеттің ерекшелігіне, оны толық ұғынып меңгерудің қиындығына байланысты. Әдеби көркем туындының табиғаты соншалықты күрделі – ол екі түрлі құбылыстың, тілдік материалдардың және сол арқылы көрінетін идеяның біртұтас диалектикалық бірлігі.

Көркем әдебиет стилистикасында кез келген жазушының кез келген туындысы емес, әдебиет алыптарының үздік туындыларының тілі зерттелуге лайық. Әдебиет тарихында белгілі орны бар, әдебиеттану, басқа қоғамдық ғылымдардың бағалауы бойынша, халықтың, қалың оқушы жұртшылықтың талғамы тұрғысынан өнер биігі жоғары деп танылған туындыларды ғана арнайы зерттеу қажет етілуде. Әдебиеттің алыптары, Г. Винокурдың сөзімен айтқанда: «Тілдің құлы болып қалмай, билеп-төстеушісіне айналады. Олар тілдегі тарихи және жалпыхалықтық құбылыстарды жақсы білгендіктен, шығармаларды мұқият зерттеп, әділ бағасын бере отырып тілдің өзі ілгері дамытады»

Осындай алып тұлғалардың бірі емес, бірегейі Ә.Кекілбаев шығармаларының тілін зерттеу, ондағы стилистикалық ерекшеліктерді сұрыптау, жұмысымыздың басты мақсаты.

Қазіргі көркем прозадағы бейнелеу тәсілдерінің бірі - ішкі монолог (іштей ойлау, кейіпкердің ішінен айтатын сөзі, өзін-өзі іштей саралау, ойлау ағымы) көрінісі жан-жақты қарастыру және оны зерттеу бүгінгі күннің еншісі екені белгілі. Ал, ішкі монологты, жалпы психологиялық талдау өнерін жан-жақты зерттемейінше қазіргі әдеби даму үрдісінің заңдылықтарын түсіну мүмкін емес.

Көркем проза адам психологиясының ішкі иірімдері, күрделі де терең ойлау жүйесі, сана мен сезімдегі жанды қозғалыстарды ашу арқылы идеялық-эстетикалық ізденістердің жаңа жолдарын ашты. М.Әуезов «...Орыс жазушыларында анық сүйенетінім: Толстой, Достоевский. Адам жанын солрша қойма ақтарғандай ақтармаған соң, жазушылықтың мәні де жоқ. Прозаға психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы,-деп тегін атамаса керек.

Жалпы ішкі монологтың кейіпкер образын ашудағы қызметі орасан зор. Ішкі монолог пен ой ағысы тәсілдерінің көркемдік қызметі сөз жоқ, тың тақырып.

Сонау антикалық дәуірдегі мифтен қазіргі өскен, күрделенген үлкен жанр романға дейінгі кезеңді алып жатқан үлкен тарихи тәжірибені, даму эволюциясын бастан кешірген ішкі монолог тәсілі өзінің шын мәніндегі көркемдік қызметіне жазба әдебиетте, әсіресе прозада ғана ие болды. Ол көркем проза арқылы өзінің әдебиеттегі орнын белгіліп, ғылыми айналымға түсіп, ғылыми-теориялық анықтамаға ие болған ішкі монолог тәсілі қазақ әдебиетіндегі ХХ ғасыр басындағы прозада орын алды. Көбінде кейіпкердің ішкі ойын немесе кейіпкерді сөйлетудің бір тәсілі ретінде эпизодтық ретте қолданылып келген қарапайым, дәстүрлі монолог тап осы кезеңде өзінің сапалық өсу сатысын бастан кешірді. Ол енді тек көркем шығармадағы кейіпкерді сөйлету, оның ішкі ойын жүйелі түрде айтып шығу секілді қарапайымдылықтан біржола қол үзіп кетпесе де бөлектеніп, дербес тәсілге, яғни ішкі монологқа айналды.

Библиографиялық тізім

1. Пірәлиева Г. «Ішкі монологтың кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметі». Фил.ғыл.канд.ғылым дәрежесін алу үшін жазылған дисс. Жұмысы. Алматы, 1994ж 89-90б).

2. Еңсебаева Күләш Кенжебекқызы «Қазіргі көркем әдебиеттегі кейіпкер тілінің стильдік қызметі» Алматы, 1999ж фил.ғыл.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация 67-70беттер)

3. Турабаева Л. Қ. Қазақ прозасындағы өнерпаз тұлғасының бейнеленуі.

4. Ержанова Г. Қазіргі қазақ әңгімесі. Ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. Алматы, 2019.-125 б..

5. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. - Алматы: Таңбалы, 2019 374 б

6. Қирабаев С. С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: Білім., 2015-228 б

ӘОЖ 82,3215

М. ЖҰМАБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТІЛДІК, СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тұрлыхан С.Б.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада М.Жұмабаев өлеңдерінің тілдік, стильдік ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются языковые, стилевые особенности стихотворений М.Жумабаева.

Қазақ поэзиясында лирикалық сыршылдықтың шыңына лайық, поэмаларында суреткерлік пен ойшылдығы қат-қабат келіп жататын өлең өлкесінде өшпес мұра қалдырған ұлы ақын – Мағжан Жұмабаев. Ақын 1893 жылы Қызылжар уезінің Сарыайғыр болысында дүниеге келген. Үлкен атасы Қажы атанған Жұмабай болса, өз әкесі Бекен де елге беделді, ауқатты, болыс болып ел тізгінін ұстаған жан.

Мағжан – өз жерін де, өз тегін де мадақтаумен өткен, өмірдегі азаматтық орнын ақтауға ұмтылған, асыл маржанға теңелген сұлу лирикалық жырларымен оқырманын еліткен халқының дара перзенті. Мағжан поэзиясының тіл кестесі, лирикасындағы нәзік сезім мен терең ой тоғысы ерекше ілтипатқа бөленген ақын. Мағжан поэзиясы – одан рухани азық алып, жандүниенді байытып, өмір құбылыстарына деген көзқарасыңды кеңейтіп, қоршаған ортаның қыр-сырын түсінуге көмектесетін көркем дүние. Мағжан – сыршыл да өршіл маржан жырларының құдіреті арқылы өзінің бүкіл болмысы мен поэзиясының ерекшелігін танытып кеткен ұлы ақын. Құбылмалы өмір күйінен өз әуезін таба білген ақын қашанда тек ұлтының керегін іздеп, мұңы мен зарын жоқтауға, қуанышын көркейтуге, жаманын жасырмай, жақсысын асырмай жырлауға берік бекінген. «Мақсаты тіл ұстартып, өнер шашпақ» болған ұлы ұстазы Абайша бар мақсаты ұлтының азаттық пен бостандыққа қол жеткізуі болған. Мағжанның алғаш жарық көрген өлеңінің өзінен-ақ ақынның кейінгі ұлы мақсаттары көзге шалынды. Тұтасымен алғанда Мағжан өлеңдері қазақтың сөз өнері үшін жаңа дүние. Ақын өлеңдерін оқи отырып, оның түйсіну, қабылдау қабілетінің айрықша мол, әрқилы екенін аңғарасың, терең эстетикалық талғамды сезінесің. Біз Мағжанды сыршыл ақын дегенімізде, көбіне оның махаббат, сүйіспеншілік тақырыбына жазылған өлеңдері төңірегінде ой қозғап келеміз.

Бірақ азамат ақын бұл тақырыптағы өлеңдерінде де азаматтық жүкті алға қояды. Біршама өлеңдерінде ол махаббат, сезіміне тән азығы емес, жан азығы ретінде қарайды. Ұлы күрестер жолында бойға қуат күш берер рухани азық деп біледі. Ұлы сезімнен жаны гүлденген ақын ұлты үшін күреске нық сеніммен қадам жасайды.

Ақын тұңғыш өлеңінен бастап әлеуметтік тақырыпқа ден қойып, ағартушылық, ұлт-азаттық, демократияшыл бағытты ұстанды. Абай поэзиясының өшпес маңызын бірден танып, оны “хакім” деп атады, ұлы ақынның “мың жыл жұтса дәмі кетпес” сөзін жаңа жағдайда ілгері дамытты, Батыс пен Шығыстың рухани қазынасын сабақтастыру негізінде

қазақ поэзиясын тақырып, түр мен мазмұн жағынан байытты. Жұмабайұлы ел ішіндегі әлеуметтік мәселелерді көтерді (“Шын сорлы”), халқын өнер-білімге шақырды (“Ләззат қайда?”, “Жазғы таң”, “Өнер-білім қайтсе табылар”, “Балалық шақ”, “Қазағым”, “Қарағым”, “Осы күнгі күй”, “Мен сорлы”).

Бірқатар өлеңдерін махаббат тақырыбына арнады (“Жас келін”, “Зарлы сұлу”, “Сүйгеніме”, “Алданған сұлу”). Өз поэзиясының алғашқы қадамдарынан бастап ақтық демі біткенге дейін Жұмабайұлы ұлт азаттық тақырыбын үзбей толғанды, оны өз поэзиясының өзегі етті. Бүкіл халықты тап, топқа жіктемей, Қазақ елін әлемдік мәдени жетістіктерге қол жеткізуге қандай күш кедергі деген сауал қойып, оған басты кедергі – отаршылдық деген шешімге келді.

Бастапқы кезде бұл тақырып туған жердің табиғатын тамашалаудан барып қайран жердің ендігі күні не болады деген уайым-қайғыға ұласады, ақыры келіп кіндік қаны тамған нулы, сулы өлкені жаулап жатқан қара шекпенді отаршылдыққа қарсы наразылық оты болып тұтанды (“Туған жерім – Сасықкөл”). Ақын халқымен бірге күйзелді, осыдан келіп романтикалық әуенге бөленген жорық идеясы туды (“Жарыма”, “Есімде... тек таң атсын”, “Жаралы жан”, “Мен жастарға сенемін”, т.б.). Жұмабайұлы шығармаларындағы романтикалық сарын, әсіресе, оның символистік арнада жазған өлеңдерінен айқын көрінеді.

Мағжанның дарыны ерте ашылды. Бозбала шағында балғын үнімен, сырлы да сұлу жырымен баршаны баурап, Ғ.Ибрагимов сияқты үлкен тұлғаның назарына іліккен ақын орда бұзар отызында қиянға сермеген қанаты талмайтын қыран екенін шын танытты. Алда оны не күтіп тұр еді? Басқалар тонды кең пішкенмен Мағжанның өзінің оған терең бойлап, алаңдамағаны анық. Ол тек елім, халқым деп соққан жүрегінің дүрсіліне құлақ түрді. Содан да өз бойына ұлтының ащысы мен тұщысын, қуанышы мен қайғысын, қызығы мен азабын қат-қабат қондырып, тағдырлы, тауқыметі мол, тайғағы көп жолды таңдады.

Қанатын еркін сермей алмай қапыда кетті, жақұт жырлары қаратүнек қойнауында қалды, артық-кемі жоқ, жарты ғасыр бойы тұншығып жатты десек те, солақай, содыр саясат оның өзін де, сөзін де жоя алған жоқ. «Бұйырса, шырақ сөнбес, ұзақ жанар» деген ақынның өз сөзі ақиқатқа айналып, Мағжан халқымен қайта қауышты, мәңгілікке оралды. Міне, содан бері де жиырма жыл өтті.

Осы уақыт ішінде біз Мағжан туралы біраз жайларға қанықтық. Мағжанды жарыса жазу үрдісі жиырмасыншы ғасырдың 90-жылдарына дөп келді. Қазір біршама саябырлаған секілді. Бұдан, әрине, ұлттың ұлы ақынына деген сүйіспеншілігі ортайып қалды деген ұғым тумасқа тиіс. Мағжанның өзі де, жыры да мәңгілік, елімен, халқымен бірге жасай береді. Мағжан туралы жазылған еңбектерді кезең-кезеңге бөліп қарастырап болсақ, Мағжанның көзі тірісінде, қуғын-сүргінге ұшырап, толық ақталғанға дейін жазылған дүниелердің бір төбе екенінде дау жоқ. Нақ сол кезде анық сөзін айтып кеткендердің қатарында Жүсіпбек Аймауытовты, Мұхтар Әуезовті, Ахмет Байтұрсыновты, Сұлтанбек Қожановты және басқаларын атауға болады. Бұлардың мағжантануға қосқан үлесі өлшеусіз. Осы орайда есімі елімізге белгілі ғалым, филология ғылымының докторы, профессор Бейсембай Кенжебаевтың естелігі де аса құнды дүние десек қателесе қоймаспыз. Оның естелігі ұзақ та емес. «Бұл қарапайым естеліктің айырықша қадірлі болатын тағы бір себебі – оны авторы қайта құрудың шарапатынан әлдеқашан бұрын (70-ші жылы) жазған. Ешқандай есепсіз адал жанымен жазған» (Құлбек Ергөбеков). Айтса айтқандай, естелік иесі ерекше құрметке лайық, батылдығымен аты шыққан ғалым. Оның өзі де ұлтшылдық қамытын киіп, қуғын-сүргінді көп көрген [6, 316.].

Енді осы қоспасыз таза естелікке үңілер болсақ Мағжанның бейнесі жарқырап алдымыздан шығады. «Мағжан сұлу еді: орта бойлы, толық денелі, бұйра қара шашты, ақ құба бидай өңді еді. Бет пішіні Абайдың белгілі суретіндегі бет пішініне ұқсайтын. Жүріс-

тұрысы жарасты, сәл маңғаз еді. Осының бәрінің үстіне ол қыз мінезді еді» – деп жазады Б.Кенжебаев.

Осы айтылғандар Мағжанның шын бейнесін ашатын сөздер. Олай болатын себебі, Бейсембай Кенжебаев Мағжан Жұмабаевты жақсы білген, 1922 жылы Мәскеуде Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде оқып жүргенде оның алдынан дәріс алған. Бұл кезде Мағжан Жұмабаевтың өзі де студент болатын, ол Мәскеудегі жоғары көркем әдебиет институтында оқитын. Бейсембай Кенжебаев: «Мейлі, лекциялық сабақта болсын, мейлі, практикалық сабақта болсын, ол қағазға, кітапқа қарамайтын. Сөз арасында келтіретін мысал өлеңдер мен әңгімелерді түгел жатқа айтатын. Декламация оқып тұрған тәрізді барлық нәшін, сипатын, қимылын келтіріп айтатын» деп Мағжанның білімінің тереңдігіне, алғырлығына тәнті болады.

Осы естелік Мағжанның Абайды пір тұтқанын, оған қатты еліктегенін тағы да дәлелдей түседі. Мағжан студенттерге Абай өлеңдерін оқып-үйретеді, олармен бірге Абайдың жаңа жыр жинағын талдайды. Бір кездескенде өзінің шәкіртіне аудармаға қатысты ойларын бүкпесіз білдіріп: «Басқа тілден шығарма аудару – ол шығарманы өзінікі етіп алу деген сөз, өзінікі болған соң, ол өгей бала емес, туған бала болуға тиіс. Яғни өгей бала екені мүлде білінбеске керек. Ол үшін шығарманың тұрқы, тұлғасы аударылмай, мағынасы, рухы аударылуы қажет», – дейді. Ол осылай Абайды жүрегімен ұғынған. Олардың жырларындағы үндестік те осыны дәлелдейді. Қазақ үшін Абай қалай қайғырса, Мағжан да солай қапаланады. Өзінің ұлттық таным-тағылымы жеткен биікке ол өз халқының да орнығуын тілейді, ботадай боздайды, аңсайды, армандайды, әйтеуір өзінің ұлтын сол асқаралы заңғардан көргісі келеді.

Библиографиялық тізім

1. З. Қабдолов. Сөз өнері. II томдық таңдамалы шығ. жин., 2- том. А., 2021, 244 –б.
2. З. Ахметов. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. А., 2012ж.
3. М. Жұмабаев. Шығармалары (өлеңдер, поэмалар, қара сөздер) А., Жазушы, 2021, 56
4. М.Әбдірәсілқызы «Қожа Ахмет Йасауидің ақындық әлемі», - автореферат- 239 б.
5. Қанарбаева Б. Мағжан символист: Зерттеу.- Алматы: Экономика, 2007.-288 б
Байғұт Мархабат, Бес асыл іс. Бес дұшпан : Толғаныс / М. Байғұт. - Шымкент : Жебе, 2015. - 56 б.
6. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары.- Астана: Елорда, 2015ж 312 б.

ӘОЖ 82,3215

МАҒЖАН ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Тұрлыхан С.Б.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Мағжан Жұмабаев шығармашылығындағы ұлттық таным мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы национального познания в творчестве Магжана Жумабаева.

XX ғасырдың бас кезі қазақ әдебиеті үшін өркендеудің басы болған, жазба әдебиетіміз жан- жақты дамыған, көркемдік танымның жаңа биігіне көтерілген кезең

болып табылады. Осы тұста әдебиет ұлттық сананың оянуына өлшеусіз үлес қосып, ұлттық рухқа ерекше серпін берді. Қазақәдебиеті көркемдік ізденістер тұрғысынан да, жанрлық баю тұрғысынан да кемелдене түсіп, алашшыл әдебиеттің қуат күшімен ұлттың ұлы мұраттарын алға тартты. Сонымен қатар қазақ әдебиеті томаға-тұйық күйде қалып қоймай, шығыс және түркі әдебиетімен тығыз байланыстарға түсіп, дәстүр жалғастығын жандандырды. Халқымыздың рухани-мәдени болмысы, соның ішінде әдебиетте орыс және батыс әдебиетімен байланыстарға түсіп, кәсіби әдебиет талаптарына жауап беретіндей деңгейде даму жолына қадам басты.

Бұл байланыстар сан-салалы болып келеді. Осы тұста төл әдебиеттің нәрін қанып ішіп, шығыс, батыс әдебиеттерінің озық үлгілерін әдебиетіміздің даму үдерісіне негіз еткен ұлттық әдебиетті тың өріске бастаған шығармашылық тұлғалар тобы шықты. Оның бастауында Шәкәрім, Ахметтер тұрса, Мағжан сынды бір туар дарындар ұлттық әдебиетті асқарға алып шықты десе болғандай. Сондықтанда біз әдебиет тарихында айрықша орны бар, поэзия әлемінде толған айдай толықсып туған Мағжан Жұмабаев шығармашылығын XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі өзгеше құбылыс деп білеміз, солай бағалаймыз да. Бұл, таласы жоқ, ақиқаттық шындық.

М.Жұмабаев поэзиялық туындылары арқылы қазақ лирикасы мен эпикалық жанрын өзге жарық та жарқын жолға салған әдеби мұра болып табылады. Мағжанның қазақ әдебиетін дамытудағы еңбегіне және әдебиетті өрісін кеңейткен жаңашылдығына осы тұрғыдан қараған жөн. Кезінде мағжантанудың алғашқы кірпішін қалаған Жүсіпбек Аймауытов бұл туралы: «Қазақ әдебиетіне Мағжанның кіргізген жаңалығы аз емес, орыстың символизмін (бейнешілдігін) қазаққа аударды, өлеңді күйге (музыкаға) айналдырды, дыбыстан сурет туғызды, сөзге жан бітірді, жаңа өлшеулер шығарды. Романтизмді күшейтті, тілді ұстартты» [1, 16], — деп ақын ұстанымының көркемдік болмысын тап басып таныған болатын.

Ақынның өміршең әдеби мұрасының уақыт тезінен иілмей өтуінің де бір сыры осында жатыр. Қуатты классикалық дүниеге айналуының құпиясына да осы тұрғыдан үңіліп, үлгі-өнегесінің дәстүр болып қалыптасуының мәнін мен маңызын да осы сипаттан бағалауымыз қажет.

Жалпы Мағжан Жұмабаевтың ақын ретінде қалыптасу кезеңі қазақ тарихының отаршылдық дәуіріндегі ұлттық сана оянуы, оянған сана жетегінде жаңа жол іздеп, елді бостандықтың бозала таңына, жарық күнге шақыру дәуіріне тұспа-тұс келді. Шығармашылық болмысы қия шынға қанат қақтырған талапты да талантты ақын аласапыран дәуірдің барша қарама-қайшылықтарын жүрегімен сезініп, тарихтың тар жол, тайғақ кешуін бастан өткере жүріп жетілді. Тағдыр тезіне иілмеді. Талқыға салған тағдырдан қайрала да шындала түсті. Мағжан шығармашылығын идеялық тұрғыдан сынға алған С.Мұқанов өзінің «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітабының Мағжанға арнаған тарауының қорытындысында: «Ақындық жағына келгенде Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне жаңа түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ» [2, 256], - деп шындықты ашып айтады.

Саналы ғұмырын сөз өнері арқылы өмір мәнін түйсінуге арнаған ақын дүние-тіршіліктің сан- салалы құбылысын көркемдік шындықпен шырайландыруға ұмтылды. Шығармашылық ұстанымының өзі айқындаған сара соқпағынан еш айнымаған ақынды сол тауқыметі мол жылдар тез есейтіп, қиялына қанат, қаламына қайрат бітіріп, ұлттың ұлы ақынына айналар даңғылға алып шықты.

Бұл туралы кезінде академик С.Қирабаев: «Мағжан бүкіл ұлтқа тән ұғым-сезімнің, поэтикалық өнердің шекарасын кеңейтіп, қазақ әлемінің жан дүниесін ашып берді. Оның таза қазақтық рухы кімнен де болса жоғары. Мағжан суреткерлігі бүкіл қазақтың өмір үшін күресі мен қайғысын тұтас қамтиды. Халықтың сан-салалы тіршілігінің ол үшін бөтені жоқ. Бәрі де Мағжан қаламында өлең боп ойнап, сыңғырлап, сылдырап, жалтырап кетеді. Барлық ұлы ақындар сияқты, Мағжанға да шындықты сезінудің сиқырлы күші

дарыған. Мағжан ақындығының құпиясы оның өз тұсының шындығын дәл бейнелеуінде ғана емес, өлеңінің сиқырлы күшінде. Ол бірде өмірдің күлкісіндей қуанышты бейнелесе, бірде жылаған, қайғы тұтқан қазақтың жан сезімін көрсетеді, ақын осындай алмасып, ауысып жатқан дүниенің бір сәттік қозғалысын көз алдына әкеледі және ол лып етіп өте шығады. Мағжанның ақындық жолының күрделілігі де осында» [2, 36], — деп Мағжан ақындық болмысының табиғатын тап басып таныған-ды.

Иә, шындығында да, Мағжан жан дүниесіндегі екі ұдай күрес оның поэзиясында айқын белгі беріп тұрады. Адами, азаматтық ой тартыстан жаралып, қоғамға, қоршаған ортаға деген налыс пен реніштен туындайтын көркемдік түйіндер бедері лирикасындағы мұңлы толғаныс, өксікті өкініш, шерлі қайғы, күйініш арқылы көрініс тапса, құрыш қуаттан өрілген романтикалық өршілдік мөлдір махаббат, сұлу сезім, сәулелі қуаныш, асқақ арман, мерейлі мақсат, үкілі үміт әлдилеген рухты жыр арқылы өріледі. Ұлы суреткердің шығармашылығындағы тарихтың қатпарлы сырын терең түсіну, өткенді бажайлау, болашақты болжай білу, бүгіннің ақиқатына көз жеткізу сияқты терең толғаныстар замананың сындарлы сындарымен астасып жатады.

Мағжан Абай дәстүрін жаңашылдықпен дамыта алды. Ол Абайдағы ой-толғанысты сұлу сезіммен әрлей, әшекелей отырып сананы ғана емес, жүректі де баурады. Жүректен шыққан сөзді жүрекке жеткізе білді. Сезімге тіл бітіріп, тәнге тән тәтті сырды жанға дәру етті.

Мағжан өз поэмалары арқылы эпикалық жанрдағы ой-толғамды, саяси-әлеуметтік мәні зор мәселелерді алға тартқан сыр толғауға айландырып, тарихи деректі ақындық қиял арқылы дамытып, тарихи шындықты көркемдік шешім арқылы көркемдік шындыққа айландырды.

Оның «Қорқыт», «Оқжетпестің қиясында», «Қойлыбайдың қобызы», «Батыр Баян», «Жүсіп хан», «Өтірік ертеке», «Тоқсанның тобы», тағы басқа поэмалары — қаһарман тағдырын ел тағдырымен аастырған, ел тағдырын ер тағдырымен ұштастырған, екі тағдыр шешімін көркемдік шындықтың желісімен жымдастырған егіз шындықтың еншісін бөлген туындылар. Осы тұрғыдан алған да мағжантанушы Ш.Елеуеновтің: «Қазақ поэмасының басында Мағжандай ақынның тұруы бұл жанрдың бағын ашты. Кеңес тұсында мансұқталғанына қарамастан, Мағжан сеуіп кеткен дән булығып болса да әр тұстан өркен тебетін» [3, 46.], - деген пікірге шараң жоқ.

Бүгінде мағжантану қанатын кеңге жайып келеді. Ұлы ақынның шығармашылық мұрасы жайында қалам тартып жүрген әдебиетші-ғалымдар Т.Кәкішев, Ш.Елеуенов, Б.Қанарбаева, Е.Тілешов, Б.Кәрібаева, Д.Қамзабек, А.Шәріп, тағы басқа ғалымдар еңбектерінде ақын мұрасы сан қырынан сөз етіліп келеді. Мағжан жайлы жазылған дүниелердің ішінен, төмендегідей еңбектерді айрықша атап өтуге болады. Ш.Елеуеновтың «Мағжан» атты еңбегі ұлы суреткердің өмірі мен шығармашылығын жан-жақты саралауға арналған тұңғыш көлемді зерттеу болды. Автор мұнда ақынның өмір өткелдерін және шығармашылығының кезеңдерін терең зерделеген. Ғалым Т.Кәкішұлының «Мағжан мен Сәкен» ғылыми эссесі екі ақынның өмірі мен шығармашылығын архив мағлұматтарымен бекітіп, тарихи деректерге сүйене отырып, көркемдік талдаулар жасауымен құнды. Б.Қанарбаева «Жырымен жұртын оятқан» атты монографиясында Мағжан Жұмабаев шығармаларының фольклорлық қырлары, дәстүр мен жаңашылдық жөнінде ой толғайды. Е.Тілешовтің «Суреткер және көркемдік әдіс» монографиясында ақынның шығармашылық эволюциясы, ақын поэзиясындағы ағартушылық реализм, романтизм, сентиментализм, символизм көркемдік әдістері кеңінен қарастырылады. М.Жұмабаевтың алғашқы өлеңдері ағартушылық сарында жазылды. Ол түсінікті еді. [4, 316.]

Мағжан өмір сүрген уақыт қаншалықты күрделі саяси, қоғамдық тақырыптарды алға тартқанымен, оның алдындағы Шоқан, Ыбырай, Абайлар бастап кеткен ағартушылық идея бұл кезең әдебиетінде басымдау жатты. Мағжан да Абай дәстүрінде жыр жазды, ұлы ұстаз үлгісін жалғастырды. Алғашқы өлеңдерінің бірін «Алтын хакім Абайға» деп

атауының өзінен ақынның ұлы Абайды ерекше құрмет тұтқаны сезіледі. Өз өлеңдерінде қазақ арасындағы әр түрлі келеңсіз мінез- құлықты, әрекетсіздік пен жалқаулықты, сауатсыздықты сынайды. Елін білім алуға, өнер үйренуге шақырады. «Жазғы таң», «Өнер-білім қайтсе табылар», «Қазағым», т.б. өлеңдерінде ақын осы тақырыптарды көтерді.

Мағжанның ағартушылық сарындағы өлеңдерінде ел мен жер тағдырына алаңдаушылық басымдау көрінеді. Ақын туған елін сүйді, туған жерінің әрбір пұшпағын жүрегіне жақын тұтты. Ол: - Басқа жұрт аспан-көкке асып жатыр, Кілтін де өнер-білім ашып жатыр [5; 15], - дей келіп, қазақ арасында білім мен білмекке ұмтылыстың әлі де кейіндеу жатқанына өзегі өртене өкініш білдіреді. Шындығында, Мағжан дәуіріндегі қоғамдағы көрініс қандай еді?.. Мыңды айдаған байлар мал қамында, оқыған-зиялылар шен қамында. Отаршылдықтың қасіретін тартқан халық ұлт ретінде жойылып кетудің аз алдында. Бұл кезеңді «Ері қамауда, малы талауда», - деп Ахмет Байтұрсынұлы дәл тауып айтқан. Елден бірлік кеткен, біліктіден билік кеткен кер кез еді бұл. Өзінің:

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар? Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар? Көкте — бұлт, жерде желмін гулеген, Жер еркесі — желдің жөнін кім сұрар? [5, 79], - деп басталатын «Мен кім?» атты өлеңінде Мағжан өзі қадірлейтін осындай айбатты да қайратты, адал да ұлт күрескерінің айбынды бейнесін ашып береді. Ақынның лирикалық «мені» - романтикалық ұлы қуатқа ие, азаттықты аңсаған, әділетті көксеген, арманы биік, ерекше жаралған, ерен тұлға. Ендеше, ел үшін туған ерге тең келер күш болуы мүмкін бе?! Жоқ!

Өзім - тәңірі, табынамын өзіме, Сөзім - құран, бағынамын сөзіме! Бұзушы да, түзеуші де өзіммін, Енді, ескілік, келдің өлер кезіңе? [4; 80], - дейтін лирикалық тұлға бойында санаға сиымсыз алапат күш бар. Бірақ ол — көркемдік шындықтан сомдалған тұлға. Ондағы қаһармандықтың қуат-күші шынайы шындығымен сенімді.

Библиографиялық тізім

1. З. Қабдолов. Сөз өнері. II томдық таңдамалы шығ. жин., 2- том. А., 2021, 244 –б.
2. З. Ахметов. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. А., 2012ж.
3. М. Жұмабаев. Шығармалары (өлеңдер, поэмалар, қара сөздер) А., Жазушы, 2021,56-
4. М.Әбдірәсілқызы «Қожа Ахмет Йасауидің ақындық әлемі», - автореферат- 239 б.
5. Қанарбаева Б. Мағжан символист: Зерттеу.- Алматы: Экономика, 2007.-288 б Байғұт Мархабат, Бес асыл іс. Бес дұшпан : Толғаныс / М. Байғұт. - Шымкент : Жебе, 2015. - 56 б.
6. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары.- Астана: Елорда, 2015ж 312 б.

ӨОЖ 82,3215

М. МАҒАУИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Усманова Ж.К.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада М.Мағауин шығармаларындағы адамгершілік мәселесі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается проблема нравственности в произведениях М.Мағауина.

Ар – ұждан, адамгершілік мәселесі қай заманда да, қай халықтың әдебиетінде болсын мәңгілік көтеріліп келе жатқан ауқымды тақырыптардың бірі. Қаламгерлер өз

шығармалары арқылы өздері өмір сүрген дәуірдің келбетін, шындығын нақты бір образдар бойына сыйғызып отырған. Осы кейіпкерлері арқылы рухани жұтандықты, тоғышарлықты, аяр заманның азғын адамдарын, зұлымдықты, тағы басқа да жамандық атаулыны өлтіре сынаған.

19 ғасырдағы орыстың гуманист-жазушылары Н.В. Гогольдің «Ревизор» (сол уақыттағы Ресейдің шенеуніктерін бейнелеген), «Өлі жандар» (Ресейдегі помещиктерді сынаған), М.Е.Салтыков-Щедриннің «Господа Головлевы» (дворяндардың рухани құлдырауын сынаған), «Губерниялық очерктер» (орыстың бюрократиясының сатиралық образын жасаған), сондай-ақ, Гончаровтың, Л.Н.Толстойдың, Ф.М.Достоевскийдің туындыларында да ащы шындықты айта отырып, қайтсек халқымызды бұл тығырықтан шығарамыз деген жанайқайлары болды.

Өз дәуірлеріндегі буржуазиялық қоғамның жиіркенішті бет – бейнесін суреттей отырып, адамзат баласын азғындықтың, тоғышарлықтың құлы болудан сақтандыруға шақырып, гуманистік идеяны, адамгершілікті, әділеттілікті насихаттауға ұмтылды. Осы жерде сыншы С.Әшімбаевтың: «Ал, нағыз жазушы – ол ең алдымен, асқарлы ойдың адамы, шын мәніндегі азамат адам. Азаматтықтың қайнар көзі – адамгершілік екені де баршаға мәлім. Демек, азамат жазушы дегеніміз шынайы адамгершіліктің жаршысы емес пе? Ендеше жұмыр жер төсінде гуманизмнің салтанат құруы - әскердің, атом бомбасының күші емес, әлемнің әйгілі гуманист жазушыларының рухани күші деп білеміз», - деген пікірі осы гуманист-жазушыларға арнала қалғандай!

Ұлттық әдебиетімізде бұл тақырып Абайдың «толық адамынан» басталып, 20 ғасырдың 70-80-ші жылдарындағы қазақ прозасында өз жалғасын тапты. Мораль тақырыбына М.Мағауин, Т.Әлімқұлов, Ш.Мұртаза, С.Мұратбеков, Ә.Кекілбаев, Д.Досжанов, О.Бөкеев, Қ.Жұмаділов, Д.Исабеков сынды жазушыларымыз өз үлестерін қосты. Олар моральдық – этикалық мәселелерді қозғап, замандастардың рухани байлығы мен жан дүниесі сұлулығы, сонымен бірге өмірде кездесіп жататын гуманистік моральға қайшы сан алуан жағымсыз әрекеттер мен тоғышарлық мінез, пиғылдары да әр түрлі дәрежеде суреттеп, сынға алып қалам тербеп отырды. Осындай бір қаламгерлердің бірі – Мұхтар Мағауин. «Өмірдің даңғырап жатқан түп – түзу жол жоқ. өмір жолы – бұралаң. Сол жолда адамға талай қиындықтар кезігіп, басынан небір ауыр күйлер де өтеді. Бұлардың өзі адамның қайратына ғана емес, адамгершілігіне де үлкен сын», (2,144) – деген сыншы Н.Ғабдуллиннің пікірі М.Мағауин кейіпкерлеріне арналғандай. Жалпы, адамгершілік, ар – иман қасиеттері М.Мағауин шығармаларының негізгі ерекшелігі. «Мұрагері», «Қара қызы», «Тазының өлімі», «Көк мұнары» болсын соның айғағы.

Жазушы достық пен дұшпандық, адалдық пен арамдық, жақсылық пен жамандық сияқты біріне бірі қарсы құбылыстарды өзінің этикалық, эстетикалық жағынан саралап, өзі өмір сүрген әлеуметтік ортасының көптеген мәселелерін қозғайды.

Ғалым Ш.Елеуқенов «Көркем туынды адамды тек қана жағымды қаһарманның іс үлгісімен тәрбиелеп, шабыттандырып, қанағаттандырып қана қоймайды. Сонымен қатар ол өзінің әлеуметтік, азаматтық пафосымен де, адамгершілік әуенінің биіктігімен де, әсемдікті әлпештеп, дәріптеуімен де, адам бойындағы асқақ сезімдерді ардақтап, оған мораль талаптарын қатаң түрде қоя білуімен де игі әсер етеді» (3,166)-деп айтқан екен. Сл сияқты М.Мағауин да өзінің аталмыш туындылары арқылы замандастарына адамгершілік мәселесін қатаң түрде талап етіп қоя білді.

Жазушының «Тазының өлімі» хикаятында ауыл өмірі суреттелген. Қазақтың басқа да ауылдары сияқты тіршілік кешіп жатқан ауылдағы оқиғалар арқылы жазушы адамдар санасындағы моральдық өзгерістерді көрсетуді көздеген. Біздің ұлтымызға ғана тән ерекшелік – жеті қазынамыздың бірі саналатын тазылардың жоғалып бара жатқанын, сол Лашые секілді асыл нәсілді тазының иесі Қазы сияқты ата жолды ұстаған, бабаларымыздың ата кәсібін ұстанып жүрген серілердің азайып бара жатқанындығын шығарманың негізгі идеясы деуге болады. Ал, сондағы Есенжол өзінің азғындығымен, тоғышарлық іс-әрекетімен қай қоғамға болсын моральдық тұрғыдан жат адам. Арағын

Қазыға сатып, «ескілікті көздейтін кітаптарды Қызыл отауға жасырып жүрсің» деп Қазыға жала жауып, ауданнан адамдар шақырып, оны ұстап береді. Бұрынғы аң аулап жүгенде өкпесіне тиген суығы сол жандайшаптардың тексеруінен келгеннен кейін қайта қозып, көп ұзамай Қазы дүние салады. Қазы өлгеннен кейін еш керексіз болып қалған, ешкім қадірін білмеген, бағаламаған Лашын тазы бір топ қасқырлардың жеміне айналып, иесінің артынан кете барды. «Осы қабірдің дәл іргесінде қыран тазы Лашынның да қаны төгілген-тін. Бірақ оны ешкім де білмейді. Тазыдан қалған жалғыз белгі – ауыл еркектерінің басындағы түлкі тымақтар да көп ұзамай тозып бітті. Олардың орнын елтірі тымақтар мен арзан малақайлар басты. өйткені Лашын осы өңірдегі асыл нәсілдің ең соңғы тазы еді» (4,43). Қазының өлімі мен тазының өлімі сол өңірдегі саятшылық өнердің жоғалуына әкелді. Ал, Қазы өлгеннен кейін оның шаңырағын сыйламай, былғаған Есенжолдың сұм әрекеттерін адамгершілікке жатқызуға бола ма? Жоқ, әрине. «Иесі Қазының өлімі – шындығында Лашын тазының өлімі еді. Қазы қадірлеп өткен тазы бабалардың ата кәсібі болған серіліктің, тірісінде басынан сөз асырмаған Қазы рухының өшуі деп білеміз. Иә, Есенжол сияқтылар қай қоғамда да Қазылардан кейін өледі, көп нәрсеге бұрын қолдары жетеді. Оларға сырдың суы сирағына келмейді. Он Қазыдан да бір Есенжол қауіпті тип. Түбінде осы бір типтің көбеюінен ғана қорқуға болады», (5,68) – деген сыншы Сағат Өшімбаевтың пікіріне толық келісуге болады.

Сондай-ақ М.Мағауынның «Қара қыз» хикаятында да моральдық проблемалар немесе адамгершілік және ар-ұждан мәселелері көтеріледі.

Оқиға шегініс арқылы баяндалып, Айгүлдің Мәскеудегі диссертация қорғайын деп жүрген жары Бексейітке жазған хатынан басталады. Ал сол Бексейіт ақ – адал жары Айгүлді жалғыз ұлы Сейтжанмен бірге тастап кеткен екі жүзді, эгоист адам. өз қара басының қамын ғана ойлап, бір дөкей ғалымға жағымпазданып, оның қызы Гүлжиһазды алады. Сол арқылы докторлық, профессорлық атақтан да құр қалмайды. «Асылы, адам характері, ой – психологиясы, кейбіреулердің әшейінде сыртқа жылтырап көрінетін сырбаз бейнесі басына іс түскен қиын кезде барынша ашылып, жықпыл-жықпылы толық көрініс береді ғой», - (6,115) деген Т.Мәмесейітовтың пікірі дәл осы Бексейіт сияқтыларға арнап айтылғандай. Бексейіт алғашқыда «20 ғасырдың бас кезіндегі Қазақстан және патша үкіметінің отарлау саясаты» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғай алмаған.

« - Тіс батпас тақырып...

- «Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кіреді» деген, мәселе тақырыпта емес, жазуда.

- Рас. Жарық көрмегені болмаса, тамаша жұмыс еді деп мақтанатынсың.

- Жаңа шолып шықтым. Бұл қалпында баспаға жарамайды. Тым еркін жазылған. Деректер, мәліметтер тегіс дұрыс. Бірақ одан шығатын қорытынды пікірлердің дені жаңсақ... Жаңсақ емес...Тым ұшқары. Өкінішті... Ой, тоба-ай, білмеген у ішеді деген рас екен-ау... Кейбір беттерін оқығанда осыны шынымен – ақ мен жаздым ба деп зәрем ұшты. Аңғал жастық-ай!..» (4,45-46)-деген сөздерінен оны шынайы келбетін көреміз. Бексейіттер сол қоғамдағы шындықты айтуға жалтаратын, тіпті сол ақиқатты ойлауға да есі шығып қорқатын, өкініш сезімінің орнына қорғамағанына қуанатын, бас аман, жан тыныштығын көксейтін сол дәуірдің бізге «таныс - бейтаныс» сарбаздары. Одан да олар заманына сай, жоғары жақтағыларға майдай жағатын «Социализм және ұлттар теңдігі», «Түркістан – Сібір темір жолының Қазақстанды индустрияландыру ісінде атқарған қызметі», «Ұлттардың жақындаса түсуі және коммунизм» деген айдарлы тақырыптарды жазғанды артық көреді. Отарлау саясатын зерттеуді қайтеді олар?! Олар қашан да осылай ойлайды. Өздерін ар-имандары беттерінде тұрған халқының жанашыр, пайдалы азаматтарымыз деп санайды.

Ал, Айгүл болса – нағыз ар-иман бетінде тұратын, жаны сұлу, адамгершілігі жоғары жан. Ертеден қара кешке дейін тұрмыстың бар ауыртпашылығын өз мойнына алып, Бексейіттің ғылым жолына жәрдем етіп жүреді. Мәскеуге Бексейіт оқуға кеткенде де бар тапқан таянғанын өзі мен сәби ұлы Сейтжанның аузынан жырып оқудағы Бексейітке

жібереді. Өмірдің ешбір қиындығына мойымайды. Өзін ойламай, Бексейіттің тілеуін – тілеп кеткен «қара қыз» Айгүл жоғары деңгейдегі адамгершіліктің символы. «Адалдық, тұрақтылық, сертке беріктік, қанағат пен рақым, қайрат пен төзім, жақсы талап – бәрі де қаһарманның адамгершілік әлемінің сұлулығын танытатын асыл қасиеттер болмақ», (2,147) – деген сыншы Н.Ғабдуллиннің пікірі осы Айгүлдің табиғатына арналған.

Библиографиялық тізім

1. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш // Бес томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Алаш, 2003. - 1 т. - 188-226 бб.
2. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандар беттері. - Алматы: Білім, 1995. -288 б.
3. Мағауин М. Зобалаң // Қазақ әдебиеті. - 2000. - 24 қараша.
4. Әлімжанов Б. Дария бұлақтан басталады // Қазақ әдебиеті. - 1980. - 30 қаңтар.
5. Ыбырайымов Б. Тағдар тағлымы //Қазақ әдебиеті. - 1983. - 24 маусым.
6. Бейсебаев Ә. Жан шуағы // Лениншіл жас. -1981.-30 шілде.
7. Сәрсек Ж. Кешір бізді Аяған // Жетісу. - 2001. - 3 наурыз.
8. Бақбергенов С. Ар алдындағы сыр // Қазақ әдебиеті. - 1979. – 4 мамыр.

ӨОЖ 82,3215

ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИ ПРОЦЕССТЕ СЫНЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕРГЕ ОБЪЕКТИВТІК СЫН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шонанова Ж.Б.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Ұлттық әдеби процессте сынының зерттелуі және әдебиеттанудағыкөркемдік ізденістерге объективтік сын мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается Исследование критики в Национальном литературном процессе и проблемы объективной критики в литературных изысканиях.

Қазіргі қазақ әдеби сын ғылымы арналы да арынды, жұмыр да жеке ғылым саласы. Ұлттық әдеби процессте сынының зерттелуі және әдебиеттанудағы көркемдік ізденістерге объективтік сын мәселелері сөз болғанда, қазіргі қазақ әдебиетіміздің көркемдік қайнарынан нәр алғандығын баса айтымыз қажет. Қазақтың ұлттық әдеби сыны мен әдебиеттану ғылымындағы осынау күрделі жылдарда қалыптасқан, өркен жайған құнарлы дәстүр, бүгінгі тәуелсіз әдебиетіміз бен өнеріміз үшін де баға жетпес биік тұғыр, эстетикалық құндылық ретінде бағаланып, сын жарының шыңдалуына қапысыз қызмет етуде.

Қазақ әдеби сыны, оның басты бағыт-арналары, ұнамды үлгі- өрнектері халық әдебиетінде де, жазба мұрамызда да көптеп кездеседі. Атап айтқанда, ежелгі әдебиет мұраларында, би-шешендердің даналық-ділмар сөздерінде, ұлт руханиятының мақтаныштары- Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтың әдеби- ғылыми еңбектерінде, «Түркістан уәлаятының газеті», «Дала уәлаятының газеті», «Айқап», «Қазақ» сынды баспасөз беттеріндегі мақалаларда әдеби сынның мақсат- мұраттары, орын- үлестері айқын аңғарылады. Ал, Алаштың қайраткер- қаламгерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Тоғжанов, Н.Төреқұлов, Х.Досмұхамедов, С.Қожанов, Қ.Кемеңгеров, С.Садуақасұлы, Р.Жаманқұлов,

Х.Жүсіпбеков, Ә.Байділді, А.Байтасов, Е.Бекенов, І.Қабылов, Ы.Мұстамбаев, Д.Ысқақов т.б. әр алуан жанрдағы шығармаларында әдеби сынға зор маңыз берді. Ұлт руханиятындағы, әдебиет дамуындағы жетекші орнын жоғары бағалады. Сондай-ақ, әдебиеттану мен сынның көрнекті өкілдері Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, М.Қаратаев, Т.Нұртазин, А.Нұрқатов, Р.Бердібаев, М.Базарбаев, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, З.Қабдолов, З.Ахметов, Ш.Елеуқенов, Н.Ғабдуллин, Ә.Нарымбетов, Р.Нұрғали, Ә.Нағыметов, Б.Сахаринов, С.Әшімбаев, Т.Токбергенов, А.Сүлейменов, З.Серікқалиев, С.Жұмабек, Ж.Дәдебаев, А.Егеубаев, Қ.Ергөбек, Б.Майтанов, Б.Сарбалаев, Д.Ысқақұлы, Ә.Бөпежанова, Т.Шапай т.б. ізденіс іздері мен көзқарас-қолтаңбаларында әдеби сынның көкейкесті мәселелері кең орын алды.

С.Әшімбаев «Сын мұраты» (1976), А.Егеубаев «Сыр мен сымбат», «Құс жолы» (1984), Т.Шапай «Ой түбінде жатқан сөз» (1990) еңбектері үшін Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаттары атанды. Сондай-ақ, Мұхаметжан Қаратаевтың «Асулар алда» (1973), Р.Нұрғалидің «Айдын», «Телағыс», «Қазақ революциялық поэзиясы» (1988), З.Серікқалиевтің «Алтын жамбы» (2002) атты әдеби сын, зерттеу еңбектеріне- Қазақстанның Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Асылы, әдебиеттің іргелі саласы:- сын мұратынан- әдебиет әлемінің арғы-бергі тарихы мен оның даму бағыт-бағдарлары, басты тұлғалар мен негізгі еңбектер туралы айқын көзқарас пен қолтаңба, жүйелі ізденіс пен түрлі салыстырулар, нақты талдаулар мен байыпты барлау жіті танылуы қажет: - сын сипатынан: ақиқатты ту еткен, дәлел-дерекке табан тіреген, һәм әдеби-теориялық тұрғыдан қуатты, сондай-ақ таным мен талғам тоғысқан, қанатты ой мен серпінді сөз, тіл мен стиль сипаттары табиғи үйлесім тапқан шынайы шындық самаладай жарқырап, айқын да нақты көрініс табуы тиіс: - сын - сөз өнерінің қозғаушы күші, қуатты қару.

Ақиқатын айту керек, қазіргі кезеңде әдеби сынның байыпты бағдарламасы мен оқулығы бар [1,448]. Әдеби сынның тақырып табиғаты мен құрылымдық сипаттарына, жанрлық жүйесі мен теориялық мәселелеріне арналған зерттеу еңбектері мен жинақтар бар [2,125].

Ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасуы мен даму тарихын қарастырған ізденіс, зерттеулер де кездеседі. Мысалы, Ж.Смағұлов «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихы». -1999; «Ұлттық әдебиеттану әлемі». -2005; С.Б. Жұмағұлов «XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымы». -2008, т.б. сынды еңбектерін атауға болады. Осы ретпен келгенде, Ж.Аймауытұлының «Әдебиет- сынмен көркейеді», С.Садуақасовтың «Жазушының қайрағы- сыншы» деген қағидалы көзқарастарының қазір де мәні зор. Мұның мысал-деректерін қазақ әдебиеті тарихынан, жекелеген ақын-жазушылардың ізденіс, мұраттарынан көптеп кездестіреміз.

Арыдағы арналарды айтпағанның өзінде «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» (Р.Нұрғали) аталған- XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы әдеби айтыстар мен «Ашық хат» үлгілері, Абай мен Мағжан мұралары төңірегіндегі сыншыл ой сипаттарында тағылымды тұстар мол. Сондай-ақ, қазақ қаламгерлерінің, атап айтқанда: А.Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны», Ж.Аймауытұлының «Мағжанның ақындығы туралы», М.Әуезовтің «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі», С.Садуақасовтың «Қазақ әдебиеті», С.Сейфуллиннің «Әдебиет және оның ағымдары», С.Мұқановтың «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!», Ғ.Мүсіреповтің «Авгейдің атқорасынан бастайық», М.Қаратаевтың «Қазақ поэзиясының құлагері», З.Қабдоловтың «Әуезовтің әсемдік әлемі», С.Қирабаевтың «Сәкен туралы сөз», Т.Кәкішевтің «Сәбит-Мағжан-Сәкен», Р.Бердібайдың «Кемеңгерлік келбеті», Ш.Елеуқеновтің «Сағындырған жыр», Р.Нұрғалидың «Бір мақала хақында», З.Серікқалиұлының «Алтын жамбы», С.Жұмабектің «Талант тектоникасы» мақала, зерттеулерде қазақ әдебиетінің жалпы мәселелерімен бірге сын мұраты, оның табиғаты мен тағылымы, түйінді тұстары кең көлемде қарастырылады.

Аталған еңбектердің бәрі-баршасынан: ұлттық әдебиеттің жүріп өткен жолы, «тар жол, тайғақ кешулер» тағылымы, сөз өнерінің өзіне тән мақсат-міндеттері, әдеби сынның

асыл мұраттары, руханият ісінің тарихи негіздері, әдеби-мәдени һәм эстетикалық құндылықтары, көркемдік әлемнің мың сан иірімдері жан- жақты танылады.

Библиографиялық тізім

1. Ысқақұлы Д. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» Алматы Қазығұрт баспасы 2011 ж. I- II том
2. Келімбетов Н. «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» Атамұра 2005 ж.-16 б.
3. «О партийной и советской печати» Сборник документов Москва, 1954 ж. 431-бет
4. История киргизской советской литературы Москва 1970 г. 128-бет
5. История узбекской советской литературы Москва 1967 г. 96-бет
6. Кенжебайұлы Б. Өтепұлы К. «Тағы да әдебиет туралы» «Социалды Қазақстан» 1933 ж. №147 30 шілде 36-бет
7. Тоғжанов Ғ. «Қазақстан әдебиетіндегі сын туралы кейбір өзгешеліктеріміз» «Социалды Қазақстан» 1933 ж. №195 24-тамыз 42-бет

ӨОЖ 82,3215

Д. ЫСҚАҚҰЛЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИ СЫН ЖАНРЛАРЫ

Шонанова Ж.Б.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Ұлттық әдеби процессте сынының зерттелуі және әдебиеттанудағыкөркемдік ізденістерге объективтік сын мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается Исследование критики в Национальном литературном процессе и проблемы объективной критики в литературных изысканиях.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Дандай Ысқақұлын әдебиет сүйер қауым жақсы біледі. Д.Ысқақұлы - әдеби сынға ерте араласқан ғалымдардың бірі. Ғалым-сыншының қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынындағы әрбір еңбегі сыншылдық-эстетикалық, ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық тұрғыдағы талдауда ғылыми тереңдігі жағынан ерекшеленеді. Ғалымның ғылыми зерттеу жүргізу аясы көбіне көп әдеби сынның теориясы мен тарихын және XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің келелі мәселелерін қамтиды. Оның бұл саладағы ізденістері 1967 жылдан бері баспасөз беттерінде үзбей жарияланып келеді. Қазірде сыншы - әдебиет пен өнердің сан-алуан мәселелеріне арналған 300-ден астам мақалалардың иесі. Оның «Әдеби көркем сын», «Сын шын болсын», «Сын жанрлары», «Сын сымбаты», «Сын өнері», «Сынсонар» сияқты бірқатар еңбектерінде әдеби сынның теориялық мәселелері қазақ әдебиеттануында алғаш рет арнайы зерттеліп, жеке ғылым саласы ретінде негізі қаланды. Дандай Ысқақұлы өз зерттеулерінде әдеби сынның өркенді дамуын өзек етіп алып, оның табиғаты, әдістері, әдеби көркемдік процестегі орны, атқаратын қызметі, принциптері, түрлері мен жанрлары сияқты ғылыми-теориялық мәселелерді тұңғыш рет зерттеу нысаны етіп, жан- жақты сараптаудан өткізіп, ғылыми негіздегі тұжырымдамасын түзеді.

Белгілі әдебиетші-ғалым Дандай Ысқақұлының «Сын шын болсын» атты еңбегі - біз сөз еткелі отырған сынның теориясы дейтін қиын да, күрделі салаға арналған тұңғыш теориялық еңбек. 1920–30 жылдардағы әдебиет, сын тарихына тереңірек барып, толғана қалам тартып, тұжырымды ойлар айтып жүрген Д.Ысқақұлы бұл еңбегінде әдеби сынның табиғатын танытып, принциптерін жүйелеп, түрлерін түстеуде алғашқылардың бірі болып қалам тартып, құнды еңбек жазып отырғанын айрықша айту қажет. Яғни, әдеби сынның

ғылыми негіздерін жүйелеп қарастыруда бұл кітаптың маңызы зор екені даусыз. «Әдеби сынның табиғаты» деп аталатын тарауында сынның әдеби, ғылыми, публицистикалық және әлеуметтік сипаттарын жеке-жеке талдау жасап, тұжырымды ой айтады. Сынның көркем әдебиетпен астасып жататын тұстары болғанымен, екеуінің ара-жігі ажыратылып ерекшеленетін тұстарын да автор ескерусіз қалдырмайды. Яғни, көркем шығармаға қойылатын талаптар басқа да, сынға қойылатын талаптар басқа. Екеуінің алдына қойған мақсаты да - екі түрлі. Әдебиеттің негізгі объектісі - өмір. Ал әдеби сынның негізгі мақсаты - бүгінгі күн әдебиетінде, әдеби процесте болып жатқан сипатты жаңалықтарды, ондағы жетістіктер мен кемшіліктерді уақтылы ашып көрсету. Сыншы бұл міндеттерді орындау үшін аналитикалық талдау әдістерін қолданады [1; 9, 10]. Бұл пікір, әрине, сын мен көркем әдебиеттің байланысын жоққа шығармайды. Қайта сынды көркем әдебиеттің дамуына көмектесіп отыратын негізгі сала ретінде қарастырады. Әдеби сынды әдебиеттану ғылымына теліп қоюға автор келісе бермейді. Екеуінің қаншама ортақ, ұқсас жақтары болғанымен, өз кезегінде бірімен-бірі қатыса бермейтін тұстары да баршылық. «Сын көбіне, бүгінгі әдеби процесті зерттейді; оның ертеңгі даму қамын ойластырып, жол нұсқап отырады. Бұл ретте сынды әдебиеттің келешегіне бағыт сілтер ғылым деп шартты түрде атауға болатын секілді. Ал ғылымға келсек, ол көбіне әдебиеттің өткенін зерттейді. Осы мәселеге дәстүр мен жаңашылдық проблемасы тұрғысынан келетін болсақ, сын оны жаңа асуларға жетелейді. Ғылым әдебиетті бұрыннан келе жатқан дәстүр ізінде қарастырады».

Дандай Ысқақұлы әдеби сынның ғылыми сипатына да ерекше ден қояды. Автор сынның сипаттарын айқындай келе, әдеби сынның негізгі субъектісі, мазмұны, методология мен әдістері, құралдары, өмір сүру арнасы, жанрлары, зерттеу объектісі, бағыты, қызметі, принциптері деп құрылымын да жүйелейді. Әдеби сынның табиғатын жан-жақты талдай келе, автор «әдеби сын дегеніміз - әдебиеттану ғылымы мен қоғамдық ғылымдардың тоғысқан түйінінен пайда болып, күнделікті әдеби процесті зерттейтін, оған баға беріп, оқырманның рухани әлемі аясында қызмет атқаратын әлеуметтік сананың сан қырлы саласы», - деп толыққанды тұжырым жасайды [1; 14].

Сонау 1990 жылдар аяғында шыққан «Сынсонар» монографиясы қазақ әдеби сынының соғысқа дейінгі дәуірін түгендеп, отызыншы жылдар ойранындағы әдеби сынның «ақтаңдығын» аршыды.

«Қазақ әдебиетінде, - деп жазады ғалым осы кітабында, - әдеби сынның «ішкі» жақтарына, теориясына, методологиялық мәселелеріне назар аудару соңғы уақыттарға дейін қаға берісте қалып келді. Ал, сынды қалай болса солай «дамыта» салуға келмейтін жағдайы тағы бар. Әдеби сынның да уақыттар бойғы жетілуінде табиғи қалыптасқан, өзіндік «физиономиялық құрылысы, даму заңдылықтары бар» [2]. Ғалым, алдымен, алған бағытты айқындап алып барып, өзі белгілеген «заңдылықтардың» сырын ашады. Сөйтіп, әдеби процестегі сынның орнын, сын жанрларының даму үрдісін, 1930-жылдардың аяғында солақайлығынан усойқылығы басым келіп, алаштың асыл азаматтарының басына қара түнек орнатқан қатыгез сынның сырына бойлайды. Бұл кезеңдегі жалпы сынға тән жайттар туралы ғалым былайша тұжырым жасайды: «Саяси солақайшылдықтың салдарынан әдебиетте де солақай сындар өріс алды. Көптеген көрнекті қалам қайраткерлерінің шығармашылықтарына саяси кінәлар тағылып, қуғынға ұшырады, аяғы жаппай саяси жазалауларға жалғасты». Осы кезеңге қатысты ғалымның көз майын тауыса қилы қаріптердегі (араб, латын, кириллица) ескі басылымдардан іздеп тауып, ғылыми айналымға қосқан сыни ой-пікірлер бұрын сол материалдар авторларының атын атауға қорыққан тұста назардан тыс қалған дүниелер болатын.

Ғалымның жаңа ғасырмен жарыса жарыққа шыққан «Сын сымбаты» еңбегінде қазақ әдеби сынының өткен ғасырдың екінші жартысындағы жай-күйі сараланып, сын жанрының өркендеуіне «Жұлдыз», «Жалын» сияқты әдебиеттің төл басылымдарының көркем сынды дамытудағы қызметіне назар аударылған. Бұл да әдеби жыл қорытындыларында ғана арақідік сөз болғаны болмаса, тың жатқан «тыныш» дүние

болатын. Сондай-ақ мұнда қазақ әдеби сыны мен зерттеушілік пайымның өркендеуіне елеулі үлес қосқан кешегі Н.Төреқұлов, М.Әуезов, С.Мұқановтардан бастап, әдебиеттану ғылымына солардың ізін баса келіп, тау төңкерердей күш-жігермен еңбек еткен Х.Сүйіншәлиев, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, Р.Бердібаев, З.Қабдоловтардың сыни еңбектері мен әдеби зерттеулері кеңінен талданып, таразыланды.

Зерттеуші Д.Ысқақұлының «Сын өнері» атты еңбегі әдеби сынның теориялық мәселелерін ғылыми тұрғыдан қарастырады. Басты мұраты мен негізгі принциптері, әдеби дамудағы орын-үлесі, көркемдік-эстетикалық құндылықтары, өзіндік сыр-сипаттары кеңінен сөз етіледі. Зерттеу еңбекте қазақ әдебиетіндегі сынның әлеуметтік-публицистикалық, әдеби-ғылыми, лингвистикалық-эстетикалық, шығармашылық һәм сатиралық сипаттары жеке-жеке қарастырылып, ондағы халықтық мұраттарға, тарих тағылымы мен өмір шындығына зор маңыз беріледі. Сол арқылы сынның идеялық-көркемдік дәрежесіне, әдеби процестегі орын-үлесіне, теориясы мен методологиялық мәселелеріне кең орын беріледі. Сын мен сыншы мұраты, осыған байланысты арғы-бергі кезеңдердегі алуан ізденіс пен қилы көзқарастар да белгілі бір жүйеге түсіп, бүгінгі уақыттың талап-тілектері негізгі назарда болады. Нәтижесінде әдеби сынның табиғаты мен жанрлық жүйесі, әдістері мен түрлері, басты мұрат, ерекшеліктері кеңінен сөз етіледі.

Ғалым әдеби сынның даму жолдары жөнінде «Әдеби сынның тарихына көз жібергенде, оның пайда болу, даму жолдарының әдебиеттің өсіп-өркендеу бағытымен сәйкес келіп отырғандығы байқалады. Әріге бармай-ақ, XIX ғасырдағы орыс әдебиетінде А.Пушкин, Н.Гоголь, Л.Толстой сияқты алыптардың кезінде әдеби сын да шарықтап, шырқау биігіне көтерілді. XX ғасырдағы әдебиеттің сыны күні бүгінгі биігіне шықты. Қазақ әдебиетінде үстіміздегі ғасырдың алғашқы кезеңінде Абайдың, Ахметтің, Мағжанның, Шәкәрімнің, Жүсіпбектің, тағы басқалардың шығармаларының жарық көруі әдеби-сыншылық ой-пікірлердің жаңаша қарқынмен дамуына түрткі болды. Әсіресе Абайдың, Мағжанның шығармашылығы жайлы таластар шын мәніндегі кәсіби сынның қалыптасып, өріс алуына ұйытқы жасады. Мысалы, кезінде М.Жұмабаевтың шығармашылық сипаты, бағыты төңірегінде түрлі даулар дуылдап тұрған кезде жазылған Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласы қазақ әдеби сынының биік үлгісіне айналды. Әдебиетте түрлі ағымдар, бағыттар пайда болып, тарау-тарау жолдармен дамыған тұстарда оған шырылдап жүріп тура жолды көрсеткен де - осы әдеби сын», - деп жазады. Ал, әдеби сынның ғылыми қырлары хақында: «...Әдебиеттің сыны мен ғылымының ұқсастық жақтары олардың зерттеу объектілерінің бірлігінен, адресінен - оқырманға бағышталғандығынан, методологиялық негізі мен зерттеу әдістерінің ортақтығынан, ойлау ерекшелігі, жазу мәнері жағынан да көрінеді екен. Әдеби сынның ғылымилық сипаты әдебиеттану ғылымымен байланыстылығында ғана емес, бүкіл қоғамдық ғылымдармен қатыстылығынан да көрінеді. Әдеби шығарма қоғамдық өмірдің көркемдік көрінісі болса, сол өмір шындығының қалайша көркемдік сипатқа ие болғандығын анықтауға тек әдебиеттану ғылымының шамасы келе бермеуі мүмкін. Әлеуметтік өмірдің сан-саласын түрлі қырларынан зерттейтін тіл білімі, тарих, этнография, философия, заң, экономика, психология, педагогика, этика, эстетика сияқты ғылым тарауларымен де әдеби сын тікелей байланысты болады», - деп түйін түйеді.

Библиографиялық тізім

1. Ысқақұлы Д. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» Алматы Қазығұрт баспасы 2011 ж. I- II том
2. Келімбетов Н. «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» Атамұра 2005 ж.-16 б.
3. «О партийной и советской печати» Сборник документов Москва. 1954 ж. 431-бет
4. История киргизской советской литературы Москва 1970 г. 128-бет
5. История узбекской советской литературы Москва 1967 г. 96-бет
6. Кенжебайұлы Б. Өтепұлы К. «Тағы да әдебиет туралы» «Социалды Қазақстан» 1933 ж. №147 30 шілде 36-бет

7. Тоғжанов Ғ. «Қазақстан әдебиетіндегі сын туралы кейбір өзгешеліктеріміз» «Социалды Қазақстан» 1933 ж. №195 24-тамыз 42-бет.

ӨОЖ 82,3215

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Шынтемирова Ж.А.

Шымкент университеті, Шымкент

Аңдатпа

Мақалада Ұлт тіліндегі мерзімді баспасөз құралдарының қалыптасуы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается формирование средств периодической печати на национальном языке.

Қазақ әдеби тілін де біз қазақ халқының ұлт болып қалыптаса бастағанға дейінгі түрі және ұлттық түрі деп бөліп қараймыз. Бұл екі кезеңнің аралық тұсы-өткен ғасырдың екінші жартысы, яғни қазақтың ұлттық әдеби тілі XIX ғасырдың II жартысынан бастап қалыптасты деген тұжырымға келеміз.

Әдеби тіл дегеннің басты белгісі-оның өңделген, сұрыпталған, нормаланған тіл болуы, бұл-бір. Қызметі жағынан сол халықтың өмірінде ұйымдастырушы, қоғам мүшелерінің басын қосушы сипаты, яғни жалпыға ортақтық қасиеті болуға тиіс. Әр нәрсенің, әр құбылыстың заты салыстыру арқылы, өзге құбылыстардың қарама-қарсысына қою арқылы таныла түседі. Әдеби тілді тану үшін оның қарама-қарсысына қойылатын басты құбылыс-ауызекі сөйлеу тілі. Бұл-үшінші шарт. Әдеби тіл қолданылу тәжірибесінде қоғам сынынан өткен, нормаларын қоғам санасы дұрыс деп қабылдаған және ол нормалар барша үлгілерге ортақ болуы шарт. Бұл әдеби тілдің төртінші сипаты. Көптеген зерттеушілер әдеби тілді жазу арқылы белгілі жүйеге түскен, өңделген, сұрыпталған жазу дәстүрі мен әр түрлі жазба әдебиетінің негізінде қалыптасқан, қалыптасқан, тұрақты, орныққан нормалары, срильдік-жанрлық тармақтары бар, сол тілде сөйлейтін халықтың бәріне де көпшілігіне ортақ түсінікті, қоғамдық қызметі әр-алуан жалпы халықтық тілдің екшелген, сұрыпталған түрі деп көрсетіп жүр.

Қазақ әдеби тілінің қызметі туралы. Сөйлеу тілі мен ауыз әдебиеті дәстүріне қатысы. Әдеби тіл қалыптасу туралы көз-қарастар. Қазақ әдеби тілінің бастау арналары қандай және ол қай дәуірден басталады деген мәселеде бірыңғай пікірдің болмай келгені белгілі. Қазақ әдеби тілінің пайда болуы мен даму кезеңдері – қазіргі қазақ тіл біліміндегі көп уақыт бойы толық шешімін таппай келген күрделі мәселе. Соған орай тіл тарихы сөз болғанда мынадай мәселеге көңіл бөліп, шешіп алу қажет секілді. Әдеби тіл тарихын қай кезеңнен басталуы мен даму тарихының ғылыми тұрғыда әлі де жеткілікті дәрежеде айқындалып бола қоймаған тұстары жоқ емес. Ол үшін әдеби тілдің тарихы, шығу, даму, қалыптасу кезеңдері қазақ халқының тарихымен жете байланыстырылып, жалпы қазақ тілі тарихы мен әдеби тіл тарихы жеке байланыстырылып, жалпы қазақ тілі тарихы мен әдеби тілі тарихы жеке сараланып зерттелгені оң нәтижесін бермек. Осы аталған мәселе жөнінде соңғы 30-40 жылда М.Балақаев, І.Кеңесбаев, Ә.Қайдаров, Р.Сыздықова, С.Исаев, М.Томанов, Ө.Айтбаев, Ә.Ибатов, Е.Жұбанов, Б.Әбілқасымов, Қ.Өмірәлиев, Ә.Құрышжанов, Р.Әміров, Ш.Сарыбаев және басқа ғалымдар өз еңбектерінде ой – пікірін білдірді, жеке монографиялар жарық көрді.

Көп талас тудырған жәйт әдеби тіл деп қандай тілді танимыз, оның қандай шартты белгілері бар, статусы қандай деген мәселеге барып саяды.

Әдеби тіл дегенімізді былайша топшылап айтуға болатын сыңайлы: айтылу және жазылу жүйелері белгілі бір қалыпқа түскен, көркемсөз шеберлерінің өңдеуінен өткен, жалпы халықтық тілдің өңделіп сұрыпталған, қырланған, нормаланып, жалпыға ортақ қасиеті анықталған, халықтың қоғамдық – экономикалық, саяси – шаруашылық, өмірімен байланысты рухани – мәдениет формаларын айқындайтын көп салалы, көп функционалды тіл. Әдеби тіл – жазба тіл, жүйелі тіл, стильдік тармақтары сараланып жетілген тіл, қоғамдық қызметі әр алуан, диалектілер мен қарапайым сөйлеу тіліне қарағанда жалпыға ортақ нормалары қалыптасқан халық тілінің жоғары формасы.

Әдеби тіл халықтың әдебиеті, мәдениеті, өнері мен білімі өсіп ілгері дамыған кезінде пайда болған, болады деген пікірлерді жақтаушылар бар. М.Балақаевтың «Әдеби тіл – жазба әдеби арқылы қалыптасқан. Тіл байлығы, оның құрылысы сымбатты қалыпқа түсіп, екшеленеді. Жазуы болмаған халықтың тілі әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмайды» деген пікірінің тілдің әлеуметтік қызметінің артып, стильдік тармақтарының жетілуі тұрғысынан қисынды жақтары бары анық (Балақаев М., Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері А., 1965, 10-б.). Ғалым «Тілдің әдеби тіл дәрежесіне көтерілуі – халық, ұлт тілінің жаңа сапаға ие болғанының көрінісі» деп, оны жазба әдебиеттің кемелдену, халық тілі байлығын игеру үрдісімен байланысты алып қарайды. Автор әдеби тілге жазуды негіз ете, тірек ете отырып, оның негізін халық жасайтынын, ауызекі сөйлеу тілі, ауыз әдебиетінің тілі, ақын-жыраулар тілі оның басты арналары екенін жоққа шығармайды.

Әдеби тіл тарихын сөз еткенде қазақ халқының арғы тарихы барып тірелетін ерте заманғы жазба әдебиетке, 716 жыл жазылған «Тонукұқ сөзі» мемуарлық туындыға, 712 жылғы «Күлтегін», Түрік қағанаты, Қарахан қағанаты аталған мемлекеттердегі түркі тайпаларының ортақ мұраларына, XIII-XV ғасырдағы жазба әдебиет үлгілеріне, ауыз әдебиеті мен ақын – жыраулар шығармаларына соқпай кете алмаймыз деушілер бар. Осы тұрғыдан филолог ғалымдар ертедегі түркілерде әдеби тіл болды деп есептейді. VIII- XI ғасыр аралығында ауызша әдеби тіл болды деп есептейді. VIII-XI ғасыр аралығында ауызша әдеби тіл жазба әдеби тілмен қатар жарыса өмір сүрді. Ол мемлекеттік заң мен әдет-ғұрып ережелерінің тілі, өсиет-өнеге сөздерінің тілі, мақал-мәтелдер тілі түріндегі көп стильдік тіл болды (Қ.Өмірәлиев).

Ұлттық жазба әдеби тіл. Қазақ поэзиясы тілі. Әдеби тілдің ұлттық сипаты. Қазақ тілінің тарихы қай дәуірден басталады, қандай арналардан нәр алды дегенде, ең алдымен, көне дәуірдегі түркі жазба ескерткіштері тілінің тарихи, туыстық, дәстүрлі қатысын зерттеудің маңызы ойға келеді.

Тіліміздің қалыптасу, жаратылу табиғаты мен өзгеруінің эволюциялық жолын б.з.д. III ғасыр мен б.з. IV ғасырына дейінгі антикалық (прототүркі) дәуірінен іздегеніміз жөн (О.Ысмағұлұлы). Тарих қойнауына үңілсек, көне қазақ тілі жалпылама көне түркі тілдерімен, ал оның кейбір ерекшелігі мен, одан да ертеректе Орал тілдермен де өзектесіп жатады. Осыны ескеріп, қазақ тілінің қалыптасуы мен даму жағдайын, табиғаты мен өзгеруінің эволюциялық жолын б.з.д. III-IV ғасырға саятын антикалық прототүркі дәуірімен байланысты қарастыруымыз қажет.

Қазақ тілі әуел бастан тайпа тілі, ұлыс тілі, халық пен ұлт тілі болып қалыптасып, ұдайы дамып, толысып жетілу барысында сапалық өзгеріске ұшырап, ұлттық психология (этнопсихология), психоллингвистика, халықтық педагогика, халықтану, халықтық менталитет, қоршаған ортаны тану тағы басқа саламен тығыз байланыста өзіндік ерекшелігімен танылып, әдеби тіл кезеңіне келіп жетіп, этностың белгісіне, оның өмір сүруінің кепіліне айналды. Филолог ғалымдар ана тілінің тарихын, иерархиялық таксономияға сай аталатын кезеңдерін қазақтың дәстүрлі әлеуметтілік – этноқұралымдық жүйесімен байланысты қарастыруды жөн санайды. Жазушы А.Сейдімбеков «Қазақтың ауызша тарихы» кітабында қазақ халқының ұлт болып қалыптасуы, ұлттық құндылығы мен тілінің бастаулары көне түркі заманына жетелейтін жайында айтқан еді.

«Алты алаш» ел атанып, ұлан-ғайыр жерге ие болған халқымыздың сан ғасырлық тілінің тарихын, мәдениетін, рухани өмірін, ерте заманға көнетүркілік дәуірінен бастап

зерттеу хронологиялық тұрғыдан да оңтайлы болмақ. Тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаев: «Еуразияның жүрегінде, өркениеттер тоғысында талай халықты тал бесігінде тербеткен ұлы даланың төсінде дүниеге келген біздің халқымыздың барша тарихы – ұлт пен ұлыс ретінде сақталып қалу жолындағы талассыз күрестерге толы тарих» дейді («Айқын», 12.09.2006). Түркі халықтары тілінің тарихын мынадай алты кезеңге бөлініп қарайтындар бар: 1.алтай дәуірі; 2.ғұн дәуірі; 3.көне түркі дәуірі; 5.орта түркі дәуірі; 6. жаңа дәуірі (Т. Қордабаев).

Байырғы түркі заманынан осы күнге дейін дана бабаларымыздың түркі халқым, түркі жұртым, елім, атамекенім, ата қоңысым, ата жұртым, Отаным, ата – бабам деп, замандар бойы ұрпағының санасына сіңіріп келуінің өзі этникалық бірегейлік пен этникалық сананың, ұлттық менталитеттің тілдегі көрінісі іспетті. Зерттеушілер байырғы түркі жазба ескерткіштерінің тілі этнографиялық стильмен жазылған, нақты мақсатпен тарихи мезгілдік үздікте айтылатын этникалық бірегейлікті жазба ескерткіштерінің тілі этнографиялық стильмен жазылған бірегейлікті айғақтайтын маркердің бірі екенін айтып өткен. Зерттеушілер түркі тілдері тарихымен тығыз байланысты болғандықтан, қазақ тілі тарихын да мынадай үш кезеңге бөліп қарайды:

1. V-X ғасырдағы ерте заманғы түркі дәуірі;
2. X-XV ғасырдағы орта түркі дәуірі;
3. XV-XX ғасырлардағы жаңа дәуірі.

Мұндағы 1-ші және 2-ші кезең қыпшақ тілді уақытты көрсетеді.

Отандық және шетелдік түркітанушылардың көне түркі ескерткіштері тіліне қатысты құнды деректерінің, ондағы мәтіндердің оқылуын, қазіргі тілге аударылуын жеңілдететін тұжырымдарының қазіргі түркі тілдері тарихын зерттеуде басшылыққа алған тұстары аз емес. Түркі ұлыстарының қалыптасу кезеңі б.з.б. мыңжылдықтарға қалыптасқан ежелгі дәуірдегі аралықта ғұндар дәуірінен (б.з.б. II ғасыр – б.з. V ғасыры) сақталған қоныстар, обалар, ғұрыптық құрылыстар мен көмбелердің ғылымдағы жиынтық атауы «ғұн дәуірінің ескерткіші» Олар С.И.Руденко, А.Н.Гумилев, П.Б. Коновалов, А.В.Давыдов, Э.В.Тенишев, т.б. ғалымдар тексерген. Аталған ескерткіштегі ажа (әже), тәңрі, құт, тарқан, қыз, түмен, шүлен, топырақ, чыңырақ (қылыштың бір түрқан, сүт отар, бөрі, қулан, сүг (әскер), т.б. сөздер білдірер мағынасы жағынан түркі тілдеріне сәйкес келеді. Ғұн мемлекеті тарихын зерттеуші Л.Гумилов Қытай жылнамаларына сүйене отырып, ғұндардың жазуы болғанын, Орхон –Енесей жазуының жалғасы дегенді айтады (С.Өтениязов, Қ.Ғабитханұлы).

Шығыс Түркістан мен Таяу Шығыс елдерінде үстемдік құрған ақ ғұндардың Иран мәдениетін қабылдаған бөлігі кейін ауған халқын, ал Сыр бойындаған түркі тілін сақтап, Оғыз мемлекеттің құрамына енген (С.Өтениязов). Түркі тайпаларының Кіші Азияға, Қара теңіз жағалауына енуі ғұндардың IV ғасырда Қап тауына жорығынан бастау алады. Ғұндарға қатысты К.А.Иностранцев, А.Н.Берштам, Н.Я.Бичурин, Н.В.Кюнер зерттеу еңбектерін жазған (ҚҰЭ, 3-том, 113-б.). Ғұн империясы тарихы сахнасынан кеткеннен кейін басталған көне түркі дәуіріндегі балғар, хазар, қарлық, қыпшақ, оғыз, түргеш, шігіл, яғма, кеңгерес аталған тайпалық бірліктердің ортақ тілі болған деген пікірді жақтаушылар бар (Т.Қордабаев). Көне дәуірде Қазақстанның батысын ғалымдар байырғы түркі тайпасына жатқызады.

Библиографиялық тізім

1. Асылбеков М.Х. Патша үкіметіне қарсы қазақ тіліндегі өңдеу өлең туралы / М. Х.Асылбеков // Қазақ ССР Ғылым акад-ң хабарламасы, тарих, археология және этнография сериясы. – 1960. - №3. – 3 бет.
2. Асфендияров С. История Казахстана / С.Асфендияров. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 225с.
3. Әбілдаев И. «Социалистік Қазақстан» газеті Ұлы Отан соғысы жылдарында / М.Әбілдаев. – Алматы: Қазақстан, 1964. – 126 бет.

4. Әбдіманов Ө. Қазақ газеті / Ө.Әбдіманов. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 168бет.
5. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі / Б.Әбілқасымов. – Алматы: Мектеп, 1971. – 241бет.
6. Әшірбаев Б. Баспасөз дамуының қазіргі шындығы оның түп-төркінін тануда. / Б.Әшірбаев // Қазақ әдебиеті. – 2000. -№11. – 5-6 бет.
7. Байтұрсынов А Шығармалары. / А.Байтұрсынов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 283бет.

ӘОЖ 82,3215

ҰЛТ ТІЛІНДЕГІ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

*Шынтемирова Ж.А.
Шымкент университеті, Шымкент*

Аңдатпа

Мақалада Ұлт тіліндегі мерзімді баспасөз құралдарының қалыптасуы қарастырылады.

Резюме

В статье рассматривается формирование средств периодической печати на национальном языке.

Көркем әдеби тіл жалпы халықтық тілдің өңделіп, қырланған түрі, әдеби тіл дегеннің мазмұны, сипаты. Әдеби тілдің басты белгісі- оның өңделген, сұрыпталған, нормаланған тіл болуы.

Әдеби тілдің тарихын баяндамас бұрын “әдеби тіл” деген категорияның өзі туралы түсінікті анықтап алу қажет. Өйткені әдеби тіл дегеннің мазмұны, сипаты жөнінде тек қазақ тіл білімінде емес, жалпы лингвистикада анық, айқын, үзілді-кесілді айтылған тұрақты пікір жоқ. Бірқатар ғалымдар әдеби тіл дегеніміз жалпы халықтық тілдің өңделіп, қырланған түрі деп таныса, енді бірсыпырасы жалпы хатқа түскен дүниелердің тілі әдеби деп табады. Сондықтан орыс әдеби тілінің тарихын сөз еткен бірқатар мамандар жазусыз әдеби тілдің болуы мүмкін емес деп санайды.

Қазақ тіл білімінде «әдеби тіл» деген ұғымға тиянақты бір анықтама берілмей келеді. Өйткені, қазақ тілінің бізге мәлім тарихының ерекшеліктері, жұмсалыу өрісі толық зерттеліп біткен жоқ. Бізде де әдеби тіл статусын жазумен ғана байланыстыру идеясы жоқ емес.

М.Балақаев: «Әдеби тіл-жазба тіл, жазуы болмаған халықтың тілі әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмайды,»-деп жазады. Дәл осындай тұжырымды Ғ.Мұсабаев та айтады: «Әдеби тіл ең әуелі-ақ жазуға сүйенеді, жазу стилінсіз әдеби тіл болмақ емес»-дейді. Енді бірқатар зерттеушілер қазақтың әдеби тілін ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады деп, мұны ұлы ағартушы-демократтар Абай мен Ыбырайдың есімдерімен байланыстырады. Тіпті қазақ әдеби тілін Қазан революциясынан кейін ғана пайда болып, дамып отыр деген пікірлер де жоқ емес.

ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірінде түбегейлі саяси өзгерістердің орын алғандығы тарихымыздан белгілі. Қазақ жерін толықтай өз отарына айналдырған Ресей патшалығы атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келе жатқан ел басқару ісін қоғам өмірінен ығыстырып, оның орнына жаңа әкімшілік басқару жүйесін қалыптастырды. Патша үкіметінің 1822 жылғы «Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы» жарғысының негізінде Сібір қазақтарының облысы құрылса, 1824 жылғы «Орынбор қазақтары туралы» туралы жарғысына сәйкес Орынбор генерал губернаторлығы құрылды [1,15]. Ал, 1867 жылы Түркістан генерал губернаторлығы құрылды [2,192].

Сөйтіп, Қазақстан территориясы патша үкіметі тарапынан шығарылған жарғыларының негізінде үш генерал губернаторлыққа бағындырылды. Ақмола, Семей облыстары батыс Сібір генерал губернаторлығына, Орал, Торғай облыстары Орынбор генерал губернаторлығына, Сырдария, Жетісу облыстары Түркістан генерал губернаторлығына бағындырылды [3,7].

XIX ғасырдың екінші жартысында оқу-ағарту ісінің де ерекше жанданған кезеңі болды. Бұрынғы ауыл молдаларынан ескіше оқытып, хат танытатын оқу жүйесімен қатар, үкімет тарапынан ашылған жаңа типтердегі мектептер жұмыс істей бастады. Бұл мектептерде орыс балаларымен қатар жергілікті ұлт өкілдері балаларының да оқуларына мүмкіндік жасалды. Мәселен, 1840 жылы Бөкей ордасында бастауыш орыс - қазақ мектебі ашылса, 1864 жылы Торғайда Ыбырай Алтынсарин қазақ балаларына арналған бастауыш мектеп ашты [4,340].

Осы секілді 1884 жылы Ташкент қаласында алғашқы аралас орыс-қазақ мектебі ашылса [5,1], дәл осындай мектеп 1889 жылы Омбы қаласында ашылды [6,119].

Осы кезеңдерде орыс ғалымдарының өзге түркі халықтарымен қатар қазақ халқының да тілі мен әдебиеті, тарихы мен этнографиясы туралы жазылған ғылыми еңбектері, ауыз әдебиетінің үлгілері, тарихи жырлар және өзге де түрлі салаларға байланысты көптеген кітаптар баспалардан жарыққа шығып, көпшілікке таратыла бастады. Осындай игі істердің нәтижесінде 1867-1900 жылдар аралығында баспаханалардан әр түрлі тақырыптардағы екі жүзге тарта кітаптар қалың көпшілік қауымға таратылған [7,108].

Қазақ халқының XIX ғасырдың екінші жартысында елеулі мәдени өзгерістерінің бірі- қазақ тіліндегі алғашқы мерзімді баспасөздің дүниеге келуі. Қазақ жерінде XIX ғасырдың екінші жартысында ұлт тілінде екі басылым жарық көрсе, соның бірі – «Түркістан уалаятының газеті» деген атпен 1870 жылы 28 сәуірде сол кездегі Түркістан генерал губернаторлығының орталығы болған Ташкент қаласында дүниеге келді. Алғашқыда бұл басылым сол кезде орысша жарық көріп тұрған «Туркестанские ведомости» газетіне қосымша ретінде айына екі мәрте екі саны қазақша, екі саны өзбекше болып қалыптасқан. Газет Түркістан генерал губернаторлығының ресми органы болғандықтан, оны қаржыландырып, басқарып отыру генерал губернатордың құзырында болды. Генерал-губернаторлық газетті шығару үшін 11000 сом қаржы бөлген [8,70].

Патша үкіметінің ұлт тіліндегі мерзімді басылымдарды шығыруындағы мақсатына осы басылымдарды өз зерттеу, еңбектерінің нысанасы етіп алған қазақ ғалымдарының еңбектеріндегі пікірлеріне тоқталар болсақ, Х.Бекхожин «Газет патшаның отаршылдық саясатын күшейте түсу, Россияға жаңадан қосылған өлкенің жай- жапсарын, табиғат байлығын орыс буржуазиясының талабына орай зерттеп білу мақсатымен шығарылды» - дейді [9,8].

Қазіргі таңда «Түркістан уалаятының газетінің» түпнұсқасы түгелдей Санкт-Петербургтағы М.Е.Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханада, Пленкаға түсірілген көшірмесі ҚРҰҒА кітапханасының сирек қолжазбалар бөлімінде, Ташкент қаласындағы «Әлішер Науайы» атындағы өзбек ұлттық кітапханасының сирек кітаптар бөлімінде өзбек тілінде шыққан осы газеттің тігінділерімен бірге түптеліп, сақталған.

«Түркістан уалаятының газетінен» кейін 1888 жылдың 1 қаңтарынан бастап сол кездегі жаңадан құрылған Дала генерал губернаторлығының орталығы болған Омбы қаласында “Дала уалаятының газеті” деген атпен екінші қазақ тіліндегі басылым дүниеге келді. Газет орыс тілінде шығатын «Акмоллинские областные ведомости» газетіне қосымша ретінде екі тілде орысшасы «Особое прибавление к Акмоллинским областным ведомости» деген атпен шықты. Ал 1884 жылы газет құрылымы қайта өзгертіліп, қазақшасы «Дала уалаятының газеті» деген атпен, орысшасы «Киргизская степная газета» деген атпен шыға бастады. Газет 1902 жылдың алғашқы үш айына

дейін аптасына бір мәрте шығарылды. Басылым жергілікті әкімшілік орнының ресми басылымы болғандықтан, оны қаржыландыру да, басшылық жасау да генерал губернатордың қадағалауында болды.

«ДУГ» патша үкіметінің ресми органының ресми құралы болғанымен, өзінен сәл бұрын шыққан «ТУГ» - ке қарағанда таралымы жағынан болсын, көтерген саяси-әлеуметтік мәселелері жағынан болсын анағұрлым озық болды. Газеттің жалпы таралымы жөнінде Б. Әбілқасымов «Басылымның барлық тиражы бізге мәлім емес, бірақ бір мәліметтерде газетке “міндетті жазылушылар” дегеннің (болыстық, ауылдық қызмет адамдары) саны 1332 адам екені көрсетілген»-деп көрсеткен.

Басылым патша үкіметінің жергілікті әкімшіліктің жетегінде болғанымен, газет төңірегіне қазақтың оқыған, көзі ашық азаматтары топтасты. Сонымен қатар газеттің халықтың мұң-мұқтажын, қоғамдық саяси мәселелерін көтеруде бағыт-бағдар беріп, жөн сілтеуде патша үкіметінің саясатына қарсы шыққан, бостандықты көксеген Г.Н. Потанин, Н.М.Ядринцев, Л.К.Чермак секілді орыс азаматтарының көмегі ерекше болған.

Газет беттерінде жергілікті ұлт өкілдерін отырықшылдыққа, егіншілікке, өнер-білімге, мәдениетке үндеген көптеген мақалалармен қатар, қазақ және орыс елінің ауыз әдебиеті үлгілері, ағартушы тұлғалардың шығармалары, шығыс елдерінің әдебиет нұсқалары секілді материалдарды көптеп кездестіреміз. Мәселен, басылым беттерінде Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, Ә.Бөкейханов және өзге де қазақ оқыған азаматтарының еңбектерімен қатар, орыс елінің бетке тұтар перзенттері А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, М.Ю.Лермонтов және басқа да тұлғалардың еңбектерін кездестіреміз. Газеттің 1889 жылғы N7 санында. Газеттің 1895 жылғы N3 санында басылған «Тәкәшпар әскер басы турасынан» деген көптеген ұқсастықтарына қарап, ғалым Ү.Сұбханбердина бұл әңгімені Абайдың шығармасы болуы мүмкін деген болжам айтады.

Бұдан басқа да газет беттерінде медициналық, ветеринарлық кеңестері, жаратылыс құбылыстары туралы қызықты мәліметтер, ауыз әдебиет үлгілері, ертегілер, аңыздар т.б. көптеген құнды материалдарды кездестіреміз. Жалпы, XIX ғасырдың екінші жартысындағы «Түркістан уалаят газеті» және «Дала уалаяты газеті» жазба әдеби тіліміздің қалыптасып, дамуында ерекше маңызды рөл атқарғандығын көреміз. Ең алдымен бұл басылымдар жергілікті әкімшілік орындарының отаршылдық саясатында негізгі құралы бола тұра, қазақтың мерзімді баспасөзінің көш басы ретінде аталатындығы ақиқат. Екіншіден, бұл басылымдар қазақ тілінде бұрын болмаған қоғамдық-публицистикалық және ресми іс-қағаздары стильдерін қалыптастырды. Бұл басылымдардың алдыңғысы үш тілде, кейінгісі екі тілде жарық көргендіктен аударма ісінің де алғашқы қадамдары жасалғандығын көреміз.

Библиографиялық тізім

1. Асылбеков М.Х. Патша үкіметіне қарсы қазақ тіліндегі өңдеу өлең туралы / М.Х.Асылбеков // Қазақ ССР Ғылым акад-ң хабарламасы, тарих, археология және этнография сериясы. – 1960. - №3. – 3 бет.
2. Асфендияров С. История Казахстана / С.Асфендияров. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 225с.
3. Әбілдаев И. «Социалистік Қазақстан» газеті Ұлы Отан соғысы жылдарында / М.Әбілдаев. – Алматы: Қазақстан, 1964. – 126 бет.
4. Әбдіманов Ө. Қазақ газеті / Ө.Әбдіманов. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 168бет.
5. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі / Б.Әбілқасымов. – Алматы: Мектеп, 1971. – 241бет.
6. Әшірбаев Б. Баспасөз дамуының қазіргі шындығы оның түп-төркінін тануда. / Б.Әшірбаев // Қазақ әдебиеті. – 2000. -№11. – 5-6 бет.
7. Байтұрсынов А Шығармалары. / А.Байтұрсынов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 283бет.

МАЗМҰНЫ

<i>Kallibekova G.P.</i> POSSIBILITIES OF THE LANGUAGE OF THE BRANCH NEWSPAPERS (On the example of Karakalpakstan branch newspapers).....	4
<i>Акиндиқов Е.Б., Еділ М.П.</i> СПЕЦИФИКА КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ И ПРОБЛЕМА ВОССОЗДАНИЯ ИХ НА КАЗАХСКИЕ И РУССКИЕ ЯЗЫКИ.....	6
<i>Алмахан С.К., Белгибаева Г.</i> ТӨЛЕН ӘБДІҚҰЛЫНЫҢ «ТОЗАҚ ОТТАРЫ ЖЫМЫҢДАЙДЫ» ПОВЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ.....	9
<i>Байтенова А.А., Абдукаримова Ш.</i> ЧАРЛЬЗ ДИККЕНС «ПРИКЛЮЧЕНИЕ ОЛИВЕРА ТВИСТА», (В ОБРАЗЕ ОЛИВЕРА ТВИСТА ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ, ВОСПИТАНИЯ И ТРУДА ДЕТЕЙ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ).....	11
<i>Тавасарова А., Жақсылық Д.</i> MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE.....	13
<i>Жақсылық А.Ж., Юсупбаева А.Ж.</i> THE LEXEME IN THE ENGLISH SHORT STORIES.....	15
<i>Жақсылық А.Ж., Юсупбаева А.Ж.</i> DISCURSIVE SPACE FEATURES IN THE ENGLISH SHORT STORIES.....	18
<i>Керімбаев Е.Ә., Керімбаева С.Е.</i> ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНДАҒЫ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАР.....	20
<i>Лауланбекова Р.Т.</i> БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН «АЙТ КҮНДЕРІ» ӘҢГІМЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ.....	23
<i>Боранбаев С.Р., Наурызбаева Л.Е.</i> АНТРОПОНИМИКА ЖӘНЕ ЭТНОАНТРОПОНИМИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ШЕТЕЛ, ОРЫС, ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ.....	26
<i>Сұлтанова Б.М., Шайхудинова Н.М.</i> ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ.....	29
<i>Матлап М., Белгибаева Г.</i> «АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ.....	32
<i>Тавасарова А.А., Байтенова А.А.</i> ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ И ИСПРАВЛЕНИЕ ОШИБОК СТУДЕНТОВ В РАЗГОВОРЕ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ.....	34
<i>Хадиметова З.К.</i> THE STRONG AND THE WEAK POSITION OF WORDS IN THE ENGLISH LANGUAGE SYSTEM.....	37
<i>Хадиметова З.К.</i> DISAPPEARANCE OF HOMONYMS AND FORMATION OF BORROWINGS IN THEIR PLACE.....	39
<i>Джаимбаева А.</i> THE CONCEPTUAL IMPORTANCE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE LITERARY TEXT.....	41
<i>Джаимбаева А.</i> THE CONCEPTS OF INTERTEXTUALITY AND PRECEDENCE IN ENGLISH LANGUAGE.....	44
<i>Мұхажыр Ұ.</i> TEACHING GRAMMAR AS A SET OF CHOICES.....	47

<i>Мұхажыр Ұ.</i> PECULIARITIES THE GRAMMAR-TRANSLATION METHOD (GTM).....	49
<i>Мырзахметова А.</i> INDIRECT WAYS IN REALIZATION OF THE PRAGMATIC ORIENTATION IN THE OFFICIAL LETTER TEXTS.....	51
<i>Мырзахметова А.</i> PERMISSION IN IMPLEMENTATION IN MOTIVATION TO ACTION IN THE BUSINESS DOCUMENT.....	54
<i>Нұрбекова Д.</i> LOGICAL-SEMANTIC STRUCTURE OF OF IMPLICATIVE SUPERFRACTIVE UNITY IN ENGLISH LANGUAGE.....	57
<i>Нұрбекова Д.</i> THE PROBLEM OF TEXT UNITS IN MODERN LINGUISTICS.....	60
<i>Тайтемирова А.</i> PREDICATIVE CONSTRUCTIONS WITH THE GERUND.....	63
<i>Тайтемирова А.</i> THE LANGUAGE CREATIVITY «NEUTRALIZATION» IN TRANSLATION.....	66
<i>Чуманова Г.</i> THE ORGANIZATION AND CONTENT OF THE EXPERIMENTAL WORK ON THE FORMATION OF STUDENTS' PATIENCE OF MULTINATIONAL SCHOOL IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	69
<i>Чуманова Г.</i> DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL MODEL AND CONTENT OF TOLERANCE FORMATION OF SCHOOL CHILDREN IN MULTINATIONAL SCHOOL BY MEANS FOREIGN LANGUAGE.....	72
<i>Суюбердиева А.А., Абишева Р.М.</i> THEORETICAL BASIS OF FORMING PHONETIC SKILLS IN ENGLISH AT PRIMARY STAGE.....	74
<i>Суюбердиева А.А., Абишева Р.М.</i> THE IMPORTANCE OF CORRECT PRONUNCIATION IN LANGUAGE LEARNING AND THE MAIN DIFFICULTIES IN SPEAKING.....	78
<i>Суюбердиева А.А., Алимова А.И.</i> EXPERIMENTAL STUDY OF THE DEVELOPING STUDENTS' COGNITIVE ABILITIES.....	82
<i>Суюбердиева А.А., Колбаева Г.Б.</i> THE CONCEPT OF "SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXT".....	84
<i>Суюбердиева А.А., Колбаева Г.Б.</i> STRUCTURAL-SEMANTIC AND FUNCTIONAL-STYLISTIC FEATURES OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXT.....	87
<i>Суюбердиева А.А., Момынкулова У.А.</i> DEBATE AS A MEANS OF DEVELOPING CRITICAL THINKING AND COMMUNICATION SKILLS IN ENGLISH FOR 11TH GRADE STUDENTS.....	89
<i>Суюбердиева А.А., Момынкулова У.А.</i> COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF MODERN TECHNIQUES OF TEACHING ENGLISH.....	91
<i>Суюбердиева А.А., Назарова Г.Б.</i> FEATURES OF TRANSLATION OF TERMINOLOGICAL CLICHES AND STABLE PHRASES.....	93
<i>Суюбердиева А.А., Назарова Г.Б.</i> TEXT ANALYSIS AND IDENTIFICATION OF THE INFLUENCE OF CONTEXT ON THE TRANSLATION OF TERMS.....	95

<i>Суюбердиева А.А., Угенбаева И.М.</i> THE CONTENT OF THE CONCEPT OF POLITENESS IN ENGLISH AND KAZAKH.....	97
<i>Суюбердиева А.А., Угенбаева И.М.</i> THE CONCEPT OF POLITENESS AS AN OBJECT OF LINGUISTIC AND CULTURAL ASSESSMENT.....	100
<i>Суюбердиева А.А., Халила Б.У.</i> THE PROBLEMS OF TRANSLATION OF NONEQUIVALENT LEXICON FROM ENGLISH INTO KAZAKH.....	102
<i>Суюбердиева А.А., Халила Б.У.</i> THE CONCEPT OF THE NONEQUIVALENT LEXIS (NEL).....	104
<i>Айымбетова Г.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТӨРТ ТҮЛІК МАЛҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ.....	106
<i>Айымбетова Г.</i> ТӨРТ ТҮЛІККЕ БАЙЛАНЫСТЫ АЙТЫЛАТЫН АТАУЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ... <i>Бегімбай М.Т.</i>	109
80-90 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӨНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... <i>Бегімбай М.Т.</i>	110
80-90 ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРДЕГІ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТАҚЫРЫПТЫҚ МАЗМҮН ДАРАЛЫҒЫ..... <i>Мавлянова М.С.</i>	112
МҰХТАР ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТЕҢЕУЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... <i>Мавлянова М.С.</i>	114
МҰХТАР ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР..... <i>Мырзақасымова М.</i>	116
ҚАЗАҚ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК АРХЕТИПІ..... <i>Мырзақасымова М.</i>	118
ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕ БЕЙНЕСІНІҢ АБСТРАКЦИЯЛАНУЫ..... <i>Нурмухамбетова А.К.</i>	120
Ж. АЙМАУЫТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТҮЛҒА КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК БАСТАУ КӨЗДЕРІ..... <i>Нурмухамбетова А.К.</i>	122
М. ӘУЕЗОВ ФЕНОМЕНІНДЕГІ ТАРИХИ ТҮЛҒА МӘСЕЛЕСІ..... <i>Талимбаева А.К.</i>	124
КҮЛӘШ АХМЕТОВА ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ СЫРШЫЛ ЛИРИЗМ..... <i>Талимбаева А.К.</i>	126
КҮЛӘШ АХМЕТОВА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МАХАББАТ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІ..... <i>Тұлтаева А.З.</i>	128
ҰЛЫ ЖАЗУШЫ Ш.АЙТМАТОВТЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘЛЕМІ МЕН ӘДЕБИЕТІ..... <i>Тұлтаева А.З.</i>	130
М. ШАХАНОВТЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ, АҚЫНДЫҚ ӨНЕРІНІҢ БАСТАЛУ КЕЗЕҢІ, ЗАМАНДАСТАРЫ..... <i>Суюбердиева А.А., Абсаттарова М.Х.</i>	132
THEORETICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN'S WRITTEN SPEECH BASED ON USING THE REPRODUCTIVE DICTATION METHOD.....	134

<i>Суюбердиева А.А., Абсаттарова М.Х.</i> USING THE REPRODUCTIVE DICTATION METHOD FOR DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN'S WRITTEN SPEECH.....	136
<i>Суюбердиева А.А., Аитимбетова С.Е.</i> THE FORMATION OF INTERETHNIC TOLERANCE OF THE STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	138
<i>Суюбердиева А.А., Аитимбетова С.Е.</i> DIAGNOSTICS OF STUDENT TOLERANCE LEVEL IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	141
<i>Суюбердиева А.А., Алиынбаева Э.М.</i> DEVELOPMENT OF METHODS FOR THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SPECIALIZED EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	143
<i>Суюбердиева А.А., Алиынбаева Э.М.</i> METHODOLOGY FOR THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF THE ENGLISH LANGUAGE.....	146
<i>Суюбердиева А.А., Жакубова Д.Т.</i> THEORETICAL FOUNDATIONS FOREIGN LANGUAGE MASTERING THROUGH DISTANCE LEARNING.....	149
<i>Суюбердиева А.А., Жакубова Д.Т.</i> STUDENT-CENTERED APPROACH IN DISTANCE LEARNING.....	151
<i>Суюбердиева А.А., Орунбекова М.Б.</i> ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА КӨПТІЛДІ (ҚАЗАҚША, ОРЫСША, АҒЫЛШЫНША) ТІЛДЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	154
<i>Суюбердиева А.А., Орунбекова М.Б.</i> ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПОЛИЛИНГВАЛДЫ ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	156
<i>Суюбердиева А.А., Өмірбекова Б.Ж.</i> THEORETICAL BASIS OF IMPROVING THE CREATIVE SKILLS OF STUDENTS IN THE FOREIGN LANGUAGE LEARNING.....	157
<i>Суюбердиева А.А., Өмірбекова Б.Ж.</i> EXPERIMENTAL RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS IN ENGLISH LESSONS.....	160
<i>Суюбердиева А.А., Сыздыкова Э.С.</i> METHODS AND TECHNOLOGIES IN TEACHING LISTENING SKILL.....	162
<i>Суюбердиева А.А., Сыздыкова Э.С.</i> USING NEW TECHNOLOGIES IN TEACHING LISTENING SKILLS.....	165
<i>Суюбердиева А.А., Тузулбаева А.Т.</i> PECULIARITIES OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES.....	167
<i>Суюбердиева А.А., Тузулбаева А.</i> DESCRIPTION OF THE EXPERIMENT FOR ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN THE PROCESS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE.....	169
<i>Суюбердиева А.А., Тыныбекова Ж.Б.</i> LINGUCOMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN FOREIGN EDUCATIONWAYS OF FORMATION.....	171
<i>Суюбердиева А.А., Тыныбекова Ж.Б.</i> METHODS OF FORMATION OF LINGUCOMMUNICATIVE COMPETENCES OF STUDENTS IN ENGLISH LESSONS.....	173

<i>Абуханова А.</i>	
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК АРНАЛАРЫ.....	176
<i>Илиясова А.</i>	
С. СМАТАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	178
<i>Дауытова К.</i>	
«МОСКВА ҮШІН ШАЙҚАС» ТУЫНДЫСЫНДАҒЫ ЕЛДІК МӘСЕЛЕЛЕР.....	180
<i>Жабаева Д.Д.</i>	
ЕСЕНҚҰЛ ЖАҚЫПБЕКОВ – САТИРАЛЫҚ АЙТЫСТЫҢ САҢЛАҒЫ.....	182
<i>Илиясова А.</i>	
С. СМАТАЕВ РОМАНДАРЫНЫҢ ТІЛДІК, СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	184
<i>Калкөз Ж.</i>	
Ж. ӘБДІРАШЕВТІҢ ЭПИГРАММА ЖАНРЫНДАҒЫ ҚОЛТАҢБАСЫ.....	187
<i>Абуханова А.</i>	
М. ӘУЕЗОТЫҢ «ЕҢЛІК-КЕБЕК» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ ТАРИХЫ ШЫНДЫҚ.....	190
<i>Дауытова К.</i>	
МӘУЛІКЕШ ҚАЙБАЛДИННІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ТАҚЫРЫБЫНЫҢ КӨТЕРІЛУІ.....	191
<i>Жандарбекова А.Ж.</i>	
ҚАЗАҚ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЭКСПРЕССИВТІ-ЭМОЦИОНАЛЬДЫ ЛЕКСИКАСЫ.....	193
<i>Елгонова Г.Н.</i>	
ДРАМАЛЫҚ МОНОЛОГ ПЕН ДИАЛОГТЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ РОЛІ...	195
<i>Елгонова Г.Н.</i>	
ДРАМАДАҒЫ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ ТҮЛҒА ДӘРЕЖЕСІНЕ КӨТЕРІЛУІ.....	197
<i>Ербулатова Д.</i>	
ҰЛТТЫҚ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРДЫҢ САКРАЛЬДЫ МӘНІ.....	198
<i>Ербулатова Д.</i>	
ҰЛТТЫҚ ЗЕРГЕРЛІК АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ МАЗМҰНЫ.....	200
<i>Жабаева Д.Д.</i>	
ӘДЕБИЕТТЕГІ САТИРА ЖАНРЫН ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМДАР.....	202
<i>Жандарбекова А.Ж.</i>	
ЭМОЦИОНАЛДЫ БІРЛІКТЕРДІ ТОПТАСТЫРУДЫҢ БЕЛГІЛЕРІ.....	204
<i>Калкөз Ж.</i>	
Ж. ӘБДІРАШЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ.....	206
<i>Курбанбекова Г.А.</i>	
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ АНТРОПОНИМИЯСЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	208
<i>Сағындықова Б.</i>	
ПОЭЗИЯДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ (З. Шүкіров шығармашылығы бойынша).....	210
<i>Тулемисова Г.А.</i>	
БАЛАЛАР ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ, ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	212
<i>Тулемисова Г.А.</i>	
БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ, СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	214
<i>Турлыбаева А.А.</i>	
Х.ЕСЕНЖАНОВ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР БЕЙНЕСІ.....	216
<i>Мергенбаева А.</i>	
САНАДАҒЫ САНДАРДЫҢ ҚҰПИЯЛАРЫ.....	218

<i>Мергенбаева А.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН АТАУЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ.....	219
<i>Мырзағали М.М.</i> ТАРИХИ РОМАН ТАБИҒАТЫ.....	221
<i>Мырзағали М.М.</i> ТАРИХИ РОМАНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР ТАҒДЫРЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЖИНАҚТАУ.....	223
<i>Сағындықова Б.</i> 3. ШҮКІРОВТЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚОЛТАҢБАСЫ.....	225
<i>Аймағамбетова Г.М.</i> ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНА ТАҚЫРЫБЫ.....	227
<i>Аймағамбетова Г.М.</i> Ғ. МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЗАМАНДАС ТҰЛҒАСЫ.....	230
<i>Буркитбаева Ж.</i> ДИУАНИ ХИКМЕТТІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ....	233
<i>Буркитбаева Ж.</i> Қ.А.ЯСАУИДІҢ ӨМІРІ, ПОЭЗИЯСЫ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУІНДЕ.....	235
<i>Есенбаева Э.С.</i> ХҮІІ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ӘДЕБИЕТІ МҰРАЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	238
<i>Есенбаева Э.С.</i> ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ САРЫН.....	241
<i>Жүніс Т.Т.</i> ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ҮНЕМ ЗАҢДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	244
<i>Жүніс Т.Т.</i> ФОНЕТИКАДАҒЫ ҮНЕМ ЗАҢДЫЛЫҒЫ.....	246
<i>Исмайылов Х.</i> ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТӨРКІНІ.....	249
<i>Исмайылов Х.</i> «ТҮР-ТҮС» АТАУЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ.....	251
<i>Кыдырманова А.Н.</i> ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ БАҒЫТТА ЗЕРТТЕЛУІ.....	254
<i>Кыдырманова А.Н.</i> ҚАЗАҚ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАР.....	257
<i>Мамыхова Н.Б.</i> СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПОЭМАЛАРДЫҢ НЕГІЗГІ ТАҚЫРЫБЫ МЕН ИДЕЯСЫ.....	260
<i>Мамыхова Н.Б.</i> ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ТУҒАН ЖЫРЛАРДЫҢ ТІЛДІК, СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	262
<i>Муқанова Ж.Ж.</i> М. ДУЛАТОВТЫҢ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСҚА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....	265
<i>Муқанова Ж.Ж.</i> ИСА ДАУКЕБАЕВТЫҢ «БЕКБОЛАТ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХ.....	268
<i>Оразова Т.Ш.</i> ШӘКӘРІМ МЕН АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰҚСАСТЫҚ.....	271

<i>Оразова Т.Ш.</i> ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	273
<i>Рысбеков Е.К.</i> ТАРИХИ РОМАН ТАҒЛЫМЫ.....	276
<i>Рысбеков Е.К.</i> ЖЫР ДАСТАНДАРДАҒЫ МАХАББАТ ТАҚЫРЫБЫ.....	279
<i>Тажиебаева Ж.А.</i> ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАР АЯСЫНДА «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІНІҢ СИПАТТАЛУЫ.....	282
<i>Тажиебаева Ж.А.</i> ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІ КОНЦЕПТІСІНІҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ.....	285
<i>Тойчибекова Д.З.</i> ІШКІ МОНОЛОГ ҚҰРУДАҒЫ ТІЛДІК ТӘСІЛДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	287
<i>Тойчибекова Д.З.</i> КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ІШКІ МОНОЛОГТЫҢ ЗЕРТТЕУ НЫСАНДАРЫ....	290
<i>Тұрлыхан С.Б.</i> М. ЖҰМАБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТІЛДІК, СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	293
<i>Тұрлыхан С.Б.</i> МАҒЖАН ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ.....	295
<i>Усманова Ж.К.</i> М. МАҒАУИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕСІ.....	298
<i>Шонанова Ж.Б.</i> ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИ ПРОЦЕСТЕ СЫНЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕРГЕ ОБЪЕКТИВТІК СЫН МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	301
<i>Шонанова Ж.Б.</i> Д. ЫСҚАҚҰЛЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИ СЫН ЖАНРЛАРЫ.....	303
<i>Шынтемирова Ж.А.</i> ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ.....	306
<i>Шынтемирова Ж.А.</i> ҰЛТ ТІЛІНДЕГІ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ....	309

**«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ: ЖАҢА ТӘСІЛДЕР
ЖӘНЕ ӨЗЕКТІ ЗЕРТТЕУЛЕР»**

**Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ**

СБОРНИК ТРУДОВ

**Международная научно-практическая конференция
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ
И АКТУАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ»**

**V том (2 бөлім)
Том V (2 часть)**

Басуға 25.04.2022ж. қол қойылды.

Қалыбы А4. Қаріп түрі «Таймс».

Ризографиялық басылым.

Көлемі 19,938 шартты баспа табақ. Таралымы ____ дана.

«Нұрлы Бейне» баспасында басылды.

Тапсырыс №2504

Шымкент қаласы, А. Байтұрсынов көшесі, 15 «Б»

e-mail: nurly-beine@mail.ru

+7 701 77 97 167; 8 (7252) 50 16 21

+7 775 389 18 28; +7 771 144 46 30.

